

8/2125

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZONNEGYPEDIK KÖTET.

(346. 347. 348. SZÁM)

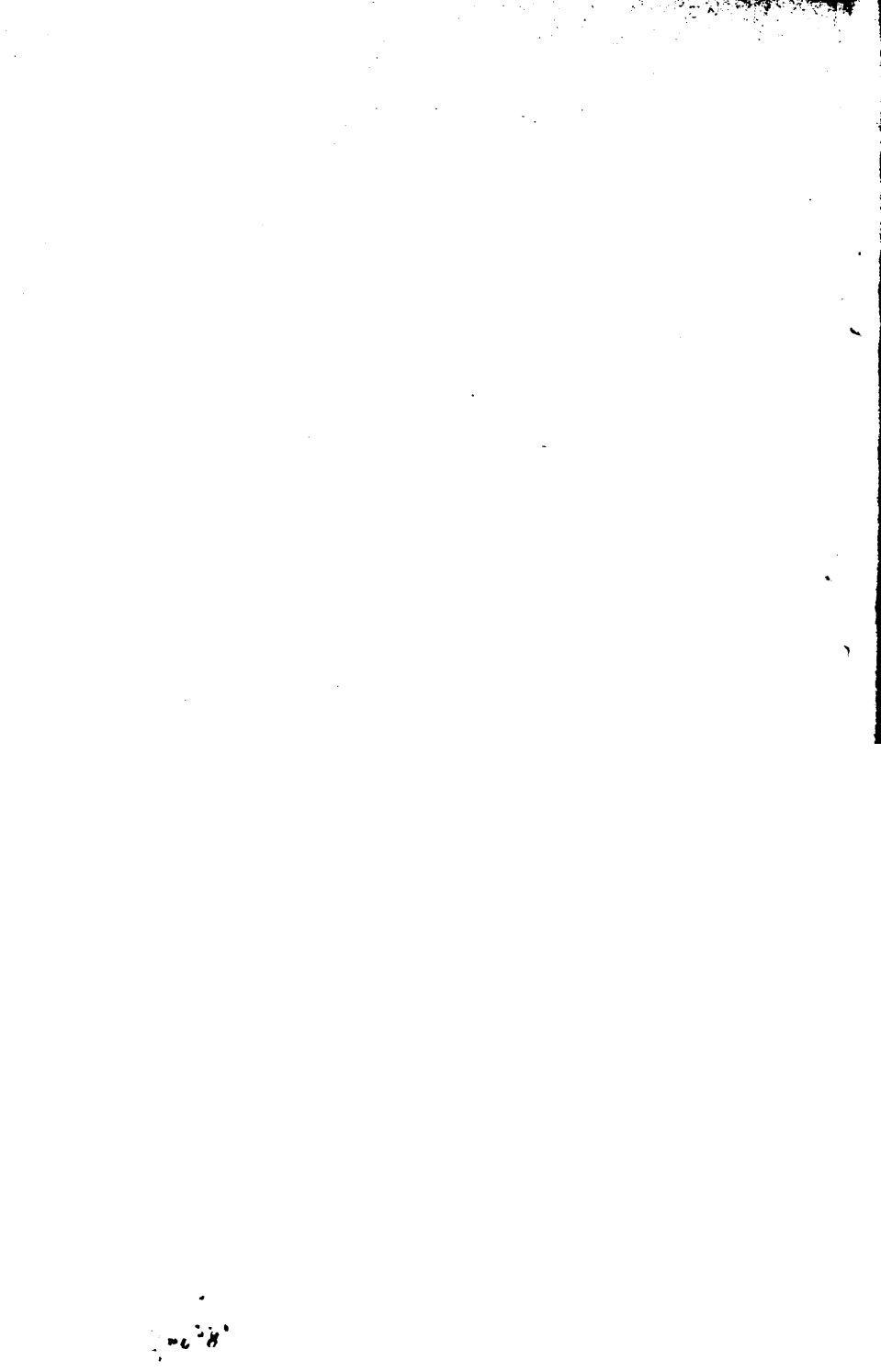

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1905.

542/25
vörös boros
26 oho
2145

TARTALOM.

CCCXLVI. SZÁM.

	Lap
VÁZLATOK A SZABADELVÜSÉG TÖRTÉNETÉBŐL. (I.) — Wolfner Páltól	1
GYÖNGYÖSI FŐMŰVEINEK ÚJ KIADÁSA. — Padies Ferencztől	38
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. — Kármán Mórtól	57
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (X.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	116
KÖLTEMÉNYEK : <i>Koros gavallér.</i> — Kozma Andortól. — <i>Egy virág.</i> — Puskin után, oroszról — Szabó Károlytól	135
SZÉCHENYI ÉS KOSSUTH. — Kautz Gyulától	138
FLAUBERT GUSZTÁV. (I.) — Horváth Jánostól	147
ÉRTESETŐ : <i>Büntetőjogi irodalmunk és két legújabb tankönyve.</i> — Balogh Jenőtől. — Kvassay István : <i>Megbízás nélkül.</i> — fgh-tól. — Olaf H. : <i>Ny-islandsk lyrik.</i> — Erdélyi Károlytól. — <i>Új magyar könyvek.</i>	159

CCCXLVII. SZÁM.

GRÓF DESSEWFFY AURÉL. (I.) — Réz Mihálytól	177
VÁZLATOK A SZABADELVÜSÉG TÖRTÉNETÉBŐL. (II.) — Wolfner Páltól	189
BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS LEGÚJABB ÉLETRAJZA. — Friedreich Istvántól	222
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (XI.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	250
KÖLTEMÉNYEK : <i>Virág a fal törében.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Monnica.</i> — Hegedüs Istvántól	284
FLAUBERT GUSZTÁV. (II.) — Horváth Jánostól	290
GEORCH ILLÉS. — Balkányi Kálmántól	309
CULTURALIS ELMARADOTTSÁGUNKRÓL. — S. J.-től	317

ÉRTESITŐ: <i>Vértesy Jenő költeményei.</i> — y-től. — Leipnik Nándor: <i>A barbizoni művészek.</i> — Berkovics Miklóstól. — <i>Válasz a Budapesti</i> <i>Hírlapnak.</i> — fgh.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — — 321
--

CCCXI.VIII. SZÁM.

TOLDY FERENCZ EMLÉKEZETE. — Négyesy Lászlótól — — — 337
GRÓF DESSEWFFY AURÉL. (II.) — Réz Mihálytól — — — — — 367
BUDAPEST ŐSKORÁBÓL. — Téglás Gábortól — — — — — 389
JOGI INTÉZMÉNY-E A PARLAMENTI KORMÁNY? — Concha Győzőtől — — — — — 402
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (XII.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől — — — — — 444
KÖLTEMÉNYEK: <i>Toldy Ferenczhez.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Casa-</i> <i>bianca.</i> — Hemans Felicia után, angolból — Zsoldos Benőtől — — — 471
A FRANCZIA HELYESIRÁSROL. — Bertha Sándortól — — — — — 475
ÉRTESITŐ: Ujvári Péter: <i>Legendák és krónikák.</i> — K. Gy.-tól. — Kardos Samu: <i>Régi Okiratok és Levelek Tára.</i> — Friedreich Istvántól. — Hellmuth Mielke: <i>Geschichte des deutschen Romans.</i> — h-tól. — A « <i>Szerelem Iskolája</i> » című színműről. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — 482

VÁZLATOK A SZABADELVŰSÉG TÖRTÉNETÉBŐL.

Első közlemény.

I.

A szabadelvűség történetét rendszeresen, pragmatikusan még eddig senki sem írta meg. Ámbár a XIX-ik század történeti fejlődésében kétségen kívül a liberalismus volt a legfontosabb tényező, még azok is, a kik a szabadelvű doctrinákkal, a szabadelvű pártokkal, a szabadelvű iránynyal foglalkoztak, azt majdnem kivétel nélkül nem történelmi, hanem politikai szempontból tették. Pedig a modern történelem feltétlenül megkívánja, hogy a külső események mögött pontosan megjelöljük annak a gazdasági és szellemi fejlődésnek menetét is, a mely alapjokat tette. Úgy véljük, hogy ezen a téren a legtávolabbról sem szabad általánosításokkal megelégednünk, hanem azon kell lennünk, hogy minél pontosabb és élesebb distinctiókat kapjunk. A szabadelvűség történeti méltatásánál, kiindulásának és eredményeinek megítélésénél pedig rendesen nem találunk mást, mint egyoldalú, gyakran politikai szempontokat, a legjobb esetben pedig bizonyos általánosításokat, a melyek részint teljesen tévesek, részint pedig csak a szinpadi díszletfestés durva ecsetvonásaival adnak hézagos és rendszertelen képet.

Az alábbi dolgozat sem tűzhetette ki céljául, hogy a szabadelvűség pragmatikai történetet előadja. Se a hely, a mely rendelkezésünkre áll, se készütségünk egy ilyen nagy föladat keresztülvitelére nem volna elegendő. De meg fogjuk kísérteni, hogy a szabadelvű irány keletkezésének és fejlődésének néhány mozzanatát rendszeresen előadjuk. És a nélkül, hogy aprólékos részletkérdésekbe akarnánk belemenni,

mégis néhány olyan megkülönböztetést szándékozunk megtenni, a melyre eddig nem fordítottak túlságos figyelmet. Ha e magunk elé kitűzött föladatot elvégeztük, talán sikerült az olvasót a történelmi igazságok megértéséhez egy lépéssel közelebb hoznunk és akkor munkánk eredményével meg leszünk elégedve.

* * *

Szükséges lesz mindenekelőtt, hogy az általános fölfogást, illetőleg fölfogásokat e kérdésről előadjuk.

A szabadelvűség, vagy nevezzük rendes nevén, a liberalismus forrásait, fejlődésének kiinduló pontját általánosságban Angliába helyezik. A mikor a század első évtizedeiben Európa népei szabadelvű alkotmányért küzdöttek, mindig Anglia volt a mintakép, Anglia kormánya, alkotmánya, közgazgatása a követendő példa. A magyar 1848 előtti táblabíró szabadelvűség épen oly előszeretettel hivatkozott Angliára, mint a porosz városok föliratai, a melyek királyuktól a parlament összehívását és írott alkotmányt követeltek. A mióta Montesquieu híres könyvében a brit állami berendezkedés lelkes dicséretét megírta, általánossá lett a hit, a mely hit különben napjainkig is fönnáll, hogy az eszményi alkotmány és kormányforma Angliában van.

A szabadelvűség hazája tehát Anglia volna. Számos történetíró ezt az angol alkotmány régi hagyományaiból és nevezetesen az angol történeti pártok évszázados szerepéből magyarázza. A két nagy angol pártnak, a whig és tory ellentéteknek szerepe az angol történelemben eléggé ismeretes. Anglia legnagyobb történetírója, Macaulay, ragyogó stílusának egész erejével jellemezte a két párt közötti különbséget. Szerinte mindig voltak osztályok és emberek, a kik ragaszkodtak a meglévőhöz, idegenkedtek az újítástól, féltek a rázkódtatásoktól. Az emberi természetben megvan a hajlam, hogy nem kockáztatja szívesen a meglévőt és bizonyosat a bizonytalanért. Ez volna a conservatív világfölfogás alapja és ezen az alapon állana a tory párt. De az emberi természetnek van egy másik tulajdonsága is, a vágy az új, a jobb, a tökéletesebb iránt. Mindig voltak és vannak olyanok, a kik elégedetlenek a meglévő állapotokkal, a kik a haladást többre becsülik a megállapodott nyugalomnál és a kik szívesen

kockázthatnak sokat, mert sokat akarnak elérni. Ezeket az elemeket, a haladás, a fejlődés híveit egyesítette volna magában a wigh párt századokon keresztül. A XIX-ik század angol liberalisai e tanításnak megfelelőleg ugyanazt akarnák, ha mindjárt talán más formában is, mint a XVII-ik század whig vezetői, a kik I. Károlyt a vérpadra küldték, a kiket II. Károly a vérpadra küldött, a kiket II. Jakab kegyetlenül és kíméletlenül üldözött és a kik végül II. Jakabot országából kiűldözték.

Lesz alkalmunk, hogy ezen, kétségtől igen szép és philosophikus fölfogással szemben véleményünket elmondjuk, most csak ismertetni akartuk. A szabadelvűség tehát az elmondottak szerint az angol fejlődésben talán alapját.

Van azonban más fölfogás is. Már fönt említettük, hogy a szabadelvűség történetét rendszeresen még senki sem írta meg. Egy kísérlet mégis történt ebben az irányban, 1891-ben Gubenben, Németországban egy könyv jelent meg, melynek szerzője, Rudel Richárd *A szabadelvűség és a német birodalmi alkotmány történetét* választotta munkája címéül. Tudomásunk szerint ő az egyedüli, a ki ezzel a föladattal megpróbálkozott. Rudel munkája azonban teljesen elavult és hasznavehetetlen. Láthatólag nem volt tisztában azzal, a mire vállalkozott. A szabadelvűség fogalmát úgy akarja meghatározni, hogy azt írja: «ha a szabadelvűség történetén végigtekintünk, azt látjuk, hogy a szeretet és testvériség tanáival harmonikus fejlődésben nő nagyra.» Mindenki tudja, hogy a XIX-ik század liberalismusa meglehetősen rideg individualismust hirdetett, a melynek éppen a felebaráti szeretethez vajmi kevés köze volt. Rudel azonban a liberalismus történetét már az ó-korban kezdi és a keresztyénségen, a hűbériségen és a reformatión vezeti keresztül. Az ötvenes és hatvanas években tényleg akadtak szabadelvű politikusok és írók, a kik pártjok számára ilyen ezeréves múltat követeltek. A keresztyénség első évtizedeit és magát Jézus személyét is számos mozgalom a maga számára szerette volna lefoglalni. Midőn a forradalmi törvényszék elnöke a megvádolt Camille Desmoulinstól azt kérdezte, hogy hány esztendő, ő így válaszolt: «Harmincz esztendő vagyok, éppen annyi, mint a jó sansculotte Jézus Krisztus.» Ime a francia jakobinusok álláspontja. Éppen úgy a mai socialis-

mus is sűrűn hangoztatja, hogy az első keresztyének tisztára socialisták voltak. A szabadkőművesek történetüket szintén ilyen legendás múltakba viszik vissza. Nem csoda tehát, hogy akadtak írók, a kik a XIX-ik század szabadelvűségét már az ó-korban és a középkorban is megtalálták. Ez a nézet azonban, tudomásunk szerint, meglehetősen ritka maradt, a köztudatba pedig egyáltalában nem ment át. De constatálnunk kell, hogy voltak olyanok is, a kik a szabadelvűség eszméjét az emberiség történetének minden phasisában megtalálták.

A történelmi materialismus iskolája ismét új szempontokat vitt ebbe a kérdésbe is. Az a fölfogás, a mely az emberiség történetében egymás ellen küzdő osztályok harcát látja, hamarosan végzett a szabadelvűség metaphysikai értelmezésével. A szeretet harmonikus fejlődéséről nem beszélt. Ellenben megállapította, hogy a liberalismus fejlődése összeesik a polgári osztály fejlődésével. A szabadelvűség doctrinái, az individualismus, a szabad verseny, a rendi korlátok eltörlése mind megfelelnek a polgári osztály és csakis a polgári osztály érdekeinek. A XIX-ik század nagy harczai, a melyek a szabadelvűség jelszavai alatt folynak, voltaképen mindenütt a törekvő bourgeoisie harczai. Minthogy pedig a polgári, capitalista osztály először Angliában fejlődött ki, a liberalismust először Angliában találjuk meg.

A liberalismus tehát egy egységes osztály egységes érdekköre volna. És csakugyan, ha távolról nézzük, ha csak a körvonalakat vesszük tekintetbe, a XIX-ik század szabadelvű iránya egy pillanatra egységes, tömör benyomást tesz és elhiszszük, hogy megítélésénél egységes szempontok jöhetnek tekintetbe. Az elmúlt században mindenütt találunk szabadelvű pártokat, szabadelvű kivánságokat és szabadelvű vívmányokat. A szabadelvűek mindenütt tevékenyek. Angliában a parlamenti reformért és a szabad kereskedelemért harczolnak, Franciaországban elűzik a Bourbonokat, Németországban alkotmányokat csikarnak ki, Zollvereint csinálnak, egységes Németországot akarnak megvalósítani. Az olasz szabadelvűek titkos társaságokban szervezkednek a pápai és az osztrák uralom ellen, a magyar szabadelvűek ugyanezen osztrák uralom ellen a megyegyűléseken szónokolnak és ellentállanak az administratoroknak. Mindezen küzdelmek előbb

vagy utóbb véres vagy vértelen forradalmakhoz vezetnek, úgy hogy a történetírók gyakran elmondották, hogy különösen a XIX-ik század első felében a szabadelvű elemek mindenütt szervezkedtek és küzdöttek.

A szabadelvűek szervezkedtek. Helyes. De ha most közelebbről tekintjük e mozgalmakat, ha irányukat és céljait összehasonlítjuk, nagy és lényeges különbségekre, hogy úgy mondjuk, ellentétekre fogunk találni közöttük. Ez ellentétek egy része logikusan következik a mozgalmak természetéből. A socialismus doctrinái még nem fejlődtek ki, az elnyomott osztályok érdekei még solidarisak, a proletariatus és a bourgeoisie harca még nem vált ketté, természetes tehát, hogy a munkások is részt vesznek a szabadelvűség küzdelmeiben, bár bizonyos érdekellentétek gyakran keresztül csillámlanak. Az is világos, hogy a szabadelvűség helyzete más Angliában, a hol hatalmas anyagi fejlődés teszi alapját, más Franciaországban, a hol a nagy forradalom következtében úgyszólván birtokon belül van és más ismét Olaszországban, a hol a közvetlen cél csak az osztrák uralom megszüntetésére irányul. Nem is ezekkel a controversiákkal akarunk foglalkozni. Egy másik jelenség az, a mely figyelmünket magára vonja. Ha a szabadelvű mozgalmak fejlődését vizsgáljuk és phasisaikat pontosan ismerjük, nem zárkoztunk el azon tény előtt, hogy ez a fejlődés körülbelül a század közepéig két különböző irányban történt. Az egyik irány a mai értelemben vett liberalismus. A másik az a mozgalom, a melyet néhol radicalismusnak, legtöbbszörre azonban democratiának neveztek. Ezt a két irányt sokan ugyanazon fejlődés két különböző fokának tekintik, sőt Leroy-Beaulieu egyenesen azt állítja, hogy a democratia a liberalismus leánya. A mi véleményünk szerint ez a fölfogás helyes annyiban, hogy mi is a liberalismust és a democratiát ugyanazon alpból magyarázzuk, de szemben Leroy-Beaulieuvel a democratiát tartjuk az elsődleges, a liberalismust a másodlagos alakulatnak. Az alábbiaknak lesz majd feladata ezen teteleinket indokolni.

Mielőtt azonban fejtegetéseinkbe részletesen belemennénk, szükségesnek tartjuk, hogy még valamit előre bocsássunk. A szabadelvűség fogalma és köre nálunk egy politikai párttal esik össze. A democratismus jelszavát a legutolsó

esztendőikben egy fővárosi érdekcsoport a maga számára újra lefoglalta. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy ezeknek a soroknak az actualis politikához semmi közük sincs. Ez a kijelentés teljesen fölösleges volna, ha föltehetnők, hogy mindazok, a kik egy dolgozatról beszélnek, azt el is olvassák. Mert az, a ki az alábbiakat végig olvasta, talán igazat fog adni fejtegetésünknek, talán tagadni fogja adatainkat vagy következtetéseinket, de föltétlenül tisztában lesz azzal, hogy a magyar actualis politikát még a legtávolabbról sem érintjük, hanem egy száz év előtti történelmi fejlődés törvényeit keressük. Föl kell azonban tennünk, hogy lesznek, a kik e tanulmány czímének és néhány kiszakított mondatnak elolvasása után majd kijelentik, hogy a *Budapesti Szemle* a szabadelvűséget védi vagy a szabadelvűséget támadja. És ezért tartottuk szükségesnek az előbbi kijelentést.

A szabadelvűség ma úgyszólván egész Európában elvesztette lába alól a talajt. A szabadelvű pártokat az egyik oldalon a conservatívek, a másik oldalon a socialisták szorongatják. A democratismus utolsó, számban megfogyott vezetői kétségbeesetten keresnek kivezető utat, ha mindjárt ez az út a socialismusba vezet is. Talán nem sokára itt lesz az idő, a mikor a szabadelvűség tisztára történelmi fogalommá válik. Annál indokoltabb, hogy történelmileg, objective foglalkozzunk vele. Ha talán a politika számára már el vesztette is jelentőségét, a történetirő szemében a fejlődés egy phasisát jelenti és ezért fontossága mindig ugyanaz marad, ezért figyelmét mindig megérdemli.

II.

Két kérdést akarunk föltenni, a melyekre pontos és alapos választ kell találnunk. Az első: mikor és hogyan fejlődött a szabadelvűség? A másik: milyen viszonyban áll a szabadelvűség a democratiával? Tárgyaljuk a két kérdést teljesen külön egymástól.

A két kérdés elsejére a rendes felelet, a mint már fentebb jeleztük, így hangzik: A szabadelvűség az angol történelmi fejlődés alapján keletkezett és Angliából került át a continensre. A liberalismus politikai doctrinái, az alkotmány,

a miniszteri felelősség, az esküdszékek mind Angliából fejlődtek ki. Hasonlóképen Angliában fejlődött ki a liberalizmus gazdasági világfölfogása is. Smith Ádám volt az, a ki a nemzetközi munkamegosztás és a szabad verseny alapvető elméleteit, legalább rendszeresen, először föllállította. A manchesteri iskola hirdette és tökéletesítette ezeket a tantételeket. A szabad kereskedelem jelszava Angliából indult ki. A szabadelvűségnek tehát úgy gazdasági, mint politikai rendszerét Angliában fejtették ki.

Első hallásra ez rendkívül meggyőzően hangzik. Az általánosan ismert történeti adatok is mind ezen fölfogás mellett bizonyítanak. És mégis, úgy hisszük, ez a kép hézagos. Ha talán a mai értelemben vett szabadelvűség Angliában találta is meg általánosan ismert formáját, a fejlődésben erős megkülönböztetéseket kell tennünk.

Azt mondtuk, hogy úgy a szabadelvűség politikai, mint gazdasági programját Angliába tudjuk visszavezetni. Ámde ez a két program nem párhuzamosan fejlődött és nem áll az sem, hogy az egyik a másikkal logikai folyománya volna. Nagy tévedésben vannak azok, a kik a XIX-ik század angol szabadelvűségét és a régi whig pártot azonosítják egymással. Az a mozgalom, a mely a Stuartokat kiűzte, nem csak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik attól a mozgalomtól, a mely a reform-billt megteremtette. Az angol szabadelvűek azt vitatják, hogy ha talán az időbeli különbség a párt elemeit meg is változtatta, a párt programját át is alakította, mégis az a lord Russel, a ki a reform-billt benyújtja, ugyanazokért a politikai eszményekért küzd, mint őse, az a másik lord Russel, a kit II. Károly a lincolnni fieldsi vérpadra küldött és a kiben a whigek egyik legnemesebb vértanúját tisztelik. Az a körülmény, hogy a liberális párt élén ugyanezen családok neveit találjuk, mint a melyek a dicsőséges forradalomban és a Stuartok elleni küzdelmekben is elől jártak, látszólag megerősíti ezt a fölfogást. A reform-billt benyújtó lord Russel emlékiratainak előszavában mint különös figyelmet érdemlő tény emeli ki, hogy egy ízben Edinburghban egy Fox emlékére megtartott ebéden a következő felköszöntő hangzott el: «A Russel és Ca[ndis] házak éljenek. Vajha mindig egyesülten küzdenének a szabadságért.» Mire Russel válaszában kiemelte, hogy

boldognak érzi magát, ha Fox eszményeiért küzdhet, melyeknek szeretetét ő is örökölte.

A mit egy annyira előkelő államférfiú, mint a milyen Russel volt, érdemesnek tart arra, hogy egy alig két oldalas előszóban külön fölemlítsen, bizonyára nem jelentéktelen dolog, legalább is az ő szemében nem jelentéktelen. Valószínűnek tartjuk, hogy Russel azért beszéli el ezt a kis jeletet épen emlékiratának előszavában, mert ezzel akarja megjelölni saját helyét az angol politikai történetben. Meg volt győződve arról, hogy a mikor az új ipari és kereskedelmi góczpontoknak helyet adott a parlamentben, híven folytatta családja régi whig hagyományait és méltónak bizonyult Fox szelleméhez. Ha valaki azt mondotta volna neki, hogy a párt, a melyet ő vezetett, már régen elvesztette a kapcsolatot a múlttal, hogy teljesen az új idegen áramlat befolyása alá került, ő bizonyára egy hideg mosolylyal, egy nagyúri kézmozdulattal utasította volna el ezt a gondolatot. Pedig a szónak igaza lett volna. Az angol whigek és az angol szabadelvűek között ott vannak az angol radicalisok, egy párt, a melynek lényéről és jelentőségéről még vajmi kevés szó esett, a melynek megértése nélkül azonban az angol szabadelvűség fejlődését nem lehet megérteni. Ennek daczára azonban alig pár munka foglalkozik velök külön és önállóan, rendesen hol az egyik, hol a másik párttal azonosítják őket. Harris 1885-ben megírta a radicalis párt parlamenti történetét, a melyben azonban magasabb történelmi szempontokra nem igen tudott fölemelkedni és a radicalis párt helyét az angol fejlődésben nem jelölte meg. Toynbee azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon a radicalisok socialisták-e vagy sem, de az ipari forradalom kitűnő történetírója ezen az inkább elvi kérdésen kívül a radicalisok politikai szerepéből mit sem dolgozott föl. A radicalis irány legfigyelemreméltóbb, legmodernebb méltatását egy osztrák tanárnak, Redlich Józsefnek munkájában olvassuk. Különös jelenség, hogy az angol intézmények, az angol fejlődés mindig külföldiekben találta leghivatottabb tolmácsait. Az angol alkotmány alapjait a francia Montesquieu ismertette meg legtöbb angollal is. Az angol önkormányzás elveit a német Gneist Rudolf fejtette ki legelőször. Az angol munkásegyletek szervezetét, mielőtt Sidney Well pompás munkái megjelentek volna, a német Brentanótól tanulták meg az érdek-

lődők. És most legutóbb az osztrák Redlich Angliában is óriás tekintélyre tett szert a helyi közigazgatással és a parlament tanácskozási rendjéről írt könyveivel.

Vizsgáljuk meg tehát az angol radicalisok szerepét az angol szabadelvűség történetében. És ezzel elértünk ahhoz a ponthoz, a melynél egy rövid visszapillantást kell vetnünk a két nagy angol párt történetére.

A «whig» és «tory» ellentét nem fejlődött ki a nagy angol forradalom alatt, a mint azt sokan tévesen hiszik. Azok a loyális angol alattvalók, a kik engedelmeskedtek I. Károly hívásának és összegyűltek Oxfordban a királyi zászló alatt, hogy a lázadó parlament ellen harezoljanak, még nem voltak toryk. Az ő nevök «cavalier» volt. És Cromwell és Ireton katonáit sem nevezte senki whigeknek. A rideg, makaes puritanok, a kik Stuart Károlyt a vérpadra küldték, «roundheadek» néven szerepeltek. Azután jött Cromwell erőskezű diktatorsága és utána a nagy Stuart-restauratio, a mikor Dovernél Londonig egymás mellett égtek az örömtüzek és az út mellett ezren és ezren állottak sorfalat, hogy láthassák a visszatérő királyt. A restauratio alatt, II. Károly, illetőleg fivérének, II. Jakabnak uralkodása idejében fejlődött ki azután a két párt.

Nem követhetjük e helyen II. Károly uralkodásának változó eseményeit. Ragadjunk azonban ki egy nevezetes momentumot belőlök, a mely bizonyos értelemben a két párt történetének első fordulópontja. II. Károly uralkodásának vége felé London népe egy napon ritka látványosságra virradt. Lincoln Jan Fields, e tágas tér a City közepén, fekete posztóval volt leterítve. A tér közepén fekete vérpad emelkedett. És a vérpadon ott állott lord Russel Vilmos, a bedfordi herczeg fia, a kit több mint száz év múlva az «első whig»-nek neveztek. És néhány percz múlva lord Russel feje a porba hullt. Alig néhány nappal reá lépett ugyanarra a vérpadra Sidney Algernon, a whigek másik büszkesége. Stoikus nyugalommal állt ott, közvetlenül halála előtt néhány szót szólt a néphez, ezekben örömet fejezte ki, hogy a «régí jó ügyért» halhat meg. Lord Russel kivégzésének napja más-különbben is nevezetes. Talán ugyanabban az órában, a melyben öreg, furcsán öltözött dissenter papok sirva köszöntötték lord Russelt utolsó útján, az oxfordi egyetem az anglikán

egyház egész tekintélyével ünnepélyesen állást foglalt a whig tanok ellen és névszerint elvetette főbb tételeiket, nevezetesen azt, a mely szerint a királyok nem isteni jogon, hanem szerződés alapján uralkodnának.

A whigek ez első, nagy, tragikus hareza az utódok előtt a szabadság, a szabadelvűség eszményeivel forrt össze. A whigek, a kik tagadják az isteni jogon alapuló királyságot, a kik a vérpadon «a régi jó ügyet» dicsőítik, a kik az abszolút Stuart-monarchia ellen küzdenek, első látásra csaknem megfelelnek azon eszményeknek, a melyeket a XIX-ik század polgári szabadelvűsége állított föl. Ehhez képest számos helyen e kor történetét körülbelül így adják elő. A Stuartok a száműzetésben nem tanultak és nem felejtettek. II. Károly és II. Jakab ismét absolutistikusan akartak uralkodni, ámde e törekvéseik a nemzet független, szabadon gondolkozó elemeiben erős ellenfelekre találtak. Míg a királyi hatalomhoz húzódnók, a toryk, a magok részéről előmozdították az absolutismust, a whigek állandóan küzdöttek ellene. II. Károly alatt ez a küzdelem a whig vezéreket a vérpadra juttatta, II. Jakab az első fölkeléseket rettenetes kegyetlenséggel fojtotta el, ámde szörnyű zsarnoksága végül mégis csak a dicsőséges forradalomba vezetett, a mely megvalósította a whigek elveit és biztosította Anglia alkotmányát.

Történelmi kézikönyvekben a Stuartok bukását rendszeren így olvassuk. A dicsőséges forradalom szerintök a szabadság és szabadelvűség győzelme volna. Sőt Marx Károly annyira ment, hogy egyik cikkében a dicsőséges forradalmat úgy említi, mint a mely a bourgeoisie politikai hatalmát teremtette volna meg. Ha meggondoljuk, hogy 1830-ig a nagyipar és kereskedelem összes nagy székhelyeinek még képviselője sem volt a parlamentben, a bourgeoisie e politikai uralma kétségtelenül igen különös színben fog föltűnni.

Nem, a dicsőséges forradalom nem jelentette a szabadság és még kevésbé a szabadelvűség győzelmét. Ha a Greyeket, Shaftesburyket, Whartonokat, Essexeket és a whig párt többi vezetőit a modern liberálisok tulajdonságaival ruházzuk föl, úgy teszünk, mint azok a költők, a kik aristokratikus és oligarchikus köztársaságok képviselőivel, Brutusokkal, Foscarikkal vagy Verrinakkal Rousseau elveit szavaltatják el. A kivégzett lord Russel épen oly kevésbé kereste a

szabadságot, mint a hogy a II. Fülöp udvarában élő Fosa marquisok nem kértek alkotmányt és nem beszéltek világpolgárságról, abból az egyszerű okból, mert ezek a fogalmak teljesen ismeretlenek voltak előttök. Mikor II. Károly udvarában a whig párt fejei hatalmasak voltak és a király törvénytelen fia, Monmouth herceg körül csoportosultak, a német császár követe néhány találó szóval jellemezte céljaikat. Szerinte ez a cél egy oly aristokratikus uralom megteremtése volna, a mely Velence vagy Genua mintájára ismer ugyan egy dogét vagy podestát, — a kit esetleg királynak is lehet nevezni, — de a melyben tényleg mégis csak az egész aristocrata osztály uralkodik.

Ime a whig párt keletkezésének egyik fő rúgója. Az absolut királyi hatalom nem kellett azoknak a hatalmas, gazdag, büszke családoknak, a kik még nem felejtették el a hűbérkort és a kik nem voltak hajlandók megelégedni azzal a szereppel, a melyet a francia főnemesség a Lajosok udvarában játszott. Az ő saját osztályuknak uralma, ez volt a cél, a melyet kitűztek magoknak. Mert jegyezzük meg jól, a whigek és toryk ellentéte egészen a XIX-ik századig nem két osztálynak ellentéte. Nem aristocratia és democratia, nem földbirtok és ipar vagy kereskedelem állanak egymással szemben. Whigek és toryk egyaránt ugyanazon földbirtokos osztálynak tagjai, a mely Anglia politikai, gazdasági és társadalmi életét a XVII-ik században még kizárólag kezében tartja. Igaz, hogy mindjárt kifejtendő okból, néhány városnak, első sorban a londoni Citynek polgárai is whigek voltak. Ámde a polgárság hatalma, tekintélye és befolyása ez időben még teljesen kezdetleges. A whig párt parlamenti képviselői javarészt azon «borough-ok»-ból kerültek ki, a melyekben a kinevezési jogot a whig aristocratia gyakorolta. Ha a tory Lowtherek Westmoreland mandatumait osztották szét híveik között, lord Thomas Wharton, a whigek legerélyesebb vezetője, harangzúgás között vonult át Buckinghamshiren és a kit ő ajánlott, azt megválasztották. A két párt között tehát osztálykülönbség nem volt, egyszerűen két hatalmas érdekcsoport állott egymással szemben. Az egyik ragaszkodott a trónhoz és az egyházhoz, mert olyan intézményeket látott bennök, a melyek a fennálló, reájok nézve igen előnyös rendet biztosítják. A másik túltette magát

a tekintélyeken és korlátlan, királyi hatalomtól nem gyengített osztályuralmat kívánt a maga számára.

Természetes, hogy mindkét álláspontnak megvolt a maga, hogy úgy mondjuk, tudományos doctrinája. A toryk vallási alapra helyezkedtek. Filmer tanítása a «szenvető engedelmességről», a mely szerint az uralkodó feltétlenül, kizárólag és korlátlanul rendelkezik alattvalóival, természet-szerűleg igen könnyű és igen alapos ellentmondásokat hívott ki. Az a rendszer, a mely Pál apostol leveleiből, a Thebaisi legio legendájából és más hasonló forrásokból merített, különben nem is érdekes valami. Sokkal fontosabb a whig theoria, a melyet, mint fentebb mondtunk, az oxfordi egyetem ünnepélyesen elvetett. A whig philosophia tagadta az isteni jogot és azt állította, hogy a királyok a népek kedvéért uralkodnak és ha uralkodásuk nem volna áldásos, a nép által el is mozdíthatók, mert hatalmuk nem örök törvényen, hanem szerződésen alapul.

Ezt a tételt a későbbi szabadelvűség is átvette, épen azért fel kell vetnünk a kérdést, hogy honnan származik? Sokan Lockenek, a whigek nagy philosophusának tulajdonítják. Ez a hit azonban, úgy hiszszük, téves. A hollandiai úgynevezett természetjogi iskola, ha talán nem is ennyire kifejezetten, hasonló következtetésekre jutott és Hugo Spottius vagy Puffendorf nélkül Locke tanításai bajosan jöttek volna létre. Nincs mit csodálkoznunk, hogy az angol arisztocratia e neki igen megfelelő tételeket átvette. De hangsúlyoznunk kell, hogy a régi angol whig doctrinák e része sem angol, hanem hollandiai eredetű.

III.

Más kérdés az, hogy mi kapcsolta Anglia polgárságának java részét a whig párthoz? Marx ugyan azt állítja, hogy saját politikai uralmukról volt szó, de ennek valószínűtlenségére már az előbb is reámutattunk. Az angol polgári osztály politikai befolyást a XVIII-ik század végéig nem keresett. Sokan a vallást állítják előtérbe. A whigek erősen rokonszenveztek a nem anglikán protestans felekezetekkel is, és épen a városi polgárok között sok volt a dissen-

ter. Csak természetes, hogy az anglikán államegyházzal, még inkább a Stuartok katholisáló törekvéseivel szemben ezek az elemek a whigekhez szítottak. Ismét mások a milieu elméletet viszik át erre a kérdésre is, és a polgári osztály foglalkozásában, életviszonyaiban keresik politikai nézeteik alapját is. A kik így okoskodnak, reá mutatnak arra, hogy a polgári osztály tagjai ezen időben is első sorban iparral, kereskedelemmel, hajózással foglalkoztak. Anglia tengerentúli kereskedelme a XVII-ik század végén már erősen fellendült. Az angol-indiai társaság még nem tette meg nagy hódításait, de már erősen hódított Bengáliában. Az angol kikötők és a tengerentúli gyarmatok között állandó összeköttetés volt. Mi sem természetesebb, mint hogy azoknak, a kik az oceánon hajóznak, idegen földrészekkel kereskednek, folyvást új viszonyokat ismernek meg, látkörük is fokozatosan bővül, gondolkozásuk élesebb és függetlenebb lesz. A ki egyedül állott a rengeteg közepén, a ki irtást vágott az őserdőben, a ki rozoga palánkon hajózta át a víz-sivatagot, nehezen találja majd bele magát a «szenvedő engedelmességbe», nehezen hiszi majd el, hogy egy királynak pusztán csak születése jogot adna arra, hogy az ő személyével és tulajdonával rendelkezék.

Kétségtelen, hogy mindezen érvekben van igazság. A magunk részéről azonban szeretnénk még egy másik tényezőre is reámutatni, a mely hihetőleg erős befolyással volt az angol polgári osztály, első sorban a kereskedők, iparosok és hajósok gondolatvilágára. Az összes történetírók egyetértenek abban, hogy az angol nemzetet állandó és elkeseredett gyűlölet vezette a katholicismus iránt. A midőn a katolikus Spanyolország Erzsébetet megtámadta, az összes angol pártok egyesültek és a nemzeti ellentállás a győzhetetlen Armadát megsemmisítette. A mikor Jakab a katholisálást nyíltan kezdte gyakorolni, még a toryk egy jó része is megelégedett a szenvedő engedelmességről és egyesültek a dicsőséges forradalomban. A katolikus spanyol Fülöp, a katolikus francia Lajos az angol nép előtt a legádázabb, a legelkeseredettebb gyűlölet tárgyai voltak. Ez a gyűlölet főleg a középosztálynak volt jellemző sajátossága. Míg a whig aristocratia semmi különös rosszat sem látott abban, ha Lajos követével együtt szövöi titkos cselszövényeit, míg a rideg Sidney Algernon

kegydíjat fogadott el a francia királytól, a londoni nép lázongó körmenetben hurczolta körül XIV. Lajos képmását és máglyán égette el. A gyűlölet ez állandó kitöréseit nem mernők tisztán spiritualis, vallási indokokra visszavezetni. Kétségtelen, hogy a tömegek mindenkor jelszavak befolyása alatt állanak, ámde a jelszavak rendszerint mélyebb indokokkal is bírnak, mint egyszerű rokon- vagy ellenszenv. Úgy véljük, hogy nem tévedünk, ha az angol középosztály intensív gyűlöletét a katolikus hatalmak, nevezetesen Spanyolország és Franciaország iránt, Anglia gazdasági viszonyival indokoljuk. A XVI-ik század második felétől kezdve Anglia mindig erősebben és erősebben a tengerentúl felé gravitál. Hajózás, külkereskedelem, gyarmatok foglalkoztatják polgárainak java részét. Ámde e fejlődés hatalmas ellenségeket talált először Spanyolországban, később Franciaországban. Erzsébet idejében a spanyol világbirodalom majdnem korlátlanul uralkodott a tengereken. A pápa ünnepélyes bullában az új világokat megosztotta Spanyolország és Portugallia között, most, hogy II. Fülöp mind a két koronát egyesítette, az egész új világ az övé lett. Az angol tengerészet ez időben a katolikus nemzetközi jog szempontjából vakmerő kalózkodás volt, azokat a faházakat pedig, a melyeket az első angol gyarmatosok Észak-Amerika partjain emeltek, a spanyol hadihajók minden alkalommal elhamvasztották és lakóikat kivégezték. De az erélyes angol-szász szellem győzelmesen küzdött meg ezekkel a nehézségekkel és a brit tengeri hatalom mindig jobban terjedt. Egy pillanatra halálos veszedelem fenyegette. A katolikus Mária II. Fülöpnek nyújtotta kezét, a spanyol király átjött Angliába, úgy látszott, hogy a két birodalom között állandó szövetség jön létre. Bristol és London kereskedőin rémület vett erőt. Véres Mária kegyetlenségei sem ijesztették meg őket annyira, mint az a gondolat, hogy az angol tengerentúli érdekek menthetetlenül áldozatul esnek a spanyol szövetségnek. A katolikus királyné, a katolikus II. Fülöp felesége meg fog hajolni a pápa határozata előtt. Az újvilág minden kincsét a spanyolok ellenmondás nélkül bírják, majd ezentúl maga Anglia hatalma is üldözni fogja azokat a vakmerőket, a kik daczolni merészkednek a szent atyával. Katholicismus és spanyol szövetség egyértelmű lett az új, jövedelmező kereseti források föladá-

sával. Csak természetes, hogy a megsértett érdekek hangosan tiltakoztak. A milyen nagy volt a rémület Mária trónralépése után, olyan általános lett az öröm, a mikor a véres emlékü királyné halála a protestans Erzsébetnek adta a koronát. Erzsébet, a kit a katolikus fölfogás fattyúnak tekintett, a kinek személye gyűlöletes volt a pápa és a spanyol király szemében, — ez volt az a királyné, a ki az angol nemzeti érdekeknek a legjobban megfelelt. Azonnal megkezdődik a harc a spanyol gyarmatokért, a spanyol piacokért. A királyné maga alapítja meg a kelet-indiai társaságot, maga küldi Francis Draket, sir Walter Raleighet és a többi vakmerő tengerészt kalózútjaikra, maga biztatja és bátorítja azokat, a kik a spanyol hajókat nyílt tengeren megtámadják és kincseiket elveszik. Az észak-amerikai angol gyarmatok a királyné védelmét élvezik, új államok keletkeznek, az angol puritanok átvonulnak az új világba és bár gyűlölik az anglikán uralkodót, mindig készek arra, hogy trónját katolikus támadások ellen megvédelmezzék.

Az angol nemzet heves katolikus gyűlöletében ez a gazdasági szempont kétségtelenül nagy szerepet játszott. És egészen hasonló a helyzet Franciaországgal szemben. A spanyol hatalom megszűnt az angol érdekek számára veszedelmes lenni, de új és hatalmas ellenség keletkezett Franciaországban. Az absolut Francia királyság XIV. Lajos alatt éri el tetőpontját. A francia király korának kétségkívül leg-hatalmasabb uralkodója volt és becsvágya nem állt meg a continensen. Egész életén keresztül egy ábrándkép lebegett szeme előtt, egy francia világbirodalom megteremtése. És volt idő, a mikor igen közel állott ehhez az eszményhez. Az utolsó spanyol királynak nem volt sarja és Lajos, a kinek neje spanyol infansnő volt, jogot formált a spanyol trónhoz. Ha pedig a spanyol és francia koronák Lajos fején egyesülnek, az új világbirodalom megszületett. Igaz, hogy Spanyolország ez időben már gyöngé és erőtlen volt. De tengerentúli gyarmatai még mindig óriások és ha a gazdag és erős Franciaország veszi át őket, mérhetlen hatalom forrásai lehetnek, Anglia tengeri uralma, gyarmathatalma pedig véget ért. Indiában és Észak-Amerikában úgyis már mindenütt többszomszédságában vannak a francziák, előrelátható volt, hogy az egyesült hatalomnak nem tudnak majd ellentállni.

De nem csak XIV. Lajos látott a jövőbe, a londoni cityben is igen jól tudták, hogy mit jelent a francia hatalom erősödése. A whig aristocrazia távolról sem gyűlölte úgy a francia királyt, mint a leadenhall-streeti vagy cheapsidi kereskedők. Ám a Stuartok állandó barátságban éltek a francia udvarral, II. Károly egyenesen kegydíjat fogadott el Lajostól, II. Jakab pedig benne szerette leghívebb szövetségését. Mert a francia uralkodó előre látta a spanyol örökösödési háborút és biztos akart lenni Anglia barátságáról. Épen azért pénzzel segélyezte a Stuartokat, hogy a whig aristocriával szemben erősek tudjanak lenni. A Stuartok e francia és katolikusbarát politikája természetsszerűleg érzékenyen sértette az angol politikai osztályt. A nagy francia világhatalom most épen olyan veszedelmesnek látszott szemökben, mint hajdan a spanyol volt. És ez az érzés abba a pártba vezette őket, a mely a királyi udvarral szemben ellentállást fejtett ki. A whig aristocriát és a whig polgárságot tehát nem elvont, metaphysikai fogalmak kapcsolták össze, hanem egyaránt fenyegetett érdekek.

Hosszasabban időztünk a whig párt keletkezésénél, mert eleve ki akartuk küszöbölni azt a fölfogást, mintha e párt XVII-ik századbeli szerepében szabadelvűséget találhatnánk. Még tisztábban látunk, ha a dicsőséges forradalom utáni korszakot vizsgáljuk. II. Jakab elűzésével a whigek elérték céljokat. Úgy III. Vilmos, mint később a hannoverai ház első két uralkodója teljesen megfelelt annak a képnek, a melyet az első whigek elgondoltak. Nem a király, hanem a párt uralkodott. Párt alatt első sorban az aristocrata családok azon csoportját kell értenünk, a mely rövid megszakításokkal körülbelül hetven évig kormányon volt. Szabadelvű eszmék, vagy épen polgári elemek egyáltalában nem érvényesülnek ebben a kormányzásban. Az egész XVIII-ik századon keresztül az angol parlament egyetlen egy olyan törvényt sem hoz, a melyből szabadelvűségre lehetne következtetni.

IV.

III. György trónralépte megváltoztatja a pártok helyzetét. Az első két György idegen volt, alig értették az angol nyelvet, nem ismerték a nemzet szokásait, gondolkozását és teljesen átengedték a vezetést annak a pártnak, a melynek érdekei a hannoveri ház érdekeivel mindenkor össze voltak kapcsolva. III. György azonban már teljesen nemzeti király volt, hajlamában, gondolkozásában és fölfogásában angol. És ő nem volt hajlandó megelégedni azzal a szereppel, a melyet a whig vezetők az uralkodónak szántak. A tory párt, a mely a hannoverai dynastia alatt nem szerepelt, most egyszerre új biztatást kapott. A király ezenkívül a whigekkel szemben maga is pártot szervezett. Miként a nagy whig és tory családok fejei a rendelkezésükre álló kerületeket személyes híveik között osztották szét, úgy most a koronauradalmak kerületeit a király személyes híveinek tartották fönn. Whigek és toryk mellett egy harmadik csoport keletkezett, a melyet gúnynyal a «király barátai»-nak nevezték és a mely nemsokára vezető szerepet játszott a parlamentben. De ne felejtjük el, mind ezen csoportok között nincsen az a mélyreható gazdasági ellentét, a mely egy fél század múlva az ipar és földbirtok között kifejlődik. Mindössze arról van szó, hogy North vagy Bute személyes köre helyett Rockingham vagy Schálburne személyes köre foglalja el a hivatalokat. Igaz, a whigek a királyi hatalom túlságos megerősödése ellen hangosan tiltakoznak és fölidézik azoknak a nagy whig küzdelmeknek emlékét, a melyekben a Stuartok hatalma is megtörött. De ha az angol történet e szakát pontosan ismerjük, meg kell állapítanunk, hogy különösen III. György uralkodásának első éveiben e király személyes politikája a nemzet nagy többsége előtt rokonszenvesebb volt, mint a whigek elvei. A magyarázat könnyen érthető. A whigek hosszú uralkodásuk alatt kizárólag párturalmat tartottak fönn. A középosztálynak nem volt oka többé, hogy francia vagy spanyol befolyástól félve támogassa őket. Maga a párt is több csoportra oszlott, az egyik töredék a király barátaihoz közeledett, a másik töredék ugyan intransigens elveket hirdetett, de a kormányalakítás első kilátásánál szívesen egyesült azokkal, a kiket éveken át

12
1 R

támadott és gyanúsított. 1770 körül a whig és tory ellentétek már erősen veszítenek erejükből. Elvi ellentét tényleg nincsen közöttük. A toryk lemondottak arról a reményről, hogy a Stuartok az angol trónt valaha ismét visszafoglalják. A highlanderek utolsó fölkelése 1745-ben vérbe fűlt, a skót felföldet irgalmatlanul pacifikálták, a régi kelta törzsszervezetet gyökeresen kiirtották. Sok tory család, a melynek asztalánál ötven éven keresztül «a tengerentúli király» egészségére ittak, most megjelent Whitehallban és kezet csókolt az új uralkodónak. A whigek egyedüli jogcíme, hogy a protestans trónutódlást védik, elveszett. De elveszett a toryk pártmegkülönböztető elve is, a régi dínastiához való ragaszkodás. Más elvi különbségek nincsenek az egyes töredékek között. Mindazok, a kik III. György uralkodásának e részét tanulmányozták, el fogják ismerni, hogy a haladás és maradiság a különböző párttöredékek politikai kísérleteiben egyaránt nem fordult elő, az egész politikai berendezés személyes kérdéseken múlt. És mindezeknél fogva megállapíthatjuk azt a tényt, hogy a whig és tory pártok, a magok eredeti mivoltukban, III. György alatt befejezték szerepüket.

Ámde III. György uralkodása alatt egy új mozgalom kezdődik, ez az, a mely a XIX-ik század első évtizedeiben uralkodó szerepet játszik az angol politikában. Ez a radicalisok mozgalma.

Kik voltak a radicalisok? Erre a kérdésre nem igen lehet egy rövidebb vagy hosszabb definitióval felelni, inkább a mozgalom történeti szereplésében kapjuk meg a választ. Próbáljuk meg mindenekelőtt azt az időpontot meghatározni, a melyre első föllépésök esik.

Az imént mondottuk, hogy III. György a whigek és toryk ellentéteit a minimumra redukálta, a whig párturalomnak véget vetett és a parlamentbe a maga híveit választatta meg. A whigek ellentállása gyöngé és erőtlen volt, a parlamentben tényleg az történt, a mit a király akart. De ha a whig lordok ellenzéke nem is volt többé az, a mi II. Károly idejében, a főnnálló pártkereteken kívül kezdtek hangok emelkedni, a melyek mindig hangosabban támadták Anglia egész kormányzati rendszerét. Jól értsük meg, nem az egyik vagy a másik pártot, hanem azt az egész rendszert, a mely a politikai hatalmat egy osztály kiváltságává teszi.

1763-ban egy Wilkes nevű ujságíró, a *North-Britan* szerkesztője erős támadást intézett hírlapjában a királyi udvar ellen. III. György, hatalmának tudatában, erre irgalmatlanul üldözni kezdte a hírlapírót. A törvényes formák megsértésével börtönbe vetették. A törvényszék szigorú pénzbüntetésre ítélte, a mely az anyagi tönk szélére juttatta. Mikor kiszabadult, egy katonatiszt párbajra hívta és oly súlyosan sebesítette meg, hogy hosszú ideig élet és halál között lebegett. A londoni city azonban az üldözött Wilkes mellé állott. A mikor francia földről visszatért, Middlessex képviselővé választotta. A parlament megsemmisítette a választást. Másodszor is megválasztották. A parlament másodszor is elvette tőle mandatumát, az új választást pedig azon az alapon, hogy Wilkes nem választható meg, ellenfelét, ki alig kapott néhány szavazatot, jelentették ki megválasztott képviselőnek. London utczái erre a hírre hangosak lettek. A tömeg lelkesen éltette Wilkest, ellenfele alig tudott a nép dühe elől megmenekülni. Wilkes ügye mindig nagyobb port vert föl, végül 1769-ben egyenesen az ő érdekében egy új szövetség alakult, mely a «Society of the Supporters of the Bill of Rights» nevével viselte. A küzdelem tovább folyt és végül Wilkes elfoglalta helyét az alsóházban. A radicalis szellem első megnyilvánulását e mozgalomban és e szövetségben kell keresnünk.

A Wilkes-eset maga tulajdonképen jelentéktelen volt, és hogy mégis mozgásba tudta hozni London népét, első sorban a Cityt, azt bizonyítja, hogy bizonyos irányú elégedetlenség csak kitörésre várt. Csakugyan, e kor számos röpiratában erős politikai elégedetlenség kifejezését találjuk. De ismétljük, ez az elégedetlenség nem a pártok, hanem a rendszer ellen irányul. Az első támadások a parlament ellen most történnek meg. Olvassuk, hogy V. Henrik törvénye előtt minden frechelcher választó volt. A parlament hét éves cyclusai sem kerülnek el a kritikát. 1716-ban az első, teljesen uralomra jutott whig parlament a maga és minden következő parlament számára a hét éves cyclust állapította meg. Egy fél századnak kellett elmúlnia, hogy e határozat jogtalansága éles, elítélő bírálatra találjon. De találunk még sokkal meszszebb menő kijelentéseket is. A természetjogi elvek most már kifejezetten előtérbe lépnek. Ezek az elvek a választó-

jog kérdésében is levonják a végső következményeket. Szerintük a választói jog minden polgárnak vele született, természetes joga (ius naturale). Követelnek továbbá minél rövidebb tartamú parlamenteket, hogy a választók befolyása ilyen módon is erősödjék. Hangsúlyozzák, hogy a képviselő csak választóinak megbízottja és ehhez képest feltétlen számadással tartozik nekik. A kiváló emberek egész sorozata harcol ezekért az elvekért. A «Society of supporter of the bill of rights» első elnöke Horn Tookes lesz. A hetvenes évek folyamán a physikus Priestley, a híres egyházi szónok, Price, Cartwright, Jebb és mások lépnek a mozgalomba. A természetjogi elvek a felsőbb körökbe is behatolnak. 1780-ban alakul meg a «Society for constitutionel Information». Ugyanez évben az egyesület tagja, a Richmondi herczeg, a felsőházban törvényjavaslatot terjeszt elő, a melyben az általános, egyenes és titkos választói jogot követeli az alsóház számára. A parlamenti reform kérdése ez években már annyira az előtérbe nyomult, hogy az ifjabb Pitt két ízben is, 1781-ben és 1783-ban reformjavaslatokat terjeszt a ház elé.

Az angol radicalisok tehát a XVIII-ik század második felében erősen szerepelnek. És most, miután a külső eseményeket dióhéjban elmondottuk, rátérhetünk a további kérdésekre is. Nevezetesen, honnan ered a radicalis mozgalom, milyen elemek vettek részt benne és mennyiben találjuk meg a radicalis programban a későbbi liberalismust?

V.

A radicalis mozgalom, mint politikai irány, kétségkívül Angliában jelentkezik először. Ámde elvei, kiindulása pontja, következtetései, egész rendszere nem angol eredetűek. A XVII-ik század whigjei a hollandiai természetjogi iskola alapján állottak, a tizennyolczadik század radicalisai pedig a francia szellemi fejlődésből merítették.

Különösen hangzik, hogy a szabad, a liberalis Anglia politikai fejlődését az absolutistikus Franciaország szelleme irányítaná abban az időben, a melyben a francia Montesquieu az angol alkotmányt, mint tökéletes eszményt állította honfitársai elé. És mégis úgy van. Az angol radicalisok sze-

mében a francia tanítások mérvadók voltak. A radicalis vezetők Anglia osztyáuralmával szemben Franciaországot szabad és független államnak tekintették. Az előbb említett Wilkes fogsága első napján a Towerből levelet írt leányának, a kit egy francia intézetben neveltek. Ebben a levélben szerencsét kíván leányának ahhoz, hogy egy szabad ország vendégszeretetéét élvezheti. Wilkes kétségkívül el volt keseredve, rosszul is ítélte meg a tényeket, de azért a levél mégis azt bizonyítja, hogy az angol radicalisok a francia szellemi életet és a francia kormányt összetévesztették. Ezt a tévedést néhány évvel később a francia udvar magatartása az amerikai kérdésben igen menthetővé tette. A történelmi materialismus tanai ez időben még ismeretlenek voltak és a mikor az absolut francia udvar szövetséget kötött az amerikai republicanusokkal, csak kevesen látták meg e szövetségben a gazdasági indokokat. A nagy többség készpénznek vette a francia aristocratia republicanus fölbuzdulását. Marie Antoinette híres kérdése: «mit csinálnak a mi kedves republicanusaink?», melyet Franklin Benjaminhoz intézett, szállóige lett. Az angol radicalisok olyasmit képzeltek, hogy Franciaországban Rousseau elvei már gyakorlatilag is érvényesülnek s nemcsak hirdetik őket. Egy honfitársuk, a ki ez időben utazta be Franciaországot, megdöbbentő adatokkal czáfolta volna meg ezt a hitet. Young Arthur, kinek munkája a francia forradalmat megelőző időnek egyik legbecsesebb forrása, rettenetes képet rajzol az évek francia közállapotairól, a melyekben minden főúri szalonban Rouseaut, Voltairt és D'Alambert-t idézték.

De ha a francia progressiv szellemi élet nem tudott is egyenlőre activ befolyást gyakorolni a kormányzásra, mégis egy teljes, látszólag logikus rendszert dolgozott ki, a mely — és ezt erősen kiemeljük — az angol radicalis mozgalomnak is alapját teszi. Látni fogjuk, hogy az angol szabadelvűség teljesen a radicalis eszmék befolyása alatt alakul ki és így meg kell állapítanunk, hogy ez a kialakulás nem a régi whigek történelmi hagyományainak megfelelőleg, hanem a francia doctrinának tanai szerint történt.

Úgy hiszem, fölösleges e helyen tüzetesen beszélni arról a mozgalomról, a melyet még a legprimitivabb kézikönyvek is az «*encyclopaedisták*» irányának neveznek. De különböz-

tessünk meg épen az encyclopædisták működésében két korszakot. A XVIII-ik század első felében az új szellemi irány éle első sorban az egyház ellen irányul, második felében az egyház megszűnik főkérdés lenni és az állam lép az előtérbe. Buckle, a ki először figyelmeztet bennünket erre az ellentétre, a határvonalat 1750-re teszi, tehát körülbelül húsz esztendővel az angol radicalismus első nyilvánulásai előtt. Az államellenes irány tetőpontját Rousseauban éri el és megállapíthatjuk, hogy Rousseau az angol radicalisok vezetőire a lehető legnagyobb befolyással volt. Paine híres könyve, *The Rights of men*, nem más, mint Rousseau elveinek rideg alkalmazása az angol alkotmányra. Sodvin még tovább megy egy lépéssel és már a magántulajdon és a házasság intézményeit is támadja. Rousseau absolut individualismusa azonban természetesen sehogy sem tudott beleilleszkedni az angol pártok viszonyaiba és a radicalisok talán ezért nem állapítottak meg soha tulajdonképeni pártprogramot.

Az első kérdésre, a melyet a radicalisokat illetőleg föl-tettünk, tehát így kell válaszolnunk: A radicalis mozgalom nem angol, hanem francia eredetű.

Az elemek, a melyeket a radicalis eszmék egyesíteni tudtak, épenséggel nem egységeseek. A whigek összetételét előbb elemeztük, egy aristocraticus osztálycsoport és egy polgári osztályérdek találkozott bennök. Később, a mikor a liberalismus gazdasági doctrinái lépnek előtérbe, a bourgeoisie ismét tömören, öntudatosan foglal állást mellette. Amde a radicalis irány nem gazdasági, hanem elméleti alapon fejlődött. A radicalis és democratá jelszavak a XIX-ik században majdnem teljesen összeolvadtak, és Marx Károly, a ki minden jelszónak megfelelő osztályérdekeket keresett, a democratiát az úgynevezett «kis polgárság» állítólagos külön osztályával azonosítja. Később, a democratia és szabadelvűség viszonyának tárgyalásánál, részletesen kell majd ezzel a kérdéssel is foglalkoznunk, itt csak azt jegyezhetjük meg, hogy ha talán a negyvenes években a capitalista termelés tényleg létre hozott is ilyen különbségeket, a XVIII-ik század hetvenes éveiben, a mikor az ipari forradalomnak épen csak első hatásait érezték gyengén és határozatlanul, ez az ellentét még nem állott fönn. A radicalisok tehát nem voltak «kis polgárok», ellenkezőleg, épen a londoni city és

általában a nagyobb városok vagyonos polgárságában erős talajra találtak. De nemcsak a polgárság, hanem az aristocratia, a gentry és a munkásosztály is részt vett a radicalis áramlatban. Főntebb említettük, hogy az általános, titkos választójogot a felsőházban először Richmond herceg követelte. A radicalis iránynak vezetője az alsóházban Sir Francis Burdett volt, az angol birtokos nemesi osztály tipikus képviselője. Nevezetes, hogy a mozgalomban igen sok tudóst és tanárt találunk, egy annyira nevezetes physikus, mint Priestley, oly erősen azonosította magát a radicalis jelszavakkal, hogy a francia forradalom napjaiban, a mikor Londonban erős antijakobinus hangulat uralkodott, a dühös tömeg házát és laboratoriumát földig lerombolta. Az elemek e különféleségét az magyarázza meg, a mit már az imént a radicalis irány jellemzésére mondtunk, hogy az még teljesen elméleti mozgalom volt és így nem kapcsolódott hozzá valamelyik osztály gazdasági érdekeihez, nem jött viszont ellentétbe egy gazdasági osztály érdekeivel sem. A természetjogi fölfogás, a mely tisztán az emberből indult ki, a mely az ember jogait nemcsak a pártokkal, hanem az állammal szemben is hangsúlyozta, mindazokat egyesíthette, a kik bármilyen okból elégedetlenek voltak. Az udvari cselszövényektől megsértett aristocratia épen úgy találta benne azt, a mit keresett, mint a munkás, a ki sanyaru viszonyai miatt panaszkodott. És bár a középosztály, nevezetesen a városi polgárság, a radicalisok jelentékeny százalékát tette ki, mégsem lehet azt mindig elkerülni, hogy a radicalismus a középosztály mozgalma lett volna.

Reá kell most térnünk arra a viszonyra, a mely a radicalis mozgalom és a szabadelvűség között volt.

Azt mondtuk, hogy a régi whigek és a modern szabadelvűek között nincsen meg a történelmi folytonosság. A radicalisokat illetőleg azonban épen az ellenkező áll. A XIX. század angol liberalismusa közvetlenül a radicalismus alapján épült föl. Csupán két irányban történt változás. Az új gazdasági fölfogás az elmosódott, elméleti alap helyébe a mozgalomnak gyakorlati alapot adott. Ez a gyakorlati alap azután mélyreható következményekkel jár. Abban a mértékben, a melyben Rousseau általános tanai helyt adnak Smith Ádám tételeinek, a mozgalom is lassan megszűnik általános

lenni, és a középosztály, még pedig specialisan az iparral és kereskedelemmel foglalkozó középosztály érdekei nyomulnak benne előtérbe.

Állítsuk egy pillanatra Rousseau és Smith tanait egymás mellé. Vajon ellent mondanak-e egymásnak? Nem — inkább úgy viszonylanak egymáshoz, mint elmélet és gyakorlat. És jól jegyezzük meg itt azt a különben meglehetősen köztudomású tényt, hogy a Smith-féle gazdasági tételek szintén nem angol, hanem francia eredetűek. A gazdasági szabadság elvét Smith Turgottól, a physisstrata iskola fejétől vette át. «Laissez aller, laissez faire» hangzott a physisstraták tétele. Laissez aller, laissez faire» lett az angol gazdasági liberalizmus alapvető doctrinája is. Smith egész rendszere ennek az egy nagy elvnek, a gazdasági szabadság elvének logikus folyománya — és ez az elv, ismételjük, francia eredetű.

Mi tehát a különbség a természetjogi és a gazdasági szabadelvűség között? Mindkettő a szabadságból indul ki. Ámde Rousseau-féle szabadság korlátlan és nem tűri meg, hogy bármilyen változást szenvedjen. Az emberek ősjoga az, hogy egy embertársa se szerezhessen az ő rovására előnyöket. Senkinek sincsen jogában, hogy kihasználhassa a mások gyöngeségét. De viszont az államnak sincsen joga ahhoz, hogy korlátozó intézkedések által az egyén érvényesülését megakadályozza. Világos, hogy ez a gondolatmenet zsákutczába vezet. Vagy meg kell adnunk az államnak a módot, hogy az egyesek tevékenységét is szabályozza, ebben az esetben elvész az egyénnek folyvást hirdetett szabadsága. Vagy pedig az államnak, szintén a Rousseau-féle elvek alapján, teljesen passiv szerepre kell szorítkoznia, és mindössze arra ügyelnie, hogy a verseny föltételei mindenki számára egyenlők, hogy a verseny mindenkinek szabad legyen. Smith és követőinek tanítása tehát tulajdonképen szintén benne van Rousseauban, mindössze abban tér el tőle, hogy az egyik irányban levonja az összes következményeket. Ezeket a következményeket azonban először szintén francziák vonták le.

Látjuk tehát, hogy a szabadelvűségnek, még pedig az angol szabadelvűségnek, nemcsak elméleti, hanem gazdasági része is egy idegen, francia szellemi fejlődésnek a gyümölcse.

Azt mondtuk, hogy a radicalisok föllépésében a szabadelvű irány első politikai megnyilatkozását látjuk. A sza-

badelvű irányt és általában a szabadelvűséget természetesen nem azonosítjuk itt a continens bármelyik liberalis pártjának programjával sem. De viszont nem használjuk most ezt az általánosítást, hogy a szabadelvűség a középosztály mozgalma.

A későbbi liberalis pártok csakugyan úgy alakultak, hogy majdnem mindenütt a középosztály érdekköre találkozott bennök. A mozgalom kiindulási pontja azonban általánosabb volt. A rendi, abszolút állammal szemben, — a mely a kiváltságosak egy kis körére ruházta át a jogok összeségét, a mely más érdeket, mint a földbérlőkét, nem ismert — az első támadások a természetjogi szabadság alapján történtek. Itt kezdődik a modern értelemben vett szabadelvűség. Az ókorban vagy a reformatióban hiába keressük a nyomait. Előfeltétele a rendi, agrár állam teljes kialakulása volt, a melynek kényszerével szemben a rendi korlátokon kívül állók először a szabadság általános fogalmára hivatkoztak és csak fokozatosan jutottak el a rendszeres pártalakulásokhoz.

VI.

Mielőtt most az angol szabadelvű párt kialakulására áttérnénk, egy pillantást kell vetnünk arra a szerepre, a melyet a XVIII-ik századi angol whig vezetőknek az a része játszott, a kiknek személyét mindig a szabadelvű haladással hozzák összeköttetésbe. Nevezetesen Charles James Fox az, a kinek emléke a XIX-ik század első évtizedeiben liberalis, sőt majdnem radicalis programot jelentett.

Nem akarjuk Fox életrajzát elmondani, még arra sincs terünk, hogy politikai pályájának legnevezetesebb mozzanatait kiemeljük. A ki az angol történelemmel foglalkozik, úgysis bőven tájékozva van. De még azok is, a kik csak futólag ismerik III. György uralkodásának eseményeit, tudni fogják, hogy Fox a whigek azon csoportjához tartozott, melynek feje előbb Rochingham marquis, később a Portlandi herceg volt, és melynek politikai hitvallását legtisztábbabban, legjobban Edmund Burke csatáiból ismerhetjük meg. Burke volt az, a ki a régi whig tradíciókat — mondhatnók — classikus formában fejezte ki. A régi whigek eszménye, az aristocraticus oligarchia benne lelkes, és úgy véljük, őszinte bámulót talált.

Kora ifjúságától fogva a nagy whig aristocraták egyike, Rochingham marquis pártfogolta, kinek magántitkára is volt és ez a clientela érzés annyira erős lett benne, hogy Angolország korának legragyogóbb publicistája, a parlament egyik legkomolyabb szónoka a whig aristocratia fejeihez irt leveleiben majdnem szolgálai alázatosságot tanusít. Ebben az oligarchikus milieuben nevelkedett föl Fox, maga is lord Hollandnak fia, a kit kiváló tehetségű, nagy szónoki képessége nemsokára pártcsoportja vezetői közé emeltek. Politikai pályája két részre oszlik, és ez a két rész meglehetősen ellentmond egymásnak. Életének vége felé határozottan radicalis elveket vallott, a melyek lényegesen eltértek a régi whig iskolától, eltértek barátjának, Burkenek nézeteitől is. Míg Fox egy ideig hangosan dicsőítette a francia forradalmat, Burke megírta a francia forradalomról szóló elmékedéseit, a melyben a legridegebben, a legnagyobb gyűlölettel ítéli el a jakobinusok tételeit. A később történetek rendesen elfelejtetik a megelőző eseményeket és Charles James Foxban is a történelem ma ezt a Foxot látja, a ki csak később lett. De az angol szabadelvű történetírók maguk is érzik, hogy Fox pályája sem volt harmonikus és hogy nem egy olyan mozzanata van, a melyen jobb átsiklani. Sir George Trewelyan például, a ki Fox életének egy részét földolgozta, bizonyára nem tendentia nélkül adta könyvének címéül *The earlier life of Charl James Fox* (Fox korábbi élete). És valóban ebben a korábbi életben Fox tisztelői vajmi kevés örvendetést fognak találni. Látjuk, hogy egy nagy tehetségű férfiú mint küzd vad, makacs elszántsággal a hatalomért. Minden eszköz elég jó neki, hogy elérje célját. Fox legnagyobb védelmezői is csak gyenge mentségeket tudnak fölhozni, a mikor el kell mondaniok, hogy az a Fox, a ki éveken át a legkiméleltlenebb támadásokat intézte a conservativ párt, főleg a «király barátjaira» támaszkodó lord North ellen, a ki nem egyszer a legsúlyosabb vádakkal illette North személyét, a ki nem egyszer nyilvános parlamenti ülésben jelentette ki, hogy közte és lord North elvei között áthidalhatatlan ür tátong, abban a pillanatban, a mikor a király fölszólította, hogy a másik whig töredékkal szemben lord Northhal együtt alkosson kormányt, készséggel elvállalta ezt a szerepet. Valóban kevés adat jellemzi annyira III. György korának whigjeit, mint ez a kormányalkotási kísérlet, a mely

a király servilis híveit is a régi, absolutismus ellenes hagyományok állítólagos őrzőit egyesítette. A XVIII-ik század angol történetének legkiválóbb, legobjectivebb kutatója, Hartpole Lecky meddő munkát kísérelt meg, a mikor Fox e lépését védelmezni próbálja. Az érvek, a melyeket Fox mellett fölhöz, majdnem száználmasak. Kétségtől szép dolog, ha egy politikus vidám és jókedvű kedélyt tud megőrizni, nem tart sokáig haragot és nem viszi át a politikai gyűlölséget a magánéletre is. De ha Lecky azt hiszi, hogy védelmezi Foxot, a mikor elmondja róla, hogy benn a parlament termében kiméletlen támadást intézett North ellen és majdnem a vérpadot követelte számára, egy óra mulva pedig nevetve kezét nyújtott neki, úgy véljük, hogy inkább vádolja. A North-Rochingham-Fox coalitio különben sem az egyedüli homályos pont Fox politikai életében. A királyi előjogok me rev ellenzője sem terjesztette ki ez elveit a király fiára, a walesi herczegre, a ki apja iránti gyűlöletből a whig csoporthoz szitott. Ellenkezőleg, Fox a walesi herczegnek oly szolgálatokat tett, melyek már nemcsak a politikai, hanem majdnem az egyéni tisztességgel is összeütközésbe kerültek. Azt, hogy a walesi herczeg évjáradékát Fox minden áron föl akarta emeltetni a parlamenttel, még pártérdekkel menteni lehet. De volt a walesi herczeg és Fox viszonyának egy olyan epizódja is, a mely mindkettőre erős árnyat vet. A walesi herczeg nagy nőbarát volt, egy ir származású, katolikus hölgy, Missis Fitz-Herbert pedig különösen ingerelte vágyait. De Missis Fitz-Herbert csak házasság útján volt megközelíthető. A walesi herczeg sokáig habozott, végül elszánta magát erre a lépésre is, és titokban nőül vette a katolikus, ir származású nőt. De az effajta titkok szeretik a nyilvánosságot. Nemsokára suttogni kezdtek róla, majd szóba került a parlamentben is. A walesi herczeg népszerűsége kockán forogott. Az angol nép e korban a katolikusnál csak az ireket gyűlölte jobban. E válságos helyzetben Fox vállalkozott arra, hogy a házasság tényét a parlamentben ünnepélyesen megczáfolja. Fox védelmezői azt állítják, hogy a walesi herczeg őt is megtévesztette és hogy a czáfolat teljes jóhiszeműséggel történt. Lehetséges. De rövid idő mulva olyan adatok kerültek napfényre a házasságot illetőleg, a melyek minden kétségnek véget vetettek. A természetes az lett volna, hogy

Fox sértett haraggal fordul megtévesztője ellen. Nem ez történt. A viszony Fox és a walesi herczeg között a történetek ellenére sem változott meg.

Nem ok nélkül mutattunk reá Fox életének árnyoldalaira s politikai szereplésének tévedéseire. A mostani angol liberálisok rendszeren túlteszik magokat ezeken a kellemetlen részleteken, és csak a későbbi Foxot látják. Volt alkalmunk az angol szabadelvűpárt egy igen képzett tagjával erről a kérdéstről vitatkozni, a ki végül ezt mondotta: «Elvégre, miért gondoljuk azt, hogy Fox tulajdonképeni természete korábbi éveiben jutott kifejezésre. A mi szemünkben az az igazi Fox, a milyen életének második felében volt.» A pártember szempontjából e fölfogás ellen voltaképen alig lehet valamit fölhozni. Minden párt szereti, ha eredetét a messze multba vezetheti vissza, ha kiváló politikusokra, mint elveinek törhetlen hirdetőire, mutathat reá. A történetíró azonban nem respectálhatja a pártlegendákat. A mikor azzal a ténnyel állunk szemben, hogy a whig párt úgynevezett intransigens csoportja, a Rochingham-whigek a radicalis mozgalom felé közeledtek, tisztában kell lennünk azzal, hogy ezt a lépést nem szívesen tették meg. Lehet, sőt valószínű, hogy Fox impulsiv, heves lelke, éles értelme bizonyos idő múlva helyesen be tudta fogadni az új tanokat. Valószínű az is, hogy a mikor a körülmények őt és csoportját erre az útra szorították, teljesen öntudatosan ment rajta előre. Nem azt akarjuk mondani, hogy a whigek azon része, a mely most az új fejlődés alapjára helyezkedett, ezt alattomos hátsógondolatokkal tette volna. Csak azt akartuk megállapítani, hogy Fox és társai, a kikben az angol liberálisok első nagy vezetőiket tekintik, sem elveik logikai következménye gyanánt jutottak közel a radicalisokhoz. Egyszerűen nem maradt más kivezető útjuk. Főntebb kifejtettük, hogy a whig és tory ellentétek elvi jelentősége már megszűnt. Az a whig töredék, a mely az amerikai háborún keresztül a régi whig szerepet folytatni próbálta, a North-Rochingham coalícióval végleg elvesztette lába alatt a talajt. A király ravasz, számító politikája elérte célját. Mindenki belátta, hogy a nagy elvi ellentétek abban a pillanatban megszűnnek, a mikor a hatalom csábítása megkezdődik. A coalitio százalmasan megbukott, és Pitt, a ki most a kormányt átvette, föltétlen és biztos királypárti több-

seget hozott be mindjárt az első választáson. Ez a választás megdöbbenő perspectivát adott a Rochingham-whigeknek. Vezetőik magok is alig tudtak bejutni, pártjok annyira megfogyott, meggyöngült, hogy úgy látszott, végképen le kell mondaniok az uralomra jutás gondolatáról. Annyi azonban kétségtelen volt, hogy a régi whig jelszavak alapján nincs többé föltámadás. És a király annyira gyűlölte Foxot és társait, hogy még az az út is el volt zárva előttök, a mely a másik úgynevezett whig töredéknek nyitva állott, a zajtalan, csendes, lassú átmenet az uralkodó pártba. Ha Fox és barátai sem akartak végleg letenni a gondolatról, hogy a politikában valaha még vezető szerepet játszszanak, a régi jelszavakat újakkal kellett fölcserélniök. Új jelszavakat pedig más irány nem adott, csak a radicalisok mozgalma. És ezért fordult a whig csoport a radicalisokhoz.

Történelmi folyamatok rendszeren nem történnek tudatosan. Nem úgy képzeljük az előbb elmondottakat, hogy Fox és barátai valahol beható tanácskozás formájában meghányták-vetették volna az eshetőségeket és azután végül eldöntötték: más kivezető út nincsen, legyünk tehát mi is radicalisok. A közeledés nem történt egyszerre, átmenet nélkül. A city már a hetvenes évek alatt néhány radicalis képviselőt küldött a parlamentbe. Wilkes, alderman Sawbridge, sir Francis Burdett már akkor is radicalis elveket képviseltek odabenn, a mikor még a whig párthoz való közeledésről szó sem volt. De bizonyos actualis kérdések gyakran egyesítették őket. Lord North kormánya alatt a whigek ellenzéke heves és szenvedélyes volt. Az amerikai háború, melyet a király a whig csoport ellenzése mellett folytatott, nem egyszer a whigeket is egészen radicalis kifakadásokra bírta. Érdekes tény, hogy Burke, a ki a francia forradalom idején a köztársasági szellem ellen ádáz gyűlöletet hirdetett, az amerikai háború alatt a gyarmatok leglelkesebb szószólója volt és beszédeiben nem egyszer egész radicalis terminológiát használt. Burke kettős álláspontja igen világos s mindkettő a régi whig doctrinákból foly. Az amerikai harc a királynak saját hatalmi kérdése volt.

Ha a gyarmatok elbuknak, III. György helyzete a whig aristocratiával szemben még kedvezőbb lesz, mint addig volt. Burke tehát csak a whigek régi elvéhez, a királyi előjogok

gyengítéséhez ragaszkodott, a mikor a gyarmatok ügyét a királylyal szemben védte. Ebben a védelemben használta korának jelszavait is, mert akkor még nem volt tisztában azzal, hogy ezek a tanok nemcsak a királyt gyengítik, hanem az egész uralkodó osztályt alapjaiban támadják meg. De abban a pillanatban, a mikor éles elméje ezeket a következményeket levonta, Burke megfordult, és az amerikai köztársaság barátjából a francia köztársaság legridegebb ellensége lett.

VII.

A francia forradalom és még inkább a napoleoni háborúk az angol szabadelvűség fejlődését közel húsz esztendőre megakasztották. Rousseau doctrinái az első francia köztársaságban néhány esztendeig gyakorlatilag érvényesültek és ez alatt az idő alatt kiderült lehetetlenségök és tarthatatlanságuk. A forradalom első éveiben a radicalisok hangos újjongással fogadták a francia eseményeket, Fox és barátai pedig annyira mentek a jakobinusok dicsőítésében, hogy a francia convent tiszteletbeli francia polgárokká választotta őket. Ámde nemsokára nagy reactio következett. A terjeszkedő francia köztársaság, még inkább a consulatus és császárság földözde az angol középosztály régi gazdasági félelmét. Napoleon egyiptomi expedíciója és indiai tervei elkeserítették éppen azon elemeket, a kik eddig a radicalis elvekkel rokonszenveztek. A szárazföldi zárlat betetőzte ezt az elkeseredést. A természetjogi elvek háttérbe szorultak a közvetlen gazdasági veszedelem előtt. Ugyanaz az érdek, a mely száz évvel azelőtt az angol középosztályt a whig párthoz kapcsolta, most a toryk mellett érvényesült. A radicalis mozgalom keservesen tapasztalta, hogy jakobinus rokonszenvők éppen olyan kevésbé tetszik a gyárosoknak és kereskedőknek, a kik piaczaikat féltik, mint a munkásoknak, a kik előtt az a kilátás áll, hogy kenyerüket fogják veszíteni. Mialatt a francia szabadelvűség egy pillanatra teljes győzelemben tobzódik, az angol szabadelvűség fejlődése egy pillanatra megáll. A francia háború leköt minden érdeklődést. Senki sem törődik azzal, hogy mi történik benn az országban, mindenki a drezdai és lipcei csataterekre figyel. A waterlooi csata be-

fejezi a nagy császártragédiát. A la rochelle-i erősség udvarán még egy utolsó, keserves, szivettépő jelenet játszódik le, a császár-gárda elbúcsúzik a «kis káplár»-tól. Azután mindennek vége — és ismét csend van.

A napoleoni háborúk rettenetesen fölemelték Anglia államadosságát, ámde az angol középosztály mégis rendkívül megerősödött ez idő alatt.

A háború hosszú éveiben Franciaország, Spanyolország, sőt Hollandia tengeri hatalma és gyarmatai mind elpusztultak Anglia rovására. A nyugat-indiai vizeken Anglia néhány szép és virágzó szigetet vett el a francziáktól. A hollandusok a Fokföldet veszítették el. A nyugat-afrikai partokon angol gyarmatok keletkeztek. Indiában Napoleon szövetségese, Tippo Sahib, fővárosának romjai alatt esett el és az utolsó, erős indiai birodalom, Mysore, angol hatalom alá került. 1808-ban a dél-amerikai piacok is megnyitáltak a brit kereskedelemnek és rögtön lázas, szinte egészségtelen verseny vetette magát rájuk. A szárazföldi zárlat ugyan számos angol ipart arra kényszerített, hogy termékeit egyelőre fölhalmozza, másrészt azonban az új piacok és főleg az általános csempészet búsás kárpótlást nyújtottak. Statistikai tény, hogy Anglia külföldi áruforgalma a háborús évek alatt majdnem megkétszereződött. Bármennyire valószínűtlennek hangzik is, de a kenyérrak az 1813—15. évi időközben alacsonyabbak, a munkabérek jobbak voltak, mint 1816-ban, a béke első évében. 1816-ban azután erős reakció következik be. A gyárak, a melyek arra számítottak, hogy a háború után azonnal túladhatsanak majd összes fölhalmozott árukészletökön, csatlakoznak e várakozásukban és óriás számban bocsátják el munkásaikat. Az 1816-os esztendő termése emberemlékezet óta a legrosszabb volt. A mezőgazdaságra alapított «landbankok» sorra bukhatnak. A földbirtokos osztály hangosan segítséget követel a kormánytól. Minthogy pedig a parlament és a kormány érdekköre teljesen azonos a földbirtokos osztállyal, a segítség egy gabona-törvény alakjában történik meg. A kormány ismét megújít egy régi, 1670-ből való gabona-törvényt, mely szerint addig, a míg a belföldi gabona métermázsája a 80 shillinget el nem éri, külföldi gabonát behozni egyáltalában nem szabad. Jellemző, hogy ez a törvény az alsóházban ellenmondás nélkül ment keresztül, a felsőházban

pedig alig néhány lord tiltakozott ellene. Semmi sem bizonyítja jobban, hogy az angol parlamentben még a XIX-ik század elején is kizárólag a földbirtokos érdek, a squire-archia uralkodott. Ámde a béke után azonnal, újult erővel támadt föl a radicalis irány, a melyhez most már a whigek is mindig jobban és jobban közeledtek.

«Az 1803—12. évek alatt egy óriás párt keletkezett az angol népben, a mely a III. György által annyira kegyelt középosztály egy jó részét is magába foglalta. Egy új hatalom keletkezett hirtelenül, a mely azonnal sajtót alapított, a melynek közös jelszava a parlamenti reform lett és a mely az egész lakosságot mintegy egységes democratia gyanánt maga köré gyűjtötte».

Így jellemzi az angol radicalismus új korszakát a XIX-ik század történetének egyik legbuzgóbb kutatója, a német szabadelvűség egyik ünnepelt vezére, a göttingai egyetem elüszött tanára, Gervinus. Ötven esztendő telt el azóta, hogy Gervinus ezeket a sorokat leírta. Ötven esztendő alatt történelmi ismereteink sokat haladtak. A német történetíró, a ki pontosan, évről évre követte a legújabb kor eseményeit, még nem tudta a radicalis irány hirtelen föllendülését megérteni. Nem ismerte a megelőző évszázad radicalisait, nem tudta, hogy a mozgalom nem az 1812-es évben keletkezett, hanem már évtizedekkel ezelőtt is megvolt és épen ezért gyors és általános fejlődése meglepte őt. De ha Gervinusnak nem is volt tiszta képe a radicalisok működéséről, egyben mégis igaza volt, a háború után a mozgalom rendkívüli módon megerősödött és most már activ, majdnem döntő szerepet követelt a maga számára.

A most következő harmincz esztendő az az időszak, a mely alatt a kifejezett angol liberalismus kialakul, az a liberalismus, a mely a continens összes államainak példányképül szolgál és a melyet a francia polgárkirályság miniszterei végső következményeivel együtt akartak megvalósítani. A radicalis irány ez évek alatt mindig többet és többet veszít általánosságából és épen a nagy forradalmi esztendő, 1848 körül azzá lesz, a minek Marx látta, a polgárság, még pedig a vagyonos bourgeoisie mozgalma; és ez a mozgalom elfogadja a régi whig családok vezető szerepét, cserébe pedig a régi whig családok átveszik az új elveket.

Ha az angol progressiv mozgalom történetét ez években elemezzük, két korszakot különböztethetünk meg benne. A határvonal az 1831-ik évre esik, a mely meghozza a reformbillt. Míg ez esztendőig az összes parlamenten kívül álló elemek között meglehetősen solidaritas volt és még mindig a radicalismus régi, hogy úgy mondjuk, természetjogi elveivel találkozunk. 1830 után mindjobban a gazdasági liberalismus lép előtérbe és elválasztja az új pártot régi szövetségeseitől. Jellemző, hogy Toynbee, a ki kétségkívül kitűnően ismerte e kort, állandóan polgári radicalisokat és a munkásosztályhoz tartozó radicalisokat különböztet meg. Ez a megkülönböztetés most így, utólag, igen helyesen mutat reá arra, hogy a radicalis mozgalomban kétféle elem vett részt, de abban az időben egyáltalában nem állhatott volna meg. A parlamenti reformért való küzdelem még egészen a szabadelvűség régi, XVIII-ik századbeli fölfogása alapján történt. Odabenn a házban azonban a whig vezetők egyáltalában nem gondoltak általános választási jogra, az ő czéljuk mindössze az volt, hogy új, megbízható szövetségeseket találjanak a polgári érdekek képviselőinek. A mikor a régi whigeket elemeztük, azt mondtuk, hogy az aristocrata osztály egy csoportját, a középosztály osztály-érdeke támogatta. A liberalis párt kialakulása épen az ellenkező képet mutatja. Egy politikai befolyásában fenyegetett aristocrata csoport magáévá teszi a középosztály osztály-érdekét és viszonzásul megtartja a hatalmat, új szövetségeseinek pedig részt enged belőle.

Az a férfiú, a ki a radicalis mozgalmat ez évek alatt majdnem korlátlan hatalommal vezette, William Cobbett, maga is még teljesen az eredeti, általános álláspontot hirdette. Sajátságos, durva, de mindig hatásos írtaiban és beszédeiben általános titkos választójogot és évi parlamentet követelt. Volt idő, a mikor Cobbett a tömegnek bálványja volt. Élete és működése nem nélkülözött valami bizarr egyéniséget, a mely mindenkor érdekessé tette. Mint fiatal ember Amerikába került és az amerikai államformának lett bámulója. Daczosan, makacsúl tért haza, az «utolsó száz», mint önmagáról írta. Az uralkodó osztály csakhamar megismerte új ellenfelét. Cobbett az izgatás minden eszközével kezdte meg harcát ellenök és jellemző, hogy minden osztályhoz, első sorban

pedig a munkásokhoz fordult. A munkásmozgalom ez időben még csecsemőkorát élte, egyedüli megnyilatkozása a gépek pusztításában állott. Cobbett igen erélyesen fordult e kihágások ellen és *Politikai Register*ének egyik, egyenesen a munkások számára kiadott számában az általános nyomorúság egyedüli oka gyanánt a kormányformát jelölte meg, mint egyetlen mentőeszközzé pedig a parlamenti reformra mutatott reá. A radicalis mozgalom mindig nagyobb hullámokat vetett és az egész ország forrongani kezdett. A polgári osztály mindig jobban kezébe veszi a vezetést. 1816-ban a londoni city egy ismert radicalist, Wordot választja meg lord-majornak és az első ülésen, melyet elnöklése alatt megtartanak, a leghevesebb támadások hangzanak el a közigazgatás egész rendszere ellen, sőt az egyik szónok egyenesen azt javasolja, hogy Pitt szobrát Guildhallból eltávolítsák. A whig töredék és a radicalisok egységes manifestumának tekinthető az a fölirat, a melyet London választópolgársága ez évben a prince-regent elé terjesztett és a melyben régi whig kitételek mellett a parlamenti reform áll az előtérben. Közben azonban állandó zavargások fenyegetik a főnnálló rendet. Az úgynevezett «Spafield-zavargások». London polgárságát már ellentétbe hozzák a munkásokkal, a zavargó proletárokat maga London radicalis lord-majorja fogja el. A vidéki munkás-zendülések, a melyeket, úgy látszik, maga a kormány rendezett egy Oliver nevű titkos ügynök által, erősen elkészerítik a birtokos osztályt. A tory kormány elérkezettnek látta az időt, hogy az új mozgalommal egyszer és mindenkorra végezzen. Szigorított utasításokat küldött minden grófság lord-lieutenantjának és ezekben túltette magát az angol jog alapvető rendelkezésein is, a mikor azt rendelte, hogy minden gyanús embert az úgynevezett grand-jury határozata előtt is le lehet tartóztatni.

A polgárság erre öntudatra ébredt. Tisztán látták, hogy a kormány intézkedései ugyan látszólag a lázongó munkások, tulajdonképen azonban ellene irányulnak. A bourgeoisie anyagi helyzete az utolsó két esztendőben tetemesen megjavult. A kormány 1814-es gabona-törvénye megtanította őket arra, hogy érdekeik a parlamentben mindaddig teljesen mellőzöttek, a míg saját képviselőik útján nem vesznek részt az ország ügyeinek vezetésében. Most már föltétlenül követelik

a politikai hatalmat és ennek előfeltételét, a parlamenti reformot. A munkásoktól való pillanatnyi félelem elmúlik. A radicalis mozgalom újult erővel kezdődik meg. Cobbett könyve, *Az angol szabadság utolsó napjai*, közkezen forog. A polgári esküdtek a «spafield-zavargások» összes résztvevőit általános örömujjongás között fölmentik. A reformgyűlekezetek mindig nagyobb és nagyobb tömegeket egyesítenek és nevezetes, hogy épen a nagy iparos városok, Leed, Birmingham, Manchester polgársága rendezi őket. A hatóságok betiltották e gyűléseket, a manchesteri gyűlésen már véres összeütközés történt a katonaság és a polgárság között. Két század huszár össze-vissza kaszabolta a parlamenti reform híveit, a kormány pedig a gyűlés rendezőit «felségsértés czímén bíróilag üldözni kezdte. Leírhatatlan izgalom vesz erőt az egész országon. Polgári és munkás föliratok a legélesebb szavakkal ítélik el a «manchesteri vérfürdőt». A whig csoport elérkezettnek látja az időt, hogy nyíltan állást foglaljon a radicalisok mellett. A mikor York városának polgárai épen arról tanácskoznak, hogy miképen fejezzék ki a kormány elleni bizalmatlanságukat, megjelen közöttök a Westriding lord-lieutenantja, lord Fitz William és éles szavakkal magáévá teszi a gyűlés álláspontját. Annyira világos volt ez a tüntetés, hogy az összes tory államférfiak tisztán látták a whigek célját és Canning és lord Elden kifejezetten úgy is beszéltek róla, mint a whigek és radicalisok egyesüléséről. Az új veszedelem megkétszerezte a toryk erélyét. Lord Sidmouth a felsőházban kijelentette, hogy Anglia alkotmánya oly veszedelemben van, mint még soha sem a hannoverai ház uralkodása alatt és hat kivételes törvényt terjesztett elő a reform mozgalmak elfojtása céljából. A whigek viszont most már nyíltan hirdetik a radicalisok igazságát, Norwichban maga a norfolki herczeg elnökölt egy whig gyűlésen, a mely a kivételes törvények ellen állást foglalt. III. György halála után fia, IV. György lépett a trónra, a ki fiatal korában a whigekkel tartott és nem egyszer ünnepélyes ígéretet tett, hogy minden körülmények között velök fog tartani. Most azonban ő is a torykban látja a királyi hatalom biztos támaszát és megfélekedzik régi barátairól. Nemsokára igen világos bizonyítékokat kap népszerűtlenségéről. Felesége, braunschweigi Karolina, már szinte évtizedek óta külön élt

tőle és idejét idegen országokban töltötte. Kétségtelen, hogy Karolin erkölesi élete nem volt kifogástalan, de azt mindenki inkább szemére vehette volna, mint Mississ Fritz-Herbert férje, a kicsapongó, teljesen ledér IV. György. De a király nem volt hajlandó engedni és a mikor a királyné tilalma ellenére angol földre lépett, lord Liverpool a felsőházban egy olyan billt terjesztett elő, a mely, ha keresztül megy, a királynét minden jogától megfosztja. A kormányellenes mozgalom most kétségtelenül pompás anyagot kapott. Whigek és radicalisok azonnal a királyné oldalára állottak. Útja Dóvertól Londonig valóságos diadalmenet volt. Öreg, törődött lordok, hajdan hatalmas whig családok fejei, hordágyon hozatták magokat a felsőházba, hogy teljes erejükkel a bill ellen harcoljanak. A tömeg dühöngött, a házasságtörési pör piszkos részletei annyira fölháborították a közvéleményt, hogy a tory peerek személyes biztonságáról kellett gondoskodni. A mozgalom külső ereje sokakat gondolkozóba ejtett. A bill eredeti igen nagy többsége a harmadik olvasásnál a kilencz miniszteri szavazatra olvadt le. Lord Liverpool erre krétafehér arcczal emelkedett föl helyéről és visszavonta a billt, mert biztos volt, hogy az alsóházban nem tud többséget kapni. «Az emberi jogok győzelme», mint Colbett mondta, leirhatatlan lelkesedést keltett, London három egymásután következő éjjelen ki volt világítva. És a radicalis mozgalom hatalmas hullámai sok ingadozót végleg megnyertek számára.

A következő tíz esztendőben azután a whigek és radicalisok fegyverbarátsága mindig intensivebb lesz, de — és ezt jegyezzük meg igen jól — a radicalis mozgalmat most már a középosztály vezeti. A vagyonos bourgeoisie politikai kívánságai pedig első sorban oda irányulnak, hogy magok parlamenti képviselőt kapjanak. A parlamenti reform még mindig az általános jelszó, de az általános választói jogról már kevesebb szó esik. A mikor III. György meghal, IV. Vilmos lép a trónra, a ki herceg korában erős barátságot tartott a whig csoporttal. És ő most megadja barátainak a lehetőséget, hogy ismét átvegyék a hatalmat és megadja az engedélyt a whig csoport fejeinek, első sorban lord Greynek, hogy a parlamenti reformot keresztülvigyék. Ez a reformjavaslat, a mely a nagy iparos városok, egyszóval a nagy bourgeoisie egyelőre 123 képviselőjét hosszú parlamenti har-

czok után tényleg bevitte a parlamentbe, véleményünk szerint a mai angol liberalis párt alapja.

Állapítsuk meg, hogy mi történt. A régi whig eszmény, az oligarchikus aristocratia, a fejlődésben teljesen elveszett. A francia eredetű radicalis mozgalom ellenben a parlamenti reformban keresi a régi, osztályállam megdöntését. De a radicalismus általános doctrinái a fejlődés alatt lassan elvesztették valószínűségüket. Az az osztály, a mely gazdaságilag már elég érett volt, hogy a politikai hatalomban részt vegyen, egy ideig ugyan használta őket és ennyiben a liberalismus föltétlenül a radicalismusból fejlődött ki, de a mikor tényleg részt kaphatott a hatalomból, a természetjogi szempontokat gazdaságiakkal cserélte föl.

Az 1830-as compromissum, a mely a régi modern államnak és a modern bourgeoisienak elemeit egyesíti, először mutatja eléggé tisztán azt a liberalismust, a melyet mai értelemben annak szoktak nevezni. Az elnevezés nem angol eredetű, VII. Ferdinand uralkodásával elégedetlen spanyol pártot neveztek először liberalisnak, a fejlődésben nem angol, hanem francia elemek uralkodnak, de azért a szabadelvűség ebben a formában jutott el majdnem mindenüvé. Azt pedig, a mi a reformbill után történt, második kérdésünkkel kapcsolatban kell tárgyalnunk.

WOLFNER PÁL.

GYÖNGYÖSI FŐMŰVEINEK ÚJ KIADÁSA.*)

A Franklin-társulat *Magyar Remekírók* című vállalatának múlt havi sorozatában a régi jó Gyöngyösinek két főmunkáját: a *Murányi Vénust* és a *Kemény János emlékezetét* új kiadásban bocsátottam közzé, a magam és mások újabb kutatásai alapján összeállított bővebb életrajzi és a közlött munkákat részletesebben méltató irodalomtörténeti bevezetéssel. Ez utóbbiakról tehát itt nem szólva, az új eredményeket illetőleg legyen szabad az érdeklődők figyelmét oda utalnom; Gyöngyösi másfél, sőt kétszázados hatásának irodalomtörténeti fontossága s költői nyelvünk fejlődésére gyakorolt befolyása pedig úgy is általánosan ismeretes. Azt azonban az irodalomtörténet és nyelvtudomány szakszerű munkásai sem tudják, hogy Gyöngyösi főművei, különösen *Murányi Vénus*a teljes kétszáz esztendőn keresztül nem az egyedül hiteles első, hanem egy szörnyű módon elrontott későbbi kiadás után terjedt el s forgott mind máig közkézen. Ez a *Murányi Vénus*nak 1702-iki kiadása, mely a Gyöngyösi eredeti verseinek állítólagos «újabb megjobbításával» Kolozsvárott jelent meg, és új meg új lenyomatokban és «jobbításokkal» mindjobban megromolva, egész Dugonicsig és Toldyig terjesztette, sőt szinte irodalmi közkinccsé tette a százados hibákat; és hogy ezek még tovább terjedjenek, a múlt év őszén a Wodianer-féle *Remekírók képes könyvtárában* újra lenyomatták az összes hibák forrását, az 1702-iki kolozsvári kiadást, egy elavult adatokra épített bevezetéssel. (Kiadta és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán, 1904.)

Az a *Murányi Vénus*, melyet én adtam ki a Franklin-

---

*) Fölvizsgáltattam a M. Tud. Akadémia I. osztályának folyó évi május 22-iki ülésén.

társulat *Remekírói* között, az 1664-iki, ma már csak egyetlen példányban ismert, első kiadás után készült, s azonfölül, hogy majd minden versszakában különbözik az 1702-iki és az összes későbbi kiadásoktól, *ötvennégy teljesen új versszakkal gazdagítja Gyöngyösi eddig ismert irodalmi hagyatékát*, mert ez az ötvennégy versszak az 1702-iki apokryph kiadástól kezdve a Wodianer-féléig minden kiadásból hiányzik. Sietek megjegyezni, hogy sem ezek a különbözõ helyeken előforduló új versszakok, sem az „újabb jobbitástól” megtisztított régi versszakok nem változtatnak lényegesen azon az ítéleten, melyet Gyöngyösi alkotó, szerkesztõ és jellemzõ tehetségérõl legilletékesebben Arany János fogalmazott meg az irodalomtörténet számára Gyöngyösi remek „írói arczképé”-ben; de igenis nagyon lényegesen módosítja a Gyöngyösi költõi dicitójáról s szó- és szõlam-kincsérõl akár Arany, akár mások által mondott véleményeket; az eredeti után adott új kiadásban számos új példáját fogjuk találni a szebbnél-szebb hasonlatoknak és jelzõknek, a szemléletes leírásoknak, lyrai ömlengéseknek és aphoristikus elmélkedéseknek, melyek éppen legjobban bizonyítják Gyöngyösi költõi erejét és nyelvmûvészetét; helyes értelmet fog nyerni továbbá számtalan nem értett vagy félremagyarázott verssor és költõi szõlam, újabb példákat nyer egy-két ritkán előforduló régi szó és kifejezés, s természetesen halomra dül egy-pár, az apokryph Gyöngyösire alapított nyelvészeti adalék vagy fejtegetés. Mindez elég ok, hogy itt, e díszes helyen hívjam föl a közfigyelmet az új Gyöngyösivel kapcsolatban a régi irodalmi mulasztásra.

Mielõtt azonban az új kiadás eredeti Gyöngyösijét néhány részletben bemutatnám, elõbb be kell bizonyítanom, hogy az 1702-iki kiadás semmikép sem eredhet Gyöngyösitõl; a mutatóványokból aztán kiviláglik majd az is, hogy 1702-tõl kezdve a *Murányi Vénus*nak egyetlen kiadója s egyetlen fejtegetõje sem látta az első kiadás egyedül hiteles szõvegét, legalább ezzel egyikök sem vetette össze a romlott szõveget.*)

*) Verseghy az egyetlen, ki (*Mi a Poézis? és ki az igaz Poéta?* címû elmélkedésében) már 1793-ban észrevette, hogy «a kolosvári herélõ — halhatatlan Gyöngyösinek szép gondolattját — fogytig meg rontotta»; csak egyetlen ilyen versszakot idéz (I. r. 19. vsz.), de ezen is nagyon felháborodik: «Valahány szó, mely a kolosvári kiadónak agyvelejébõl származik, annyi szentségtörés, annyi méreg-

Az elsõ kérdést azért kell tisztáznunk, mert Gyöngyösi 1702-ben még élt, s csak 1704 szeptember havában halt meg. Még sem lehet semmi köze az 1702-iki kolozsvári kiadáshoz. Igaz ugyan, hogy Gyöngyösi késõ öregeége pihenõ óráiban tért vissza régi szerelme tárgyához, a költészethez, és 1690-tõl 1700-ig adta ki munkái javarészét: 1690-ben a *Rózsakoszorút*, 1693-ban *Kemény János emlékezetét*, 1695-ben a *Palinodiát* és 1700-ban a *Charikliát*; de tudnunk kell, hogy — talán az elsõt kivéve — egyik sem új munkája a költõnek.

Kemény János emlékezetérõl maga mondja, hogy «annak-eltõtte egynéhány esztendõvel írta volt s elrongyolott elsõ irásának töredékibõl most (1693.) újabb leirással — csak — kisebb rendbe vette»; az Apor Istvánhoz intézett ajánló levélben pedig azt mondja: «jutott eszemben, hogy volnának nékem az feljebb már régen elmúlt esztendõkben Kemény János dolgairúl írott valamely verseim, azmelyek oly helyre kerültek volt, azhonnét nehezen lehetett megént kezemhez szereznem.» A kiadásom elé írt bevezetésben (19. és 42. lap.) részletesebben fejtegetem, hogy ezek a «régen elmúlt esztendõk» 1674. körül voltak, s az a «hely» minden valószínűség szerint — a Gyöngyösi költõi mûködése iránt mindig érdeklõdõ Koháry István várkastélya lehetett. Ennek — hosszú fogsága idején — egyéb javai is kárt szenvedvén, nem csoda. ha a költemény írott füzete utóbb elrongyolva és hiányosan került vissza az öreg költõ kezeihez. De mint egy régibb fogalmazásban fõnmaradt kéziratából (a nyitraiból) ellenõrizhetjük, az egész munkán alig változtat egy-két szót, s betû szerint igaza van, hogy régi kéziratát csak «kisebb rendbe vette», vagyis itt-ott elhagyott egy-egy versszakot (mindössze nyolczat) s egyetlen helyen (III. könyv. 4. rész 65—95 vsz.) hosszabb önálló részletet, azt tudniillik, melyben az elkorcsosult magyar ifjakat és a késedelmezõ német

---

forrasztó kábaság». Verseghyre Sándor J. és Szabó Károly is hivatkoznak, de mind hiába, Dugonics és Toldy még az 1702-ikinél is újabb (és rosszabb) kiadásokat használtak. — Acsády Ignác, a *Széchy Mária* életirója is észreveszi (*Egyet. Philol. Közl.* 1888. 54. l.), hogy Toldynak állítólag «az eredeti kiadások alapján» készült kiadása több tekintetben különbözik a *Murányi Vérunak* keze között levõ elsõ kiadásától, de «az eltéréseket megvizsgálni nem volt ideje», s hozzátelhetjük: czélja sem.

hadsereget jellemzi. Kortörténetileg ez a hely rendkívül érdekes, de az 1693. körüli politikai viszonyok között az óvatos és sok nagyúri összeköttetéssel dicsekvő Gyöngyösi nyilván nem akart kortársai bírálójá lenni, mert — nagyon igaza volt, és mert — úgyszintén elég ócsárlója volt akkor a magyarságnak. Dugonics, ki használta a nyitrai kéziratot, lenyomatta ezt a hiányzó részt; Toldy azonban ezt vagy nem vette észre, vagy Dugonicsnak szövegjavító munkáját a kéziratból nem tudta ellenőrizni, elég az, hogy kihagyta mindazt, mit az 1693-iki kiadásban nem talált meg, tehát a föntebbi korfestő részletet is. Én azonban a kézirat alapján visszaiktattam a kihagyott részeket. — A *Kemény János emlékezete* tehát a költő 1693-iki kiadásában nem új munka, nem is átdolgozás, csak némi rövidítése az eredetinek.

Nem új a *Palinodia* sem, melyet még az 1681-iki soproni országgyűlésen írt a nádorrá választott Eszterházy Pál üdvözlésére, s most (1695.) egyrészt tartalmi időszerűsége miatt (de névtelenül és az eredeti ajánló sorok nélkül), másrészt — úgy hiszem — azért adott ki, mert nem rég (1692. és 1693-ban) két ízben is nyert tőle nádori birtok-adományt; az érdekelték erélyes ellenmondása miatt Gyöngyösi lemondott ugyan ígényeiről, de a nádor jóakarátát ekkép is meg akarta hálálni, a nádor viszont azzal tüntette ki az agg poétát, hogy Csetneken átutazóban beszólt hozzá s bizalmas dolgokban értekezett vele.

1695-ben még egy munkája állt készen a nyomtatásra: a *Csalárd Cupidó*, melyet Koháry Istvánnak ajánlott, de — talán erotikus tartalma miatt — épen mæcenása nem engedett sajtó alá adni. Többen, kik a munkával foglalkoztak, azt hiszik, hogy Gyöngyösi ezt a munkáját még az özvegy Wesselényiné szolgálatában, balogi száműzetése idején (1669.) mintegy vezeklésül írta, mert vonatkozást találnak a költemény némely helye s a költő élete között. Nem lehetetlen, hogy a költő a maga akkori életéből is vett néhány motívumot, de — mint kiadásom bevezetésében (34. lap.) kifejtem, nem annyira vezeklés az, mint «a házasságbeli tiszta élet» magasztalása (czimében is: «a tiszta élet Géniusa»); s ha egyes részeket régebben írt is, végleges összeállításában inkább a sokat tapasztalt öreg ember osztogat tanácsot az ifjúságnak. De bár a Nemzeti Múzeumban levő kézirat ajánló-levele

1695-ben kelt, ez csak a sajtó alá készítés idejét jelzi; nagyon valószínű azonban, hogy már elõbb, talán még második felesége életében (meghalt 1691.) készen állt, mert vele nagyon boldog családi életet élt. A költemény csak jóval a költõ halála után (1734.) jelent meg elõször névtelenül, de a sok másolás és önkényes változtatások miatt annyira megromolva, hogy Dugonics már alig tudta az eredetét helyreállítani.

Gyöngyösi utolsó kiadványa: a *Chariklia*, melynek Andrassy Péterhez intézett elõszava 1700. január 10-én kelt, nem eredeti munka; maga mondja, hogy «némely régi versek rongyából és azoknak sok fogyatkozásiból vette újabb és jobb rendbe» — nagy jó ura kedvéért, ki a költeményt nagyon kedvelte. Tudjuk, hogy Heliodorus *Historia Aethiopicája* a XVI. századi latin fordítások után nagyon elterjedt s 1590-ben Czobor Mihály magyarra is lefordította. Valószínű, hogy ez a százesztendõs fordítás volt Gyöngyösi kezénél (másról legalább nincs tudomásunk), de Gyöngyösi csak egy részét dolgozta át, III. könyvül betoldotta Ovidius *Metam.*-nak VI. X-ikül pedig ennek IV. könyvét, melyek a saját fordításában rég meglehettek, mert már ifjúkorában sokat fordítgatott Ovidiusból. A könyv összeállítása még így is fárasztó munka volt; panaszkodik is, hogy «beteges állapotjában nem kis munkával vitte végben».

S ez az egyre súlyosodó betegeskedés volt a másik főök, a miért ezentúl még fárasztóbb munkára nem vállalkozhatott. Már *Kemény Jánosa* elõszavában is «tántorgó öregségrõl» panaszkodik, a min nem is csodálkozhatunk. Születése évét Dugonics — «az észnek szerkeztetõ tudományához folyamodván» — 1620-ra teszi; én a költõ újabban elõkerült biztos életrajzi adataiból következtetve, 1625 tájára tettem. (L. bevez. 8 lap.) E szerint Gyöngyösi 1693-ban közel járt a 70-hez (Dugonics szerint 73 lehetett). S milyen küzdelmes 70 esztendő volt ez, melybõl negyvenet a mások önfõlázoló hûséges szolgálatában töltött! Törõdöttségére hivatkozva, már 1691-tõl kezdve mindenkép szabadúlni óhajtott alispáni hivatalától, de csak 1693-ban érte el célját. 1699-ben Koháryhoz írt levelében — «régí kínos nyavalyájáról» panaszkodik, mely miatt nem ülhetett kocsira, s így a megyegyûlések sem járhatott el. És Gömörmegye rendei az 1700 október 4-iki tisztújításon mégis újra meghívják az elsõ-alispáni székbe.

Gyöngyösi, ki ekkor már legalább 75 éves volt (de 80 is lehetett), a választás után ötödnapra «élemedettségét, gyakori betegségét s régi szolgálatait» hozván föl okul, megbizottai által esdekelve kéri a rendeket, hogy mentsek föl hivatalától. Nem tették, mert az akkori mozgalmas időkben ismét nagy szükség volt az ő körültekintő bölcseségére s nagy tapasztalásaira. De csakhamar be kellett látniok, hogy az öregkor gyöngesége támogatásra szorúl, ezért 1701. május 31-én Gábor fiát, ki már két év óta főjegyzője volt a megyének, azzal bizta meg a megyegyűlés, hogy atyjának az írásbeli munkában — külön munkabér mellett — segítségére legyen. Ilyen segítséggel aztán továbbra is hivatalában maradt, de 1700-tól kezdve főnmaradt magán és hivatalos levelei mind idegen kézzel irattak, csak a névaláírás az övé.

A kinek íme a hivatalosan kötelező iratok megírása — betegeskedése és aggkora miatt — már 1700. körül ennyire terhére volt, az bizonyára nem vállalkozhatott arra, hogy egy akkora költői művet, minő a *Murányi Vénus*, s a mely az első (1664.) kiadásban elterjedt és kedvelt könyve volt az olvasóközönségnek, annyira kiforgasson régi mivoltából, hogy egyetlen versszaka is alig maradjon meg eredeti alakjában. Ezt nemcsak akkor nem tehette, mikor már a tollat is alig tudta kezébe venni, hanem tíz évvel azelőtt sém, mert semmi oka sem volt ilyen értelmű átdolgozásra.

De van még harmadik ok is, mely ellene mond annak, hogy az 1702-iki kolozsvári kiadás Gyöngyösitől származik. Ugyanis a *Murányi Vénust* kivéve, mely 1664-ben Kassán jelent meg, 1690-től 1700-ig összes munkáit Lőcsén nyomatta a jóhírű Brewer-czégnél. Semmi oka sem volt, hogy egy régi munkájának új kiadását, mely tárgya szerint is legközelebb-ről a fölvidéket érdekelte, Kolozsvárra küldje, a hol sohasem járt, s a melylyel később sem volt semmiféle összeköttetése. Még legtöbb oka lett volna Erdélyben nyomatni *Kemény János emlékezetét*, de nemcsak az első, hanem annak ugyanazon évi második kiadását sem Kolozsvárott, hanem mindkettőt Lőcsén nyomatta.

Azt csak mellékesen emlitem, hogy 1702. körül már országszerte akkora volt a titkolt, de Gyöngyösi által bizonyára jól ismert elégületlenség, hogy a *Murányi Vénust* még eredeti alakjában sem volt időszerű kiadni, egyrészt az ő ott

megnyilatkozó politikai pártállása, másrészt a dynastikus hűségök miatt felmagasztaltak később szomorú sorsa miatt.

De valamennyi oknál fontosabb bizonyítékot nyújt maga az 1702-iki kiadás, mely olyan természetű, hogy egyszerűen lehetetlen Gyöngyösitől erednie. Mindjárt a költő ajánló-levelét «munkába veszi» a kolozsvári kiadó, s mivel Gyöngyösi három különböző helyen, három latin verssort idéz, a kiadó megszerzi még hárommal, összesen tizenkét sorral. Aztán az ajánló-level és a költemény közé közbeszúr egy hét-versszakos magasztaló verset, ilyen czímmel: «Tisztelem Én is Tudományának Szépségét Jelentő s nagy zengéssel a Castalus Hegyről Alá Repült Írását, Álmélkodván Szépségén Gyöngyösi István Magyar Verseinek». Annaira tiszteli őt, hogy Homeroshoz és Vergiliushoz hasonlítja. Ezután következik Gyöngyösi költeménye, de nem úgy mint az eredetiben, három részre osztva, hanem az I. rész 1--28 versszakát, melyben Gyöngyösi a pártoskodásról szól, külön «Előljáró beszéd»-dé teszi s megtoldja még két versszakkal, melyek az eredetiben hiányzanak, és csak ezután kezdődik az I. rész. Mindez aztán így maradt Dugonicsig és Toldyig, meg a Wodianer-kiadásig az összes későbbi kiadásokban.

Még kevésbé vall Gyöngyösi kezére a szövegnek olyan átdolgozása vagy inkább megváltoztatása, mely többször egészen eltorzítja vagy kiforgatja az eredeti értelmet, ellenmondást vagy tudatlanságot visz bele, legenyhébb esetben megrontja a sorok hangzatos rhythmusát és sok szép inversióját. Semmi sem mutatja jobban Gyöngyösi költészetének kedvelését, mint az, hogy még e sokképen megromlott formában is majd minden évtizedben új meg új kiadása vált szükségessé. A XVIII. század jóformán mindent elfelejtett a régi irodalomból, csak egy-két lyrikust és Gyöngyösit mentette meg, kinek munkái — a saját első kiadásait nem is számítva — Dugonicsig harminczkilencz kiadást érnek, s ebből magára a *Murányi Vénusra* hét esik.*) Csak az a baj, hogy az összes

*) Ez a hét: 1702., 1725., 1739., 1751., 1767., 1775. és 1796. évekből való. Toldy (s utána vakon a Wodianer-féle kiadás) még két kiadást említ: 1729. és 1771. évjelzéssel; de én e két kiadást a legszorgosabb utánjárással sem tudtam megtalálni; nem tud róluk Petriknek nagyon megbízható könyvészeti munkája sem, s így valószínű, hogy hibás adatok.

kiadásoknak a romlott 1702-iki kiadás, sõt ennek még késõbbi s még hibásabb lenyomatai szolgáltak alapúl, mert nemcsak az elsõ (1664-iki), hanem utóbb az 1702-iki s 1725-iki kiadások is igen ritkák voltak, s maga Dugonics minden utánjárása mellett csak a két utolsót (az 1767. és 1775.), tehát a legrosszabbakat tudta megszerezni, Toldy pedig Dugonicsén kívül valószínûleg az 1725-ikét használta, s csak Wodianer kiadója ment vissza az 1702-ikire. A romlás terjedésére íme két kis példa, még nem a szövegbõl, csak a költõ ajánlólevelébõl. Az 1664-iki elsõ kiadásban azt mondja Gyöngyösi, hogy költeményét «nagyobb részrül úton s sok értetlen csõcselék kiáltásával zajgó szállásokon írta», s az ajánlás «a stubnyai hévízben Boldogasszony havának (tehát január) 27. napján 1664-ben» kelt. Az 1702-iki kolozsvári kiadás az «értetlen tsõtsólék»-et s az évszámot meghagyja, de már elhagyja a kelet napját. Az 1725-iki kiadás Budán készült Landerer János Sebestyénnel, de egészen az 1702-iki után, még Kolozsvár neve is rajta van. Az 1739-iki, mely szintén Budán, de «Nottensteinné özvegynél» készült, az 1725-iki után még szintén jelzi Kolozsvárt, de már «értetlen csõcsömék kiáltásával zajgódásokat» írt, s a keletet 1674-re teszi. Az 1751-iki czimlapjáról eltûnik már Kolozsvár, de a «csõcsömék zajgódása» és 1674. megmarad itt is, valamint az 1767. és 1775-ikiekben is, s természetesen Dugonicsnál is. Nála aztán a csecsemõkbõl és a hibás keletbõl «az ész szerkeztetõ tudománya» mellett életrajzi adatok lesznek. De hát ez nem egészen az õ hibája, õ több kiadásban egyezõleg készen kapta a hibás adatokat. Még több baja volt a szöveggel. «El lehet gondolni — úgymond — minõ munkámba kerekedett azon hibáknak megjobbítása, melyek a verseknek értelmét egészben felforgatták; — talán nagyobb munkámba került, mint Herkulesnek Augias istállójának kitisztítása». Mit szõlt volna még, ha (a mit hiába kutatott) az elsõ kiadással vethette volna össze a romlott szövegeket! (L. Verseghy fõlháborodását a 39. l. jegyzetben.)

Gyöngyösi munkáinak tanulmányozása közben minderrõl böven meggyõzõdvén, hiteles kézirat hiányában a *Murányi Vénus* 1664-iki elsõ kiadását kellett fõlkutatnom, melyet sem Dugonics, sem Toldy, sem a Wodianer-féle szöveg kiadója nem látott, a minthogy tudtommal ez idõ szerint nincs

is belőle több egyetlen egy példánynál, az, a melyet a marosvásárhelyi ev. ref. collégiumi könyvtár gondos őrizete mentett meg az elkallódástól.*) Akadémiánk szíves közbenjárásával ezt (1903. február havában) megszerezvén, az összehasonlítás a legelső lapokon meggyőzött, hogy Gyöngyösinek ez a, több mint kétszáz év óta nem ismert kiadása egészen más s egyedül ez lévén hiteles, kiadásomban ezt követtem. Mivel a Franklin-Társulat *Remekírók* című vállalata első sorban a nagyközönség számára készült, kiadásom természetesen nem lehetett sem fac-simile, sem betű-szerinti kiadás; de ezentúl arra törekedtem, hogy Gyöngyösinek necsak szavait, hanem minden hangtani, s mindazt a helyesírási sajátosságát meghagyjam, a mi nem akadályozza az olvasást, de tanulságos lehet a költő nyelve tanulmányozóinak. A kezdetleges (s talán idegen ajkú munkás által végzett) szedés miatt az eredetiben több értelemzavaró sajtóhiba van; de ezeket analog helyek alapján mind sikerült értelmesen helyreállítanom. Íme egy-két példa. Az I. rész. 58. versszakban a 4-ik sor.***) Szécsi Mária Erdélyből hazajövet: «S irtja okatt útját pástens levelekkel.» Ez a sor 1702-től kezdve minden kiadásban így van: «Írtogatja útját . . .»; holott az eredeti könnyen fölfejtendő hiba (okatt = akatt = elakadt), nálam tehát: «S irtja akadt útját . . .» — Az I. rész. 129. versszakban a Szerelem hatalmáról szólván, az 1664. szedés szerint ezt írja Gyöngyösi: «Szárnya tüzes nyilván van az Szerelemnek». Ez az értelmetlenség aztán 1702-től kezdve így lesz még értelmetlenebbé: «Szárnya s tüze nyilván van a szeretetnek». A marosvásárhelyi példányban van egy becses egykorú kézírati javítás: «Szárnya s tüzes nyila van az Szerelemnek.» Nem szükséges bizonyítani, hogy ez a helyes. — Az I. rész. 152. versszakában: «Az Nyughatatlanság éjjel s nappal let s fút» van az 1664-iki kiadásban; ez is sajtóhiba, melyet az 1702-iki (s utána a többi) így javít meg: «éjjel-nappal újult», a minek megint nincs

*) Szabó Károly nagy könyvészeti munkája még két példányt említ, melyek egyike a pesti ev. ref., másika a marosvásárhelyi ev. ref. collegium könyvtárában van. Acsády Ignác (l. fentebb a 39. l. jegyzetet) még használta az előbbit, de ma már ismeretlen helyen lappang, így a marosvásárhelyi ma egyetlen példány.

**) Az idézeteknél ezentúl a *Toldy* legkönnyebben hozzáférhető s számozott versszakú kiadására hivatkozom.

helyes értelme, holott nemcsak az értelemmel, de a rímekkel (gyújt, jut, út) igen helyesen összeegyezik az én javításom szerint ekkép: «Az Nyughatatlanság éjjel s nappal lõt s fut.»

Áttérek már azoknak a különbségeknek ismertetésére, melyek a Gyöngyösi által sajtó alá rendezett elsõ s egyedül hiteles, meg a késõbbi romlott szövegek közt vannak. Természetesen csak egy-két mutatóványra szorítkozhatom, mert különben a nagy költemény négy-ötöd részét kellene egymás mellé állítanom; s könnyebb áttekintés végett a különbségeket csoportosítani fogom.

A) Íme néhány olyan példa, hol az eredetinek jellemzõ s értelmes szava (fõneve, jelzõje vagy igéje) a változtatás által színtelenebbé vagy épen értelmetlenné vált:

- Elõlj. besz. 3. vsz. *kedves* erdõ — az eredetiben: *híves* erdõ.
 * * 3. * (az istenasszonyok) *erõs* termete —
 az eredetiben: *ékes* termete (itt 1702-ben is így).
 * * 12. * (a háború és békességrõl szólva) *egészséges* napok —
 az eredetiben: *békességes* napok.
 I. r. 12. vsz. (az állhatatlan ember) *mindjárt* ingadozik —
 az ered.: *nádként* ingadozik.
 I. * 23. * (Wesselényi jellemzésében):
Dicsõret, jó példa *díszesség* termete —
 az ered.: *Erkölcse* jó példa, *deliség* termete.
 I. r. 36. vsz. *Szerez* még több tollat megnõtt szárnyaidhoz,
 az ered.: *S szõgezz sebesb sugárt* eddig nõtt szárnyadhoz.
 I. r. 47. vsz. (Szécsi György):
 Második Hektor volt vitézi *zsoldjából*,
 az ered.: . . . vitézi *voltából*.
 I. r. 61. vsz. (Szécsi Mária, mikor Erdélybõl jövet a kuruczok útját állják):
 Kiveszi levelit, adja eleikben,
 Melylyel *sűrû* szálkát ereszt a szemekben —
 az ered.: . . . *szûró* szálkát . . .
 I. r. 83. vsz. (A labda fölöttetvén):
Meg leereszkedik, mindenütt *sietvén*,
 az ered.: *Míg* leereszkedik, mindenütt *lesetvén* (t. i. várják, *lesik*).
 I. r. 95. vsz. (Wesselényi):
 Sok törõdés *után* majd *békességet ér*,
 az ered.: Sok törõdésében majd *betegséget ér* (t. i. majd *belebetegszik* a sok tépelõdésbe).
 I. r. 162. vsz. A nap szállott vala *estvéli házára* —
 az ered.: . . . *nagy Oceanumra*.
 II. r. 3. vsz. Álomhozó szellõ —
 az ered.: álomüzõ (mert hajnali ébredésrõl van szó).
 II. r. 32. vsz. Hogy *futó* szándékom —
 az ered.: *forró* szándékom.

II. r. 107. vsz. (Mikor Wesselényi levélvivõ követének 70 tallér jutalmat ígér, ez annyira megõrül, hogy):

Fegyvert kap. Kérd: ezért kinek *vesse végét?*
Gondolván: ez pénzért hogy *szeli bélyegét.*

Ez utóbbi mondat teljesen értelmetlen; az eredetiben egész világosan így van:

S kérdi: ezért kinek *kell ontani vérét?*

Gondolván, *hogy annak venné fel az bérét.*

II. r. 118. vsz. . . . az uborka Murányban *hamarság* —
az ered.: . . . *most ujság!*

II. r. 125. vsz. (Mikor követét W. a levéllel Murányba küldi, így szól hozzá):
Vagy élet vagy halál, de *való szóm* léssen (nincs ért.);
az ered.: *Vagy élet vagy halál, de válaszom légyen!*

II. r. 190. vsz. (W. egy kis órát küld Máriának; arra czélozva írja):
Feltekert lánczon áll: minthogy *tyuka* nincsen —
az ered.: *Feltekert lánczának minthogy nyugta* nincsen stb.

II. r. 203. vsz. Ki a tengerekrõl drága *gyémántot* hoz,
Annak *hozzászállni* kell a nagy habokhoz —
az ered.: — *köveket* és *hozzászokni.*

III. r. 153. vsz. Így csendesíték le a *sült parasztokat*,
az ered.: — *az zajos tótokat.*

III. r. 233. vsz. Maga *faját* vére, méltán kedvelhette,
Rózsát nevelt *rózsá*, czímerül azt vötte.

Így semmi értelme; az ered.: Maga *saját* vére . . .
Rózsát nevelt *róla* . . .

III. r. 308. vsz. *Szécsi Máriának* hogy házához mennek —
az ered.: *Mikor az kegyesnek szállására érnek.*

De elég is lesz mutatónak, melyekhez hasonlókat mindegyik részben százával idézhetnék.

B) Máskor a szórend, az inversio fölbontása vagy a helytelen központozás miatt lesz mássá az értelem vagy legalább a sor rhythmusa s a széphangzás szenved a változtatás miatt; így:

I. r. 5. vsz. *Hejában rögzött meg* a vad erkölcs benned, —
az ered.: *Hijában, megrögzött* az vad erkölcs benned,
Az ujságok nélkül nehéz már ellened. (Vagyis szeretsz pártoskodni, a mi egészen más.)

I. r. 30. vsz. A mi jó s szép *könnyen* || *ahoz* nehéz jutni,
az ered.: Az mi szép s jó, *ahoz* || *könnyen* nem juthatni. (Itt a hangsúlyos szó az ütem élére kerül.)

I. r. 145. vsz. 1702-ben: A másik tövissel || szomorú rakott hely,
késõbb: A másik tövissel rakott szomorú kert,
az ered.: A másik szomorú || s tövissel rakott kert.

I. r. 168. vsz. Mond: ne félj, a sebed || halálos nem léssen . . .
Ő általa minden dolgod *léssen készen.* (Euphonia!)

az ered.: Mond: ne félj, halálos ez sebed nem léssen . . .

Általa lesz minden dolgod *kévánt részen*.

II. r. 54. vsz. (Mikor Wess. azon tûnõdik, hogy Mária õt nem ismervén, levelét talán el sem fogadja, így szól):

Nem ismér talám meg s levelém sem fogja,

az ered.: *Nem õsmér. Levelem talán el sem fogja.*

II. r. 125. vsz. Vissza jó válaszszaal || hozzon, *kérem, készen*. (Értelmetlen is.)

az ered.: S visszatérted hozzám || *szerencsésen légyen*.

II. r. 163. vsz. Zokog titkos szive || *könyves* ohajtástól.

az ered.: S zokog *gondos* szive titkos ohajtástul. (Szive t. i. gondokkal telt s nem az titkos, hanem az ohajtása!)

II. r. 227. vsz. *Nem hogy* nemes szive || *rémülne* ezekkel.

az ered.: Nemes szive *nemhogy* || *megcsükkent* ezekkel.

III. r. 45. vsz. 1702-ben: Dedalus szorulván Creta szigetében,

Tartatván rabságos Minos inségében.

1775-ben: *Tartván a rabságot* Minos inségében.

Dugonicsnál és Toldynál: *Töltvén a rabságot* Minos tömlõczében.

Az ered.: *S tartatván Minostul rabságos inségében.*

Így változott meg az «újabb megjobbításokkal» Gyöngyösi-nek számtalan, eredetileg értelmes és hangzatos szép sora!

C) Vannak olyan hibák is, melyek mögött tudatlanság vagy legalább nagy pongyolaság lappang, s a miket eddig — a romlott szövegek után — a költõ rovására írtak, holott nála egészen máskép és helyesen vannak az illetõ sorok, például:

Elõlj. b. 2. vsz. (Jásonról lévén szó):

Nyert arany gyapjakat *báránnyól levonnak*.

az ered.: *Élnyeré* az gyapját aranyas báránynak.

I. r. 19. vsz. Mintha maga volna Bellónának *fia* —

az ered.: Mintha maga volna Bellóna *dajkjája*,

Úgy megtanította Mársnak oskolája.

I. r. 48. vsz. (A Szécsi-lányok felsorolása minden kiadásban):

Éva a *legkisebb*, *nagyobbik* Mária,

Kata az harmadik, *negyedik* Barbára.

az ered.: Éva a *legkisebb*, *örögbik* Mária,

Kata a harmadik, s *második* Borbála.

I. r. 65. vsz. (Illésházy):

Császára hûségén nem *marad* egy nyomban,

A fejedelmekkel tractál alattomban.

az ered.: Császára *hûvségén* nem *járván* egy nyomban,

Az *fejedelemmel* stb. (t. i. Rákóczi Györggyel.)

I. r. 100. vsz. (Az istenek, mikor Wess. dolgairól tanácskoznak):

Igaz, Pallas s Mars is sokat végben vittek,

Tûznek is *nagy erõs várakat* engedtek,

Mint hires Tróján is végsõ romlást tõttek,

Görögök *példái* ebben *valók* lettek.

az ered.: 2. Tûznek is *nagy erõk s várasok* engedtek . . .

4. S görögök *prédái az bennvalók* lettek.

I. r. 158. vsz. (Cupido nyilait ilyen értelmetlen sorokban írják le):

Az elsõ zománczos, arannyal fényesült,

Hatható *fényítõl* sok szív is sebesült,

Ostobább a másik: *áloommal* terhesült,

Melynek az hegye is tompa s nem élesült.

Az ered.: 2. S hatható *hegyétül* sok' szive sebesült;

3. Ostobább az másik s *óloommal* terhesült stb.

(Mindjárt a következõ versszak is ónas nyilakról szól, mégsem vették észre a hibát!) Méltó párja ennek:

I. r. 165. vsz., melyben — egyéb változtatásokon kívül — Márs isten is szerelmi nyilakkal lövöldöz, —

Nyilát *Márs is* felvont idegében tartja, — holott az eredetiben: S nyilát *már is* fölvont idegében tartja (t. i. Cupido).

Nagy baja van az 1702-iki kolozsvári kiadónak azzal is, hogy sok régi szót és kifejezést nem ért, ezeket tehát mind érthetõbbekre (?) változtatja, például:

II. r. 36. vsz. *Megkáromlaná* azt mindjárt az irigység.

II. r. 299. * Együttlételünket *megsajnálotta* már (a gyors idõ).

Az eredetiben mindkét helyen: *Megkajonolná* — és *megkajonlotta* áll.

(A *Nyelvtört. Szótár* ismeri a szót, de nem Gyöngyösitõl; tehát ennek gyûjtõi sem látták a *Murányi Vénus* eredeti kiadását.)

Az 1702-iki kiadástól kezdve nem ismerik az *iszákot* s a II. rész. 116. versszakban Wesselényi «egy nagy *zsák* uborkát» küld Murányba; a III. rész. 47. versszakban Dædalus azon tépelõdik: «miképen gyõzhesse *tengereknek árját*», holott az eredetiben: «*tenger morotváját*» irt a költõ. A III. rész. 42. versszakban az eredetinek ez a sora: «Az igaz *csúfolni* nem *szokott* szavátul» — megvan még az 1702-iki-ben, de 1739-ben már *csúfolni*, 1767-ben *czúfolni*, 1775-ben *csúfolni*, végre Dugonicsnál és Toldynál: «Az igaz *nem könnyen állhat el* szavátul.»

D) Vannak aztán egész versszakok, melyek az 1702-iki s késõbbi kiadók az «újabb megjobbítással» teljesen kiforgatnak eredeti helyes értelmükbõl, például:

Elõlj. b. 19. vsz. A mely tágasság van az ég s a föld között,

Lakására a Hir ide felköltözött,

Semmi rejtekében úgy nem tekergözött,

Kit a hir nem tudott, s reá nem feddözött.

Ez az értelmetlen szóhalmaz háborította föl annyira Verseghyt (l. a 39. l. jegyz.), mert az eredetiben a 2—4. sor igen természetes és könnyen megérthetõ:

2. *Lakóhelyt magának az Hír ottan szerzött,*
3. *Füle elõtt semmi úgy el nem rejtözött,*
4. *Az melyet megtudni innét nem érkezött.*

Ehhez hasonló «jobbitás»-tõmérdek van. Íme még néhány mutatónak:

- I. r. 13. vsz. *Az nagy szív, ki elõtt a becsület forog,
A mely halált kíván, belõle vér csorog,
Hogysem tántorítsa valami oly dolog,
Emlékezetéért ellenkezik s morog.*

A 2. és 4. sor két aláhúzott szava egészen értelmetlenné teszi a versszakot; az eredetiben ekkép van:

- Inkább halált kíván s belõle vér csorog . . .
Ki becsületivel ellenkezik s morog.*
- I. r. 72. vsz. (Wesselényi így tûnõdik Murány megszállása miatt):
*Ezt szánjam-é én meg? Ez ellen forduljak?
Ezt vegyem meg? ebben zsákmányt tegyek s hányjak?*
az ered.: *Ezt szálljam-é én meg? . . .
. . . s ebben tegyek zsákmányt s düljak?*
- I. r. 135. vsz. (Mikor az istenek Vénusra bízzák W. és Mária dolgát):
*Készül is már Vénus rábizott dolgához,
Cyprusból felkelvén, fog az útazáshoz,
Nyilakat villogtat annak (kinek?) gyors ijjához stb.*

Az eredetiben egészen máskép hangzik a 2. és 3. sor:

- Cyprusból felkelvén, járul az fiához,
Nyilakot válogat annak (t. i. fiának) gyors ijjához!*
- I. r. 176. vsz. (Mikor Cupido mind W.-t, mind M.-t szerelemre gerjesztette):
*Életét érette nem is fogja szálni,
Mint éh ember mézzel, mirigygyel úgy bánni. (?)*

Mennyivel természetesebb s értelmesebb az eredeti:

- Nem tetszik nehéznek érte meg is halni,
S akármí keserût édes gyanánt falni.*
- II. r. 14. vsz. (A virágszedésrõl szólva — hogy nem szedjük vakon):
*Hanem elsõben is megnézed rendekben,
Ügy szedsz, ha szem akad színekkel frissekben.*
(1702-ben: . . . s szemed akad . . .)
az ered.: *Hanem eltekénted azokat elsõben,
Az mely tetszik, úgy szedsz azoknak szépében.*

A II. r. 65. vsz. egy-két hibás szó miatt annyira értelmetlenné vált, hogy ugyancsak sok fejtõrést okozott Dugonicsnak a javítás. Mikor t. i. W. levelet ír Máriának, egyre haboz s válogat kifejezéseiben, és 1702-ben :

A *mást* nem szereti, azt is változtatja,
Mínthogy bús elméjét *Fél-szis* szorongatja.

Egészen így 1725-ben. — 1739-ben a 3-ik sorból kimaradt a *nem* s a 4-ikben *fel szis* van. — 1751-ben: *szeretetti* és *fel szisz*. — 1767-ben *szereteti* és *fel sziz*. — 1775-ben ismét *fel szisz*. Végre Dugonics így javítja :

A mit *megszeretett*, azt is változtatja,
Mínthogy bús elméjét *félsz* is szorongatja.

Toldy visszatér az 1702-ikire s szegény Wesselényit nála is szorongatja a *félsz*. De az eredeti minderrõl semmit sem tud, midõn így ír :

Amazt nem szereti, ezt is változtatja,
Mint az bús elmének az *õ állapotja*.

Mindjárt a reá következõ II. rész. 66. versszakban még egy klasszikus hiba van, mely sem Dugonicsnak, sem Toldynak, sem másnak nem tûnt föl. W. (levelében) az 1702. s minden késõbbi kiadásban :

Õszveszed végtére sok kedves ígéket,
A *kik* lágyítani szokták a sziveket,
Talám gyõz *nem elmés* fene tigriseket stb.

Íme egy rosszul olvasott hely miatt Wesselényi levele két századon át szelidíti a «nem elmés» tigriseket! De errõl Gyöngyösi uram semmit sem tud, mert nála így hangzik a 2. és 3. sor :

Melyek lágyítani tudják az sziveket,
S talán *gyõznének* is fene tigriseket!

De talán elég lesz már az idézetbõl, mert ha csak a fontosabb hibákat akarnám is bemutatni, órákig tartana föl-olvasásom. Azt hiszem, a fölhozott mutatványok eléggé meggyõzték a tisztelt hallgatóságot, hogy az 1702-iki kolozsvári kiadás, mely után a *Murányi Vénus* forgalomba került, semmikép sem lehet Gyöngyösi munkája. Még jobban meggyõznek bennünket errõl az eredetiben meglevõ, de az 1702.

s az összes későbbi kiadásokból hiányzó részletek, melyeket szépségöknél s a szöveggel való szoros összefüggésöknél fogva Gyöngyösi semmi esetre sem hagyhatott ki a saját munkájából. Legyen szabad legalább egy-két versszakot ezekből az új, de tulajdonkép régi helyekből is bemutatnom.

Wesselényit így jellemzi (Toldynál I. r. 20. vsz. után):

Madaraknak sólyom gyars elverésében,
Az mint az karoly is fürjek ölésében,
Vidám az keselyű napra nézésében,
Ily az ellenségnek Ferencz győzésében.

Mikor Wesselényi nem tud szabadúlni a gondolattól, hogy Murányt valamikép megvegye. (Toldynál I. rész. 87. versszak után):

Az márványkövekre az mely czimert metsznek,
Annak az béllegi hamarébb elvesznek.
Igazán az szűnek az melyek megtetsznek,
Bévelt elméjébül mint azok kiesnek.

Különösen sok új részlet van a II. részben; így a 30. versszak helyett két új versszak, a 47. helyett is új, az 51. után is egy, új a 85. is, a 93. után is egy, a 131. után — mikor Mária megkapja W. levelét — így festi ennek zavarát:

Az szemérmes orca gyenge bőrrel fedett,
Hova az természet sokféle színt szedett,
Kire idegen szem alig ereszkedett,
Hogy szokott színében már is sebesedett.

A 132. után is van egy új versszak, a 133. után pedig ez a két szép versszak:

Mint az úton járó, mely útját téveszti,
Jár s kel, magát erre s amarra ereszti,
Hol im csapásra jut, azt megént elveszti,
Ide s tova bolyog, míg útját lelheti:

Akképen újságán ez nem várt dolognak,
Mária szándéki sokképen forognak.
Hol egy gondolathoz, hol másikhoz fognak,
Mint habozó hajók nyugodni nem tudnak.

S kevéssel alább (a 137. után), mikor Cupidó már szerelemre gerjesztette:

Melytül egész teste új tüzzel hevüle,
Apró veritéke orezáján gördüle,
Ily szép prédájának Cupido örüle,
Csattogtatván szárnyát, egekben repüle.

A 145. után is következik egy új, a 147. után kettő (elmélkedés a kezdet nehézségeiről), a 152. után három (a különböző színek jelképes értelméről), 162. után is három, melyek nélkül hézagos is az elbeszélés. A 162-ben ugyanis azt mondja a költő, hogy Wesselényi választ ír Murányba s egy ezüst órácskát kötvén hozzá: «... *bízsa Pál Gergely követre.*» A 163. versszak nyomban így folytatja:

Kádas Márton vigan megyen aranyastól,
Vészi a levelet pecsétés órától . . .

Itt az összefüggés nyilván megszakad. De az eredetiben a három új versszak mindent megmagyaráz. Pál Gergelynek valami bosszú ült szívéen, azt forgatja tehát elméjében, hogy «megtromfolja» Wesselényit s az ellenség kezébe juttatja az órát s levelet; de Isten jóra fordítja a gonosz szándékot, s Pál Gergely félrevetvén latorságát, Kádasnak adja át a küldeményt. Most következik a föntebbi két sor, eredetiben így: *Víszi a levelet pecsételt órától.*»

A 166. versszak után — Proteus változó természetéről — négy új versszak következik; a 167. után is egy, a 177. után három (az idővel való változásokról), a 199. után ismét egy, a 204. után is egy, a 215. után kettő (a vadász-lesen vigyázó scytháról), a 217. után kettő, a 219. után megint egy, a 220. után pedig nyolcz versszak, melyekben azt beszéli el, miként vitézkedett Wesselényi ifjúkorában a medvedadásaton, most sem félt tehát tőlük, mikor Murány felé menet medvék rémitik kíséretét. A 236. után ismét négy (Mária halászatáról), a 242. után egy, a 248—9. helyett két másik. A 253. után így udvarol Máriának:

Mint fű kisüttetik déli verőfénytül,
Meghervad s elesik szokott zöldségétül,
Viszont nedvesülvén harmatok gyöngyétül,
Megéled s helyreáll lefüggedségétül:

Úgy bágyadt szívem is hervadni indula stb.

Elképzelhetetlen, hogy Gyöngyösi kihagyjon a maga munkájából ilyen versszakokat, melyek egyrészt szépségök-

kel vetekszenek költeménye bármely helyével, másrészt szükséges részei vagy díszei elõadásának. — De viszont — Gyöngyösi dicséretére — meg kell még azt is emlitenem, hogy az õ eredeti kiadásából hiányzanak (az Elõljáró beszéd két utolsó 29—30. heneje versszakán kívül) a II. részben (293—295.) Wesselényi erõszakos udvarlása s Máriának erre vonatkozó felelete (302—303.) és hiányzik a III. részben (340.) az Aesopus tükörérõl szóló versszak, melyek izléstelenségökkel épen nem válnak díszére az 1702-tõl forgalomban levõ apokrif Gyöngyösi-kiadásoknak.

Mindezt számba véve, az eredeti tisztaságába visszaállított *Murányi Vénus* magában foglal az I. részben 207 versszakot (1702-tõl 1904-ig: Elõljáró beszéd 30 + I. rész. 177. versszak), a II. részben 353-at (1702—1904-ig: 312.), a III. részben 417-et (1702—1904-ig: 418.), összesen 977 versszakot. (A régi versszakok helyébe tett újak tudniillik nem növelik a számok összegét.)

Még csak azt említem meg, hogy az 1664-iki kiadás kisebb quart-alakú, egy-egy lapon hat négyes versszakkal és marginális tartalommutatóval. Ez is teljesen ismeretlen szövege Gyöngyösiének, néhány érdekes régi szóval és kifejezéssel. Legyen szabad legalább az I. rész jegyzeteit bemutatnom: «Harmadik Ferdinánd római császár és magyar király. Rákóczi Györgytül Ferdinand ellen háborúság indittatik. Az hírnek lakóhelye. Az felföld Rákóczihoz hajol. Magyaroknak egyenetlensége. Wesselényi Ferencz állhatatossága s dicsireti. Wesselényi Ferencz viselt dolgainak emlékezete s Murány megvétele felõl való ordinantiája vétele. Murány erõssége. Szécsi György Murálynak ura. Szécsi György négy leányának férhez menetelek. Máriának Erdélybõl való veszedelmes visszagyövetele. Wesselényinek Murány megvételére segítség adassék (e) felõl mennie' (mennyei) tanácskodás. Vénusnak hatalma. Vénus Márssal együtt választatik Murány megvételére Wesselényi Ferencz mellé. Cupidonak házatája. Cupido nyilának ereje. Elõálomkori üdõ. Cupidotul Wesselényi Ferencznek szive Szécsi Mária szerelmére sebeztetik. Cupido Wesselényit Szécsi Mária által való leendõ Murálynak megvétele felõl biztatja. Wesselényinek Szécsi Mária szerelme miatt való nyughatatlansága» — stb.

Befejezésül még néhány szót az 1702-iki kolozsvári kia-

dásról. Az elõadottak után nem lehet kétséges, hogy a kolozsvári kiadó nem látta a már akkor nagyon ritka elsõ kiadást; lehetetlen ugyanis ép érzékû emberrõl föltenni, hogy szándékosan annyi értelmetlenséget, sõt együgyúséget vigyen bele a tisztán olvasható, értelmes szövegbe, mint a mennyit csak a mutatványokban is láttunk; másrészt semmi észszerû oka sem lehetett nemcsak egyes versszakokat, de egész lapokat kihagyni az eredetibõl, számtalan sort (sokszor a legszebb helyeket) pedig úgy kiforgatni értelmébõl, hogy ellenmondások és hézagok keletkezzenek. Én tehát azt hiszem inkább, hogy a kolozsvári kiadó valami nagyon régi, elrongyolott vagy a sok másolással (a mi régen nagy divat volt) megromlott, részben már átdolgozott kéziratot használt, melyet õ — a maga és kora ízlése szerint való változtatásokkal — még jobban elrontott, s ez volt a verseknek «újabb megjobbítása». Akkoriban a kritikai érzék oly kevés, a kiadás és az önkényes átdolgozás tekintetében pedig a szabadság még jóval késõbb is — oly nagy volt, hogy mindenki büntetlenül tehette rá kezét a mások szellemi termékeire.*)

Akármit használt alapúl s akármennyit változtatott rajta az 1702-iki kolozsvári kiadás szerzõje, annyi bizonyos, hogy Gyöngyösi *Murányi Vénusát* meghamisítva bocsátotta ki, s végtelen kára irodalmunknak, hogy teljes kétszáz éven keresztül mind az olvasóközönség, mind a Gyöngyösivel foglalkozó tudós világ erre a hamis Gyönyösire alapította ítéletét. Örülök, hogy nekem jutott a szerencse: sikeres kutatásaimmal a régi irodalmi mulasztást és kártételt jóvátenni s végre valahára az igazi Gyöngyösit adni az irodalmunk becses régiségeit kedvelõk kezébe.

BADICS FERENCZ.

---

*) Milyen volt nálunk még a XVIII. század végén is az irodalmi közfelfogás, arra legyen elég csak Horváth Ádámot idéznem, ki *Hunyadiásza* elõszavában egyenesen rászabadítja a közönséget munkájára azzal a felhívással, hogy a kinek így nem tetszik vagy kevés: toldjon bele vagy fűzzön hozzá még egy pár éneket.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA.

Nem poétikai taglalását adja értekezésem a kiváló költeménynek, mely mint könyvdráma keltett előbb figyelmet és érdeklődést még hazáján túl is, de utóbb, legalább itthon, hatásos színműnek bizonyult. Még kevésbé vállalkozik irodalomtörténeti felvilágosítására; nem keresi megértését sem a költője személyes fejlődésének és élményeinek körülményeiben, sem a közállapotok hatásában; eddigi adataink szerint csak sejtetni, hogy abban az időben, midőn nemzeti életünknek minden reménysége elmerülni látszott a földrészünkön uralkodó reactio árjában, talán ép úgy tanulmányok, mint egyéni lelki izgalmak, támasztották költőnkben a kérdést, mi jelentősége van egyáltalán az emberiség történeti küzdelmének?

Az iskola szempontjából óhajtom tárgyalni Madách művét. Magam személyesen rég hozzászoktam, hogy költeményt is főleg abból a tekintetből olvasgatok és méltatok, foglalhat-e helyet, és minőt az erkölcsi nevelés eszközei közt? Classikus műnek pedig iskolai értelemben csupán olyant szoktam tekinteni, a mely nemes tartalmának előkelőségén fölül abban jeleskedik, hogy megértése nem szorul egyéb segítségre, mint a mennyit maga nyújt; arra, hogy fölfogjuk és élvezzük, írójának talán még korát sem, másnemű törekvéseit sem szükséges hosszasan kutatnunk: műve egymagában teljes, részletei kölcsönösen szolgálnak egymás megvilágítására. Az *ember tragédiája* főleg ily értelemben classikus munka. Ebbeli fölfogásomat szűkebb körben rég ismerik; szerettem olykor bizalmasan fejtegetni ez irányban alapmeséjének és szerkezetének szembeötlő világosságát. Mindamellett jó ideig nem szívesen láttam iskolai olvastatását; egyéb aggodalmaimon kívül leginkább az a tapasztalat

bántott, hogy fölfogásom és várákozásom ellenére, itthon és külföldön egyaránt, a költemény minden közelismerés mellett igen eltérő méltatásban részesült és semmikép sem alakult olyan egységes értelmezése, hogy az iskola körében minden félremagyarázást kizárva, ée a mi fő, ifjúságunkat minden erkölcsi ártalomtól megóva láthattam volna. Azonban, megvallom, átállottam előállani fejtegető elemzésemmel. Irodalmi művek bíráló méltatása nem kenyerem és ép azért, mert teljesen világosnak láttam, nyilvánvalónak a mű tartalmi és szerkezeti tökéletességét, resteltem a hivatásos műbírálókkal szemben állást foglalni. Mindig reméltem, hogy csakhamar meg fogja más szem is látni azt, a mit magam szemetszúró fényességnek vettem.

Azonban újabb középiskolai terveink a művet iskolai olvasmányvá tették; a két felső osztály valamelyikében ma országsszerzte kötelező a beható tárgyalása. Így sürgetőssé vált, hogy kár ne származzék belőle, a helyes megértése. Van ugyan már iskolai kiadásunk *); ebben avatott toll nemcsak sorról-sorra kíséri magyarázatával a költeményt, hanem még czélszerűen előbb színenként mérlegeli tartalmát és jelentését, majd végül az egészet egybefoglaló általánosításban kifejezésre törekszik juttatni fogalmi készletét és gondolati rendszerét. Sajnos azonban, mindez korántsem történt annyira a magam fölfogásának irányában, hogy igazolhatná, ha tovább várákozom. Így kénytelen vagyok jó szándékom ellenére és nem minden aggódás nélkül, vajon nem avatkozom hivatlanul hivatottabbak körébe, előállani fölvilágosításaimmal. Ám azzal az óvatossággal akarok eljárni és azzal a szabadsággal, hogy nem veszem figyelembe azt, a mit eddigelé a költeményről mondani mások jónak láttak. Nem használom föl másnak a vélekedését, épen csak egy-két kivétellel, támogatásul a magaménak igazolására, még kevésbbé teszem azt czáfolgtató bírálat tárgyává. Csak arra szeretnék számíthatni, ha kissé szárazzá válnék tárgyalásom módja, hogy az olvasó az ügy érdekében — hogy irodalmunk e páratlan terméke elfoglalhassa köznevelésünkben a helyet, melyre érdemes — elnézéssel fogadja ezt a fogyat-

*) *Magyar Olvasmányok Tára* (Athenæum-kiadása) 5. sz.; jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát.

kozását. A tanítás nem használhat æsthetikai eszközöket, mert a maga személyes hatásával megzavarnia nem szabad a tárgyalandó költői mű sajátos benyomását.

I. A drámai keret: theodicaea.

A három első és az utolsó (XV.) szín drámai költeményünk kulcsa. Korántsem csak pusztá keretei ezek a mű tulajdonképi tárgyának, a minők az epikus részletei a szent iratok ama hatalmas drámai fejtegetésének, Job könyvében, a melyre Madách műve mindenkit emlékeztetett. Még kevésbé oly előhangféle, mint Goethe *Faustjának* prologusa, mely csupán a meginduló drámai küzdelemnek symbolikus jelentőségére utal. *Az ember tragédiájának* keretszerű része már sajátosképen magának a drámai bonyodalomnak és megoldásának foglalatlja; benne jut kifejezésre a költő erkölcsi álláspontja teljes tisztaságban, s tőle nyer világot a költemény dereka, a történeti képek hosszú sora, melyek több változatban az alapvető küzdés tételének csak fokozatos fugáját nyújtják.

A költő mindent megtett, hogy ebbeli szándéka olvasói előtt ne rejtőzzék. Mégis az alapgondolatát kereső vagy fejtegető számos kísérlet közül — úgy látom — csakis egy, ép a legelső, látta világosan a szóbanforgó színeknek fontosságát. Arany János congenialis lelke, a kinek epikus költeményei magok erős belső szerkezet tekintetéből versenyeznek bármely világirodalmi remekkel — tán csak Homeros, Sophokles és Shakespeare említhetők mellette — azonnal fölismerte, hogy rajtok épül fel az egész költemény hatalmas boltozata, s hogy a fénytől, mely belőlük sugárzik, nyer világot a bonyodalmas épületnek minden zuga. Az üdvözetben, melylyel mint a Kisfaludy-társaság igazgatója fogadta székfoglalása alkalmából Madách Imrét, a többfelé irányult vélekedéssel szemben különösen a pessimismus vádját véve tagadásba, a költemény igaz céljáról ugyancsak ekként elmélkedik: «Mert min sarkallik az egész? Lucifer részt követel a teremtésből, hogy megrontsa azt. Nyer Istentől két megátkozott fát. Egyik fa segélyével erkölcsileg már megrontá az embert; hanem ő physikailag is tönkre akarja tenni Adámban az összes emberiséget, hogy ne is szülessék az.» «Ki egyszerű egész-voltában tekinti a compositiót — foly-

tatja utóbb — az tisztában lehet a költő czéljával. Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani, az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről. Ez a mese alapvázlata: innen indulva — végzi fejtegetését — kell méltányolni az egyes részeket és a kivitel sikerét.¹⁾»

Valóban ez utasítás szerint, a mely ritka szabatossággal a mese vázlatát épen csak a szóbanforgó színek tartalmából alkotja, eligazodhatik bárki a költő végső szándékán; magam is egyenest nyomán haladva jutottam eredményhez. Ha mások viszont eltévedtek, az csak annak tulajdonítható, hogy kezdettől fogva nem magát Madách művét tekintették csupán, hanem egész máscélú, csak tárgyukban valamiképp költeményünkkel találkozó világirodalmi remekkel — minők Milton *Elveszett paradicsoma*, Goethe *Faustja*, Byron *Kainja*, Calderon autója: *Az élet álom*²⁾ — méregették össze. Így elhomályosult érzékek művünk sajátosságának fölfogására, úgy hogy majdnem egészen mást láttak benne, mint a mire a költő czélezte.

Legyen szabad, a tárgyalás egyszerűsítése végett, a végeredményt, melyhez a költemény elfogulatlan szemlélése útján bárki eljuthat, előzetesen jeleznem; utóbb a részletező elemzés könnyebben szolgálhat ekként igazolásul. *Az ember tragédiája* — ez a vélekedésem — költőjének nyíltan kifejezett szándéka szerint valóságos theodicaea, a világirodalom ily irányu remekei között, tudomásom szerint, a harmadik. Az elsőt már említettem, ez Job könyve; legalább tartalma szerint mindnyájan ismerhetjük a vallástanításból. Ez tudvalevőleg az isteni gondviselést törekszik igazolni az egyesek sorsának azon sértő vonásával szemben, hogy miért szenved nehéz bajban ép a jámbor ártatlanul és reménytelenül e földön. A második nem annyira ismeretes, de költői emelkedettségben alig áll az első mögött. Ez a pseudepigraphikus szent irat: Ezra úgynevezett negyedik könyve.³⁾

¹⁾ A *Kisfaludy-Társ. Évtapjai*. Új folyam. I. k. Pest, 1868. 164. l.

²⁾ L. Beöthy Zsolt: *A Tragikum* 453. l.

³⁾ Kautzsch: *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments* II. köt. 331—401. lap: *Das vierte Buch Esra*.

Nemzetének sanyarú állapotából kiindulva, abból hogy Isten saját népét tönkre juttatta, míg ellenségeinek győzedelmet és uralmat adott, hat látomásban veszi kérdésbe írója az emberiség sorsát, és sürget feleletet arra, mi oka és célja egyáltalán a földi szenvedésnek, mi alapja a világ bűnösségének, ha Isten a történetének intézője. Harmadiknak sorakozik hozzájuk Madách költeménye; ez immár végig járván a népek és korok egész történetén, igaz értelmét kérdi a folyton megújuló küzdésnek, s erkölcsi kétségeinkkel szemben kívánja igazolni az Úr szentséges akaratát.

II. Isten és teremtése.

Ebbeli célzatának megértésére kísérjük végig a költőt meseszövvő útján. Nagyjában a mondai és irodalmi hagyományt követi. El nem tévedhetünk szándékainak fölismerésében, ha főkép arra ügyelünk, a hagyomány mely vonásait állítja élesebb világításba, mit mellőzött és mit változtatott meg benne.

Az *első szín* a világ teremtésének befejezését jelzi. Az angyalok kara zengi a teremtő dicsőségét:

Ő az erő, tudás, gyönyör egésze (I, 5*).

Majd a három fő angyal külön-külön dicsóíti az Urat, mint az erkölcsi tökéletesség összeségét, mindenik egy-egy vonását emelvén ki eszményi teljességének: «Hozsánna néked, Eszme!» — «néked Erő!» és «néked Jóság!» (I, 65, 70, 75.). A költő kétezer éves hagyomány alapján fogalmazta így művének nagy alapakkordját. A keresztyén hitágazat első tudós szervezői a görög bölcsélet gondolat-készletéből, s különösen a teremtés tanával kapcsolatban alkották meg ekként a Szent Háromság fogalmának erkölcsi tartalmát. Sz. Ágoston az isteni háromságról elmélkedvén, mely minden művében

---

*) A római szám a színt jelzi, az arab a költeménysort. Két kiadásunk van, mely a sorokat számozza: Alexander iskolai kiadása s Palágyié a *Remekírók képes könyvtárában* (Madách válogatott munkái, Budapest, Wodianer). De számozásuk nem egészen egyenlő (Palágyi a zoltáridézeteket a VII. színben nem számlálja); én az iskolai kiadás számait adom.

jelentőségének nyomát hagyá¹⁾, kifejti, hogy minden teremtett lényről három kérdésre kívánható felelet, tudniillik ki teremtette és mi által és miért teremtetett — s a háromság igazolására még az összes bölcséletnek háromféle tanára, a természeti (naturalis), gondolkodásbeli (rationalis) és erkölcsi (moralis) philosophia föladatára is hivatkozik. «E fölosztást — ugymond — Pláto ajánlotta először, kinek nézete szerint sem a természetnek más alkotója, sem az értelmeseknek más adója, sem a szeretetnek, mely a jó és teljes életnek főtényezője, más ihletője nincs, mint egyedül az Isten». S épen úgy mondja a schola nagy mestere, hogy a görög bölcselek, ha nem ismerték is az isteni személyek háromságának szent mysteriumát, mégis fölismerték a fő lényeges vonásokat, melyek a személyeknek megfelelnek, s a melyek az Erő, a Bölcsesség és a Jóság.²⁾ Az idők során a philosophiai és theologiai tanítás köréből átszármazott e fölfogás a köztudatba és sokféle változatban, költői alkotásokban is, jutott kifejezésre e háromság, mint az erkölcsi egyetemesség tartalmának foglalója.³⁾

¹⁾ Szent Ágoston hippói püspöknek *Az Isten városáról* írt XXII. könyve, fordította a pesti növendékpapság magyar egyházi-irodalmi iskolája. II. köt. Pest, 1860. 124. lap stb.

²⁾ D. Thomae Aquinatis *Summa Theologica* (I, 32. 1.): Cognitionem tamen quædam essentialia attributa, quæ appropriantur personis, sicut potentia Patri, sapientia Filio, bonitas Spiritui Sancto.

³⁾ L. Beöthy Zsolt, *A tragikum* 453. lap. Waldapfel János az *Egyetemes Philologiai Közlöny* egyik ünnepi számában (Ponori Thewrewk tiszteletére, XXI. évf. 175. lap) foglalkozik azzal a kérdéssel, miképen juthatott Madách fogalmazásához. Érdekes volna az idők során követni, hogyan alkalmazták kiválóbb gondolkozók és költők ezen hármasságot nem csak alkalmoszerűen, hanem rendszereik és alkotásaik egészében, alapvető módon. Madách tanulmányai korában különösen Lamennais philosophiai új kísérlete kelthetett még honunkban is nagyobb érdeklődést, már szerzőjének személyiségénél fogva is, a ki kath. pap létére ép az egyház tekintélyének védelmében jutott ellentétbe egyháza fejével. (*Esquisse d'une Philosophie*, Paris, 1841., egyúttal német fordításban: *Grundriss einer Philosophie*, Paris und Leipzig, 1841). Szerinte e háromság leghelyesebb kifejezője a független valóságnak, mely minden lét alapja: «Erő (force ou puissance), értelem (intelligence) és szeretet (amour) a három fő elem, mely az isteni természetet alkotja, a keresztyén háromság elemei. Ugyancsak egy francia æsthetikus, Charles Lévêque, egy időben a magyar költemény keletkezésével (*La Science du Beau. Ses principes*,

Az ember tragédiája épületén művelődésünk e közhagyományja nem csupán diszitő ékesség; mint alaptételének, folyvást visszatér emléke. Csak két jellemzetes helyet említek. A történeti fejlődésnek majdnem csúcán Ádám a tanítványának, kinek lelke vágytól remeg belátni a természetbe:

Felfogni mindent és élvezni jobban,
Uralkodni felsőbbség érzetével
Anyag- s szellemvilágban egyaránt (X, 2458),

ugyancsak e háromsággal utasítja helyre kívánságának balga túlzását:

Uralmat kérsz, életet kérsz és tudást,
Ha sulyától nem dülne össze kebled
S mind ezt elérnéd, istenné leendnél (X, 2463).

Viszont midőn örületes röptükben Lucifer és Ádám a világűrben mind felebb emelkednek s emez az út ridegségén elborzad, kísézője szint azon képzetek sorában jelzi azt, a mi elveszett:

Emelkedett szempontból hiába,
Először a *báj* vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg *mathesis* (XIII, 3635).

Sokkal jelentősebb az ily visszatérő emlékeknél, hogy maga a drámai összeütközés és a végmegoldás is rajtok alapul. A görög tragédiák egyszerű átlátszóságával áll az istenség tökéletes egységével szemben, s jut vele, mindenik a maga módján, ellentétbe a szereplő három személyben az isten lényének egy-egy vonása. A költő mindent megtett, még pedig nem csupán általános jellemzéssel, hanem a cselekvés vezetésével is, sőt ismételten majdnem ugyanazon kifejezésekkel jelezve személyeinek ez egyoldalú sajátosságát,

---

ses applications et son histoire. 1. kiad. 1860.), az emberi és a természeti szépen túl még Isten szépségét is vázolja, szintén ezen hármastökéletesség együttességében véli azt fellelhetni: Toutes les perfections conviennent à Dieu, donc Dieu est l'intelligence infinie, la toute-puissance infinie, et l'infinie bonté. V. ö. különben a *Dictionnaire des Sciences Philosophiques, par une société de Professeurs et de Savants sous la direction de M. Ad. Franck, Dieu* című cikkét; e népszerűsítő bölcséleti szótárnak első kiadása, hat kötetben, 1843—52 között jelent meg. Második újabb kiadása 1875-ből való.

hogy bennök külön-válva lássuk azt, a mi az istenségben összehangzóan egyesül, s hogy ebbeli fogyatkozásuknak élénken érezzük végzetes következményeit.

III. A tragédia személyei.

Lucifer, kinek bírálata lényege (I, 109) — s a ki maga többszörösen a tagadás ősi szellemének mondja magát (I, 123, 150. III, 470), mások is annak mondják (II, 270) — tulajdonképen a magában álló, érzés és erő nélküli, hideg számító értelem, ki tart a szégyentől, hogy megirigyli a gyermekkedélyt (II, 199). Ő a tudás fegyverével küzd a másik kettő ellen, kik közt mint menhely áll az érzelem (II, 210). Az érzésnek, mely bűvös-bájos hatalommal vonz és rejtett fonálként veszi az embert körül, csak úgy vél ellenállhatni, hogy tagadja létét (IV, 621). Jól esik értelmének kacagni ott, hol szívek megrepednek (V, 945). De a szépnek látása folyvást zavarja és fázik idegenszerű körében (937). A hit világa, e hiú ábrándvilág, elrontja legszebb perceit (1080) és glóriájának látása borzongatja hátát (VI, 1346). Arcza egész körök költészetére fagylepelt borít (VI, 1171) és egyáltalán harczban áll a költészettel (XI, 2647). Fia vagy apja a romantikának, és csak a torzban gyönyörködik (2687). Nagyság és erény, azt hirdeti, csak úgy bír testesülni, ha babona, előítélet és tudatlanság áll mellette (XV, 4080). Mert küzdés, nagyság, erő nem fér meg a világgal, melyet az Ész rendez theóriáiból (XIII, 3725).

Vele szemben viszont a férfi és a nő az erő és a gyönyör, a nagyság és a jóság, a küzdés és az élvezet képviselői. Beöthy Zsolt ritka tapintatával észrevette Ádám tragikumának alapvonását: «Legelső szavában — ugymond — az erő öntudata nyilatkozik».*) Neki az élet öröme: úrnak lenni mindenek fölött (II, 155); ő büszke, nem fél (II, 220; III, 388); érzi hogy Isten kegyéből a föld istene (II, 238). De majd magára hagyva, önmaga lesz istenévé és ugymond:

. . . A mit kivírok

Méltán enyém. Erőm ez és büszkeségem (III, 364).

*) *A tragikum*, 85. l.; az egész fejtegetés becses.

Nagyok a tervei, a vágyai (III, 435); magának kíván köszönhetni mindent (IV, 586); a valódi nagysághoz vezető utat abban látja, melyen erősebb lett az ember, mint az Isten (587). A nő, melynek büvös lényé vonzza, a bájnak épen úgy fejedelme, mint az erőnek ő (644); csak gyengeség a nő, mit az erő szerethet, mint a védő szülő gyámoltalan voltát karolja leghöbben fiának (755). Csupán egytől kell őt féltetni, hogy önmagát nem győzi meg, mert lelkének erős szava: a nagyravágy (V, 835). Szelleme, a nyugtalan erő, nem hagyja pihenni (VII, 1870); érzi, titkos szó sugja szüntelen, hogy a hanyatló kort neki kell ujja teremteni (VI, 1610). S midőn oly kor jó, mely nem küzd semmiért, keblében

A lélek él, e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember,
Mely tenni vágyik, mely nem hagy nyugodni
S csatára kél a renyhe élvezettel (VIII, 2078).

Oly korról álmodik ekkor, melynek bár óriás a bűne és érénye, mindakettő mégis bámulatos,

Mert az erő nyomá rá bélyegét (X, 2374).

Hiszi, hogy kibén erő van és Isten lakik, az bár új utat tör, bizton célra ér (2513). És küzdés nélkül nem ér neki a lét semmit (XIII, 3618); mert

A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja a küzdés maga (3697).

A nőnek ellenben életelve a függés. Édes és szép neki az élet, ha érzi, hogy gondoskodnak fölöle s mindazért csak hálát kell rebegnie ahhoz, ki nyújtja e kéjeiket (II, 154). Létre is csak a férfi hő vágya hozta (183); nincs is életének külömb föladata: virág legyen, drága csecsebeccs, haszontalan, de szép — ez érdeme (IV, 772). Pedig sok nemes érzés él keblében, hol a férfi csak mulékony kéj után kutat (VI, 1335). Mint szerelmes nő kesereg ugyan férje nagy lépésein, miket ha nem tesz megszegyenlené (V, 381); de másrészt joga, hogy férjét védje, még ha bűnös is (V, 1016). Nagy dolgok hallatára könnyen belé szédül a férfi; de a nő lelkesül, szép új dolgokat ha hall (II, 258). Inkább azonban csillogó, nyugodt világot óhajt, s nem szenvedheti a fajt, mely epés,

bús fölfogással megirigyli tőle s ujat eszmél (VIII, 1950). S bár a férfi ítélete szerint a nőt csak oly oltár illeti, mely mindig ifjú — s ez a szív; a nő martyrja is lehet az elhagyott oltárnak, s magasabb föladata kegyelettel megóvni a romot, mint üdvözölni a fölkelt hatalmat (IX, 2284). Egyéb-ként sorsa két szélsőség közt inog; míg egyrészt a szerelem, költészet és ifjuság nemtője tár neki utat örök honába,

S a földre csak mosolya hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra (XI, 3134) —

addig másrészt

A nő, ez eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha sülyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül (XIV, 3895).

Az isteni tökéletesség egyetemességének ezen párhuzamos megoszlása a dráma személyei között költőnk eredeti concep-tiója. A vallásos hagyomány angyalt és embert egyaránt Isten képmásának veszi, a kikben nem hiányosan csupán egy-egy vonása van meg, hanem megvannak, bár megfogyatkozva, csekélyebb mértékben összes tulajdonságai. A philosophia szintén inkább arra hajlik, hogy az istenség tökéletes kinyilatkoztatásának vegye a teremtett világot, a mely szervezeti összhangjában mintegy visszatükrözi teremtőjének egységes teljességét. Madách módosítása határozottabban drámaiabbá tette a szent mondat, melyet alapul fogadott. Lucifer lázadása és az emberpár bűnbeesése ekként szellemiségök hiányosságán alapul, a mely kiegészítésre törekszik s nem egyedül akaratok czéltalan önkényén, a mint a theologia szerette fogalmazni, vagy pedig a mint a monda szól, az emberi gyarlóságon, mely a csábító kísértésnek nem tud ellenállani. Három külön személyre oszolva, az emberi szellem bonyolult rejtelmeinek ellentétessége világosabb kifejtést is nyerhetett, mint hogy ha egy-egy lélek benső küzdésében nyilvánul; s a mi ily módon talán poétikai érdekességben elveszett, bőven van pótolva azzal, hogy a cselekvény symbolikus jellege erősebb vonásokban érvényesül.

IV. A lázadó angyal.

Egyébként a bonyodalom menetében híven követi a költő a hagyományt. A lázadó főangyal tudása önhittségével (I, 76) száll szembe az úrral, a mint ezt a theologia is vallja.*) Nincs a teremtés művében *Eszme*. Ugyan — így szól Lucifer az Úrnak :

Mi tessék rajta? Hogy néhány anyag
Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb hogy sem nyilatkozzanak,
Nem is sejtettél bennök . . .
Néhány golyóba össze-vissza gyúrva
Most vonzza, űzi és taszítja egymást,
Néhány féregben öntudatra kél,
Míg minden megtelt és minden kihül
És megmarad a semleges salak — — — (I, 79).

Nem nyilvánul benne *Erő* sem :

Az ember ezt ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi (89).

Jóság sem az alapja :

Aztán mi végre az egész teremtés?
Dicsőségedre irtál költeményt (97).

Végül az ember gyarlóságára és a természet és történet ellentétére utalva, kifogásolja a világ egész rendjét :

Hol sárba gyúrt kis szikra mimeli
Urát, de torzalak csak, képe nem;
Végzet és szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem.

Dölyfös követelődzése, melylyel részt kíván a teremtett világból, mert része volt a teremtésében, szintén visszhangja a nehézségeknek, melyekkel a tudós elmélet a világ alakulásának módját fogalmaival megállapítani törekedett. Ő az anyag szülötte (I, 114, 127); a tagadás ős szelleme (123). — Végtelen időtől élt ugyan az Úrban, a mi mostan létesült, mint eszmei világ (117), de éreznie kellett eszméi közt az űrt, mely minden létnek gátjául vala, s általa kényszerült teremteni.

*) *Summa Theol.* I, 63, 2. Peccatum primum angeli non potest esse aliud, quam Superbia.

Lucifer volt e gátnak a neve
 Ki a tagadás ősi szelleme (119).

A ki a philosophia történetében járatos, annak nagy bőségben juttathatják eszébe e sorok a fogalmazás különböző módját, a melylyel egyes vezető gondolkodók a teremtés rejtvényét megoldani vélték. Élükön ismét Plato áll: neki az Isten páratlan művész, a ki a világot legszebb, legharmonikusabb remekké alkotta. A művésznek azonban erőn és tehetségen kívül anyagra is van szüksége, a melyen művészetét gyakorolja; szüksége van azonfölül mintára, eszmére, melyet megvalósít. Így Plato szerint hármas alapja van a mindenségnek: Isten, anyag és az ős-ideák, a dolgok mintaképei. Az utóbbiakat a későbbi elmélkedés könnyen mellőzhette, mint különálló valóságot; belé helyezte őket az isteni elmébe. Maradt így két alap fönn: Isten és Anyag, ez utóbbi többnyire úgy csökkentve, hogy Isten valódi létével szemben ő a Nemlét, Semmi, a dolgok hiányos, véges voltának az oka, és a Mindenható csupán azért létesíti, hogy belőle alakuljon a véges dolgok világa. Tudvalevőleg azonban széles körben a két alap dualismusát valóságos ellentétképen fogták föl és hitték, s ez a fölfogás szól Lucifer lázadó szavaiból.

Nem lehet szándékom bővebben fejtegetni a teremtés fogalmának viszontagságait, de tanulságos dolog, hogy oly logikus és őszinte elme, mint Mill, «a vallás hasznáról» írt értekezésében határozottsággal épen e dualistikus nézet mellé áll. «A természetfölötti hitnek — mond Mill — csak egy alakja van, a világ kormányzásának eredetéről csak egy elmélet, a mely teljesen ment az ellenmondástól és nem mondható erkölcstelenségnek. Az ez, a mely mindenkorra föl adja a mindenható teremtő eszméjét, a természetet és életet nem tekinti minden részében az istenség erkölcsi jelleme és végczélja kifejezésének, hanem mint oly küzdelem termékének, melyet egy kiegyezésre irányuló jóságos hatalom oly makacs ellenséges anyag ellen folytat, minőt Plato fogalmazott, vagy egy gonosz principium ellen, a mint a manichæus hit tanította. Ily meggyőződés, melyet tudtommal napjainkban legalább egy művelt és lelkiismeretes ember nyiltan vallott, megengedi a fölvételt, hogy a gonoszságnak egész nagy tömege nem attól a lénytől ered, melyet imádni tarto-

zunk és nem az ő rendelkezése szerint, hanem annak ellenére áll fenn». ¹⁾

Drámánk nem e fölfogás alapján áll. Az az újabbkori philosophiai kísérlet — mely, mint láttuk, az istenség erkölcsi tökéletességét is úgy fogalmazta mint Madáchunk — a teremtés fogalmazásában is majdnem szószerint fedi a drámai költemény fejtegetését. Szerinte az anyag a világban annak felel meg, a mi az istenségben a külömbségtétel elve; megvalósulva, istenen kívül azon lényeknek lesz igaz határa, a melyeknek eszméit ő egymástól, határt vetve, magában elkülönítette. ²⁾ «Lényeket teremteni annyit tesz, mint együttesen és ugyanazon pillanatban megvalósítani eszméjüket és a külömbséget. A lényeg és a tulajdonságok, melyeknek az eszme megfelel, a mint megkülömböztetve voltak Istenben, valósággal létezőkké válnak kivüle a külömbségnek megvalósítása által, mely határ lesz, lényeges határ. A megvalósult vagy határrá vált külömbség az, a mit anyag néven említünk». ³⁾

Lucifer önvallomása

Győztél felettem, mert az végzetem,
 Hogy harczaimban bukjam szüntelen,
 De új erővel felkeljek megint.
 Te anyagot szültél, én tért nyerék,
 Az élet mellett ott van a halál,
 A boldogságnál a lehangolás,
 A féynél árnyék, kétség és remény,
 Ott állok, látod, hol te mindenütt (I, 124) —

szintén nem egyéb, mint költői fogalmazása azoknak a folyton megújuló philosophiai irányoknak, melyek épen az azonosság és ellenmondás elvének tagadásával, vagy a tagadás ősi szellemének hypostasisával oldják meg a levés, a változás és fejlődés problémáját. Ellentétek folytonos keletkezése és haladó kiegyenlítése szerintök a világregd alakulásának formulája; a tagadás küzdése és bukása rugója ekként minden megújhodásnak. «Az egység, melyben lét és nem-lét összefolynak, melyen kül azért igazán nem is gondolhatók,

¹⁾ Mill: *Über Religion*. Berlin, 1875. 98. l.

²⁾ Lamennais: *Esquisse d'une Philosophie*, 1840., I. köt., XIV. l.

³⁾ U. o. 123. l. La distinction (az eszmék közt az űr) réalités ou devenue limite est ce qu'on appelle matière.

a levés gondolata», így szól a hegeli alapvetés magyar nyelven. De «a levést tulajdonképen nem is a lét és nemlét, hanem a támadás és enyészés képezik, mint elemei. Ez oka, hogy nincs levés, mely támadás és enyészés nem lenne egyszersmind. A sötétség enyészvén, támad a világosság és pedig éppen annak enyészttével támad ez, s ennek támadásával enyészik amaz. Így általában».*)

Csakhogy a hívő lélek inkább az egységes Isten dicsőségét látja ebben a változatosságban és nem külön ellentétes elvek és hatalmak küzdését és kegyezését. «Jónak rossz, életnek halál vagyon ellenébe téve, így az igaz embernek ellenébe a gonosztevő — mond *Bölcs Sírákfia* könyvében (33, 15). Így tekintsd Istennek minden munkáit. Mindenütt kettejével vannak a tárgyak, egyik a másiknak ellenébe helyezve». «Az Isten bizonyára, nem mondom angyalt, de még az emberek közül sem teremt olyanokat, kiknek gonoszságát előre látta, ha egyszersmind előre nem tudná, hogy azok a jóknak mily előnyére szolgálhatnak, miszerint úgy a századok sorát, egy fönséges énekhez hasonlóan, néhány ellentéttel mintegy fölékesítse». — Mert «valamint az ellentétek ellentétekkel viszonyítva szülik a beszéd szépségét: úgy nem a szavaknak, hanem a dolgoknak, az ellentéteik viszonyítása által nyert bizonyos összehangzásából ered a világ szépsége».**)

A vallásos lelkek e sugallatával változtatta meg Madáchunk a szent iratok előadását és a hagyományt, midőn Lucifer önérzetes kifakadására (I, 143)

Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem . . .

az Úr gúnynyal, a fönnség iróniájával felel és teljesíti kívánóságát:

Legyen a mint kívánod.
Tekints a földre, Éden fáit közt
E két sudar fát a kellő középen
Megátkozom, aztán tiéd legyen.

*) Kerkapoly Károly: *Tiszta Észtan*. I. *Ismerettan*, 7. l.

**) Sz. Ágoston: *Az Isten országáról*, XI. 18.

Az ember megkísértése és minden következménye nem történik tehát a gondviselés akarata ellenére, hanem végzése szerint. Az úr a két fa megadásával maga ad rá okot és alkalmat, hogy Lucifer az első emberpárt megkísérti, és hogy épen az ő megrontásukkal akarja «isten világát romba dönteni» (I, 151). A szentírás, mely csakis az ember bűnesetét adja, naiv elbeszélésében a kigyó ravaszságát okolja és bünteti az ember megkísértéseért. A hagyomány két változatban is adja okát, miért van ellenkezés a sátán és az ember között. Az egyik szerint — ezt különösen a theologia vallja — a sátán lázadása még az ember teremtése előtt történt, és Isten épen az angyalok sorában esett hiányának a pótlására teremti meg képmása és hasonlatossága szerint az embert; azért támad sátán az első emberpárra. Egy más naivabb változatban — egy pseudepigraphikus szent irat: *Ádám és Éva élete*, őrizte meg — maga az ördög beszéli el Ádámnak a maga bukását. Isten haragja azért sújtotta, mert vonakodott képmását, az embert, a ki nálánál később teremtetett, a többi angyal példájára imádni; — innen származik tehát minden gyűlölsége, irigysége és fájdalma az ember iránt, mert miatta vesztette el a dicsőségét az egek honában.*) Madách módosítása — úgy hiszem — ezekkel szemben nem szorúl igazolásra. A keletkező küzdelem megokolásán fölül rajta alapul és általa van előkészítve, az engesztelő végkifejlés. (XV. sz.)

V. Az ember megkísértése.

A következő II. színben külön érdekelt ad ez alapon a kísértés és bűnbeesés rajzának az Úr és az égi kar személyes részvéte. Az isten tilalma, mely a két fa gyümölcsétől óvja az emberpárt, majd közbelépése, mielőtt az élet fájához nyúlhatnak, nem tűnhetik föl önkénynek, még kevésbé feltékenységnek, a mit a szent iratok előadása, némiképp megőrizve pogány eredetéből az irigy istenség vonását, nem zár ki. Az ember megkísértése szintén az által nyer sajátos szint, hogy a három személy külön lelki sajátságában áll egymással szemben. Lucifer nem tudással, a számító értelem csáb-

---

*) Kautzsch, II, 513.

jával biztatja a férfit, hanem önérzetére hat, a nagyravágás fegyverével (II, 211):

. . . a gondolat,
Mely öntudatlan szüdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bízván, hogy válaszs sz jó és rossz között (247).

A halhatatlanságot is azzal kívántatja meg, hogy a tudás nagyszerű művekben testesüljön (261). Magáról is azt vallja, hogy a szellemország büszke részese volt, erősek közt a leg-hatalmasabb, s azért jött a porvilágra emberek közé, mert — úgymond —

Küzdést kívánok, disharmoniát,
Mely új erőt szül, új világot ad,
Hol a lélek magában nagy lehet,
Hová ki bátor, az velem jöhet (II, 300).

Így kelt a férfi erős, bátor lelkében rokonérzést, s neki szól az ígéret az egyik fát illetőleg:

Tudsz, mint az Isten, azt ha élvezed (266) —

s külön a nőnek a másik fára nézve:

Ettől örök ifjú marad kecsed (267).

S megfelelő a válaszuk is:

ÁDÁMÉ: Legyünk tudók, mint Isten!
ÉVÁÉ: S e fölött örökké ifjak.

Az úr szava nyit aztán kilátást arra, a mi következik:

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban (334).

Nem éri tehát a bünbeesést közvetlenül, mint a szentírás mondja és a vallásos hagyomány tartja, az emberi nem büntetése: a keserves munka átka nem sújtja a férfit, sem az alárendeltség és a nehéz szülés fájdalma a nőnemet. S nem az úr haragja űzi ki az embert az éden kertjéből; ez csüggedetlen magabizással, önállóságának borzongós ébredésében hagyja el, mert számára

Idegen már s kietlen ez a hely (339).

Luciferrel pedig épen nem törődik az Úr gondja.

VI. Az emberi történet eleje.

Büntudat nélkül, s bár Isten elhagyta őket, le sem sújtva, fog hozzá az első emberpár a harmadik színben pompás vidéken, a paradicsomon kívül új életök elrendezéséhez. Nem Lucifer tudása vezeti, őstermészetök irányítja őket, lelki ereje a férfit, jó szíve a nőt. Ádám otthonának jelöl ki térséget: bírok vele

Megvédem azt a kártevő vadaktól
És kényszerítem nekem termeni (III, 345).

Éva lugast alkot; épen olyat — mond —

Mint az előbbi s így közénk varázslom
A vesztett édent (348).

Naiv önérzet szól tetteikből. Midőn Lucifer bíráló méltatással értelmét adja cselekedetöknek — hogy a család és tulajdon eszméjének vetik meg alapját, a világnak kettős mozgatóját,

Melytől minden kél s kín születni fog (351) —

s a jövődőre is mutat, mely fejlődni fog:

E két eszme nő majd szüntelen,
A míg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek
És felfalója önön gyermekének (353) —

ők nem értik rejtélyes szavát; oly kevéssé a tudás, annyira csak ösztönszerű érzés tettök rugója.

Azonban tudatos szándékosság rejlik költőnk eljárásában, hogy az emberi történelem elejének e vázlatos jelzésében csupán két tényezőre utal. Sociologus elmélekdedések, melyek hasonlóképp a lelki élet elemzésén igazodtak el, sohasem mellőzték az értelmi fejlődést, a tudományt, mint a társadalmi haladásnak leghatásosabb tényezőjét. Nevezetesen Saint-Simon iskolája, a positiv philosophia atyja, mely ép ugyanazon háromságból indul ki, mint Madách (Force, Intelligence, Amour) és szintén az ipart ejti kapcsolatba az erővel, mellette még két tényezőképen tudományt és erkölcsöt említ (Industrie, Science, Morale.)*) Maga az alapító első nevezetes

*) Pierre Leroux (*De l'humanité, de son principe et de son ave-*

szózatában egy álomlátásról tesz vallomást, a melyben az istenség fejtegeti előtte a matematikai természet-fölfogás jelentőségét az emberiség sorsának megindítandó új korszakára nézve. «Megtiltottam volt Ádámnak, hogy különbséget tegyen jó és rossz között — ily szavakat hall az éjjeli jelenésben — és ő nem engedelmeskedett; kiűztem a paradicsomból, de ivadékanak módot adtam, hogy kiengesztelje haragomat: dolgozzék, tökéletesedjék a jó és rossz ismeretében és jobbá teszem sorsát; megjő a nap, melyen a földet paradicsommá teszem». Elpanaszolja az istenség, hogy a vallásalapítók, bár tőle nyerték hatalmukat, félreértették utasításait, mert mindnyájan megfeledeztek küldetésök legfontosabb föladataról: oly intézetet alapítani, mely megtanítja az emberi elmét a legrövidebb útra, miként érhetné el mennél inkább az isteni előrelátást; s végre ily irányban egy új vallásos és állami rend megalakulását tudatja, a melynek Newton a megváltója. «Tudd meg — így szól — oldalam mellé helyeztem Newtont és reá bíztam a világosság irányzását és minden bolygó lakóainak a kormányát».*)

Dramánk Newton tudományának s általán a tudásnak nem juttat ily megváltó szerepet. Midőn Lucifer szavainak rejtelmességén Ádám el nem igazodhatik és sürgetve kéri, mutassa meg neki a rejlő hatalmat,

Mi egy világot rendít és teremt (404):
 Hagyd megtekintnem hát e működést
 Egy perczre csak, keblem, tudod, erős (410) —

láthatókká válnak előtte sorjában a nagy kosmikus erők: a melegség, a delej, végre a vegyi erély, mely alak után tör, életre küzd. De még férfi elméje is annak láttán, miként vész el e zür között énje zárt egyénisége —

Minden szavam, agyamban minden eszme
 Lényemnek egy-egy részét költi el;
 Elégek! (442) —

majd beleőrül a látomásba és elhagyottságának kínos érzetében fölkiált:

---

nir 1840.) hármassága: egyrészt Sensation — Sentiment — Connaissance, másrészt Famille — Patrie — Propriété.

*) *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*, 1802. (*Oeuvres choisies de C. H. de Saint-Simon, Bruxelles* 1859. I, 32. l.)

Mi szörnyü, szörnyü! — Oh miért lökém el
Magamtól azt a gondviselést,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
S tudásom óhajt, oh! de hasztalan (450).

Életének társa is hasonlót érez és fölsóhajt:

Nem így volt ám ez egykor, szebb időben (460).

Lucifer tehát, hogy a gyarló emberpárt megnyugtassa, új
Istent, új gondviselést idéz föl számára; a föld szellemét,

Elrészletezve vízben, fellegekben
Ligetben, mindenütt, hova benéz
Erős vágyakkal és emelt kebelrel (483).

De hiába! A mythos e játszi alakjaiban, melyek mintegy a
primitív emberiség természetföllegését tüntetik föl, csak a
nő lát kedves testvérarczokat, s talál megnyugvást:

Ők adnak bűnnek biztató szavat,
A kételkedésben jó tanácsokat (490).

A férfi visszautasítja e játék csillogását és erős lélekkel igaz,
teljes tudást sürget:

Ne hitelgess, Lucifer, ne tovább,
Hagyj tudnom mindent, úgy mint megfogadtad (505)

Gyors fölvilágosításra főleg azon okból vágyik, mert nem
örökéletű,

. . . az élet fájából nem ettem,
Arasznyi lét, mi sietésre int (515);

megnyugvást tehát abban a gondolatban sem lel, hogy a ter-
mészet törvényes rendje örök érvényű, hogy a változások
egészében nem vész el semmi:

A mit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod (538).

Ifjú keblem forró vágya más, mond:

Jövömbbe vetni egy tekintetet.
Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek (541).

Lucifer hajlandó teljesíteni a kérelmet; bűbáját szállat az
emberpárra és tünékeny álom képeiben belátást nyit a jövő-
nek végeig. Azonban az álomlátás tanulságaival koránsem

készíti ő elő vagy várja tőlük testi romlásukat,*) sőt maga óvja őket :

Hogy csüggedés ne érjen . . .
 És a csatától meg ne fussatok,
 Egére egy kicsiny sugárt adok,
 Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
 Egész látás — s e sugár a remény (551).

VII. A tudás hatása.

Az álomképek sorát elemző fejtegetésünk egyelőre mel-
 lőzni kénytelen. Értelmök csak következményökből világo-
 sodik meg ; a kifejlés (XV. szín) adja a bonyodalom nyitját.
 Ádám ébredése igazolja Lucifer várakozását. Lelki ereje meg-
 fogyatkozott, szive megtörött a rettentő képek következtében,
 s eltűnésökkel ámulva látja környezetében a természet válto-
 zatlanságát :

Rettentő képek, oh, hová levétek ?
 Körültem minden úgy él, úgy mosolyog,
 Mint elhagyám, míg szívem megtörött (XV, 3939).

Tünődve sorsán kétkedés szállja meg: általában több-e, mint
 álom, az emberi lét?

Miért, miért e pereznyi öntudat,
 Hogy lássuk a nemlét borzalmaít? (3947).

Lucifer a stoikus philosophia intelmével feddi s a lelki gyáva-
 ság vádjával megújítani törekszik most már a maga szolgál-
 tatában, Isten ellen eredeti önérzetének erejét :

Siránkozol? csupán a gyávaság
 Fogadja el harcz nélkül a csapást,
 Mit elkerülni még hatalma van.

---

*) Tartózkodva írom le e megjegyzést Arany véleményével szem-
 ben. De az egész drámában nem találok egy világos helyet sem,
 a mely igazolni látszanék azt a föltevést, mint ha erkölcsi romlása
 után «még physikailag is tönkre akarná tenni Lucifer Ádamban az
 összes emberiséget, hogy ne is szülessék az». Csupán egy hely utal-
 hatna ilyesmire, Lucifer szavai a II. színben: «Segitsetek — Ti ele-
 mek — Az embert nektek — Szerezni meg» (275). De talán e sorok
 is másként magyarázandók vagy magyarázhatók és a magam iga-
 zolására csodálkozva láttam Morvai Győző összeállításában (*Magya-
 rázó Tanulmány* 1897. 158. l.), hogy Arany módosításai közül valók.

De a végzetnek örökös betűit
Nyugodtan nézi és nem zúgolódik
Miattuk az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattuk is.
Ily végzet áll a történet felett,
Ily eszköz vagy csak, melyet hajt előre (3949).

A stoa tanítása az első philosophiai rendszer, mely a természet örökérvényű rendjének alapján akarja eligazítani az ember erkölcsi életét. Valósággal — ezt vallja — az emberi akarat épen úgy mint minden a világon, be van foglalva a természetes okok törhetetlen lánczolatába; szabadsága egyedül abban áll, hogy nem kívülről, hanem saját benső természete szerint határozódik el tetteiben. Az egyén — minden kötelességének ez a foglalatja — csakis az egyetemes ész eszközének tekintse magát, önállótnak mozzanatnak a világ egészében.*)

Azonban Ádám ős természetének megújult érzetében zord határozottsággal veti latba az erkölcsös érzületnek legjellemzőbb, benső tapasztalatban igazolt alapvonását, mely a kérlelhetetlen kényszerűséggel szemben is, a minő a természet rendje, fönséges nagyságában érvényesülést követel.***) Lucifernek szól keményen:

Nem, nem! hazudsz, az akarat szabad.
Kérdemteltem azt nagyon magamnak;
Lemondtam érte a paradicsomról,
Sokat tanultam álmoképeimből,
Kiábrándultam sokból s most csupán
Tőlem függ, útam másképen vezetni (3958).

Ilyesmivel hitegette őt Lucifer előbb, azzal az ígérettel csábította magához Isten ellen, hogy önmaga intézheti majd sorát, hogy a tudás a gondviselettől fölmentené (II, 251).

*) Zeller: *Die Philosophie der Griechen*, III. k. 203. l. Jellemző Epiktetos mondása (*Manuale*, 8.): «Ne kívánd, hogy a dolgok úgy folyjanak, a mint óhajtod, hanem úgy óhajtsd, a mint folynak és életed nyugodtan fog múlni». Quid est boni viri? præbere se fato, mond Seneca, de providentia, 5. fej. Az események kényszerűsége alá önkénytes rendelésekkel azt remélték a stoikusok, hogy a dolgok e kényszerűségének közepette megtalálják épen lelkök szabadságát.

**) Lamennais: *L'existence de la liberté est un fait, dont chacun a la conscience intime*. (U. o. IX. l.) Különben a történetírás és bölcselate körében Madách idején különösen E. Quinet hirdette legékezebb szóló módon az akarat szabadságának és a vallásnak együttes jelentőségét az emberiség fejlődésében.

Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben
Nemes, de terhes önlábunkon állni! (II, 256).

Most pedig a pozitív történetphilosophiával tart és tüzetes fejtegetéssel vitatja az emberi szabadság illusorius voltát: Rendítetlen törvény őröködik fölöttünk; csakhogy felejtés és remény frigyese a végzetnek s elhíthetik az emberrel, hogy egyénileg nincs lekötve,

De az egész nem hordja lánczait (XV. 3984).
S ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást.*)

De Ádám közbevág. Még a stoa is megadta a böles lelki szabadságának a jogot, sőt kötelességének hirdette, hogy ha a körülmények következtében az egyébként is csupán föltételes értékű élet teljesen elvesztené értékét, önként vessen véget életének.***) Hasonló értelemben véli Ádám, hogy szabad független akarátának adja jelét, ha Istennel daczolva véget vet életének. Luciferhez szól:

Megállj! Mi eszme villant meg fejemben —
Daczolhatok még, Isten, véled is.
Bár százszor mondja a sors: Eddig elég!
Kikaczagom, s ha tetszik, hát nem élek.
Nem egy magam vagyok még e világon?
Elöttem e szirt, és alatta mély:
Egy ugrás, mint utolsó felvonás . . .
S azt mondom: vége a komédiának (3994).

Korántsem Lucifer üzi tehát az embert a halálba, nem az ő szándéka «physikailag is tönkretenni az emberi nemet, mielőtt ez megszületnék» — Ádámban, a maga vad önérzetességében

---

*) V. ö. A. Th. Buckle fejtegetéseit a statistikáról, mely kimutatja a cselekedetek szabályosságát a gyilkosságok és egyéb bűnök körül, továbbá az öngyilkosságok, az évenként kötött házasságok, sőt a kézhez nem jutható levelek számában is. (*Az angol művelődés története*. 1. fejezet.)

***) Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, III, 18: in quo sunt plura contra naturam aut fore videntur, huius officium est ex vita excedere.

fogamzik meg a terv. Lucifer gúnynyal fogadja is e szándékát és értelmetlennek szidja :

Ah! vége, vége, mily badar beszéd!
Hiszen minden percz nem vég s kezdet is?
Ezért láttál-e néhány ezredévet? (4002).

A végzetes lépést azonban nem Lucifer gúnyos oktatása akadályozza meg. Ádám megbánó magába szállását és Istenhez visszatérését meghozza Évának szemérmes vallomása, hogy anyának érzi magát. «A szeretet szava rántja vissza az örvény széléről» (Arany) és Ádám térdre esve megadja magát:

Uram, legyőztél. Im porban vagyok,
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj, vagy sujts, kitárom keblemet (4022).

Lucifer lázadó harcza Isten ellen és elbizakodott vállalkozása, hogy megdönti világát, kudarczot vall tehát már az emberi történet elején. «Az ördög kénytelen belátni, hogy minden számítása az ördögé. Ennek bizonyosságára, megmásíthatatlanságára kitör belőle a düh» (Beöthy)*). Ádámhoz oda rug e szókkal :

Fellázadsz-e rabszolga, ellenem?
Fel a porból, állat! (4034).

És az ég megnyilik, az Úr ítélete jelenkezik, Lucifert sújtja :

. . . A porba, szellem!
Elöttem nincsen nagyság.

Ádámot fölemeli :

*Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,
Midőn látod, kegyembe veszeklel újra* (4035).

VIII. Az úr ítélete.

Az emberiség története ekként, Madách fogalmazásában, nem a hagyomány útján, nem az öröklött bűn átka alatt és a majdani megváltás kegyének a reményében indul meg. Isten kegyelme vezet, intézi eleitől mindvégig. Irányát, értel-

---

*) A tragikum, 89. l.

mét jelzik drámánk végső jelenetei, a melyeknek magasztos akkordjai visszahangoztatják elejének fönségét.

Ádám világosságért esd:

Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennök a való (4045).

Kétség mardossa két dolog körül, a bizonytalanság pokol számára. Az egyén életéről tudni vágyik: e szűk határu lét bezárja-e, vagy van-e ezentúl folytatása? S az emberi nemről aggódik: megy-e előbbre, folyton nemesbedvén, az isteni tökéletesség útján? Halhatatlanság és erkölesi haladás, létünk e problémái, melyekre a szent hit sem ad határozott választ, gyötrik a lelkét.

Az úr az emberiség végeztéljének e jelentős kérdéseire nem felel. Nagyság, erény biztossága követeli, hogy a titkot Istenkéz jótékonyan eltakarja az ember szemétől (4064).

Azonban arra a jámbor kérdésére az embernek:

De, oh Uram! Ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak a helyes úton? (4088)

megadja teljes világossággal a választ. Lényegét megértjük a dráma előzményeiből: az erkölesi haladás föltétele, hogy az isteni tökéletesség hármasság vonása, mely egymástól elkülönítve eltévelyíthet, együttes összehangzásban, egymást segítve működjenek e földön.

A férfi tisztét, hivatását ekként szabja meg az Úr:

Karod erős — szived emelkedett:
Végtelen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng
Feléd szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd (4092).

A szózat égi szó, lelki erőnk alapja: a lelkiismeret; eszméletes kifejezője: a vallás.*)

*) V. ö. Kant, *Tugendlehre*, 13. §. (Hartenstein-féle kiadás, VII. köt. 246. l.): Die Gewissenhaftigkeit, welche auch *religio* genannt wird. Minden embernek van lelkiismerete, mely benső bírójaként megfigyeli tetteit és ítélkezik. Vádlott és bíró azonban nem lehetnek egy személy; azért kénytelen az ember magán kívül más valakit bírójának gondolni, legyen az a más akár való vagy csak eszmei személyiség. Ennek azonban az ember belsejét mindenkép helyesen

A nőre nézve viszont így rendelkezik az Úr:

. . . S ha tettűs életed
Zajában elnémul ez égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors s szerencse közt mind egyaránt,
Vigasztaló mosolygó génius (4096).

Végre megjelöli Lucifernek is működése körét, földadatát az emberiség életében:

Te Luczifer meg, egy gyűrű te is
Mindenségemben, működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántorítja bár — az mit se tesz —
Egy perczre az embert, majd visszatér.
De bűnhődésed végtelen leend
Szünetlen látva, hogy, mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csírája lesz (4105).

Műbírálok könnyen észrevehették, hogy az Úr ezen ítélkezése Luciferről néminemű visszhangja Goethe szavainak, a melyekkel egyhelyt az Úr jellemzi Mephistophelest:

kell ismernie, mert ítélkeznie kell felette; kötelességeit is úgy kell tekinthetni az embernek, mint azon személy parancsolatait, melyek szerint minden szabad cselekedetét megbírálja; végre mindenhatónak kell lennie, mert különben ítéleteit végre nem hajthatná. Ezen személy tehát csak Isten lehet. Kant ilyen fejtegetés alapján mondja: So wird das Gewissen als subjectives Princip einer vor Gott seiner Thaten wegen zu leistenden Verantwortung gedacht werden müssen. — Egy ókori stoikus bölcs, Epiktetos, így nyilatkozik a lelkiismeretről: Mint gyermekeket szüleink pädagogusra bíztak, hogy mindenütt ügyeljen reánk; mint férfiakat azonban Isten a velünk született lelkiismeretre bízza őrizetünket. Ez őrséget nem szabad tehát megvetnünk, mert különben Istent megsértjük és saját lelkünknek válunk ellenségévé. — És legyen szabad a szentírást is idéznünk (*Deuteronomium*, 30, 11—14.): Mert ezen parancsolat, melyet neked ma parancsolok, nem elérhetetlen és nincs távol tőled. Nem az égben van, hogy mondhatnád: ki szállhat fel számunkra az égbe, hogy elhozza és hirdesse nekünk, és teljesítsük. Se nincs a tengeren túl, hogy mondhatnád, ki kelhet át számunkra a tengeren, hogy elhozza és hirdesse nekünk, és teljesítsük. Hanem közel van hozzád az ige nagyon, szájadban van és szívedben, hogy megcselekedjed.

Des Menschen Thätigkeit kann allzuleicht erschlaffen,
 Er liebt sich bald die unbedingte Ruh;
 Drum gab ich gern ihm den Gesellen zu,
 Der reizt und wirkt und muss als Teufel schaffen; —

(Faust, I, 340)

máshelyt Mephisto maga-magát ismerteti :

FAUST: Nun gut, was bist du denn ?

MEPH.: Ein Theil von jener Kraft,

Die stets das Böse will und stets das Gute schafft. (I, 1335).

Kétségkívül nem véletlen találkozás ez a megegyezés, s Madách tudatos eljárása biztosíték másrészt, hogy nem mérőben elmés játék. A különbség azonban a két mű fogalmazásában szembeötlő. A pártos angyal csak bukása után, az ember tragikus küzdelmének megoldásaként válik némi-képen hasonlóvá olyan szellemhez, a minő kísértő incselkedéseivel megindítja a tragikus küzdelést Goethe művében.

Különben a tagadás őszelleme, a mely erő és lelkiismeret nélkül, gyönyör és jószág hiján lázadt föl az erkölcsi tökéletesség ellen, még kudarcza után is távol marad attól az ördögi alaktól, melyről az Úr ítélete ekként szól :

Ich habe Deinesgleichen nie gehasst.
 Von allen Geistern, die verneinen,
 Ist mir der Schalk am wenigsten verhasst.

(Faust, I, 336).

Főladata, költőnk szerint, ezután a meginduló történeti életben is rokon marad ősz természetéhez : hideg tudással, az eszményinek dőre tagadásával szolgálnia kell — ez a bűnhődése — az emberiség törekvését a nemes és szép megvalósításában. Köre «a pozitív tényeken alapuló materialis tudás» (Madách szavai) marad, a melynek határait teljes pontossággal szabta volt meg :

A tudomány sántán követi csak
 A meglevő ifjú tapasztalást,
 S miként bérenczköltője a királynak,
 Kész kommentálni a nagy tetteket,
 De megjósolni hivatása nincs (XII, 3447).

Az Úr döntő ítélete ekként megegyező működésre utalja a megoszlott hármasság ellentétét. A férfit és nőt ismét ősz természetök útjára tereli és fölszabadítja Lucifer járma alól ; ezt viszont az ember szolgálatajába rendeli, hogy végzete sze-

rint (II, 124) váltakozó harczzal és bukással segítse erkölcsi haladását. A vezető, alkotó hatalmak tehát a fejlődő történelmi életben az Úr ez ítélkezésének értelmében: vallás és költészet. Kettőjüknek Madách abban a székfoglaló értekezésében, a melyet úgy tekinthetünk, mint hittételt költői törekvéséről, ezt az elmés, együttes meghatározásukat adja: «a valóság az észnek költészete, s a költészet a szívnek vallása». Róluk mondja, hogy «elválhatlan ikrek, a delej egymást kiegészítő külön sarka.»*) Velök ellentétbe juthat ugyan a tapasztalaton tapadó elme, a rideg tudás; de bíráló ellenkezése csak tisztító tüzként hat, hogy igaz nemes érzők mennél inkább elválják a salaktól.

IX. A megoldás.

Ez költeményünk történetphilosophiájának rövid foglalja; ezek irányadó szempontjai az emberiség folyton megújuló küzdelmének megértésére. Végső elemzésben nem egyéb, mint élénk, érzelmes visszhangja a mult század tudományossága nagy válságának, mely a körül támadt, a megbolygatott társadalmi rend újjászervezésében a természet törvényein tájékozott elme legyen-e a vezető, alkalmazkodást követelve és alávetést azon törvényszerűséggel szemben, vagy ne inkább a történelmi munkásság erkölcsi méltatásán tájékozódó akarat vezessen-e, szent czéljai számára követelve tiszteletet és érvényesülést. A kritikai philosophia terminológiája úgy fogalmazta ezt a kérdést: vajon az elméleti vagy a gyakorlati észzt illeti-e az elsőbbség?**) Ma az intellectualismus és voluntarismus ellentétének mondják. Tényleg talán helyesebb Aristotelessel az emberi elme működésében három irányt megkülönböztetni: az elméleti (theoretikus) ész a létezőre irányul, a tények okait kutatja; a gyakorlati (praktikus) ész az erkölcs uralmát biztosítja a közéletben; végre az alkotó

*) Az æsthetika és társadalom viszonyos befolyása (*Kisfaludy-társaság Évtapjai*, 1868. 181. lap).

**) Renouvier, az újabb francia criticismus alapvetője egykor így határozta meg a kritikai álláspontot: Le criticisme subordonne tous les inconnus aux phénomènes, tous les phénomènes à la conscience, et, dans la conscience même, la raison théorique à la raison pratique (*Science de la Morale*, 1869. I, 14. l.)

(poiétikus) ész önálló műtermékeket létesít. Köztudomás szerint ez alapon szoktunk szólni az igaz, jó és szép hármasságáról, mint emberi törekvéseink végcéljáról.¹⁾ Közöttük már most költeményünk elsőbbséget ad tehát a jó és szép felé irányult munkásságnak, s nekik rendeli alá bíráló segédül az igazat kutató értelmet. Madách székfoglalója valóban a régi, némiképen még a görög philosophiából leszármazó hagyománnyal szemben, mely az emberi lélek fensőbbiségét elméleti irányában, eszében látta, mint drámája, szintén azt fejtegeti, hogy «két érzékkel nemesebb az ember az egész teremtett világnál; két érzékkel, mely egyedüli sajátja, áll fölül csupán az állaton: e két érzék egyikével a jót a rossztól különbözteti meg, másikkal a szépet és rútát ismerteti szét».²⁾ Ez érzékeinek vezérlete alatt alkot tehát, teremt az emberi elme újat, halad előre a tökéletesség útján.

Magasabb eszméletességünk hármasságában így költőnk szerint vallás és költés megállapítói a fejlődés irányának, míg a tudás csupán segédeszköz a gátló, hiú képzetek eltávolításában. Amazoknak alkotás, ennek bírálat a tisztök. Az emberiség történetét tekintve hasonló értelemben szólott Goethe is hívő és hitetlen korok váltakozásáról³⁾ s még jellemzőbben különböztetett meg Saint-Simon iskolája organikus és kritikus korszakokat. Organikus korokban közös hit tartja egyben a társadalmi erőket, az uralkodó eszmék egységes célú szolgálnak, a létező intézmények közmegelegedést biztosítanak: így az elmék nyugodt tevékenységben, egymást kölcsönösen támogatva, munkálkodnak. Ellenben bíráló korokban a társadalom elemei különválva más-más cél felé törnek, nyugtalan elmék bírálgatják az uralkodó eszméket és a fennálló intézmények jogosultságát, s egy új életrend szervezésén tervezgetnek; nincs egyetemesen elfogadott közhit, vezető elvek híján a társadalom elégedetlen, ingatag: szóval anarchikus állapotban vergődik az ember. Amazokban egység és összhang létezik tehát, ezekben sokféleség és ellentét; azok-

¹⁾ Kant is a theoretische és praktische Vernunft mellé tette még az Urtheilskraft működését harmadiknak. Aristoteles tudvalevőleg a tudományokat is e hármasság szempontjából osztályozta.

²⁾ *Kisfaludy-társaság Évtapjai*, 1868. 165. lap.

³⁾ *Noten zum West-östlichen Divan*. (Werke, 7. Weimar, 1888. 157. l.)

nak testvériség és közérzület a jellemzője, ezeknek önzés és individualismus. Az emberiség pedig váltakozva majd a teremtő (synthetikus) elme összehangzó alkotásai segítségével emelkedik, majd a bonczoló (analítikus) ész tevékenységével előkészíti egy új emelkedésnek útját. A fejlődés egy-egy tökéletlenebb organikus állapotból, hosszabb vagy rövidebb ideig tartó krisiseken át, elvezet mind tökéletesebb organikus állapot felé.

Tömör rövidséggel, mely a költeményben, sajnos, alig kerülhetett olykor a fukarszavúság hibáját, foglalja egybe, mintegy az Úr ítélkezésének megokolására, az angyalok befejező kara az erkölcsi élet alapjait, költeményünk ethikus világfölfogását. Három eszmét tekintett volt tudvalevőleg a XVIII. század philosophiája erkölcsiségünk biztosítékainak: az Istenség létét, lelkünk halhatatlanságát és akaratunk szabadságát. Egy negyedik járult idővel hozzá a történeti tudat erősebb ébredésével: az erkölcsi haladás eszméje. Kettőre közülök — hallottuk — a halhatatlanság és a haladás kérdéseire, megtagadta volt az Úr épen a tiszta erkölcs, nagyság és erény tekintetéből a fölvilágosító választ. Az Istenség létét költeményünk már tárgyánál fogva sem tekintheti kétségesnek,*) a negyedik eszmét pedig, akaratunk szabadságát, erkölcsi törekvésünk, lelkiismeretbeli kötelezettségünk kétségtelen ténybeli elemének veszi, teljesen a kritikai philosophia (Kant) értelmében. Benne találja az emberi nem méltósága a biztosítékát, rajta épül az erkölcsös ember magabecsülése, az erkölcstelennek becstelensége. Ezen eszmék foglalatlja a kardal első nagyobb fele:

Szabadon bűn és erény közt
 Választhatni, mily nagy eszme,
 S tudni mégis, hogy felettünk
 Pajzsul áll isten kegyelme.
 Tégy bátran hát, és ne bánd, ha
 A tömeg hálátlan is lesz,
 Mert ne azt tekintse czélul,
 Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
 Szégyenelve tenni máskép;
 És e szégyen öntudatja
 A hitványat földre szegzi,
 A dicsőet felragadja.

---

*) Csupán egyetlen egy helyen indokolja a helyzet sajátossága a kétkedő felkiáltást: Oh, ha él az Isten . . . (VI, 1338).

Igaz jelentőségét pedig minden erkölcsi törekvésünknek fejezi ki a dal vége, hatalmas tiltakozással minden oly fejlődéselmélet ellen, mely az eszmék fokozatos haladásában magának a mindenség alapjának, az Istenségnek fejlődő megvalósulását látja. Valósággal az Isten és az ember öntudatának azonosításáig jut például e fölfogás a hegeli vallásphilosophia fogalmazásában: az ember csak annyiban tud Istenről, a mennyiben Isten az emberben önmagáról tud; e tudás Istennek öntudata, de épen úgy tudása az emberről, s az Istennek e tudása az emberről egyszersmind az embernek tudása az Istenről; az embernek Istentudó szelleme csak maga az Isten szelleme.*)

Ez ellen halljuk az angyali kart:

Ámde utad felségében
 Ne vakítson el a képzet,
 Hogy, a mit tévszsz, az Isten
 Dicsőségére *te* végzed;
 És ő épen rád szorulna,
 Mint végzése eszközére:
 Sőt te nyertél tőle dísz, ha
 Engedi, hogy tégy helyette.

A végső két sor erkölcsi törekvéseinknek legszebb és legigazabb jellemzése; benne nyeri történeti küzdelmünk és egyúttal maga az isteni gondviselés igazolását. Ily értelemben nyilatkozott a hegeli philosophálásnak az a kiváló ellenese, a ki épen egy százada, hogy az erkölcsi nevelés kérdésével kapcsolatban — a melynek szolgálatában írom magam is e tanulmányt — mondotta a következő szavakat: «Az erkölcsös embert nem szorongatja a sors, mert ő nem kívánja, hogy az ő egyéniségében jusson tökéletességre az emberiség, az ész! Ő a gondviselésnek elébe megy; hozzája csatlakozni törekszik, a mint nemünket gondozza; megérti a fölszólítást, hogy a kezdetet folytatni kell; megérti, hogy a theodicaea, az Isten igazolása az ember tetteire van bízva.» **)

Az ember tragédiájának ez a fenkölt tanulsága.

*) A hegeli vallásbölcselet röviden így fogalmazza a vallás meghatározását: «So ist die Religion Wissen des göttlichen Geistes von sich durch die Vermittelung des endlichen Geistes. (*Vorlesungen über die Philosophie der Religion, Hegels Werke*, XI. 129. 1.)

***) Herbart, *Ueber die ästhetische Darstellung der Welt* (1804). *Werke* XI, 232.

X. A tragédia szerkezete.

A kereten túl magára a történeti álmokképek sorára már nem alkalmazható az eljárás, mely a költemény alapgondolatának földerítésében sikeresnek bizonyult. Drámánk e fő-részeiben a költő nem követ többé hagyományt; nem találhatni tehát oly módosításokat, a melyek szándékait megvilágítanak. Apokalyptikus látományok ugyan a vallásos költészetnek mindenkori készletéhez tartoztak; rendszerint intés vagy vigasztalás a céljok és az istenség rendelkezése szerint történnek, mint például Milton *Elveszett Paradicsomának* végső két énekében. Az a gondolat, hogy az emberiség jövődjének képeit az Isten ellen lázadó angyal használja föl a maga céljára, az ember eltántorítására, költőnk eredeti conceptiója; azért részleteinek megértésében egyedül arra vagyunk utalva, a mit maga nyújt, s csak elvéve találkozik talán egy-egy párhuzamos irodalmi példa annak igazolására, hogy nem teljesen paradox, eltévedt ötlet a vállalkozása. Ahhoz a módszerhez kell fordulnunk, hogy jól fölfogjuk, melyet a történeti bírálat szokott követni oly esetekben, midőn egybevethető, egymással szembe állítható adatokkal nem rendelkezik. Czélszerűnek mutatkozott rendszerint az egyetlen okiratnak a megértés szempontjából épen azon állításait tekinteni a legfontosabbaknak és utbaigazítóknak, a melyek leginkább elütnek a köznapi fölfogástól. Épen rendkívüliségök, némiképen értelmetlenségök bizonyít értékök mellett, mert legkönnyebben elmósodott volna emlékek az idők következtében, ha megőrzésöket a hagyomány közömbös dolognak veszi. Költeményünk tagadhatatlan rejtelmességének földerítésében szintén azokat a vonásokat kell legbecsesebbeknek tartanunk, melyeket fölszínes bírálat meg nem értve, lehangosabban kifogásolhat; el nem gondolható, hogy oly világos tudatossággal dolgozó költő, a minőnek Madách mutatkozik, pusztá szeszélyből járt volna el félszeg és fölötlő módon. Különösen két ily föltűnő szerkezeti különösség lehet a próbaköve a helyes megértésnek, mert elkerülésök nem járt volna annyi fáradsággal sem, mint a mennyit költőnk megalkotásukra fordított. Merész alapgondolata követelte, hogy az álmokképek lelki hatásának élénk föltüntetetésére azokat ne csak látományokként tárgyalja — mint

Milton teszi — hogy aztán hozzájok fűzze, utóbeszéd módjában, taglaló méltatásukat. Magát az emberpárt és Lucifert kellett élő valóságképen szerepeltetnie. Mire való tehát az a szembeötlő eltérés — ez az első különösség — hogy csakis azokban a színekben van mindhármuknak külön személyes szerepök, melyek határozott történeti korhoz fűződnek (IV—X. szín), a következő négy színben azonban egyedül Éva szereplő személy, Ádám és Lucifer csak elmékedő szemlélői a történeteknek? A másik nem kevésbé föltűnő részlet pedig az, hogy a történeti látomások közül is egyet, a francia forradalmi jelenetnek hatalmas rajzát, sajátos módon mint külön álmodást szövi be egy másik álomképbe. Mily könnyű lett volna, ha ugyan mélyebb megfontolás nincsen az eljárás mögött, mellőzni az ily ellenmondásszerű eltérést: Ádámnak is, Lucifernek is juttatni külön szerepet mindvégig a képekben, és másrészt külön képbe foglalni a forradalmi jelenetet a többi mellett!*)

Magam épen a kifogásolt vonások igazolásában kerestem a költemény szerkezetének nyitját és nem csalódtam. Már a külső vázlatában is kitűnik így drámai architektónikájának egyszerű, nagy arányossága. Azt a hármas jelenetsort — hol a magát emésztő tudós közömbös, előítéletes környezetében titkolni kénytelen, mit lelke fölfogott és hirdetni azt, a miről jól tudja, hogy hamis (VIII, 2011); s azért csak álmában juthat tudatára hatalmas vágyainak — az egész épület középső részének kell venni, s magát az álmodást a drámai küzdelem tetőpontjának. Akkor négy szín előzi meg a középrészt, mint a fejlődő bonyodalom fokozatos emelkedésének rajza; és ismét négy szín követi, váratlan fordulatok hanyatlásával juttatva az embert a végzetes elbukásig. Azonban csak a belső kapcsolatok földerítése mutathatja meg világosan az egész alkotásnak következetes, fenséges összhangját.

---

*) Az első módosítást mélységes bölcseséggel ajánlotta volna is költőnk egyik merészebb bírálója, a ki egyébként sok oly rejtett dolgot lát meg a műben, a mit más józan, gyengébb szem nem igen vehet észre; a másikat pedig, talán szinpadai okból, megtették a dráma előadásában.

XI. A történetphilosophia nehézségei.

Kettős nehézséggel kellett megküzdenie költőnknek, midőn az emberiség történetét képek összefüggő, egységes sorában törekedett színre hozni. Első sorban művelődésünk elágazó, kimeríthetetlen gazdagságát helyettesíteni kellett néhány jellegzetes, tipikus oly rajzolattal, a melyek a nemzetek szerint is megoszló változatosságukban kifejezésre juttathatják az emberi küzdelmek és törekvések teljességét egészében. Ezt költőnk azzal a mély belátásra valló fogalmazással érte el, hogy minden culturának döntő, lényeges jegyére vet súlyt, és a változó korok egymásutánjában főképen erkölcsiségünk egymást fölvaltó irányait állítja szemünk elé. Így mintegy kimerítő tökéletességgel érvényesülhet a képek sorában mindaz, a mi az emberiség egészében és külön-külön minden egyesnek sorsában is irányadó, és a mitől erkölcsi törekvéseinek értéke és érdeme függ. Nagy költői intuitiót tanúsít azonfölül abban, hogy — a mint maga mondta*) — az egyes képeket úgy igyekezett egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból.**)

A másik nehézség abból a körülményből ered, hogy az emberiség történelme nincs befejezve, hogy céljairól, és esetleges végéről még a vallásos hirdetés is csak tartózkodva meri föllebbenteni az eltakaró leplet. Költeményünket alap-tétele, mely az isteni gondviseléssel szembe állította a tudás csábító szavát, e tekintetből nem utalhatta a hittan eschatologijára; ellenkezőleg azon tanok körébe kellett vinnie,

*) Levelében Erdélyihez. (Erdélyi, *Pályák és Pálmák*, 502. l.)

***) A történetírás régtől fogva párhuzamba ejtette az egyes népek életét az egyéni étellel, népek gyermek, ifjú, férfi és agg koráról szólva. Az egész emberiségnek ilyenmő párhuzamosítására talán Saint-Simon okoskodása az első határozott példa (*Théorie de l'histoire de l'espèce humaine. Oeuvres choisies*, I, 177); ő körülbelül az egyéni élet egy évét az emberiség életének két századával veszi egyenértékűnek, azt tartva, hogy a tizenkilencedik század elején az egyén negyvenedik évének megfelelő korbba lépett volna nemünk. Csupán érdekes találkozásként említem egyébként, mivel hogy Madách tanulmányairól nincsenek megbízható adataink, hogy Saint-Simon művelődésünk első fokainak hasonló sorban, mint költeményünk, az egyiptomi, a görög, a római és a szaraczen kulturát tekinti.

melyek a természettudomány eredményei alapján azonfölül, hogy társadalmunk új, minden történeti múlttól független alakjairól szöttek merész terveket, még földünk és naprendszerünk végleges alakulásáról is mertek határozott vélekedést kockáztatni.

Tárgyának ezen sajátossága hozta be tehát drámánkba azt a rendszerességet, mely modern költői műben csaknem megdöbbenő hatású. Kora nem rendelkezett oly megállapodott világnézettel, mely határozott részleteivel is a költőnek úgy vezetője lehetett képzelete alkotásaiban, a miként annak idején a schola elmélete szolgált irányadással Dantének isteni színjátékában. Madáchunk önálló elmélkedéssel volt kénytelen megalkotni vezető elveinek rendjét, midőn az emberiség történetének problémáját tette költeménye tárgyává. Ám gondolkodása és tanulmánya eredményeinek helyessége, azt hiszem, nem csökken azon tény következtében, hogy bírálói, mivel a történeti fölfogás megszokott eszejárásával méltatták, nem fedezték föl egyhamar összevágó teljességöket; inkább költői erejének bizonyítéka szerintem, hogy ily fölvilágosítás nélkül is hatott képeinek lelkes igazsága. Magam azonban megtehetem talán a nélkül, hogy a költészet méltóságán sérelem esnék, azt, hogy összefoglaló rendszerességgel mutatom be drámánk történeti részeinek jelentését, és nem a színek sorában haladva egyenként emelem ki minden egyesnek elméleti sajátosságát. Különbem sem vállalkoztam kísérő commentárra; csak az egésznek akarom megértetni és igazolni fogalmi becsét.

Előbb a történeti múlt képeit tekintsük át végig; csak azután jövendőnk rajzát.

XII. Az erkölesi küzdelem.

Minden erkölesi törekvésének megghiúsultával, megtörve hite erejében, lelkiismeretét vesztvé váljék az ember az isteni tökeletesség ellen föllázadt, tőle elpártolt tudás rabjává -- ez a történet haladó cselekvényének rövid foglalatlja. Ez alaptétele teszi oly jellegzetessé a francia forradalom rajzában azt a külömben is nevezetes történeti tény, a melyről költeményünk ekként emlékezik meg (IX, 2149):

Felkeltek a papok s villámukat
 Kicsavarók kezökből, visszatéve
 Trónjára az észet, e rég üldözöttet.

S ez alapon lehetett a drámai válság e tetőpontján az emberiség képviselőjévé épen Danton, kire nézve a francia forradalom első kiváló történetírója (Mignet) oly pregnansan mondja: «vannak jellemek, melyek még az aljasságnak is meg tudják adni a nagyság színét.»

A történeti első négy kép már most a bonyodalom fokozódásaképen erkölcsi törekvéseinek összes válságaiban mutatja be az embert. Teszi pedig külön, az első két színben akként, a mint az egyes még közösségben él, és férfias önérzettel, nagyratörő lélekkel — ös természete értelmében — nem boldogságot keres, hanem csak erejének érvényesülését, dicsőséget (590); majd meg a másik kettőben úgy, a hogyan a közösségtől különvált egyén egyedül a boldogságot, mint boldogulást vagy boldogítást tekintti élete céljának. Az első két színnek energetikus életfölfogása, s viszont a másik kettőnek eudaimonistikus törekvése — bocsánat az idegen terminológiaért, melyet a tárgyalás elvi szempontjai tesznek ajánlatossá — már most újra az egoismus és altruismus ellentétessége szerint külön jutnak egy-egy színben és drámai válságban kifejezésre. Így sorakozik egymás után a négy nagy történelmi kor képében az emberi erkölcsösségnek minden lehető iránya és kerül válságba mindenik rideg egyoldalúságánál fogva.

1. Egyiptom fáraója a valódi nagysághoz meglelni vélte az utat, midőn milliókat fog oly munkába, mely évezredekre hirdetheti nevét (IV, 585) — de szíve erején éri a belátás, hogy mily értéktelen a dicsőség

Mit egy személyben ér utól az ember
 Milliók vesztével és milliók jajával,
 Kikben szintén az az ember lehel (694).

2. A görög szabad állam hőse, a fölséges nép hű bajnoka (V, 979) viszont, miután a milliónak óhajtott érvényt szerezni (IV, 797) — végre kénytelen belátni, mi dőre a szabadság, melyért egy életen át küszködék (1027), és vérpadra száll önfömladozóan büntetésül, a mint mondja:

Nem mintha aljast bírtam volna tenni,
 De mert nagy eszme lelkesíteni bírt (1070).

3. A római ifjú csak élvezet kíván s kaczagva akarja nézni más erényeit, más kínjait (1060) — de később fölismeri, hogy a mulékony kéjen kívül más nemes érzés is él keblünkben (VI, 1335) — és fájdalmas óhajással mondja :

Ah érzem, érzem, mást is kér a lélek,
Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;
A szív véérének lassú elfolyása
Olyan kéj, melynek, vajh, mi lenne mása? (1365).

4. A hedonistikus életet sorban ekként ascetikus világrend váltja föl. A más javáért való küzdés eszméje azonban, mely hozzáfűződik, korántsem rendeli az egyest a közösség alá, nem is köti hozzá; mint szabad egyént fogadja nemes szolgálatába. A kereszt lovagja hivatást érez magában féken tartani még a népszenvedélyt is, e ronda démont,

S vezetni, hogy vágyának ellenére
Nagyot s nemest műveljen szüntelen (VII, 1406).

De hiába súgja titkos szó szintoly szünetlen, hogy korát néki kell újjá teremteni (1620); megtört kebellet kesereg majd :

Csatára szálltam szent eszmék után
S találtam átkot hitvány fölfogásban . . .
Nemesbbé vágytam tenni élveink,
S bűn bélyegét sűték az élvezetre (VII, 1876).

Elhagyja tehát végkép az ember az erkölcsi küzdés terét:

Eléggé megmutattam, hogy mit érek,
Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
Szégyen nélkül elhagyhatom helyem.
Ne lelkesítsen többé semmi is . . .
Kifáradtam, pihenni akarok! (1884).

XIII. Az álmodozó tudás.

Kimerült egyoldalú vergődésében az emberiség életereje. Nincs többé, miért küzdenie érdemes volna. Előtérbe lépnek elméjének contemplatív hajlamai; szívet egész valójában elfoglalja a tudás vágya. Ebbeli válságának rajzát adja az egyes, három színre terjedő történeti kép, külön álomlátással az álomban (VIII, IX, X). Egy renyhe korban, mely nem kíván kontáruul javítani, hagyja a világot, mert jól van az,

miként van, a végtelen nagy ég rejtélyes és szent könyveiből lesi a tudós a természet törvényeit, hogy felejtse mindent körülé (VIII, 2110). Csakhamar azonban merengő önvalloásban szánalmas panaszra kénytelen fakadni:

Kivántam kort, mely nem küzd semmiért,
 Hol a társas rend megszokott nyomát,
 E megszentelt előítéletet
 Nem bántja senki, hol nyugodhatom
 És egykedvű mosolylyal hagyhatom
 Hegedni hosszú harczaim sebét. —
 Megjött a kor s mit ér, ha e kebelben
 A lélek él, e kínos szent örökség,
 Mit az egekből nyert a dőre ember,
 Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni,
 S csatára kél a renyhe élvezettel (VIII, 2094).

A bor mámorában keres vigasztalást és valóban jótékony álmában az éberlét számtalan tekintetétől és nyugétól menten feltárúlnak lelkének rejlő vágyai. Látja istenadta őseréjének megújult nyilvánulását és a forradalom képében az emberi nagyságnak óriási bűnét és erényét (2395). S a hitetlenség nyiltságán is okul. Szerinte

A lelkiösmeret a közvilág
 Előjoga; kit a végzet vezet,
 Az rá nem ér körültekinteni — (IX, 2272)

és mivel hogy a túlvilág létét tagadja, reménytelenül csatáz a végzetével (2321). — De álmából a tudós hívőbb elmével és lelkesebb szívvel ébred föl:

Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
 Vak, a ki Isten szikráját nem érti,
 Ha vérrel és sárral volt is befenne (X, 2392).

A végső (X.) színben aztán, a tudás után vágyódó tanítványnyal értekezve, föltárul teljesen lelkének változott ez állapota. Kitűnik, hogy ha társává lesz is majd Lucifernek, vagy őt fogadja vezérévé, önmaga természetét nem tagadhatja meg végkép. Hiba volna — erre ismét a Faustra való emlékezés vezetett sok bírálót — a tudás válságát, divatos szóval: a tudomány csödjét látni e színben. Bár elismeri ugyan — minden természetbölcselet alapjaival megegyezően — hogy

lényegében semmit sem fog föl az ember, nem tagadja még a philosophia jogosultságát sem teljesen :

A böleselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk (2884).

Csakis a hagyományon élődő, nem tapasztalaton alapuló áltudományt tartja veszedelmesnek ; ezt ostromozza, mert nem az egyszerűt és a természetest tekinti okoskodása alapjának, hanem

Mely fontos arczczal rajzol a porondban,
Egyik vonalt örvénynek mondogatja,
Szentélynek a kört . . . (2491).

E dőreséget az elme rettentő csinjának tartja, azzal a czélzattal, hogy védje a megalakult hatalmat (2500).

Mert míg szorult kebelrel és remegve
Kerüli minden a por-rajzokat,
Itt-ott kelepceze áll s a vakmerőt,
Ki általlépi, véresen megejti (8496).

Még a művészeti alkotásban is a természethez utalja a tanítványt, nem a szabályhoz. Csak az alkot igaz remeket,

Kiben erő van és Isten lakik . . . (2531.)
Művéből fog készíteni új szabályt,
Nyügül talán, de szárnyakul soha
Egy törpe fajnak az abstractio (2536).

Az eszményítés lelket ad ugyan művünkbe ; az önt rá szellemet,

A természettel mely egyenjogúvá
Teszi s teremtett lénynyé érleli (2523).

De ne higye az ember, hogy míg eszményít, kifog az élő nagy természetén.

Minden félszeg hagyománytól menten, szabadon, önálló elmélkedéssel kell tehát tudást szerezni és a természet útmutatását követve, a ledőlt romokon új alkotáshoz fogni. Azért ajánlja a tanítványnak :

Fogd hát e sárgult pergamenteket,
E foliánsokat, miken penész ül,
Dobd tűzre mind. Ezek feledtetik
Saját lábunkon a járást velünk,
És megkimélnék a gondolkodástól.
Ezek viszik mult századok hibáit
Előítéletül az új világba (2549).

XIV. Éva és Lucifer.

Egyoldalúan a férfi sorsában kísértük végig az emberi nemnek erkölcsi válságait. Az átalakulás következetességének föltüntetése mellett nem vethettem ügyet a finom lelki kapcsolatokra, melyek által a nőnek és a kísértő tudás szellemének is tevékeny részök jut a cselekvés fordulataiban. Nem is pótolhatom utólag kívánatos részletességgel e hiányt; bővebb poétikai fejtegetésekre kell bíznom ezt a föladatot. Csak nagyjában jelzem a fejlődés menetét. Beöthy helyesen jegyzi meg a tragikus momentum jellemzésére drámánk történeti színeiről, hogy bennök soha sem látjuk az embert a czélnál, — tulajdonkép küzdeni sem érette, — hanem mindig túl rajta.*) Valóban történelmünknek nem organikus alkotó korszakait vitte Madách a színpadra, hanem krisiseit. De hiányos drámái fölfogás volna egyedül az uralkodó eszmék hullámzását látni a színek éles ellentéteiben.**) A változást folyton a küszködő lélek megújuló vágya idézi föl; de a vágy keltésében nem annyira az egyetemes közrend hatása a döntő, mint inkább az, hogy minő helyök van segítő vagy ellenes játékban az erkölcsi teljesség más két vonásának. Majd Éva, majd Lucifer áll váltakozva Ádám mellett vagy vele szemben és idézi elő a cselekvés változásában lelkének fordulását.

Egyiptom tépelődő fejedelmét ministere eleinte támogatni látszik dőre nagyravágyásában; csak miután a bájos rabszolganő fájdalomán át nyilallik fejedelme szívébe a részvét és emberiség érzése, mutatja meg neki saját kívánatára, hogy mi lesz hiréből egy pár ezredév múlva. S ezen rettentő képek pokolbeli káprázata erősíti meg a fáraót határozatában, hogy szabad államban kell érvényt szerezni a szenvedők millióinak, másutt nem lehet.

A hazafias athéni hadvezérnek mellette áll a nő, mint hű hitvese és fiának lelkes anyja. Az istenekhez fohászkodik férjeért, midőn nagyravágyától félti a hon szabadságát (835); meghalna is szívesen érette, csak gyermekét ne érje a hon átka (940). Meggyőződven pedig férje lelkének tisztaságáról, hősiezen védi a korcs népség támadása ellen. Itt Lucifer

*) *A tragikum*, 201. l.

**) U. o. 329. l.

növeli hazug hírével szándékosan a bódult tömeg gyáva féltékenységét, a melylyel halált kiált arra, kinek restelve tűri egyéni nagyságát. Így csap át a magasra vágyó hő kebel méltatlan bántalmában az ellenkező végletbe, csupán magának akar élni ezután, csak kéjt keresve, melylyel betölti arasznyi létét.

A dözsölő római ifjú mellett is kedvese áll, csakhogy komolyabb érzéssel azt tartva, hogy a boldogság, mely kaczag, nem is valódi (1226). A tagadás szellemének cynikus érzékeltensége hozza a halál rémes képét a tivornyázó csoport elé, majd veszedelmét közéje. De csak egy új személyiség, egy új istennek, a szent szeretet örök istenének hirdetője hozza meg, előbb megrendítő, ostorozó szavával, majd gyámolító kegyosztással a lelkek átalakulását. S hogy ne vesszen el nyomorultan, kisszerű szenvedésében Istenhez fordul az ember:

... Oh ha él az Isten,
Ha gondja van ránk és hatalma rajtunk,
Uj népet hozzon s eszmét a világra (VI, 1338).

A tudatosságnak, melylyel költőnk meséjét szötte, de még inkább a tárgyszerűségnek, mely nem előre kimért sablon útján halad, egész művében nincs tán találóbb bizonyítéka e helynél. A költemény összes más helyein — vagy nyolcz ízben — hol hasonló fordulat áll be a cselekvés menetében, Ádám, majdnem azonos szavakkal élve, mindig Lucifertől várja a változást:

Vezess, vezess uj célra, Lucifer (IV, 804)!

Az első ily fölszólításnak visszhangja hallatszik mindannyiszor újra (V, 1058; VII, 1875; X, 2565; XI, 3111; XII, 3538; XIII, 3710; XIV, 3930); csupán ezen egy alkalommal nem, a midőn arról van szó, hogy az egoismus helyét az altruismus foglalja el. Itt más személyiség, más világ szózata lép közbe, s az ember lelkiismerete intését követi.

Ismeretes, mily elmeéllel törekedett régtől fogva a pszichologiai alapon álló erkölcsstan arra, hogy minden önfeláldozó, nemesebb érzést csak mint az okos önzés átalakulását tüntethesse föl. Az újabb positiv philosophia viszont egyenest az értelmi belátás haladásától teszi függővé, miként győzhetnek a természetöknél fogva gyengébb, önzetlen érzel-

mek végre a történeti élet fejlődésében az erősebb önző ösztönök fölött. A tudós elemzésnek mindezen kísérletével szemben Madách eljárását gondolkodására és erkölcsi érzületére nézve különösen jellemzőnek kell tartanunk. Istentől kéri ez úttal Ádám az erkölcsi élet jobbrafordultát és a szín végén nem Luciferrel, hanem az új tan apostolára támaszkodva indul tovább. Az eltérés æsthetikai jelentőségére csak mellékesen utalok. Az erkölcsi küzdelem elhajlása Lucifer irányától nagyobb érdeklődést kelthet és föntartja a reményt, hogy a küzdő ember nem lesz végkép az ős tagadás martaléka. Milyen kevésbé lehettek döntők költőnk ezen eljárásában dogmatikus szempontok, eléggé mutatja, hogy a költemény e helyén szó sincsen, még az apostoli hirdetésben sem, a bűnbeesés és a megváltás isteni mysteriumáról; a keresztyénség történeti hivatásának Madách a szeretet és testvériség követelésén *forul* az egyén fölszabadulását mondja. (VI, 1362.)*

Az új világban, melynek virága a lovag-erény, költészete az oltár oldalán a fölmagasztalt női ideál (VI, 1375), a kereszt hősetől a kor ascetikus fölfogása tartja távol a nőt; ez szenvedni kénytelen, mint szent áldozat, mert nőerénye követeli és a hit parancsolja (VII, 1790). Ám Lucifer gúnyos, mardosó bírálata mindvégig kíséri a kor számtalan ferdeségét s így valósul meg fenyegető jövendölése, melylyel a férfiú magaelindulását követte (VI, 1378):

Ah, a lehetlen lelkesít fel, Ádám!
A férfiúhoz méltó ez s dicső ám.
Istennek tetszik, mert az ég felé hajt,
S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.

Az értelem és érzés, ész és szív ellentétességére gondolhatunk végre, midőn a drámai bonyodalom tetőpontján tapasztaljuk, hogy az eszméibe merült tudós oldala mellett nem örökdik hitvesi hűség. Mély bánatra vall a férfi panasza:

Oh nő, ha te meg birnál érteni . . .
Te büszke lennél bennem s nem keresnéd
Kívül a boldogságot körömmön (VIII, 2039).

*) A vallásnak — mond Madách idézett székfoglalójában, — hogy a költészetnek segítő társa lehessen, «szabadnak kell lennie minden orthodox védelemtől, minden igazhitűségi sánczolatától, hajlékonyan kell hozzá simulnia a népszellem örökké alkotó módosításaihoz». (Évelapok, id. év 181. l.)

Ám kétségkívül nem önvétke nélkül veszi el a nő szívét;
maga megvallja, hogy válás esetén,

Ha fájna is, nyugodtabb lehetnék,
S te is nélkülem boldogabb lehetnél (2058).

Álmában két alakban jelenik is meg a nő. A marquisnő nemes szemérmertessége vonzza: gyötri hatalma székében az egyedüllét,

A sejtelem mi jó lehet szeretni (IX, 2266).

De hiába esd a vér embere a tiszta nő szerelmeért. A fölgerjedt pórno szemérmetlen ajánlkozása:

Te férfi vagy, én ifju s nő vagyok,
Bámulatom hozzád vezet, nagy ember (2343) —

viszont megundorítja. S végig borzongatja a két alak csodás hasonlósága:

... A ki az
Angyalt ismerte, s látta azután
Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.
Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsinyke semmiség,
A mit leírni sem lehet, hiányzik,
S minő egészen más lón az egész!
Azt nem bírhattam, védte gloriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el (2347).

Így hull el a férfias erő magában állva. Luczifernek a bonyodalom tetőpontján a cselekvény vezetésében már nincsen része; mint a tudós famulusa, egyszerű engedelmességgel teljesíti tisztét, az álomban szóhoz sem jut.

Csak nagy vonásokban, gyors menetben vázolhattuk így a pszichikai vonatkozások szövedékét. De azt hisszük, eléggé kitünhetett költeményünk lelki alapfölfogása, a mely szerint az erkölcsi élet alakulásaiban se nem az érzés, se nem a tudás a döntő tényezők. Nyilvánulásuk mindig csupán alkalmoszerű ösztönzés, hogy a lelkiismeret megszólaljon és hogy a lelkierő meghallja és kövesse égi szózatát. Nem támogatjuk, nem is vitatjuk e fölfogás igazát, csak megállapítjuk újójag, mint a sokágú, az emberi életnek majdnem összes bonyodalmaít érintő drámánknak legjellemzőbb, megértésére legszükségesebb vonását. Se Éva, se Lucifer magatartása azért soha nem vethető erkölcsi mérték alá, egyikök se

képviselője egyik jelenetben sem lelkünk valamely jó vagy rossz oldalának, hanem pusztán elménk hullámlásának, eszméletünk áramlatainak személyesítői. Az erkölcsi emelkedésnek és süllyedésnek, vagyis inkább az erkölcsiség változatos fordulatainak képviselője egyedül a férfiú. Egyedül benne van egységes tudat és fejlődő következetesség; amazokban csak helyzeti igazság nyilvánul, a körülmények szerint alakul szellemi mozgalmasságuk.

XV. A történeti álmokképek igazsága.

Madách őszintesége, elmélkedéseinek olykor ritka mélysége különben — azt hiszem — alig lehet vita tárgya. Sokkal több kétség, sőt gáncs érte korszakait a történeti helyesség szempontjából. S kétségtelen, hogy mindenütt, a hol költőnk határozott történeti nevet szerepeltet, — mindössze három van ilyen: Miltiades, Kepler, Danton, — a személyes adatok egyiknél sem felelnek meg a nem is oly ismeretlen valóságnak. Mind a mellett soha nem lesz sértő az eltérés; annyira mellékes az eszmei tartalom mellett a tények háttére. Mert ha egyszer — a mint láttuk — az elvi vezérgondolat megadta a korok egymásutánjának erkölcsi jellegét, valóban más helyek és idők, más korok, mint a minőket kiszemelt, alig fejezheték volna ki találóbban és érthetőbben szándékát. Annyira a köztudat szerint alakította korrajzait, hogy nem igen kell messzire menni az elterjedt rokon fölfogás bizonyítékaiért.

Egyiptom már a szentírás hagyománya szerint a szolgaság háza. Saint-Simon bizonyítékait adva annak, hogy az emberiség sorsa mindinkább javult története mentén, szemléljét szintén Egyiptomon kezdi. «Egy egyiptomi király — úgymond — egész éveken át használja fel alattvalóinak felét arra, hogy mausoleumát fölépítsék. Lehet-e nagyobb mérvben visszaélni a hatalommal?»*)

A köznép háládatlanságát ha emlegetik, mindnyájunknak bizonynyal az atheni demos jut eszébe: de iskolai tanultság egyenest Miltiades esetére utal. Egy demokratikus érzelmű világtörténelem, melyet hazánkban is kedvvel for-

*) *Oeuvres choisies*, I, 184. l.

gattak az ötvenes években,¹⁾ ekként emlékezik meg róla
 «Neve mindenki ajkán élt; Athén büszke volt rá, hogy szülte; Miltiades az athéniek istene lett. ~~Ez~~ a nép háladatossága? Bizony gyakran bizonytalanabb kenyér, mint a fejedelmek hálája! Így kiáltoznak a történetírók, midőn a marathoni hős élete végéhez jutnak.» «Tragikus egy sors! Bizonyára Miltiades irigyei igen rajta voltak, hogy előkészítsék; de nem adott-e maga okot irigyeinek, hogy ellene támadhattak? Tökéletes köztársasági erénnyel még a mindenható irigység sem birt volna; s hogy a reszpublika a fél erényt tönkre juttatja, egyike azon nagy előnyeinek, melyekkel más államformákat fölülmul.»²⁾

Epikuros tanítása, az élvezet erkölcstana sem véletlen lelkesített épen római költőt dicsőítő remek alkotásra. A luxus és luxuria kapcsolata római fogalmazás. A világbirodalmi erkölcsök közül pedig a római császárságnak tobzódó szertelensége inkább él emberemlékezetben, mint a stoicismus lelki emelkedettsége, kötelességszerű önuralma és halni készsége, pedig erre ugyancsak ez a császári kor adott legtöbb példát. Azonban főképen drámánk tételére, a két nem viszonyát véve, a szabad érintkezés társadalmi elismerésére egyedül csak a római ifjúság viselkedése adhatott tárgyat. «Rómában a nemi érintkezés, mint szabad cselekedet, nem állott rendőri ellenőrzés alatt; az erkölcs, mint természetes tényen, nem botránkozott meg rajta. Így a római ifjú többnyire bizalmasan élt úgynevezett barátnőjével (amica), a ki külsőleg oly viszonyban állt ugyan, mint korunkban az eltartott leányszó, de azért semmiképen sem volt megvetett társadalmi helyzete.»³⁾

«Az erkölcs sülyedése lépést tart — ez a tudományos történelmi tanítás — a szabad alkotmány sülyedtével. A mint a szabadság az erények anyja, úgy a szabadság a bűnök szü-

1) *Illustrirte Weltgeschichte fürs Volk von Held und Corvin*, Leipzig, 1844—1850. Az igazolást főképen azért, de különösen még irányánál fogva veszem belőle. Ezt így jelzi: Minden tudomány célja az igazság fölismerése, mert az igazság útmutatás a joghoz és a jog a közboldogság alapköve. A közboldogság pedig az egész emberi élet célja.

2) *Held und Corvin*, I, 192. l.

3) U. o. I, 643. l.

lője. A szolgálélek az anyagi élvezetben keres pótlást az elvesztett szabadságért, és az új nyereségért végkép megfelekeznek régi veszteségéről s így az állati élvezet egyetlen ösztönébe fül bele a nemes emberi természet.» «A vagyonosodásnak közvetlen következménye a fényűzés lábrakapása és a belőle származó érzéki tobzódás. Becsület, hazaszeretet és szabadságérzet még névleg is kiveszett a római nép szívéből. Róma csak bűneiben volt nagy!» Ez a történetírás szokásos végitélete a császári korról.¹⁾

A keresztyénség egyszerű tanának ugyancsak ez a történeti fölfogás szereti hirdetni a testvériséget, a melylyel szorosán egybe van kapcsolva a szabadság és egyenlőség fogalma. Tanainak e vélekedés szerint különösen az alsóbb néposztályban kellett visszhangra találni, mert ez nemcsak politikai, hanem társadalmi zsarnokság alatt állott és a szegénység jármában nyögött.²⁾

«Soha sem volt vallástan alkalmasabb rá, hogy az emberiséget boldogítsa, de soha sem torzítottak el ápolói vallásos tanítást annyira s nem gyakorolták annyira alapítójának szándéka ellen.»³⁾ Ám ha a tiszta keresztyén tanok elhomályosítása kerül szóba, kétségkívül Byzancz neve van minden ajkon, tragédiánk hetedik szintere; s még napjainkban is épen a tiszta keresztyénség alapján, a mint ő érti, hangzik el messze földre Tolstói prófétai szava Byzancz örököse ellen. A régi Konstantinápolyt bátran tehetette tehát költőnk mindazon bajnak középpontjává, a melyekkel a keresztyén gondolkodás romlása járt. Hitvitázás, eretneküldözés, papi uralom és erkölcsromlás képei közé hozza így a keresztes vitézt, annak a vállalkozásnak harczosát, melyről még az idealistikus történetbölcselet is úgy ítélkezik, hogy csak csalódást szülhetett. Érzékiben nem kereshető a szellem; a sir is, melyért a keresztes harcz folyt, üres volt, hiszen halottja föltámadott (Hegel).

Az új kor derengő világa, az igaz természetvizsgálat kibontakozása tudvalevőleg a csillagászat körében indult meg. «Úgy látszik. — jegyzi meg a történet, — mintha az embe-

¹⁾ U. o. I, 709. l.

²⁾ U. o. I, 719. l.

³⁾ U. o. I, 418. l.

rek sajnálatraméltó viselkedése földünkön a tehetségesebb elmék tekintetét tőle el és a csillagzatok nyugodt forgása felé vonta volna.»¹⁾ A tudomány és babona közt ingadozó egy császár mellett, a kit magát is csak megszokás és kényelem fűztek még az egyház hitéhez, él mint udvari csillagjós a tudós, a ki maga is csupán ábrándjain át tudja a csillagvilág valódi törvényeihez magát fölkuzdani; volt-e valamely más, alkalmasabb korszak képviselője színre hozható a meginduló tudományos törekvések jellemzésére? Kepler személyében — mondja az inductiv tudományok jeles történetírója — megtaláljuk a találékony elme minden jellemvonását. Milyen helyes és költőileg is szép, a mint maga leírja a módot, miként keresi az igazságot, mely majd visszahúzódik előle, majd ismét csábitva hívogatja. A mi őt minden mástól megkülönbözteti, az az őszinteség, melylyel hibáiról beszél; nagy a kiváló kedvtelése leírni az utakat, melyeken az igazság kutatásában eltévelyedett. Mások ilyesmit vagy rejtegetnek vagy egészen is elfelejtenek, mert többnyire módot keresnek és találnak hozzá, miként fedjék gyengéiket sűrű fátyollal. Kepler képessége jó termőföld volt, melyet ő kimondhatatlan fáradsággal és egyszersmind igen fogyatékos szerszámokkal megművelt; búza és gyom buján nőtt föl így a mező minden oldalán és az aratás oly sajátos volt, hogy mindkét nembeli termés ugyanazon gonddal és szorgalommal került a szérűre.²⁾

A francia forradalom személyesítőjéről már volt szó. Mindenki fölismerheti az álom gyorsröptű változataiban is a kép igazságát.³⁾ Költőnk hatalmas intuitiójának föltüntetésére alig akad azonban alkalmasabb példa, mint ha a helyzetek és érzelmek hullámozását rajzában összevetjük a történetírás jellemzőmódjával. Azért iktatom ide Danton jellemének elemzését főpontjaiban (Mignet szerint): Óriásszerű forradalmi férfiú volt. Nem tartott eszközt megvetendőnek, ha csak használt, és elve volt, hogy mindent megtehetünk, csak merni kell. A pórnép Mirabeaujának nevezték és hason-

¹⁾ U. o. III, 581. l.

²⁾ *Geschichte der inductiven Wissenschaften*, — nach dem Englischen des W. Whewell, Stuttgart, 1840. 418. l.

³⁾ L. Alexander jegyzetes kiadását, 153. l.

lított is a felsőbb osztályok e tribunusához: megvoltak kemény arcvonásai, erős hangja, heves mozdulatai, merész szónoklata, fejedelmi homloka. Bűneik is ugyanazok voltak, de Mirabeauban a patriciusra, Dantonban a demokratára valóttak. Tüzes volt, tetemes sok a szükséglete és adóssága, laza erkölcsű; majd szenvedélyeinek élve, majd egyedül pártja szolgálatának, félelmetes volt a politikában, ha céljának elérése állott előtte, de ismét renyhe lett, mihelyest elérte. A hatalmas demagog ellenkező vétkek és tulajdonságok vegyülete volt: pusztításra is hajlott, a nélkül, hogy kegyetlen volt volna; kérlelhetetlen a tömeggel szemben, emberi volt, sőt nagylelkű egyesek irányában. A forradalmat játéknak nézte, melyben a győztes elnyerheti a legyőzöttnek életét, ha rá szüksége van . . .

XVI. A jövődő.

A forradalmi álom határát jelöli az emberiség történelmi küzdésének. Hatása alatt az ember nem törekszik többé életének erkölcsi átalakítására, hanem múltjának teljes megtagadásával oly világrendet óhajt, melyben a természet nagy törvényei szerint állandóan biztosítva lenne élete és céljainak megvalósítása. Ily értelmű Ádám — Kepler — végső kívánsága:

Engem vezess te, kétes szellemőr,
Az új világba, mely fejlődni fog,
Ha egy nagy ember eszméit megérti,
S szabad szót ad a rejő gondolatnak,
Ledőlt romoknak átkozott porán (X, 2565).

A francia forradalom ilyen jelentőségének fölismerésében költeményünk nem áll egyedül. A múlt század socialismusa ez alapon indul társadalmi nagy vállalkozására, midőn örökre akarja megszabni a közélet természetes, törvényes rendjét. Érdekessé teszi azonban és említésre méltóvá épen ellentétessége azt a fölfogást, melylyel a kötelesség erkölcstanának mélyelméjű megalapítója azonnal, közvetlen a nagy forrongás benyomása alatt, jellemzi örökreszóló fontosságát. Nem forradalom volt az, nem revolutio, hanem evolutio, az emberi elme legbensőbb valóságának nyilvánulása. Tapasztalati bizonyásznak veszi Kant, mely tényleges voltával iga-

zolja az erkölcsi haladást az emberiség történetében. «Egy szellemes népnek a forradalma — úgy mond, — a mint napjainkban megértük, sikerülhet vagy megghiúsulhat; annyira el lehet telve nyomorúsággal és erőszakkal, hogy jóindulatú ember, még ha másodízben szerencsésen végrehajthatná is, még sem kísérelné meg ilyen áron — de ez a forradalom minden szemlélő lelkében oly részvevő óhajtásra lelt, mely közel áll a lelkesedéshez, melynek tehát más oka nem lehet, mint az emberiségnek erkölcsi hivatottsága.» «Igazi lelkesedés csak eszmére vonatkozik, még pedig tiszta erkölcsire, minő a jog eszméje és soha sem oltható az önérdék alapjára.» Az esemény célja, Kant szerint, a jogállamnak, az igazság uralmának okvetlen megvalósítása. «Már most azt állítom, jegyzi meg, hogy e cél elérése és vele az emberi nemnek többé egészen már vissza nem terelhető haladása a jobb felé, napjaink jeleiből latnoki elme nélkül is megjövendölhető. Mert ily jelenséget az emberi történetben el nem felejthetni többé; oly képességet fedett fel az emberi természetben a jobb erkölcsre, a minőt a dolgok eddigi folyásából egy államférfi sem okoskodhatott volna ki.*)

Költeményünk, láttuk, alaptétele értelmében nem találhatta ebben az irányban az emberiség jövődjét. A tudás hatalmába kerülve, lemondott az ember az erkölcsi küzdelemről; kész magát alávetni a természet rendjének és életét törvényeihez alkalmazni. Az erkölcsi eszmék helyében a természet-tudományi belátás vállalja el a vezetést. Megszűnik azon vezető eszmékkel együtt a vezető elmék és hősök szerepe is; a kiváló egyén helyett a közösség a történet munkása; s e munkának nem a folytonos, bár irányában változó fejlődés, hanem egyedül az életfentartás a célja. A drámai cselekvény e nagy fordulatóval az álomképek sajátsága is módosul: Ádám Luciferrel együtt, egymást megértve, csak szemlélője a jövődönnek, mely kívánságára alakul ugyan, de nélküle. Szerepében a szemlélődő bírálatot csak akkor váltja föl némi tevékeny részvét, midőn ős természetének indulata meg nem tagadhatja magát.

---

*) Kant, *Der Streit der Fakultäten in drei Abschnitten*, 1798. — Zweiter Abschnitt: Der Streit der philosophischen Fakultät mit der juristischen. Erneuerte Frage: Ob das menschliche Geschlecht in beständigem Fortschritte zum Bessern sei.

Nem volna ugyan helyes csupán az álom lélektanát, mely amúgy is homályban dereng, venni alapul költőnk eljárásának méltatásában; ő maga nem adja képeit pusztá álomnak, hanem a bűbáj, melyet Lucifer szállít reája, teszi, hogy az ember belát a jövőbe. Azonban még sem lesz helyén kívül a figyelmeztetés, hogy eszméletességünk öntudatos alakjának az álomban épen nem mond ellent a köztapasztalat. Elménk e holdfényében, a mint Addison az álmot nevezi, az eszmélet egységesebb is lehet és kapcsolatosabb; az ember nem csak álmodhatja, hogy álmodik, hanem megesik rajta, hogy álmában régibb álmaira is visszaemlékezik. Már a történeti képeket is úgy alkotta költőnk, hogy csak mindegyiknek az elején vész Ádám öntudata teljesen annak a személyiségnek tudatába, a melynek életét éli; a cselekvés fordultával azonban az érzés izgalma mindig közelebb juttatja eszméletét az ébrenlét tudatához és ekkor esik meg rajta, hogy nevéen szólítja Lucifert. A félálom ilyen állapotában foly le most a következő négy szín mindvégig, s csak elvétve kénytelen Lucifer inteni Ádámot, hogy magáról megfelekezve, kelleténél élénkebben ne vegyen részt a cselekvésben, sőt egyszer határozottan vissza kell tartania:

Álomkép, ne mozdúlj!
Érezd kezemnek végzetes hatalmát (XII, 3580).

XVII. Individualis és socialis életrend.

A négy szín mindegyike nyilván symbolikus jellegű; eszmékre vonatkozik, nem tényekre.*) Kettő-kettő ismét más-más eszmekörre utal. Az első kettő azt rajzolja, miként alakulna az emberi társadalom, ha a két egymással szemben álló gazdasági elmélet egyoldalúan érvényesülne szervezésében: az individualismus vagy a socialismus. A múlt század ötvenes éveiben, Madách férfikorában, nagy harcz folyt a két nézet tábora közt; s a közérdeklődés feszült figyelemmel

---

*) Csak felszines tekintet vonatkoztathatja az elsőjüket — XI. szín — korunkra vagy Madách korára. Egy kardallal kezdődik, mely a zsi bongó sokaság zsvajából olvad egybe, s egy phantastikus látomással záródik: mind a kettő kevésbé illik realis állapotok rajzához, még álomban sem.

kisért a viaskodást, mert a gazdasági és politikai élet szabadsága függött sorsán. A sorrendet költeményünkben épen ez a körülmény ajánlhatta; az individualistikus kép a közel jövőt nézi, mert arra hajlott a kor, míg a socialistikus elv győzelmét a költő földünknek és az embernek előregedéséhez köti.

Az első fölfogás tudományos alakját a közgazdaság klaszikus tanaiban nyerte; föltétlen szabad mozgást követel az egyes számára. A gazdasági haladást és vele a közboldogságot az egyéni erők teljes, korlátlan érvényesíthetésétől várja; általános törvények; a természet rendje biztosítja, hogy minden önérdék kölcsönhatásából származik a közjólét, az ellentétes ösztönök harcából az egyetemes összhang. Ez a társadalmi individualismus természetana.*) Alapja oly optimismus, mely szerint minden mozgalom, ösztön és érdek egy magasabb végcél irányában működik; feléje az emberiség folytonos megközelítéssel emelkedik, úgy hogy véglegesen a társadalom minden osztályának, az osztály minden egyes tagjának egyenlő mértékben lesz része a közös jólétben, csak korlátozó intézkedések ne állják el a fejlődésnek útját.

A gazdasági élet e szabad mozgalmát látjuk a színen ünnepi, vásáros napon; halljuk az önző érdekek, durva vágyak és vad ösztönök korlátlan nyilatkozatát. Megdöbbenéssel tapasztalható, miként származik ez úton a nyomor, bűn és örület. Ádám újongva üdvözölte az új világot:

Ez az, ez az, miért mindig epedtem,
Pályám mindvégig tömkeleg vala;
Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala (X, 2591).

Végén kelleetlenül vallja:

Ismét csalódtam; azt hívém, elég
Ledönteni a múltnak rémeit
S szabad versenyt szerezni az erőknek.
Kilöktem a gépből egy fő csavart,
Mely összetartá, a kegyeletet,
S pótolni elmulasztám más erősbbe (3094).

---

*) Legelevenebb hirdetője épen a socialismus ellen folyt harcban Frédéric Bastiat, *Harmonies économiques*, 1850. című munkája. E fölfogás főképen Anglia növekedő vagyonosodásán és emelkedésén tájékozódott; a XI. szín tere azért London.

A szín végén külön látomás érteti meg vele, hogy magasabb czél nélkül az ösztönszerű életnek egy a vége minden részvevő számára: a feledés közös sirja. Egyedül a fiatal leány, a kinek szüzies bája Ádámban új életvágyat keltett, kerüli el a megsemmisülést:

A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával általlépem azt . . . (3155).

Fátyolát, palástját a sírba ejti és dicsőülten fölemelkedik: így ismer benne Évára Ádám.

Új társaságba jut a következő (XII.) színben, a mint kívánta:

Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt (3108¹).

A tudomány, mely a szép rend fölött itt őrt áll: a természettudomány. Kívüle az emberi elmét és szívet semmi sem lelkesíti; kiveszett a költészet és vallás s a múlt tisztelével együtt a haza szeretete: mindezt egykor csak előítélet szülte (3165). A tudás, mint az egész természetet, az embert is csupán tárgynak nézi, melyet uralma alá hajt és törvényeinek ismeretével a közczél szerint idomít. E czél pedig, az eszme, mely a népbe egységet lehel: a megélhetés (3389). Ez a socialismus (vagy communismus) két föltétellel szervezi és szabályozza a társadalom életét. Legelőbb is csak kis társaságok élnek együtt közmunkában és köztartásban;²) félős, hogy a tagok számának növekedésével csökken az érdeklődés a közösség iránt. Másod sorban szigorú, korlátlan fegyelem tartja féken az egyéni kedvtelést: nincs helye benne az egyéniségnek.³) Főleg ez a tapasztalat rázza meg Ádámban ős emberi önértését:

1) A phalanster Fourier vállalkozására emlékeztet ugyan, de ez a socialista író tudvalevőleg inkább a gondolkodók első csoportjához tartozik; azt tartja, hogy ha egyszer alkalmazzák a társadalom szervezetében az egyetemes törvényt, melyet fölfedezni vélt: az érzelmi vonzás törvényét, akkor tagjai bármiként élnek is szabadságukkal, kötelezettség nélkül, egyedül hajlamaikat követve, a közjólétet eszközlik. Madách phalanstere inkább Cabot *Ikarijára* emlékeztet.

2) Fourier egy-egy phalansterében 1500—2000 ember élte volna közös világát.

3) Az ikariai gyarmat szabályai között áll: 4. pont: Alá kell

Nincs élet, nincs egyéniség . . .
 Hol leljen tért erő és gondolat
 Bebizonyítani égi származását? (3372) . . .
 Csalódtam hát a tudományban is:
 Unalmas gyermekiskolát lelék
 A boldogság helyén, mit tőle vártam (3380).

A szellemnek, az őserőnek leigázása már távozni készteteti:

Nem bírja lelkem e látványt tovább (3539);

de a természet szavának az a megvetése, mely a családban is
 előítéletet lát, az anyai érzést és a szerelmet örületnek veszi,
 nyílt ellenkezésre és kifakadásra zaklatja:

Hisz, mi a világon
 Nagy és nemes volt, mind ily örülés,
 Melynek higgadt gond korlátot nem ír.
 Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
 Felénk rebeg, mint édes zöngemény,
 Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
 S megvetjük e földnek hitvány porát,
 Keresve utat a magasb körökbe (3597).

A tudomány társadalma e szavaiért kórházba utasítja; csak
 Lucifer gyors segélye hoz menekülést.

XVIII. Föld és ég között.

A hátralevő színpár (XIII., XIV.) symbolikus értelme
 lehetőleg még világosabb: az ember sorsa a földhöz van
 kötve, ez életének határa, ez végzete, oka és tere sok irányú
 csalódásának. Az őrjöngő röpülés az űrben, mely az első szint
 megnyitja, bizonyára a legidegenszerűbb a képek egész sorá-
 ban; de a föld lehülését rajzoló következő képpel együtt az
 egész sorozatnak tervszerű befejezése. Onnan veszi föl a fo-
 nalat most, hogy a történet munkája véget ért, a hol az em-
 ber a paradicsomon kívül megkezdte önálló életét és kiegé-

---

rendelnie magát a közösségnek. 16. pont: Fogadalom szerint végre-
 hajtandó minden munka, melyet a köz az egyesre kiszab. 17. pont:
 Semmiféle élelem iránt se szeretettel, se ellenkezéssel nem szabad
 viselkedni. 27. pont: Tűrni kell a közös élet kényelmetlenségét és
 alkalmatlanságait. 37. pont: Alá kell vetni magát a fegyelemnek.

szíti a fölvilágosítást a természet rendjéről, a mely akkor az embert egész valójában annyira megrendítette. A föld szellemének szózatában megnyugtatóbb alakban tűnik föl az emberi lét kérdése, test és lélek kapcsolata, anyag és szellem viszonya. S bár nem töri föl a pecsétet, mely a halál titkát őrzi, rejtelmessége mégsem tekinthető elviselhetetlennek. Hogy a halál romlás — így szól vigasztalóan —

A vén hazugság e hiú szavát
Ne mondd, ne mondd itt a szellemvilágban —
Egész természet átborzadna tőle (3693).

Lucifer kudarcot vall: az ember eliszonyodva a megsemmisülés érzetétől, föleszmél és új küzdelemre kész a földön:

Oh, Lucifer! vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra és boldog leszek (3710).

Létünk alapkérdését legalább nagy vonásokban hogy ne érintse, költőnk nem mellőzhette. A történet bölcsellete sem térhet ki előle. Az időben, midőn Madáchot e problémák foglalkoztatták, föltűnést keltett két kiváló philosophiai író, — mindkettő Saint-Simon iskolájából indult ki, — a kik megkísérelték a megoldást abban a két irányban, a melyek közt a természettudományon eligazodó művelődés ingadozhatik.

Pierre Leroux az emberiséget nagy egységnek tekinti, valóságos, substantialis kapcsolatot lát a nemzedékek sorában. A földhöz fűzve egész létünket, a halhatatlanságot abban látja, hogy az egyes újra születik halála után, bár előbbi életének emléke nélkül, s hogy ekként tovább él, mint ugyanaz a lény és mégis más-más egyén. a jövő nemzedékekben, melyek sorjában, egymás után eltöltik a földet.*) Ő így a vallás egét, jövőnék létünk helyét, a földre hozza; társa, Jean Reynaud, vele szemben a földet az ég csillagjaihoz csatolja. Szerinte az ember sorjában mindig új meg új életet él világrendszerünk valamelyik bolygóján, a nélkül, hogy személyiségének emléke teljesen megszűnnék. A föld csak egyik helye a számtalan életmódnak, melyeket egymásután más-más csil-

---

*) *De l'humanité, de son principe et de son avenir*, 2 kötet. Páris, 1840, 2. kiad. 1845.

lagban folytatunk. Már előbb is léteztünk, semmint itt a földön életünket kezdjük, s létezni fogunk azután is, hogy itt meghalunk, még pedig mind tökéletesebb életre kelve a számtalan külön világban, melyek az űrt eltöltik. Halhatatlanságunk e végtelen haladásban áll egyik létről a másikra, a melyekben az ember lényé mindinkább tisztul és nemesbedik. *)

Költőnk egyik irányban sem dönt; függőben tartja a kérdést, csupán az erkölcsi tartalmat, mely mindkét megoldásnak az alapja, emeli ki: az ember tökéletesedésének eszméjét. Lucifer ellenkezésére, vajon új küzdése nem lesz-e hasztalan? arra az ellenvetésére, nem gyermekjáték-e az a küzdés, mely holnap gúnyolja azt, a miért ma vív? — Ádám lelke erejének tudatában ad választ:

Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.
Oh, vissza hát a földre, új csatára. (XIII, 3734).

Azonban csupán végső föllobbanása ez az égi szikrának, a végkatastropha előtt, mely eloltással fenyegeti; van-e még egyáltalán miért küzdeni?

XIX. A vég.

A földre jutva (XIV. rész) oda vágyik Ádám,

Holott az ember lelke-erejének
Öntudatára fejlődött egészen (3767).

De csak romlást talál: a tudomány nem győzött végzetén. A föld kihült, mindenütt hó és jég borítja, s az ős embernek csak torz mása tengeti rajta életét. Ádám iszonyattal nézi az eszkimó kores alakjában egykori nagyságának bitor örökösét (3810). Ő, az első ember, midőn történeti útjára bátor önérzettel elindul, így nyilatkozik:

---

*) *Ciel et terre*, Paris, 1854. 4. kiad. 1864. A munka nagy megütközést okozott egyházi körökben; 1857. a périgeuxi concilium eretneksége miatt kiátkozta.

Érzem, hogy Isten a mint elhagyott,
 Üres kézzel taszítván a magányba,
 Elhagytam én is. Önmagam levék
 Enistenemmé, és a mit kivívak,
 Méltán enyém. Erőm ez s büszkeségem (III, 360).

Az eszkimó isteneknek tartja az idegeneket, a kik előtte meg-
 jelentek s gyáván okoskodik:

De hát ki tudja, jók vagy rosszak-e,
 Menekszem előlük, ez legbiztosabb (3816).

Majd kérlelni, megnyerni iparkodik őket fóka-áldozattal;
 végül a kérdésre, sokan tengődtök-e még e vidéken? mohó,
 önző életvágygyal válaszol:

Sokan bizon, többen mint ujjamon
 Számíthatok. Szomszédimat, igaz,
 Agyon verém már mind, de hasztalan,
 Mindig kerülnek újak; s oly kevés
 A fóka-faj. Ha Isten vagy, tegyed,
 Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
 S több fóka (3904).

Ádám undorral nyomban indulni akar, de Lucifer az esz-
 kimó nevének megtekintésére tuszkolja. Hiába szabadkozik
 és türelmetlenkedik:

A nő, ez eszmény, e megtestesült
 Költészet, hogyha sülyedt, torzalak lesz,
 Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt (3915).

Lucifer a kunyhó felé vonja és kényszeríti:

Nem lelsz-e benne régi ismerősre? (3919).

Ádám derengni látja a nő arczán neme báját, Aspasia vo-
 násait,

De úgy, mint hogyha csókjai között
 Állattá válna (3926).

S midőn Éva nyakába borul, kibontakozva felkiált:

Segítség, Lucifer! el innen, el,
 Vezess jövőmből a jelenbe vissza,
 Ne lássam többé ádáz sorsomat:
 A hasztalan harcztot. Hadd fontolom meg:
 Daczoljak-e még Isten végzetével (3930).

Ezzel a határozással, mely az ember benső megtérését előre jelzi, ér véget az álomképek sora. A költő bennök elejétől végig, s így az utolsó színben is, kora mechanikai fölfogásának tanához szegődte a tudást, Lucifert. «A nap világít, de az árnyék mind hosszabb és hosszabb lesz, — így indokolja egy kiválóbb physikus egy népszerű előadásban a világ végét. Mindenütt szétszóródás, kiegyenlítődés, elértéktelenedés. A szén elég hamuvá, a melyből soha sem lesz ismét szén; a hegyek leomlanak és nem épülnek föl újra; a hőforrások kisugárzanak és nincs alkalmuk, hogy ismét pótlást nyerjenek». Így végül be kell következni az egyetemes kiegyenlítődésnek. «Az állapot, mely akkor előáll, nem lehet más, mint egyetemes megállapodása, megszűnése mindannak, a mi életnek, történésnek mondható. Az emberre nézve oly állapot, mely Tantalusra és kínjaira emlékeztet: mindenütt körötte energia, de hasznát nem veheti».*) A természetten e vigasztalan következtetése elvben nem kifogásolható; de meggondolandó, mondja tudósunk, hogy mennél tovább halad a kiegyenlítődés, elterjedése annál inkább lassúdik: így ahhoz a vigasztaló eredményhez jutni, hogy a világ előtt még nyugodt és határtalan jövőndő áll.**)

Költeményünk, láttuk, nem tart e vigasztalással, sőt egyenest visszautasítja a vég e képét. Másként oldja meg az emberi történet problémáját, mint a természet folyásán, törvényei állandóságán elálmélkodó tudomány. Erkölcs és valóság, hit és lelkiismeret nem ettől várja cselekedeteink irányítását és nem szorúl jövőndőmondó oktatására. A múlton

---

*) Az egyszeri végállapotról nem könnyű határozott képet adni s többnyire egész helytelennel is találkozunk. Így például rendszerint azt emlegetik, hogy a világegyetem elhül és teljesen hóvá, jéggé merevedik. Ha azonban a minket legközelebb érdeklő naprendszert tekintjük, mivel hogy tömegének túlnyomó része a rengeteg forró napra esik, valószínűbb az a föltevés, hogy napunk energiájának fogytával összes bolygói ismét belé olvadnak. E végállapot aztán igen hasonló lesz naprendszerünk kezdő állapotához, Kant-Laplace elmélete szerint; «csak a forró gáztenger keringése fog hiányozni benne. Egy új forgási impulsusra azonban megindulhat ismét a világtörténet.» Auerbach, *Die Weltherrin und ihr Schatten*, Jena 1902. 41. és 54. l.

***) F. Auerbach: *Die Grundbegriffe der modernen Naturlehre*, Leipzig, 1902. 153. l.

kegyelettel csüggve, tévedésein okulva, csupán a jelen föladatait és kötelességeit mérlegeli az erkölcsös ember, s ha kötelességét híven teljesíti a helyen, a hova istene, az égi szózat rendelte, egyébként nemzete és az emberiség küzdelmét és haladását a gondviselésre bizza. Azért hangzik Ádám végső bús sóhajára:

Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!

ekként az Úr válasza:

Mondottam, ember: küzdj és bizva bizzál.

* * *

Fejtegetésem eljutott a befejezésig. Remélhetem-e, hogy sikerült nemcsak nagy általánosságban, hanem apróbb részleteiben is föltüntetnem Madách gondolatvilágának következetességét, érzelmességének nemes összhangját? Nem tudom; de azt hiszem, hogy e két tulajdonsága által vált műve remek alkotássá. örökervényű okulásnak, mindig megújuló lelkeségnek forrásává. Drámai költemény nem bölceleti rendszer. Eszméinek rendje csak lappang a drámai cselekvény szövedéke mögött; az események bonyodalmában, az indulatok izgalmaiban és a tettek fordulataiban inkább az eszmék ellentétessége nyilvánul, mint értelmi kapcsolatuk. Utólagos elmélkedés, ha a kész műben nem követi szigorúan nyomon a meseszöveg útjait, azért könnyen eltéved; s más-más bíráló, mindegyik a maga készülsége szemüvegén át vizsgálva azt, egymástól igen eltérő, nem ritkán a költő szándékaival ellenkező módon fogalmazhatja alapgondolatát.*) Magam épen azért még az elemzés részleteiben is — nem tekintve az idézést — pontosan ragaszkodtam Madách szavaihoz, kifejezésének sajátosságához. Ha most végül elméleti érdekből szabadabban foglalom egybe az eredményt, mégis óvakodom tőle, hogy ne kerüljön a magam fölfogásából valami árnyalat beléje.

A világtörténet — ez költeményünk eszmekörének középpontja — az emberiség erkölcsi valójának kinyilatkozása. Az erkölcsi élet azonban oly bonyolult, sok tényezőjű alkotása

*) Madách azért volt kénytelen nyíltan tiltakozni Erdélyi bírálólatának fölfogása ellen.

az emberi szellemnek, hogy teljességében, összehangzó alakban nem bontakozhatott ki egy időben, egy nép körében. Innen ered minden egyes korszak erkölcsösségének fogytéka, egyoldalú küzdelme és rendszerint bukása. Az emberiség fejlődésében nem mutatkozik merőben szükségképiség, állandó törvények nem biztosítják folytonos haladását. Bár a természet rendje szerint solidaris kapocs fűz nemzedéket nemzedékhez, az erkölcsi folytonosság föntartása számot tart az egyén szabad akaratának kötelességszerű elhatározására. Egyedül a gondviselés őrzi meg minden nemes tettnek hatását s intézi az egésznek sorát oly módon, hogy az egyesek buzgalma és odaadó munkássága végtére az egyetemesnek áll szolgálatában: az erkölcsi tökéletesedés mennél összehangzóbb alakulásának.

Kétségkívül ezen vezető elvek szerint megérteni a történetet csak a tudomány feladata lehet, nem a költészeté. Drámánkból csak mint végső eredményei vonhatók le, mert ennek történeti képei majdnem visszáját adják annak a fölfogásnak. Helyesen jegyezte meg Arany: Magából a dráma szerkesztéből foly, hogy «minden tárgyi hűség mellett, melylyel egyes korokat fölmutat a szerző, látszik, hogy Lucifer célja szerint, a sötétebb oldalt vette».*) Nem az álmok tragédiája, hanem az Úr ítélkezése és az angyalok buzdító végkara mutatja, milyen szemmel tekintsük a történet igaz, világosabb képét.

S mindez után még egy vallomással tartozom. Az iskola érdekén kívül más külön egy reménységem vezetett Madách művének tanulmányában. Szerencsésebben fejlődött népek irodalmában körülbelül együtt járt a bölcséleti elmélyedés a költészet föllendülésével, egyik a másikat közvetlenül vagy megelőzi vagy követi. A magyarság lelke elég fényességgel foglalt helyet a világ költészetében a lángelmék sorával, melyek nemzeti érzésünk fölbredését előkészítették és kísérték. A tudomány azonban, és különösen a philosophiai gondolat semmi önállóságra nem látszik törekedni művelődésünkben. Kétkedő lelkek már több ízben a magyarság faji képességének ezirányú hiányosságát emlegették. S ime, ép oly elme, mely egyenes ágon a magyar köznemesség sarja, a megyei élet hagyományaiban nevelkedik, távol az irodalmi

---

*) *Évlapok*, 1868. 164. l.

középponttól, magánosságban fejlődik, a nélkül, hogy mint mások künn járva, idegen lélek közvetlen hatása alá került volna, oly költői műnek lesz szerzője, mely épen philosophiai mélység tekintetéből ritkítja párját a világ irodalmában. Még pedig e művét tudatos szándékossággal, feladatának világos eszméletességével alkotta. Székfoglalója igazolja. Mily bensőséges panaszszal mondja: «Aggodalmas elégedetlenséggel nézem korunk költőinek azon túlnyomó irányát, melylyel, borzadva minden tanulmánytól, azt az ihlet megőljének tekintik, melylyel a tudós elnevezést majdnem gúnyjául bélyegzik a költészetnek s nem veszik tekintetbe, hogy mint a zene, e legillatszerűbb nyilatkozata az emberi szellemnek, ép a legmerevebbel, a mathesisssel rokon, úgy a költészet a száraz logikának tőszomszédja s ép úgy, mint ennek, a legrejtettebb ellentétek s hangulatok kiderítésében, a legnagyobb subtilitások kifejtésében áll egész birodalma».*) S miután számot ad arról a törekvésről, miért s hogyan kellene még a költészetnek szoros és helyes kapcsolatot keresni a vallással is, mintegy csak reményeképen fejezi ki vélekedését, pedig már részben megvalósította: «Ne féljünk attól sem, hogy a hitregei elem felvétele miatt talán positiv s reál tudásunk vívmányait lennének kénytelenek kizárni költészetünkéből. Mint a régiek Olympusuk mellett Zeno és Epikur philosophiai elveit tudták érvényesíteni műveikben, úgy az újabb s általam fölhozott mesterek példái megnyugtathatnak, hogy azt jelen tudásunkkal mi is képesek leszünk tenni, csak alkotó szellem s mesterkéz ne hiányozzék».**) Vajon nem jogosult-e már most Madách szavához hozzá csatolni azt a várakozásunkat, hogy ha már van ilyen philosophiai költeményünk, mint az övé, hogy lesz bizonynyal philosophiánk is egykoron. Csak legyen elme, a ki átérzi és megérti nemzetünk lelke szomjúságát s elvszerű határozottsággal meg tudja adni neki az üdítő italt, hogy megerősödjék az erkölcsi munkára, melyet az emberiség szolgálatában e haza földén elvégezni az ő hivatása, — hogy ne legyünk tovább is kénytelenek bús panaszszal aggódni az írás szava szerint: Elvész az én népem, mert tudomány nélkül való.

KÁRMÁN MÓR.

*) U. o. 180. l.

**) U. o. 184. l.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Tizedik közlemény.*)

VIII.

Szareptovék házában catastropha történt.

Egyszer egy reggel, a mikor Mihajlovics Arkadij, hivatalba menetele előtt az ebédlőben kávézott, Marfusa, a ki neki a kávéét készítette, s a ki ezt az időt rendszerint mély-séges hallgatással szokta eltölteni, egyszerre megszólalt:

— Valami mondani valóm van, Mihajlovics Arkadij, — mondotta, de Mihajlovics Arkadij ezekre az egyszerű szavakra olyan kifejezéssel emelte rá a tekintetét, hogy Marfusának torkán akadt a szó.

Olyan arcot vágott, mintha mindezideig azt hitte volna, hogy Marfusa néma, s azon csodálkozott volna, hogy íme mégis megszólalt.

— Ugyan mi mondani valója van nekem? — kérdezte, rámeresztve hideg szemeit.

De Marfusa hamarosan magához tért. Annak az ügynek jogos és kifogástalan volta, a melyről beszélni akart, erőt öntött belé.

— Magamat illetőleg van valami mondani valóm, Mihajlovics Arkadij, — mondotta.

— Magára vonatkozólag . . . ismételte Mihajlovics Arkadij és gúnyos, leereszkedő mosolyra nyíltak ajkai. — Nos hát, beszéljen magára vonatkozólag.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339., 340., 341., 342., 343., 344. és 345. számában.

— Arról akarok beszélni . . . kérni akarom, hogy számoljon le velem.

— El akarja hagyni helyét? — kérdezte Mihajlovics Arkadij.

— Igen is. El akarom hagyni.

— Nos hát, mi kell még ehhez. Talán tartozom magának valamivel?

— Dehogy, csekélység az egész. Mindössze talán még tizenöt rúbel jár ki.

— Útlevele magánál van?

— Igen, az is nálam van.

— Hát akkor mit kíván tulajdonképen tőlem?

— Semmit, Mihajlovics Arkadij, csak be akartam önnek jelenteni . . . Hiszen csak be kell jelentenem, hogy elhagyom helyemet . . .

— Miután tehát most már bejelentette, mást nem kíván tőlem.

— Semmit.

— Fedor, szóltál, hogy álljon elő a kocsi? — kérdezte Mihajlovics Arkadij inasához fordulva.

— Már ott áll a kapuban, — felelt Fedor.

Mihajlovics Arkadij fölkelt és bement dolgozó szobájába. Ott fogta irattáskáját s a következő pillanatban lassú léptekkel megint keresztülment az ebédlőn, elment Marfusa mellett, ki a kapu felé. Fedor ráadta felsőkabátját, mire elrobogott.

Marfusa, mint Lóth felesége, sóbálványnya változva állt ott. «Lám, milyen ember, — gondolta magában. — Milyen emberek is vannak a világon!» Nem várt holmi érzelgős szavakat Mihajlovics Arkadijtól, mert ismerte őt jól . . . de legalább meg lett volna lepve. De még a legegyszerűbb köszönetet sem tudta kihozni a torkán. Marfusa húsz év óta élt ebben a házban. Húsz éven át, mint a hűséges rabszolga, minden erejét neki szentelte. S hányszor kellett épen Mihajlovics Arkadijra különös gonddal lennie, és ő ezt látta, lehetetlen volt nem látnia, mert hiszen nem vak. És tessék, hogyan búcsúznak tőle. «Talán tartozom magának valamivel? . . . És azután: az útlevele?» Mindössze ez az, a mi eszébe jutott, egyéb semmi.

Miután az álmélkodásból magához tért, egész lelkéből

örült, hogy így esett a dolog, hogy Viktorovna Jevpraxia házat vett s magához vette őt, s hogy elhagyhatja ezt a rideg házat. Hiszen Mihajlovics Arkadij még az iránt sem érdeklődött, hogy miért hagyja el őket, s így Marfusa, a ki Viktorovna Jevpraxia megbizásából javában készült, hogy ezt az újabb diadalát közölje vele, kénytelen volt erről lemondani. No de mindegy, Mihail úgy is megtudja és majd közli vele.

Marfusa sietve kezdte összeszedni holmiját. Egész vagyona nem sokból állott, de minthogy húsz esztendeig volt egy helyen, mégis csak tömérdek hasznos és haszontalan holmi gyűlt össze.

Mihail apja távozása után jelent meg az ebédlőben, s látva Marfusa szokatlan sietségét, ennek oka után kérdezősködött.

— Ma kimegyek ebből a házból, — mondotta Marfusa.

— Hová? Miért? — kérdezte Mihail álmétkodva.

— A nagymamához, Viktorovna Jevpraxiához.

— Hogy-hogy? A menedékházba?

— Nem, nem oda. A nagymama mától kezdve már nem fog a menedékházban lakni.

— Hát hol? Micsoda nagy változások ezek?

— Hát még nem tudja? Hogy lehet az, — mondotta Marfusa diadalmasan, örülve, hogy legalább őt megcsiphetette. — A nagymama házat vett magának a Kamennij szigeten.

— Saját házat! — kiáltott föl Mihail ámulva.

— Igen. És ha látná, milyen az a ház, milyen a kert, csupa gyönyörűség! Fogata is van, lovat is vett, mindent, mindent! És a nagymama engem is magához vett, hogy gondozzam, és még öreg napjaimra gondtalan életet is biztosított számomra.

— Lám, lám! — kiáltott föl Mihail. — S mindezt titkolták előlem. Hogy nem szégyenled magadat, Katya, — fordult oda Katyához, a ki ebben a pillanatban lépett a szobába.

— Titkoltuk? — kérdezte Katya, s olyan különös pillantással nézett rá, mint eddig soha. Nem volt ebben a pillantásban se szelidség, se odaadás, se baráti bizalom. Valami komoly szigorúság volt benne, s épen ez az, a mi új volt. — Előtted nem titkoltak semmit. Első nap, hogy megérkeztetek,

még én kérdeztem tőled, hogy miért nem tudakozódsz a nagymama után. Te meg azt felelted, hogy nem érdekel. Most tessék.

— Látom már, hogy valósággal összebeszéltek ellenem. Ám jó! Ha a nagymama rászánta magát, hogy házat vegyen, annál jobb. Ez legalább okos dolog. Majd megnyugszik és nem csinál többé bolondokat.

— Bolondságokat! — kiáltott föl Marfusa. — És ezt maga mondja, maga — a nagymamáról, a ki magát annyira szereti.

Mihail erre nem is tartotta szükségesnek felelni. De Marfusa ezután még jobban kezdett sietni. Katya, a mint theáját lenyelte, visszament szobájába. Mihail először szobájába ment, fogta a sapkáját, azután kiment szobájából, hogy elmenjen. Katya szobájának ajtaja félig nyitva volt. Oda ment hozzá, és gúnyosan megkérdezte tőle:

— Talán bizony te is átköltözöl a nagymamához?

— Azt hiszem, ez neked teljesen mindegy, — felelt Katya, s megint olyan pillantással nézett rá, mint az imént az ebédlőben.

— Már miért volna mindegy. Mire valók az ilyen beszédek? Mindegynek nem mindegy, de azért persze sírni sem fogok miatta.

«Én meg sirtam, sirtam . . . Oh én ostoba, ostoba» — gondolta magában Katya, de nem szólt egy szót sem. Mihail csak állt egy darabig, majd úgy tett, mintha menni akarna, de hirtelen eszébe jutott valami s ott maradt.

— Ki fogja most a mi háztartásunkat vezetni?

— Nem tudom, — felelt Katya és oda fordult az ablakhoz.

— Pedig jó volna tudni, mert még majd ebéd nélkül maradunk.

Katya nem szólt erre semmit; Mihail elment. Katya ott állt az ablakban és azon tűnődött, hogy nemsokára elmegy Marfusa is, ő pedig itt marad ebben a házban egyes-egyedül, s olyan érzés fogta el, mintha bevezették volna egy hideg pinczébe, s ott a sötétben rázártak volna valami nehéz vasajtót.

Elkezdett lézengni a szobában, majd bement Marfusához. Marfusa egy nagy batyu fölött állt, melyet kötéllel próbált összekötözni.

— Marfusa, — szólott. — Maga most mindjárt megy?

— Tüstént, Katyusa, ebben a pillanatban. Minél előbb. annál jobb! Oh hogya tudná, mit érzek én most! Mihajlovics Arkadijnak ma mondtam meg, hogy elmegyek, . . . ha legalább egy jó szót szolt, vagy akár megpirongatott volna, még akkor is könnyebb volna a szívem. Útlevele — azt mondja — magánál van, . . . ennyi volt az egész . . . No, de azt még majd meglássuk, hogy milyen életök lesz itt Marfusa nélkül. Nem egyszer fogják romlott hussal traktálni, s nem egyszer maradnak majd gyertya nélkül. Eszökbe jut még, oh majd eszökbe jut, Marfusa, a ki hűségesen és lelkiismeretesen szolgálta őket. Rideg emberek! Jégből való! És Arkagyevics Mihail? Ő talán sajnálkozott? Egy szikrát sem. Csak bámult és sértve érezte magát, hogy titkolóztak előtte. Micsoda emberek!

— Oh Marfusa, én meg itt maradok . . .

— No maga, Katya, az egészen más dolog. Magának más a helyzete.

— Ugyan milyen a helyzetem, Marfusa?

— Milyen? Annyi bizonyos: azt is bajos volna megmondani. Hiszen Vasziljevna Vjera halála óta itt csakugyan minden összekavarodott. No de sebj, Katya. A nagymama magát is majd odaveszi, meglássa, hogy odaveszi.

— A nagymama még csak egy árva szóval sem czéltzott erre, — mondotta Katya.

— Odaveszi. Meglássa, hogy odaveszi. A ház jó tágas, van benne szoba, a mennyi csak kell, majd csak akad a maga számára is hely benne. Istenem, csak a nagymamát és Andrejt is ki lehetne békiteni egymással, hogy összeférnének. Megint együtt lennének valamennyien.

— Andrej! — kiáltott föl Katya görcsösen. — Ne beszéljen róla, Marfusa: majd megszakad a szívem utána. Miért is nem ad már életjelt magáról!

— Csak legyen türelemmel. A mint elrendezkedtem új otthonomban, megint elmegyek a bejelentő hivatalba, megtudom, hol lakik s majd fölkeressük. Baj is az, hogy ő megtiltotta, hogy keressük. Majd még erre is adunk, no persze! Szeretjük őt és megkeressük. Mit tehet velünk, ha szeretjük? . . . Hallgasson ide, Katya: ma átköltözünk, holnap rendezkedünk, tehát el leszek foglalva, de holnapután eljő-

vők magáért és elmegyünk mihozzánk. Én ugyan be nem teszem a lábamat ebbe a házba, de beküldöm a házmestert... aztán csak jöjjön ki...

— De hát hol lakik a nagymama?

— Mindegy, úgy sem találja meg. Megmondhatom, de nem fogja megtalálni. Szpirova-utcza 28. No de én is készen vagyok. Isten vele, Katya. Tehát várjon reám holnapután.

Katya és Marfusa összeölelkeztek. Marfusa fölhevítette a házmestert, a ki lesegítette a batyuját. Előkerült Fedor is, és tiszteletteljesen elkezdett kotorászni saját zsebében.

— Mihajlovics Arkadij parancsolta, hogy adjam át ezt a tizenöt rubelt, — mondotta.

S ezzel átadta neki a pénzt. Fedor még megőrizte Marfusa iránt a tiszteletet, a ki egész a mai napig a háztartást vezette. Ezenkívül már annak is híre ment (Marfusa nem állhatta meg, s maga dicsekedett el vele a konyhában), hogy tőkepenzes lett belőle, s ez csak megkettőzte az iránta való tiszteletet.

Marfusa az egész cselédségtől elbúcsúzott és elment. Katya vagy egy félóra hosszat otthon maradt, de ekkor egyszerre olyan aggodalom fogta el, hogy nem bírt tovább otthon maradni, kiment az utcára s pár óra hosszat bolyongott céltalanul. Reggelire sem ment haza, úgy hogy ezen a napon a Szareptov-házban senki sem reggelizett otthon.

De ugyancsak ezen a napon ebédnél már megkezdődött a rendtelenség. Marfusa elment, a nélkül, hogy megrendelte volna az ebédet. A szakácsnő megfőzte a levest, de a többi étellel baj volt. Nem kapott tisztességes halat, s így végső kétségbeesésében egyszerűen megsütött egy darab húst, a mit Mihajlovics Arkadij nem szenvedhetett, mert az ételben szerette a választékosságot és a változatosságot.

— Milyen ostoba dolog az, hogy az ember az ilyen fontos kérdésekben, mint az evés, minden jött-menttől függésben van, — mondotta Mihajlovics Arkadij boszusan, miközben megvetéssel toltta el magától a sült husos tálat.

— Bizony Marfusát nehéz lesz pótolni, — mondotta Mihail. — Ő ismerte mesterségének minden finomságát.

— Miért volna nehéz? — felelt Mihajlovics Arkadij. — Vannak itt a házban olyanok, a kik naphosszat nem tesznek semmit. Ezek nagyon jól magokra vállalhatnak legalább ezt a föladatot.

Mihail az első pillanatban nem értette meg, hogy ez kire vonatkozik, de Katya arcán hirtelen árnyék suhant át. Mihajlovics Arkadij érezte, hogy nem egészen értették meg és szükségét érezte, hogy villágosabban kimagyarázza magát.

— Azt mondom, hogy Katya foglalkozhatnék a háztartással. Ez úgy is neki való.

— De hiszen mindent összezavarna, — mondotta Mihail vidáman elmosolyodva.

— Ha vigyázni fog, akkor nem zavarja össze. Ez kizárólag csak tőle függ.

— Én . . . én a legnagyobb örömmel, Mihajlovics Arkadij, — mondotta Katya halkán, s eszébe jutott Andrej régi jóslata: «most varrással és himzéssel kínálnak, később majd bevezetnek a konyhába és odaszoktatnak.» Ime, csaknem bekövetkezett. Egyébiránt hogy is lehetett volna másként? Ennek így kellett lenni. Hát kicsoda ő tulajdonképen ebben a házban? Miféle kapsok kötik őt ezekhez az emberekhez? Nem tiszta dolog-e, hogy úgy Mihajlovics Arkadij, mint Mihail is, idegenek reá nézve? Nem bizonyosodott-e be ez már százszor is?

«Nem mindegy, — mondotta Mihail reggel — de azért persze sirni még sem fogok» . . . Ez annyit tesz, föl is út, le is út, elmehetsz, a hova akarsz.

— No ez derék, — mondotta Mihajlovics Arkadij! — legyen hát rá gondod, hogy holnap legalább ne kapjunk az asztalra ilyen kotyvalékot. Ma pedig, Mihail, el kell menünk Dononhoz, mert én nagyon éhes vagyok.

— Én is még csak jobban megéheztem, — mondotta Mihail.

— Akkor hát gyerünk. Fedor menj és fogass be.

Fedor leszaladt az udvarra. Mihajlovics Arkadij fölkelt az asztaltól és bosszúsán párszor körülsétált az ebédlőben és dolgozószobájában: végre Fedor jelentette, hogy a koci előállott. Hamarosan felöltöztek és elmentek, Katya pedig ott találta magát egy új szerepben, s nem tudta, mit gondoljon, mitevő legyen. Most már panaszkodnia sem volt kinek.

Iparkodott megjegyezni magának a nagymama új házának címét, de kiderült, hogy a számra ugyan még emlékezett, de az utcát elfelejtette. De minek is menne oda? Ki tudja, hogyan fogadná a nagymama, ha egyszerre ott teremne

nála panaszával. Lehet, hogy azt mondaná: «Mit akarsz, hiszen ez a te tulajdonképeni hivatásod. Jusson eszedbe, hogy te egy szegény hivatalnok leánya vagy. Jusson eszedbe, hogy egyszerű polgárleány vagy és semmi több.» Bizonyosan ezt mondaná a nagymama. Hát mi másból is származott ez az egész fölfordulás, ha nem ilyenfajta nyilatkozataiból, a melyek Andrejt is arra készítették, hogy menjen, a merre a szeme lát?

S elhatározta, hogy nem tesz semmit, és megmarad a házban mindaddig, a míg csak valami csoda ki nem szabadítja innen. Elkezdett gondolkozni a holnapi ebédről, s pillanatról pillanatra jobban meggyőződött róla, hogy semmit sem ért a dologhoz. Erre mindeddig senki sem tanította, — Vasziljevna Vjera nem szánta őt gazdasszonynak. Ő saját leányának, társaságbeli leánynak tekintette őt, s csak arra készítette elő, hogy jól mehessen férjhez. Nem egyszer mondotta neki: tanulj csak szépen, sajátítsd el a nyelveket és a zenét, és sikered lesz a társaságban s jó férjet is fogsz találni.

De a tanulásnak, a nyelveknek, a zenének már régen vége lett. Vasziljevna Vjera halála napjáig jártak a házba a nyelvmesterek és a zenetanárok. De azon a napon, mintha elválták volna, mindennek vége lett s a nevelése befejeződött.

És íme most kiderült, hogy minderre csak azért volt szükség, hogy gazdasszony legyen belőle. De hiszen nem is arról van szó tulajdonképen: ő nem fél a munkától, kész megtenni mindent, még attól sem irtózik, hogy szakácsnő legyen belőle, ha kell, de hát kiért? Kedves emberekért, olyanokért, a minők reá nézve azelőtt Vasziljevna Vjera, Andrej, Mihail és a nagymama voltak. De ezek, a kik úgy néznek rá, mint valami teherre, mint valami idegenre, a ki csak véletlenül tévedt házukba, s a ki szemet szúr nekik, mert nem csinál semmit? Hogy ezekért szakácsnővé legyen, az sérti önérzetét.

És Mihail talán felelt valamit apjának? Talán közbevetette magát az ő érdekében? Csak abbeli kétségének adott kifejezést, hogy sikerrel be tudja tölteni a gazdasszony hatáskörét. Mindent össze fog zavarni. Mihail, a ki örök barátságot esküdött neki; Mihail, a kit legközelebbi hozzátartozójának ismert a világon; Mihail, a kihez olyan bizalommal simult hozzá, a ki előtt elárulta Andrej titkát...

De minthogy hozzá volt szokva az engedelmességhez, s minthogy belátta, hogy ettől a háztól kapott mindent, megint csak elkezdett tünődni a holnapi ebéden. Tanácskozott a szakácsnővel, sőt Fedorral is, de leginkább a Marfusa idejéből való emlékekre támaszkodott.

Kilencz órakor tértek vissza a fogadóból. Katya nem tudta megérteni, mit lehet ilyen soká tenni a fogadóban. Mind a két Szareptov derült hangulatban volt. Bementek a dolgozószobába, a honnan vidám beszélgetés zaja és Mihail hangos kacagása hallatszott ki. Mihajlovics Arkadij nem tudott hangosan kacagni. Ő csak mosolygott.

Félóra mulva csöngetés hallatszott. Mihailnak két pajtása érkezett. Iskolatársai voltak a gymnasiumban. Most, *à quatre épingles*, a legelső szabónál készült pompás diákruhába öltözve állítottak be. Az oldalukon kis spádé fityegett.

Mind a ketten vagyonos szülők gyermekei voltak; egyik Mihajlovics Arkadij egyik hivatalnoktársának, a másik egy francia nevű gazdag kereskedőnek volt a fia. Katya akkoriban találkozott velök, mikor még kis fiúk voltak. Olykor eljárógattak házukba. De minél jobban nőttek, annál inkább elmaradoztak: Vasziljevna Vjera is, meg Mihail is úgy találták, hogy kissé üresfejűek és nem illenek hozzá. Most azután, úgy látszik, megint összeakadtak.

Mihail egyenesen bevezette őket szobájába. A mint az ebédlőn keresztülmentek, a hol Katya volt, udvariasan köszöntek neki, de nyilván nem ismerték meg, Mihail pedig nem tartotta szükségesnek őket vele megismertetni. Katya is bement szobájába, a hol hallotta társalgásukat. Hívták Mihailt holnapra egy lakomára, abból az alkalomból, hogy az egyetemre kerültek. «Fölszentelni a diákruhát», — így mondták. Csakis iskolatársak lesznek ott.

Mihail nem adott nekik határozott választ. Azt monddta, hogy még nem tudja, mit szól hozzá az apja.

— Hát te még most is tőle kéredzkezel el? — jegyezték meg pajtásai csodálkozva.

— Nem. nem kéredzkedek, de minthogy jó viszonyban vagyunk egymással, sokat adok tanácsaira. Egyébiránt meg vagyok róla győződve, hogy semmi kifogása sem lesz ellene.

Bocsánatot kért tőlök és lement apja dolgozószobájába. Itt így szólt Mihajlovics Arkadijhoz:

— Itt van két pajtásom (megnevezte őket). Holnap, abból az alkalomból, hogy az egyetemre kerültek, lakomat rendeznek és engem is meghívtak. Nem tudom, mit mondjak nekik.

— Ugyan mi kifogás lehetne egy baráti összejövetel ellen? — mondotta Mihajlovics Arkadij jólelkűen. — Én egyáltalában nagyon fogok örülni, ha jó barátokra téssz szert, a mi egy-egy pohár bor mellett a legkönnyebben megy.

Ez a felfogás nagyon tetszett Mihailnak, és ismételten meggyőzte őt arról, hogy milyen nagyszabásúan fogja föl apja az életet és annak követelményeit.

Visszatért szobájába s megmondta társainak, hogy eljön. Abban állapotok meg, hogy holnap este hat órákor találkozhatnak Dononnál, és ott ebédelnek.

— Dononnál? — kérdezte Mihail. — Én épen most jövök onnan.

— Hogy-hogy? Talán nem ebédelsz itthon?

— Dehogy, elment egy cselédünk és nem sikerült az ebéd, úgy hogy apámmal ott ebédeltünk; de ez csak ideiglenes dolog addig, míg nem találunk egy cselédet.

Katya összereszt. «Tehát már keresnek. Maga Mihajlovics Arkadij keres», — gondolta magában, s legott úgy homályosan felbukkant benne az a tudat, hogy ez így nem mehet tovább, hogy valaminek, még ha csodának is, de történnie kell.

A pajtások elmentek, és Mihail odament apja dolgozószobájához, füttyörészett (ez volt a legújabb szokása), dudorászott, aztán belépett. Már szinte szükségét érezte apja társaságának.

Mihajlovics Arkadij diadalmaskodott. Láta, hogy győzött, s még hozzá milyen könnyen jutott hozzá ehhez a győzelemhez! «Ész, ész — mindenekelett ész, a többi. . . . A többi nélkül még csak meg lehet az ember valahogy az életben, de ész nélkül nem. Ész nélkül az ember mindig a hátsó udvarba szorul!» — mondotta magában, beismerve, hogy minden sikerét kizárólag eszének köszönheti.

Másnap Katyának nagy megpróbáltatáson kellett keresztülmennie. Mihail még ebéd előtt elment, miután nem ebédelt otthon. Az ebédlőben két személyre terítettek, és Katya négy szemközt ebédhez ült Mihajlovics Arkadijjal.

Soha életében még nem volt egyedül vele. Életének ez volt legkinosabb félórája.

Mihajlovics Arkadij mintha nem is látta volna őt. Fedor szolgált föl az asztalnál. Lassan, szüneteket tartva evett, úgy, a mint szokott; vagy kétszer rövid megjegyzésekkel fordult Fedorhoz, először keztyűire vonatkozólag, a melyek nem voltak elég tiszták, azután meg azért, hogy a sült-höz adott tányér nem volt megelegítve.

Csak mikor a zöldbabot ette, akkor pislantott úgy fél-szemmel rá, és így szólt:

— Ez nem rosszul van elkészítve!

Mikor megebédelt, a nélkül, hogy bárkihez is egyenesen odafordult volna, odavetette:

— A kávé-t dolgozószobámba! — és kiment.

Ez csakugyan gazdasszonyná való fölszentelés volt reá nézve. Ha csak legalább pusztá illendőségből pár szót odavetett volna neki. Mondhatott volna valamit Mihailról, az időjárásról vagy bármi egyébéről. De még arra sem tartotta méltónak őt, hogy észrevegye. S Katya egész idő alatt úgy érezte, mintha nem a maga helyén ülne. Még hozzá az a hely, a tálaló mellett, a hol ebéd idején rendszeren Marfusa állni szokott, most üres volt. S így folyton várta, mikor hangzanak majd el ezek a végzetes szavak: «egyelőre még állva is maradhattál volna s megebédelhettél volna azután is», vagy más valami ilyenféle.

Tisztán érezte, hogyha ezek a szavak csakugyan elhangzottak volna, úgy tovább egy perczig sem maradhatott volna meg ebben a házban. De ez alkalommal, úgy látszik, megkimélték. Hogy azonban ezek a szavak valamikor el fognak hangzani, vagy legalább valami ily irányú czélzás fog történni, abban legkevesébbé sem kételkedett.

Bár meg lehetne akadályozni, hogy ennyire jusson a dolog! Oh bár csak csoda történnék!

Este Mihajlovics Arkadij a dolgozószobájában foglalatzkodott s elég korán lefeküdt aludni, előbb azonban utasítást adott Fedornak, hogy a lámpákat ne oltsák el addig, míg Mihail haza nem jön. Ujjonnan visszahódított fiának minden lépéséről gondoskodott. Még azt is hozzátette, hogy Mihail alkalmasint későn fog hazajönni.

És csakugyan, Katya éjfélig fönn volt szobájában és

Mihail még mindig nem tért volt haza. Akkor aztán ő is levetkőzött, lefeküdt és hosszas tünődés után megnehezedtek pillái és elaludt.

De nyugtalan volt álma. A legkisebb neszre is fölriadt. Ennek minden valószínűség szerint a házirendnek megszokása volt az oka. Ebben az órában rendszerint már az egész házban mindenki aludt, s így tudta, hogy ott a szomszéd szobában Mihail alszik. Most pedig nem volt mindenki a helyén s ez öntudatlanul is nyugtalanította.

Ezenkívül ma annyi gyötrelmet élt át, hogy az idegei egészen szét voltak zilálva. Gyakran fölébredt, majd ismét nyugtalan álomba merült.

Egyszerre lépteket hallott a folyosón. Ezek a lépések valahogyan zajosabbak voltak, mint a Mihailéi rendszeren lenni szoktak. Később Fedor apró léptei is hallatszottak.

— Talán segítsék levetkőzni, Arkagyevics Mihail? — kérdezte Fedor, s ez a kérdés szinte rendkívül furcsának tetszett Katya előtt. Mihailnak a vetkezésnél soha sem volt szüksége senkinek segítségére sem. Sőt Vasziljevna Vjera egyenesen arra szoktatta a gyerekeket, hogy a cselédség segítségével nélkül is meglegyenek.

— Nem . . . Menj aludni! — mondotta Mihail akadozó hangon, a mitől aggodalom fogta el Katyát.

Nem tudta, hogy mi történt, de még kevésbé tudta, hogy miért nyugtalanítja őt mindez annyira. De most már hegyezte a füleit és a legcsekélyebb neszre is ügyelt. Szobáik között nagyon vékony volt a fal, s így mindent hallott, a mi odaát történt.

Fedor elment. Mihail belépett szobájába, levetette kabátját, ledobta botját meg a sipkáját és leült egy karosszékre. Azután fölkelt és füttyörészve föl és alá járt a szobában.

Később, alkalmasint rosszúl lett. Odament az ablakhoz és kitartha. Majd újra elkezdett füttyörészni s megint fölhangzottak a lépései. Odajött a falhoz és kopogott rajta.

Ezt máskor is meg szokta tenni, mikor valamit akart mondani Katyának. Nagyon hangosan kellett beszélni, hogy a falon keresztül is megérthető legyen. De ezúttal Katya rémülten ugrott ki ágyából, s elkezdett a sötétben gyufát keresni, de nem talált. Ebben a kopogásban valami veszedelmet látott.

— Alszol Katya? — hallatszott a hangja.

Katya szinte remegett a rémülettől és nem felelt.

Még egyszer megkérdezte:

— Azt kérdeztem, alszol? Hm?

Katya hallgatott. Ekkor megint hallatszottak a lépései. Nyilván az ajtó felé ment s már ki is nyitotta. Katya, valami páni félelem hatása alatt a sötétben odarohant a karosszékhez, a melyen ruhái voltak s úgy, a hogy hamarjában tudott, elkezdett öltözködni. Úgy tetszett neki, hogy legott valami rettenetesnek kell történnie.

Mihail ezalatt kiment a folyosóra, odajött ajtajához, és próbálta kinyitni. Szerencsétlenségére, Katjának nem volt szokása az ajtót magára zárni, s csak elkésve jött rá erre a gondolatra. Mihail már kinyitotta az ajtót.

— Sötét van! — mondotta zavaros hangon. — Hát már olyan későn van?

— Mit akarsz . . . Mihail? — kérdezte Katya rekedt hangon; torka kiszáradt az izgalomtól.

— Áh, tehát nem alszol? . . . Megúntam magamat odaát . . .

— Menj aludni . . . Ideje . . . Nagyon késő van már.

— Badarság. Soha sincsen késő . . . — mondotta Mihail rejtélyes hangon.

Bejött hozzá és betette maga után az ajtót. Katya reszkető kezekkel begombolta derekát és ruháját, összeigazította magát és csodálatosképen rábukkant az asztalon a gyufára, meggyújtotta a gyertyát.

Egyszerre világos lett. Mihail ott állott Katya előtt lán-goló, de egyúttal révedező szemekkel, rendkívül kipirult arczzal és természetellenes mosolyjal ajkán. Katya erre még jobban megrémült, s hirtelen olyan érzés vett rajta erőt, mintha tüstént meg kellene halnia.

Ijedt szemekkel bámult rá, és csakugyan nem tudta elképzelni, minő szándékkal jött le hozzá ilyen késő éjjeli órában, mit fog cselekedni, mit fog mondani? De homályosan érezte, vagy lehet, hogy talán szemeiből kiolvasta, hogy okvetlenül valami sérelmet fog elkövetni rajta.

— Beszélgetni akarok veled! — mondotta Mihail.

— Beszélgetni? — kérdezte Katya és ösztönszerűleg egy lépést tett hátra. — Miről?

— Csak úgy . . . semmiről! — felelt Mihail, rágyújtott egy cigarettére, nagyott szippantott belőle, s kifújta maga elé a füstöt.

Katya figyelmét nem kerülte el, hogy megint új szokást vett föl; azelőtt nem dohányzott.

— Ha semmiről, akkor minek? . . . — Menj inkább aludni . . .

— Nem akarok aludni. Nem tudok elaludni . . . Mondd csak kérlek, Katya, miért orrolsz te rám?

— Én . . . orrolok?

— Igen, orrolsz . . . Nagyon jól látom . . .

— Látod?

— Igen, látom . . . És úgy találom, hogy ez aljasság . . .

— Azért jöttél, hogy sértegess?

— No tessék, mindjárt séртеgetem! Ti mind tele vagytok ellenem, meg apám ellen.

— Tele vagyunk? Ugyan ki? És mit jelent ez?

— No persze, tele vagytok . . . A nagymama, Andrej, és te . . . Azt akarnátok, hogy összevevesszék apámmal. Ugyan miért?

— Badarságokat beszélsz . . . Eredj aludni! — mondotta Katya, még mindig meg sem moccanva tőle tisztos távolban levő helyéről.

— Mondtam már neked, hogy nem akarok aludni, és nem megyek. Hallod-e, te, úgy-e tudod, hol voltam . . .

— Mit tudom én . . . Nyilván korcsmában, mert . . .

— Mert nem vagyok józan? Nem, én teljesen józan vagyok. Igen, korcsmában voltam . . . Elvittek magokkal, de én megszöktem, mert eszembe jutott . . . Hallod-e, miért kerülsz te engem?

— Kerüllek?

— No igen, itt ültél, s mikor én jöttem, elmentél lám hová . . . Elvittek magokkal a korcsmába . . . De nekem eszembe jutott, a mint te csókoltál.

— Lám, a korcsmában eszedbe jutott! . . . De előbb nem!

— Badarság! Soh'sem feledkeztem meg róla . . . Elvégre is nem lehet mindig izzó az ember . . . De most izzó vagyok . . . Szinte lángolok.

És Katya látta, hogy szemei csakugyan lángolnak.

Mihail egyszerre megfogta mellényét és egyet rántott

rajta. A mellény kigombolózott s az egyik gomb lehullott a földre.

— Tyűh, be meleg van! — mondotta.

— Mihail, egész komolyan kérlek, menj vissza szobádba! — mondotta Katya összeránczolva szemöldökeit.

-- A szobámba? Hogy is ne! Jó nekem itt is . . .

— Menj már, Mihail, menj, kérlek téged, könyörgök . . .

Mihail megint közelebb húzódott hozzá.

— Nem akarok, nem akarok! Nem megyek.

Katya a falhoz rohant és odalapült hozzá, érezvén, hogy tovább nem mehet: Mihail kezét nyújtotta felé.

Katya kiáltani akart, de nem volt hangja.

Ott állt tehát tehetetlenül lebocsátott karokkal, és reámeresztette rémülettel teljes, mozdulatlan szemeit. Ő meg már odajött hozzá és könyökén felül megfogta a karjait.

— Mit akarsz? — kérdezte félig suttogva.

— Mit akarok? Mit akarok? Tudom is én. Emlékszel, hogy csókoltál engem? Tehát az enyém vagy? Az enyém vagy?

Egyszerre megfogta őt hosszú és erős kezével, fölkapta, s mint a kis gyermeket odarántotta magához.

Katya csak annyit érzett, hogy ez valami rettenetes erőszak, és mindenképen iparkodott öleléséből menekülni. Mindez olyan durvának, olyan vadnak, olyan sértőnek látszott előtte.

— Ereszsz el, ereszsz . . .

— Dehogyan is eresztlek. Feleségül veszek . . . Esküszöm neked! . . . Katya, Katya . . . Te olyan kedves vagy . . .

Még szorosabban magához ölelte.

De Katya minden erejét összeszedve hadonászott, mellbegrúgta és ellökte magától őt. Mihail, a ki nem számítván erre a lökésre, nem is volt elkészülve rá, elugrott tőle, belekapaszkodott egy karosszékekbe, s alig állott a lábán.

— Milyen gazember vagy te ezek után! — mondotta Katya szikrázó szemekkel, a kilinestet fogva. Majd kinyitotta az ajtót és kiszaladt a folyosóra.

Mihail elindult felé.

— Hova mégy? Megállj . . . Elment . . . No megállj! Ő is kifutott a folyosóra.

Katya teljes erővel futott s már jó messze volt tőle.

Mihail, teljesen megfélemezve magáról, utána eredt és erősen kopogott csizmáival. Katya befordult az ebédlőbe, a melyen föltétlenül keresztül kellett mennie. Hallotta közeledő topogását.

Itt úgy érezte, hogy cserben hagyják lábai, annyira reszkettek s meg-megcsuklottak.

Egyszerre összerezent és a fogadószoba félig nyílt ajtaja felé fordult. Onnét lágy, de egyúttal gyors és aggodalmas léptek zaja hallatszott s pislogó világosság csillant föl. Csak bámult, bámult, mintha valami látomást várt volna, de ugyanakkor egészen közéről lépteket hallott a folyosóról s hallotta a nevét: «Katya, Katya, Katya . . .»

A fogadó szoba ajtajában hálóköntösben, a kezében gyertyával egy magas alak jelent meg. Mihajlovics Arkadij volt, ki a kiabálásra és a léptek zajára fölébredt. Mikor Katyát megpillantotta, szinte zavarba jött.

— Mi ez? — kérdezte.

Katyának megbicsaklottak lábai és leült egy székre. Képtelen volt válaszolni erre a kérdésre.

Ugyanekkor Mihail a folyosó felől befutott az ebédlőbe s megpillantván apját gyertyával a kezében, megállt s minden erejét megfeszítette, hogy gondolatait rendbe szedje és legalább valamelyest magához térjen.

— Te vagy az Mihail? — kérdezte Mihajlovics Arkadij szigorúan.

— Én vagyok, — felelt Mihail rekedt, akadozó hangon.

— Milyen ostoba komédia! — kiáltott föl Mihajlovics Arkadij haragos megvetéssel. — Milyen ocsmány jelenet.

Nyilván megértette az egészet és nem volt szüksége bővebb magyarázatra.

— Menj a szobádba, — mondotta Katyához fordulva. — Mihail eredj az én hálószobámba. Ott fogsz aludni a pamlagon.

Mihail teljesen megsemmisülten, a földre szegzett szemekkel alázatosan elsompolygott mellette és eltűnt a fogadó szobában. Mihajlovics Arkadij letette az asztalra a gyertyát és közeledett Katyához.

— Mi volt ez ott nálatok? — kérdezte, szigorúan nézve rá.

— Kérdezze meg tőle! — felelt Katya. Fölkelt és úgy állt ott előtte, mintha a leczkéjét mondaná föl.

— De hiszen ő beszámíthatatlan, részeg; maga sem tudja, mit csinál. Remélem, ezt te is megérted?

— Nem, én nem értem, mit beszél! — felelt Katya, maga sem tudta, honnan vett ezzel az emberrel szemben ennyi bátorságot.

— De hát hogy-hogy nem érted? Fiatal ember, ha ilyen állapotban van, mint ő, a legkisebb alkalmat is fölhasználja . . . Nyilván kellett valami alkalomnak lenni . . . Mi történt köztetek?

Bármennyire izgatott volt is Katya, mégis tisztán megértette ezekből a szavakból, hogy Mihajlovics Arkadij mindenképen tisztára akarja mosni fiát, s az ő vállaira akarja háritani az egészet.

Az iménti küzdelem hatása alatt, melynek során annyit megaláztatást kellett elszenvednie, mindazoknak az erkölcsi gyötrelmeknek hatása alatt, a melyeken az utóbbi napokban keresztülment, lelke most egyszerre képessé vált arra, a mi elől eddig mindig meghátrált. Hogyan? Mihajlovics Arkadij azt mondja, hogy Mihailt nem lehet felelősségre vonni viselkedéseért, mert beszámíthatatlan állapotban van. Tehát ő feleljen? Alkalom? Ez annyit tesz, hogy ő szolgáltatott neki alkalmat. Ő szentül azt hiszi, meg van róla győződve.

Egyszerre rettenetes harag és fölháborodás fogta el ő ellene, mindkettőjük ellen, ez ellen az egész ház ellen, és szenvedélyes, elfojthatatlan vágy fogta el, hogy valami mérészet, valami sértőt vágjon oda annak az embernek, valami olyast, a mit soha se tudjon elfelejteni, soha se tudjon megbocsátani.

— Mi történt? Tudni akarja, hogy mi történt? — Mondotta hevesen. — Az ön fia becstelen ember! Ez történt . . .

Mihajlovics Arkadij összeszorította fogait és óvatosan körülnézett.

— Hallgass! . . . Ha így mersz beszélni . . . nagyon meg fogod bántani. Hallottad? Nagyon meg fogod bántani. Menj szobádba . . . menj aludni.

Erre haragosan fogta a gyertyát és elment.

Katya ott maradt a félhomályban. Az ebédlőnek egyáltalában nem volt ablaka. Felülről, egy széles nyíláson kereszt-

túl kapta a világosságot, s a pirkadás halvány fénye, mint valami négyszögletes folt esett rá az asztalra.

Katya szerette volna tudni, hány óra s csöndesen, zajtalan léptekkel odament a nagy órához, mely a tálalótól nem messze a falon függött. Az ezüstözött fehér lapon lévő fekete mutatók háromnegyed négyet mutattak.

«Nemsokára reggel lesz!» gondolta magában Katya, s megérlelődött fejében egy elhatározás, még pedig olyan szilárdul, hogy attól többé senki, semmiféle érvekkel sem tudta volna eltéríteni. A teljes sötét folyosón keresztül zajtalanul visszament szobájába.

Itt még égett a gyertya, melyet az imént meggyújtott. Leült ágyára, lehorgasztotta fejét, és hosszú ideig gunynyasztott a nélkül, hogy csak valamire is gondolt volna. Gondolatai nem tudtak szabadulni attól az elhatározástól, mely lelkében megfogamzott. Kínosan figyelte, a mint az ablaktáblákon keresztül mind több és több világosság szűrődött be, míg végre teljesen világos lett.

«Most már lehet, — mondotta magában. — Nem bánom, hadd haragudjék, hadd üzzön el... Nincs más menekvés... Itt nem maradhatok tovább... ebben az átkozott házban.»

Minthogy meggyőződött róla, hogy itt a reggel, bár a nap még nem kelt föl és az egész ház aludt, fölkel; magára kapta kabátkáját, a kalapját, keztyűt húzott, még napernyőt is vett magához és kiment. A folyosón még csak félhomály volt, de az előszoba már teljesen világos. Lassan odament a kijáróhoz, s a belső ajtóban megfordította a kulcsot. A kulcs zajtalanul megfordult a zárban. Katya lement a széles kőlépcsőkön. A külső ajtó nagyon nehéz volt, s a zára nagy csikor-gással szokott kinyilni. Katya ezt tudta.

De az utcza levegője már közel volt és ellenálthatatlanul vonzotta őt magához, az a napkelte előtti, friss hajnali levegő, a szabadulás levegője...

Nagy megerőltetéssel megfordította a nehéz kulcsot, mely kettőt fordult és zörrent a zárba. Az ajtó kinyilt, és ime, kilépett az utcára.

A házi szolgál, a ki jól ismerte őt, az utcát söpörte. Megállt, s némi csodálkozással emelte meg sipháját. A hűvös hajnali szellő frissen lengte körül Katya fejét. Gyors léptek-

kel sietett végig az utcaszélen, a nélkül, hogy csak egyszer is hátra pillantott volna. Elérkezett a Litejnájához, a hol balra fordult.

A megkönnyebbülés sóhaja tört ki kebléből, a mint végig ment a Nevszky Proszpektion és jó messze érezte magát attól a rettenetes háztól, — és mikor megkérdezte magától, vajon képes volna-e oda még egyszer visszatérni, lelkében a szilárd és megingathatatlan válasz ez volt: soha!

PATAPENKO N. J. *után, oroszból*

AMBROZOVICS DEZSŐ.

KOROS GAVALLÉR.

Tartom én magam keményen,
Régi hírem még ragyog,
S még a lányok lámpafényben
Elhiszik — oh angyalok! —
Hogy én ifju úr vagyok.

Hanem a gonosz menyecskék,
Bajszom' bárhogy pödöröm,
Úgy kívánják a jó estét,
Hogy az kész gúny és nevetség
S Isten úgy se', nem öröm.

Még a lányok életrajzom
Titkait ki nem lesik,
Még, ha kedvemet felajzom,
Dicsérnek: «van benne *chic!*» ...
Oh, ez roppant jól esik.

A menyecskék már, a csalfák,
Tudják: hányadán vagyunk.
Ők is magamféle nyalkák,
Hervadtjok is fiatal ad —
S hőtlen fénynél megfagyunk.

Csoda-e hát, avagy bűnöm
Ily tapasztalás után,
Ha az asszonyt mind kerülöm —
S időm alkonyúlatán
Égek lányokért csupán?

Ki világot akar csinálni,
Annyit bölcsen megtanúl:
Ha már ifjusága *tal*mi,
Lányokért kell élni-halni,
Még pedig — ártatlanul.

KOZMA ANDOR.

EGY VIRÁG.

Hervadt, száraz virágra lettem —
E könyvbe' hagyta valaki;
S hogy mit érez láttára lelkem,
Ajkam csak sejtve mondja ki.

Hol nyíltál? s mely nap csókja égett,
És mily sokáig. szirmadon?
A kéz kié volt, mely letépett?
S mióta rejt ez ócska lom?

Keserves búcsu, víg találka
Emléke vagy-e: mind titok;
Vagy erdőn, mezőn, bokor-árnyba',
Magányos vándor szakított?

És az a lány — hajh! hova lett ő?
És az a férfi, hova lett?...
Vagy együtt hervad mind a kettő,
Szegény virágom, teveled?...

PUSKIN után, oroszból

SZABÓ KÁROLY.

SZÉCHENYI ÉS KOSSUTH.*)

Abból az alkalomból, hogy a Magyar Tud. Akadémia gróf Széchenyi István politikai munkáit új kiadásban teszi közzé s ennek kiváló érdekű és jelentőségű második kötete épen most kerül ki sajtó alól, — de meg tekintettel közéletünknek a jelenben oly rendkívül magas hullámokat verő mozgalmas voltára is: nem látszik czélszerűtlennek: a negyvenes évek két nagy politikai alakja, gróf Széchenyi és Kossuth államférfiu jellemének, fölfogásának és működésének valamivel tüzetesebb, s különösen párhuzamos szemügyre vétele és méltatása.

Erre a következők szolgálhatnak:

Bármennyire hasonlítson is a szóban lévő két nagy egyéniség egymáshoz abban, hogy mindegyike lángoló hazafiságtól, meleg fajszeretettől, tudatos reformvágytól és tetterkésztségtől áthatva, hazánk boldogulását, nemzetünk minden irányban való fejlődését, haladását, műveltség és gazdagság tekintetében mennél magasabb polczra emelkedését, tüzi eszményül maga elé: mégis rendkívül nagy és mélyreható különbség (mondhatnók, ellentét) van közöttök; különbség nem csak a kitűzendő feladatok és czélok minemősége, a kövendő útnak és módnak, valamint a teendők sorrendjének és ütemének megállapítása, valamint az alkalmazandó eszközöknek megválasztása, hanem a gyakorlati végrehajtás mikéntje, sőt maga az egész (politikai, socialis, közgazdasági) életnézlet, történet- és államfelfogás tekintetében is, a melyből

---

*) A jelen értekezés kiegészítésül szolgálhat gr. Széchenyi István politikai munkáinak a Magyar Tud. Akadémiától kiadott II. kötete azon részéhez, mely a *Kelet Népe* publicistikai méltatását tartalmazza ugyancsak a szerző tollából.

az egyik is, a másik is kiindul, és statusférfiúi működésében erőt, irányt és lelkesedést merit.¹⁾

A politikai alapirány és fölfogás, a melyből egyfelől Széchenyi, másfelől Kossuth kiindult, a lényeges vonásokra nézve: amannál (nemzeties) aristokratikus, a historiai alapot és fejlődést respectáló, a szabadság elvének uralmát csak bizonyos korlátok közt üdvösnek tekintő, — emennél demokratikus, a jogegyenlőség elvét és követelményeit erősen kiemelő, a történettel szemben a bölcséleti jogfölfogást előbbrehelyező, a szabadsági eszmék lehetőleg teljes érvényesülését követelő. — Széchenyi politikai rendszere (bár kellő méltatásával a többi nagy-súlyú államtekinteteknek) nemzeti individualitásunkon alapul, a nemzet benne mint egész, mint organikus létegzet szerepel; a nemzeti irány kizárólagos uralma annak tulajdonképeni sarkköve; a liberalismus nála nem elvont értéke, hanem mint a nemzeti eszme szolgálatában álló és szolgálatába helyezendő tényező jelentkezik; a nemzeti mozzanat szolgál minden tettének és alkotásának egyik fő rugójául;²⁾ s e fajpolitikához hű marad mindenha, mert azt tartotta, hogy a nemzeti érzelem az egyetlen regenerationalis szikra a magyarságban. — Kossuth gondolatvilága, minden hűség és ragaszkodás mellett a haza nemzeties magyar jellegéhez, bizonyos cosmopolitikus vonást mutat;³⁾ s eszményeire és kívánalmaira a műveltebb külföld alkotmányos intézményeinek szemlélete kétségtelenül nagy befolyással volt. Széchenyi fölfogásában közdolgok,

1) Meg kell jegyeznünk, hogy Kossuth szereplésében két időszak, ú. m. a 48 előtti és 48.49-beni, lévén megkülönböztetendő: e helyütt mi főleg az előbbivel foglalkozunk.

2) Jól és behatóan kiemelve e momentum Grünwald által id. m. 3. s k., 247. s k., 418. s k. lp.

3) Túloz Kovács Lajos, midőn azt mondja, hogy míg Széchenyi a nemzeti szellem megtestesülése, addig Kossuth, minden tettében, annak tagadása volt (id. m. I. 185. lp.) Találóbb Berzeviczy Albert Széchenyiről tett az a megjegyzése, «hogy Széchenyi magát egészen identifikálta hazájával». De kétségtelenül legkevésbé áll Kossuthról, a mit inkább szóvirágosan, mint indokoltan róla Beöthy Ákos (id. m. II. R. 1. lp. és egyebütt) mond, hogy «A korszak másik titáni alakja, Kossuth, egész valójával a történeti élet talajában gyökerezett» stb. s továbbá (II. R. 2-ik köt. 435. lp.), hogy «Kossuth előrelátó, kiegyenlítésre irányzó stb. államférfiú volt».

valamint socialis és magánjogi viszonyok (kezelése, reformja) körül: a czélszerűség, a gyakorlatias hasznosság, tanok és intézmények viszonyossága, a kivihetőség és tartósság tekintete volt a mértékadó; Kossuthéban inkább az elviesség, az abstract igazságosság, a lehetőség és lehetetlenség esélyeivel kevésbé törődés, az élet nehézségeit számba nem igen vevő irányzat. — Széchenyi minden törekvése az ellentétes (vagy ellentétesnek tartott) érdekek békés kiegyenlítése, az ujításnak mennél kevesebb izgalom és érdekrövidítés közt való keresztülvitele, a magokat sujtottaknak vélőknek azzal való megvigasztalása, hogy az ujítás rájuk nézve is előnyösnek fog bizonyulni, szóval (a lehetőség határai közti) kiengesztelő eljárás; holott nagy ellenfele a jelzett tekintetekben jóval ridegebb, kevesebb kiméletet tanusító magatartású volt. — Széchenyi egy már kezdetben (fölléptekor) legalább nagy körvonalokban megállapított eljárási rendszert követett és tartott szem előtt; míg Kossuth inkább lángelméjének időnként való megnyilatkozása szerint és nem ritkán esetleges és napi benyomások, vagy az általa mindenk fölé helyezett népszerűség áramlatai alatt lépett elő valami új eszmével, kívánalommal, vagy ötlettel; a miknek következtén azt mondhatni, hogy míg Széchenyi *) (a legnagyobb angol államférfiak módjára) hatalmas reformer s egyidejűleg szilárd conservativ, egyidejűleg alkotó és fentartó politikus volt: addig Kossuth nem egy izben habozó, néha következtelen, s lényegileg inkább (Kemény megjegyzése szerint) desorganisáló és destructiv, mint teremtő államférfiúnak bizonyult.***) — Széchenyi épen oly jól ismerte, mint bárki más hazánkban, a mívelt Nyugat alkotmányait, szabadsági és kormányzati intézményeit; de ezeknek magyar földre való átültetését (az idő szerint) még korainak, esetleg károsná válhatónak is tartotta, a mennyiben a nemzetet velők való élésre még meg nem érettnék, a szükséges előfeltételek hijában levőnek vélte; míg Kossuth a Széchenyi aggodalmait túlzottaknak, illetőleg az országot a gyökeresebb átalakulásra megérettnek s tehát

*) Lásd: Csengery *Szónokok és státusférfiak* 399. s k. lp.

***) Innen van, hogy sen helytelenül mondatott Kossuthról: «míg Széchenyi czéltudatosan haladott, Kossuth az események által sodortatott».

a reformatiót gyorsabbnak (ha kell forcirozottabbnak) is óhajtotta.

A körülmények találkozásánál, de főleg a *Pesti Hirlap* által kivivott diszes positiójánál fogva, Kossuth a 40-es évek közepén az ellenzéknek az átalakulás pályáján vezérférfiává lett; és a szerep, melyet Széchenyi mint reformer, és Deák Ferencz mint irányadó állambölcs, oly dicsőségesen és annyi sikerrel játszottak, Kossuth kezeibe került.*)

A két nagy publicista szorosán vett politikai credójában tehát nagy különbség van. Széchenyi jelesül erősen hajlik a conservativ monarchia alkotmánytanához, míg Kossuthnak e részben való eszménye a democratikus egyeduralmi rendszer, melynek súlypontja a legmesszebbmenő polgári jogegyenlőségen, a szabadsági elvek mennél teljesebb érvényesülésén, a közterhek egyenlő viselésén stb. nyugszik. — Különbség van Széchenyi és Kossuth politikai nézeteiben annyiban is, hogy míg amaz a nemzeti átalakulás alapjául és kiinduló pontjául a nemzet gazdasági megerősödését, vagyonosságon és kedvezőbb anyagi viszonyokon nyugvó biztosságát, tekinti, s azt hangsúlyozza, hogy a vagyonosodással párhuzamosan, sőt attól függőleg, a politikai és szabadsági vívmányok is el lesznek érhetők: addig az utóbbi megfordított irányban való cselekvést és haladást tartotta helyesebbnek, vagyis azon a nézeten volt, hogy anyagi erősödés és vagyonosodás a már megvalósított szabadság és szabad intézmények szüleménye és szükséges következése.

Bizonyos egyformaság van ellenben a két államférfiú fölfogásában a parlamentarismust illetőleg, a mennyiben ez időben annak egyik sem igazi barátja; Széchenyinnél e kifejezés alig is fordul elő, Kossuth pedig (mindig a 48 előtti időt értve) egy ízben egyenesen politikai vesszőparipának nevezi; s hogy később mégis mind a ketten a parlamenti rendszert elismerték és elfogadták:**) a viszonyok gyors változásának, s részben a centralisták hathatós és sikeres

---

*) L. Kemény essayje 387. lp. És: *Forradalom után* című maradandó értékű két könyvét (1850—1851.), valamint Horváth Mihály II. köt. 573. lp.

***) Hogy maga Deák sem volt kezdetben híve a parlamentarismusnak: ismeretes dolog.

izgatásának tulajdonítandó. — Különbséget találunk megint Széchenyi és Kossuth politikai fölfogásában a magyar megyerendszer tekintetében, a mennyiben amaz a megyéket (nagy céljai megvalósításának egyik akadályaként) kevésbe vette, emez ellenben egekig magasztalva, egy a maga nemében páratlan és semmiféle egyéb intézményért fel nem áldozható szabadsági és alkotmányi szervnek tekintette.¹⁾ — Mint publicista és politikai író, Kossuth elsőrangú, az egész európai journalistikában párját ritkító tehetség, a stilusnak, valamint a szónak s a retorikának fölülmúlhatatlan kezelője; míg Széchenyi ebben a részben (stilusa áradozásánál stb. fogva) sokkal kevésbé tűnt ki s Kossuthtal távolról sem versenyezhetett. Habár, másrészt, Széchenyinek mélyenjáró, eszmegazdag és magvas irálya kétségtelen fölénnyel bír Kossuthnak inkább virágos, dús képzeletű, fellengző, néha phrasisokat szóró stilistikájával és előadásmódjával szemben. Ezekkel (részben) összetartozik az utóbbinak amazénál hasonlíthatlanul fényesebb, elragadóbb s hatásosb ékesszólása,²⁾ a mely pályájának emelkedésével párhuzamosan folyton növekedett s olyanná vált, hogy (szereplésének délpontján) nemcsak hazájában, hanem a két művelt világrészben is a legmelegebb elismerés, sőt csodálkozás tárgya volt.

A különbség Széchenyi és Kossuth közt még más tekintetben is szembeszökő, természetes folyamánként egész élet- és világfölfogásuknak, jellemök és vérmérsékök, tehetségeik és lelkületök, egész erkölcsi valójok, céljaik és aspirációik különféleségének. Mindkettő lángész, mindegyik nemzeti történetünk egyik legnagyobb alakja; de mindegyik a maga nemében s külön irányban. Az egyik inventióban, gyakorlatias fölfogásban, alkotó, positiv (reformátori) cselekvőségben kitűnő; ³⁾ aristocrata minden ízben; a meggondolt haladás s az ellentétek kiegyeztetésére célzó; modorra és taktikára legnagyobb súlyt helyező, népszerűségre mit sem adó; — a másik (Kossuth) eszmékben magasabbra szárnyaló,

¹⁾ Lásd erre nézve Beöthy Ákos id. munk. II. R. 8—10. fejezetét.

²⁾ Lásd még Kemény: id. Ért. 484. s k. lp. s Gaal Jenő id. m. 366. s k., 432. s k. lp.

³⁾ Grünwald szerint (id. m. 199. l.) Széchenyiben mint valódi lángészben a teremtő őserő működött, mely a dolgok benső természetét és az igazságot felismeri.

inkább negatív és kritikus, erős demokratikus meggyőződéstől áthatott, gyökeresebb újító; gyors, merészebb haladásra sarkaló, s különösen a népszerűséget mindenek fölé és elé helyező. — Széchenyi (a nehézvérű, a megfontoló) reformer és izgató a szó nemesebb értelmében, az izgatásnak, ha a közérdek azt tanácsosnak mutatja, időnkénti szüneteltetésével, s a mi fő, kétségtelen és nagy sikerekkel; míg Kossuth agitator az agitatio minden (megengedett és meg nem engedett) eszközeinek felhasználásával; agitator folyton és szünet nélkül, pályája kezdetétől mindvégig fényes, majdnem vakító és szédületes menetelben; de nem eléggé tartós eredményekkel a hazára. — Míg Széchenyi iránt, agitatiojának és reformműködésének egy bizonyos pontig való eljutásánál, a nemzet (elég helytelenül és rövidlátóan) meghidegült,¹⁾ addig Kossuth elbűvölő egyénisége a vele congenialisabb természetű nép bálványává, neve igazi zászlóvá lett; s varázsa oly intensív, hogy még halálán túl is fönmaradt és hatást gyakorol.²⁻³⁾

Statusférfitü működésöket nézve, a Széchenyié kevésbbé zajos és lendületes, mint Kossuthé, de gyakorlati eredmények és maradandó alkotások tekintetében kiválóbb, s gyümölcsözőbb. Széchenyi (mint Desseffy Aurél jól jegyzé meg) a socialis, Kossuth a megyei központosítás híve. Széchenyi alkotásai a legkülönfélébb, de megannyi üdvös intézmények egész során, igazi «monumenta aere perenniora»-ként állanak szemeink előtt, és hirdetik mai napság is, urbi et orbi, a nagy reformator nevét és dicsőségét; míg Kossuth alkotá-

¹⁾ Erről találóan szól Réz Mihály: *Széchenyi Ma* (1902) cz. m. 7. l.

²⁾ Némelyek szerint: hazánk e két nagy emberét nem helyes egymással szembeállítani s öket úgy tekinteni, mintha az egyiknek dicsősége kizárná a másikat, az egyik csak a másik rovására lehetne kiválónak nevezhető. (Grünwald is id. m. 524. l.) De vajon kikerülhet-e ez, főleg két oly egyéniségre nézve, kik (majdnem) egészen egyidejűleg szerepeltek, küzdöttek egymással, és versenyeztek a legmagasabbért, a miért államférfiü versenyezhet?

³⁾ L. még Berzeviczy Albert: *Magyar Remekirók* (16. k. 1—47. l.) cz. m., Széchenyi *Jellemzésében* a 45. l. tett megjegyzését és Réznek (id. Ért. 4—5. l.) következő észrevételét: «K. imádott népezér lett, a kihez a népszerűség oly hű volt, hogy a nagyságot mellöle elriasztotta; inkább zászló volt, mint vezér; a tömeg benne önmagát imádta; s a fényes pazarló mellett elfeledkezett arról, a ki a kincseket összegyűjtötte».

sainak némely részét a hazát ért viharok elsöpörték; államférfiúi szereplésének építményei mulandóknak bizonyultak, s a nagyságnak, a melyre egy időben az országot emelte, már csak emlékezete él a nemzet tudatában. — Sajátos, bár nagy lángelméknél nem épen csodálandó tehetsége volt Széchenyinek az úgynevezhető látnokisága,* az események menetét és eredményét előre fölismerő s előremondó képessége (mint folyamánya széles történelmi ismereteinek, erős megfigyelő tulajdonságának, éles pszichológiai fölfogásának, valamint logikai gondolkodásának); a melynél fogva hazánknek Kossuth szerepléséből származó veszedelmére stb. már jó eleve rámutatott; s a mely részben (hogy csak egy példát említsünk) igen hasonlít Széchenyi a kitünő angol politikushoz és állambölcselelőhöz, Burkehoz, a ki az 1789-ki francia forradalom kiütésekor (világszerte ismeretes *Reflections on the French Revolution* 1790-ben közzétett művében) a nagy államrázkódtatás phasisait és kimenetelét bámulatos éleselműséggel és szabatossággal előre megjósolta. Arról nem is szólva, hogy hasonló éleslátású és tájékozottságú volt Széchenyi diplomáciai dolgokban és az e körbe vágó viszonyokban is. Míg Kossuthról mindent inkább, mint e tekintetben való kiválóságot állíthatni, a mennyiben az előre látás geniejével nem bírt; alkalmi inspiratiók szerint járt el; betegességig menő népszerűségvágyánál fogva, magát a leghelytelebbről lépésekre hagyta ragadtatni; azt (mint ide nem szorosan tartozót) csak egy szóval említvén, hogy a nagy nemzetközi diplomáciai ügyekben való tájékoztatlanságánál fogva magát nem egy esetben félrevezetni és dupiroztatni engedte.

Egy nevezetes különbség észlelhető még e két nagy emberünk államférfiúi credójában, jelesül a Magyarországnak Ausztriához való (politikai és közjogi) viszonyára nézve. Széchenyi szerint ugyanis hazánknek a Habsburg monarchiában való helyzete s az innen folyó következmények, jogok és kötelességek, érdekkapcsolat és érdekvizonyosság, illetőleg ennek főtartása és ápolása: egy nagy állam- és nemzetpolitikai dogma.**) Ellenkezőleg: Kossuthnak (a ki Ausztria

*) Erről l. alább a *Politikai Programmtörvények* méltatásában mondottakat.

***) Erre nézve l. még Kemény Zs. és Kovács L. id. műveit és Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867* cz. munkája 652—654. l.

irányában sohasem viseltetett baráti érzülettel, sőt inkább bizalmatlanságból és féltékenységből eredő ellenszenvvel): politikai eszmerendszerében a köztünk és Ausztria közt fennálló viszony (lényegében véve) inkább csak történetileg előállott, s történetesen kialakult kényszerűségnek a folyamánya; mely ugyanazért nem is minden időkre valami változhatlan állapot, s a mely akként rendezendő és szabályozandó, a mint azt a szorosan magyar nemzeti és állami szükség és érdek, különös tekintet nélkül a monarchia másik országára, megköveteli.

Ehhez még azt tehetjük, hogy míg Széchenyinek a nemzet jövője iránti aggodalmai teljesültek, Kossuth reményei és kilátásba vett tervei meghiúsultak; s ezzel is amannak hasonlíthatatlanul solidabb és realisabb államférfiúi minősége minden kétségen fölülinek bizonyult. — Érdekes megjegyezni még, hogy Széchenyi minden erőszakos politikai rázkódtatástól való idegenkedésénél fogva, a forradalomnak még csak gondolatától is irtózott, s minden erre vezethető törekvést kárhozattott (mely részben legnagyobb hazai politikusaink: Deák, báró Eötvös, valamint Kemény Zsigmond, Szalay, Lónyay, Trefort és Csengery, vele lényegileg egy véleményen voltak); a mi azonban Kossuthot illeti, ez utóbbi az ő publicistikai szereplésének első időszakában (azaz 1847-ig) szintén ezt a fölfogást követte, s egynél több vezércikkében és szónoklataiból ismeretes nyilatkozataiban egyenesen minden forradalmias célzatot helytelenített*) s magától elutasított; pályája második szakában azonban (vagyis 48-tól fogva innen) részben az események rendkívüli nyomása alatt is, a forradalom eszméjével nagyon is megharátkozott, sőt a forradalom gyakorlati érvényesülésének mind előkészítésében, mind kivitelében valódi mesteri ügyességet fejtett ki; s különben elismerve e részbenvaló nagymértékű szereplését, azt

---

*) Arra a sokaktól fölvetett kérdésre: forradalmár volt-e Kossuth? azt válaszolhatni, hogy politikai működésének 1847-ig terjedő időszakában kétségtelenül nem volt; egy ízben, jelesül a Bajza *Ellenőr* című politikai zsebkönyvében (1847. p. 456.) egyenesen és határozottan forradalomesinálás ellen nyilatkozik, stb. Somssich Pál pedig (a ki nem volt épen Kossuthnak bámulója) azt mondja: •K. nem volt, hanem a bekövetkezett események folytán lett forradalmár. I. még Horváth János: *Szakadás cz. Értek.* (1904.) 12. és 95—96. l.

mondhatni felőle, hogy a XIX. század legnagyobb forradalmának megindítója és vezetője volt.

Kiegészítésül utalunk még egynémely hasonlatossági vonásra, mely Széchenyiben és Kossuthban hírnevesebb (legújabbkorbeli) külföldi államférfiakkal való összemérésöknél föltalálható. Így például, míg Széchenyi az angol nagy conservatív államférfiúhoz és politikai bölcselőhöz, Burke-hoz, valamint a kiváló socialis reformerhez, Gladstonehoz, s a német közgazdasági agitatorhoz, List Frigyeshez (mely utóbbival szomorú kimulásmódja is egyező) hasonlít: *) addig Kossuth a francia forradalom legnagyobb szónokával, Mirabeauval és legagilisabb néptribunjával Gambettával, meg az «irlandi repeal» halhatatlan emlékű szószólójával, O'Connellal, állítható párvonalba; magok (egymás) közt pedig abban hasonlítanak, hogy mindegyikök nem az elért eszmény gloriájával és tudatában, hanem tragikus végzetök szerint: az egyik tábolydában, a másik meg számkivetésben fejezte be sokat hányatott, de világtörténetileg is emlékezetes életpályáját.

KAUTZ GYULA.

---

*) Kossuthnak közgazdasági dolgokban nem épen következetes gondolkodásmódjára vall, hogy míg kezdettől fogva a hírneves német védvámepostol, List Frigyes fölléptéig, határozott Smithianista és szabadkereskedő volt: később e nézetétől teljesen eltért. Különben is e részben kellő alaposságú és iskolázottságú publicistának nem nevezhető. (Kinek nem jutna itt eszébe a nagy angol államférfiúnak Sir Robert Peelnek, egészen egyidejűen Kossuthtal, nézetváltoztatása (1844—1846-ban), csakhogy megfordított elvi alap szerint, a mennyiben Kossuth freetraderből protectionistává, Peel meg protectionistából freetraderré lett).

FLAUBERT GUSZTÁV.

Első közlemény.

A XIX. század második felében lép föl a francia naturalista iskola, mely a megelőző romantikus iskola alanyiségével szemben a legmesszebb menő, a legsivárabb tárgyilagosságot követeli meg híveitől. Semmit sem gyűlöl annyira, mint ha valamely irodalmi művön megérzik a szerző egyénisége, tárgyához, személyeihez való rokon-, vagy ellenszenve.

Ez elveknek talán legrajongóbb követője s néha egész a pedánságig következetes megvalósítója: Flaubert Gusztáv. Első kinyomatott regénye, *Madame Bovary* (1857), föltétlenül egyik legkiválóbb gyümölcse ennek az iskolának, s így nem csoda, ha sok rendbeli jelessége annyira előtérbe állította Flaubert egyéb művei között, hogy ezekről is tudomást szerezni igen sokaknak eszközbe sem jut. De az irodalomtörténettel szakszerűen foglalkozók tudják, hogy — jóllehet *Madame Bovary* az, mely a regénynek, mint műfajnak fejlődésére Flaubert művei közül egyedül volt befolyással — nem foglalja magában Flaubert írói egyéniségének teljességét. Ebben az önmegtagadó, szigorúan tárgyilagosan íróban ott lappang a romantikus költő, s ki-kitör belőle az elfojtott lyra. Mintha, vízválasztóján állva két nagy korszaknak, nem tudná, melyikhez hajoljon teljes odaadással; értelme helyesli az újat, de szíve nem tud elszakadni attól a régitől, melyben nevelkedett.

Írói egyéniségének ez a kettőssége oly nyilvánvaló, hogy művei szinte kézzelfoghatólag kétfelé húznak. Az első csoportba *Madame Bovary*, *L'Education sentimentale*, *Un Coeur simple*, *Bouvard et Pécuchet*, a másodikba pedig *Salammbó*, *La tentation de St. Antoine*, *St. Julien l'Hospitalier* és *Hérodius*: önként

sorakoznak. Két színdarabja közül a *Candidat* az első csoportba, a *Château des Coeurs* a másodikba való. Az elsőbe sorozott regények és novellák a tárgyilagos (naturalista), a másodikba sorozottak pedig a lyrikus (romantikus) Flaubert művei.*

Nagy elfogultság volna, ha csak az első csoportot vennők számításba s Flaubertben csak a naturalista írók keresnők. Mél-tán érhetne a vád, hogy a naturalismus korában csak natura-lista műveket akarunk látni. Hiba volna ily élesen elszigetel-nünk az egyes irodalmi korszakokat, melyek nem téglamódjára rakódnak egymás tetejébe, hanem szervesen fejlődnek egymásból, mint fejlettebb ágból a fiatalabb hajtás. Minden újabb iskola, jöllehet visszahatás a megelőző ellen, magával hoz abból is vala-mit, biztosítva ekként, hogy a meglevő nem veszett el, hanem továbbfejlődésnek lett tápláló elemévé.

Nem volna nehéz kimutatnunk, hogy nemcsak Flaubert, hanem Leconte de Lisle, sőt maga Renan is, mennyi lyrát hozott át a század első feléből s hogy műveiknek épen ez egyik leg-különösebb varázsa.

De ha Flaubert műveinek chronológiáját is figyelembe veszszük, még jobban fölcsigázza érdeklődésünket s határozott magyarázatot kíván egyéniségének már említett kettőssége. Mert a tárgyilagos *Madame Bovary* után a romantikusabb jellegű *Salammó* következik s később is minden naturalista művét egy romantikusnak mondható követi. Tehát szüntelenül egymást váltogatják. Mintha egy szakadatlan újra kezdett belső küzde-lemnek látnók eredményeit, mely hol az egyik, hol a másik fél javára dől el. Majd a tárgyilagos író kerekedik fölül, majd a lyrikus. A mint az egyik kimerül, helyébe jön a másik. Ismerte-s, milyen türelmetlen volt Flaubert, valahányszor egy-egy regényének befejezéséhez közeledett: szinte megutálta. Igen, mert már ott leskelődött a másik Flaubert, hogy fölkapja a ki-ejtett tollat. Alig fejezi be egyik regényét, mindjárt új tárgyat

---

*) «Naturalista» és «romantikus» itt és az egész czikk folyamán legáltalánosabb értelmökben veendők. Romanticismus = a XIX. szá-zad első felének alanyibb természetű, naturalismus pedig = a század második felének tárgyilagos jellegű irodalma. Flaubert maga tiltá-kozott ugyan az ellen, hogy őt bármely irodalmi iskolába sorozzák; akkor is inkább realistának mondaná magát, mint naturalistának. Itt azonban e kettő egy név alatt szerepel.

keres; nagy lelkesedéssel, munkakedvvel fog hozzá: s mennél tovább halad benne, annál jobban elkedvetlenedik. Mintha mindig azt hinné, hogy nem jó, nem az ő egyéniségéhez való tárgyat választott.

Honnan e kettősség?

Erre a kérdésre keressük most a feleletet. Legjobb útmutatóul szolgál Flaubert levelezése, annál is inkább, mert Flaubert e levelekben is folyvást bírálja, szemmel tartja lelki élete fejlődését s így művein s magokon e leveleken alapuló megfigyeléseinket is folyvást igazolja.

Mindenekelőtt Flaubert művészetelméletét fogom ismertetni, úgy, a mint leveleiben — bár elszórtan — ő maga kifejti. Azután pedig előadom, milyen pályát futott meg ez elmélet kiforrása előtt. E pályafutás története meg fogja értetni művei kétféle jellegét.

I.

A Flaubert elmélete szerint készülendő irodalmi műnek legáltalánosabb sajátága az impersonalitas, mely abban áll, hogy az író nem vegyíti bele egyéniségét a képbe, melyet fest; nem érezteti se rokon-, se ellenszenvét tárgya vagy személyei iránt, hanem minden törekvését arra irányítja, hogy tárgyat meghamisítatlan, vagyis úgy rajzolja, a milyen a valóságban. Ha *Madame Bovary* végnapjait írja, ne árúlja el, hogy őt is meghatotta e szerencsétlen asszony tragikus pusztulása, hanem írja le híven, a részvét, a szánalom egy sóhaja nélkül, mint érzéketlen szemlélő, úgy a hogy történt. Nyoma se legyen a művön az alkotó kéznek. Mintha csak úgy magától állott volna elő, valami belső, önmagában rejlő életerő eredményeként. Mintha, kit írójának tartunk, sohasem élt volna. Nincs szánalmasabb, mint a ki folyvást magáról énekel; az ilyesmi nagyon ritkán s nagyon keveseknek sikerül; például Byronnak. De mennyire eltörpül Shakespeare «emberfölötti impersonalitása» mellett! Sőt Flaubert tovább megy: nemcsak hogy teljesen kiküszöböli az írói egyéniséget az irodalmi műből, hanem azt hiszi, hogy «a regényírónak egyáltalán semmiről sincs joga véleményt mondani. Avagy a jó Isten megmondta valaha véleményét valamiről?» Annyira beleéli magát ebbe a fölfogásba, hogy néha ilyen paradox színű állítástól sem retten vissza: «Mennél kevésbé érzünk valami

dolgot, annál inkább képesek vagyunk azt kifejezni» — tudniillik nem tolakodik szemünk elé az érzelem köde, hogy meghamisítsa a lerajzolandó tárgyak színét, alakját.

Az írói véleménymondáshoz fűződik az elmélet következő fejezete. Az írónak, mint mondtuk, nem szabad véleményt mondania tárgyáról, személyeiről; nem szabad helyeselnie, vagy kárhoztatnia. Az ilyesmi azt jelentené, hogy művének erkölcsi jelentőséget akarna tulajdonítani. Ez pedig nemcsak kerülendő, hanem fölösleges is. Mert ha magában a leábrázolandó valóságban van valami erkölcsi tanulság, okvetlenül belekerül a műbe is, ha az ábrázolás helyes, a nélkül, hogy az író a tárgy ilyen jelentőségével törődött volna. Viszont ha a műből valami erkölcsi tanulság fejlik ki, ez csak onnan van, mert vele jár a mű tárgyával, s jelenléte ilyenkor csak a reproductio pontosságának lesz újabb bizonyítéka. Így például rossz úton jár, a ki *Madame Bovary*ban erkölcsi czélatot keres. Ha van valami erkölcsi jelentése (a minthogy csakugyan van), ezt nem Flaubert vitte bele, hanem benne volt magában az előadott történetben, s így szükségszerűen került bele a regénybe is, a nélkül, hogy Flaubert különös nyomatékot tulajdonított volna neki.

«A mi igaz, egyúttal jó is». A fajtalan regények is csak azért erkölcstelenek, mert nem igazak; czélatosan túlozzák, tehát meghamisítják a valóságot. Nevezetes, hogy a jót az igazzal: az erkölcstan alapelvét a tudományéval azonosítja. Nemsokára egy harmadikat, a szépet, az æsthetika alapelvét is ide csatolja, eleinte csak félénken, de később egész határozottan. Azt hiszi, hogy minden tárggyal lehet érdekelni, s mindenben, mindenütt a világon van valami költészet; sőt elméletileg azt is kész állítani, hogy minden tárgy szép is, de kivitelére vonatkozóan még kételyei vannak. Végre egy olyan pillanatban, mikor a tárggyal való hosszú foglalkozás hirtelen rajongássá válik, s a lelkesedés hevében könnyen túlszökkenünk a teljes bizonyosságon, Flaubert is elszánja magát s megírja Maupassantnak kereken és határozottan, hogy «a mi szép, az erkölcsös is: ez az egész, punctum!»

Így hát az íróra nézve minden tárgynak egyforma értéke van. Mert ha igaz ábrázolásban mutatjuk be, lehetetlen hogy jó is, szép is (erkölcsös, æsthetikai) ne legyen egyúttal. Itt csak röviden jelzem a tudomány, erkölcstan és æsthetika szoros kapcsolatát. Talán nem is annyira kapcsolat ez, mint inkább

beolvasztás a tudományba. Mert kétségtelen, hogy a három elv körül az igaz kormányozza a másik kettőt («a mi igaz — jó, a mi igaz — szép»): tehát az igaz nyeli el a másik kettőt, a tudomány az erkölcsant és æsthetikát.

De ha a tárgyak művészi értéke egyforma, melyikhez nyuljon az író? milyen elvek szerint válaszson? Egyáltalán nem kell választania. A megválasztás nem az ő szabad akaratára van bízva. Temperamentuma fogja magához ragadni ezt, vagy azt a tárgyat, ösztönszerűen, minden elmélkedés nélkül, tisztán azon titkos rokonság alapján, melynél fogva egyik tárgy jobban illik hozzá, mint a másik. «Itt a remekművek titka! — kiált fel Flaubert, itt, a tárgynak s az író temperamentumának szerencsés összeillésében!»

A műalkotás első föltételei tehát: impersonalitas, az ábrázolás igazsága s a tárgy megegyezése az író temperamentumával.

Tegyük föl most már, hogy az író, vagy jobban mondva: temperamentuma, már megállapodott valamely tárgyon. Hogy bánják el vele? Legelső föladata lesz az alapos megfigyelés, még pedig az ábrázolás igazsága érdekében. S itt ismét tudományos szempontok vezették Flaubert elmélkedését. Miért legyen olyan alapos a megfigyelés, miért olyan mélyreható az elemzés? Azért, hogy kétségbevonhatatlan, tudományos értékű eredményeket érjen el; hogy bizonyító ereje legyen, akárcsak egy történeti documentumnak. Mert számít arra, hogy majd egyszer, boldogabb időkben, megszületik a hatalmas elme, mely mindazt a temérdek részletet, s kétségtelenül biztos adatot, a mit tudósok és művészek hangyabuzgalommal gyűjtöttek, összegezi s kivonja belőle a világra szóló velőt, azt az általános érvényű philosophiát, melyről Comte Ágost és Renan álmodoznak.

S mily komolyan vette ezt Flaubert! Mielőtt hozzáfogott volna egy-egy regénye megírásához, két-, három-, sőt ötszáz kötetet is összeolvasott. Hányszor föl nem bolygatta egyhangú élete nyugalmát, hogy elmenjen a földre, hol alakjait szerepelteti. Egyszer, *Salammó* kedvéért, Karthágóba is elment. E regényről Sainte-Beuvehöz írt hosszú levele (1862. III. 238.) alig érint egy-egy æsthetikai kérdést: csupa-merő archæologiai magyarázat a regény védelmére s megértetésére.

Be van fejezve a megfigyelés: most már csak a papírravetés következnék. Itt kezdődik a tulajdonképeni művészet. «Min-

den megirandó műnek önmagában van a poétikája, csak meg kell találni». Ez azt jelenti, hogy valahányszor az író új munka megírásához fog, felejtse el mindazt, a mit addig írt, mindazt, a mit mások írtak, s ezenfölül minden szabályát az Ars Poeticáknak, hogy az új mű minden idegen befolyástól menten alakúlhasson ki. Mert íme, itt is a tárgy parancsol, mint mikor a választásról volt szó; a tervet, a compositiót is maga a tárgy határozza meg, kényszerítve az író, hogy csakis ezt kövesse.

Maga a tárgy mutat rá arra az egyetlen szempontra, a honnan szemlélve, a maga valóságában mutatkozik. Oda álljon hát az író, onnan nézze meg tárgyát, mely ez egyetlen pontból concipálva, természetes arányaikban s összefüggésekben mutatja részeit. Ezt a szemléletet tegye át művébe s compositiója szilárd és természetes lesz.

Mennyire vigyáz minden lépésénél, hogy valami egyéni elem ne kerüljön bele a készülő műbe! Mindent az értelemre bíz! Számít, megfigyel, s mint valami mérnök, szinte vonalakat húz, hogy az összefutás pontját megtalálja. Nemde ellenkezik ez minden olyan művészettel, mely az inspiratió alapszik? Semmitől sem fél annyira Flaubert, mint az inspiratióttól: s ez az a pont, a hol leghatározottabban tér el a romantikusoktól. — Érthető is, hogy fél tőle. Egy pillanatnyi hevület tönkre tehetne minden eddigi eredményt. Az impersonalitas szenvedélyes alanyisággá fajúlna, kirugná lába alól a józan megfigyelések talaját, megrontaná az ábrázolás igazságát, s kétségessé tenné a mű történeti bizonyító erejét.

Tehát óvakodjunk az ihlettől, annál is inkább, mert még nehéz munka van hátra, mely talán legcsábítóbb alkalom volna az impersonalitas veszélyeztetésére. Mert most következik kifejezése, szóbaöntése a megfigyelt anyagnak. Most megy át a tárgy az anyagi világból a gondolatiba: a művészetbe. Ez a stilusról szóló fejezet tetőzi be a Flaubert elméletét.

Mint a művészi alkotás minden eddigi fokán, úgy itt is a tárgyból indul ki minden meghatározás, melyet aztán az író vak engedelmességgel tartozik követni. Meg ne hamisítsa valahogy a fogalmat, melyet ki akar fejezni, magával a kifejezéssel! Tapadjon hozzá a szó a kifejezendő fogalomhoz, mint testhez a vizes lepedő: mutassa ki híven minden hajlását, s ne mutasson se többet, se kevesebbet, mint a mennyi épen szük-

séges. Minden fogalomra van egy, de csak egyetlen-egy igaz kifejezés, a mely egyúttal a legszebb, a legzengzetesebb, a leg-harmonikusabb valamennyi között. Vagyis a stilus szépsége a kifejezés igazságától függ.

Az író egyéniségének tehát a stilusban sincsen semmi része. Nem választhatja szabadon ezt, vagy azt a kifejezést, hanem csak azt, a melyet maga a fogalom jelöl meg és követel. A ki jól gondolkodik, jól is ír. Mert a gondolat helyessége szüli a kifejezés helyességét. Flaubert oly sűrűn és oly lelkesen emlegeti a gondolat és stilus belső összetartozását, hogy lassan-lassan azonosságukat is kimondja. A stilus «lelke is, teste is a műnek»: lelke: mint gondolat, teste: mint kifejezés. Annyira meg van győződve a kettő szoros egységéről, hogy a stilus szépségéből, a beszéd jóhangzásából legott a gondolat helyességére, döcögős rossz-hangzásából pedig a gondolat helytelenségére következtet. Ezért szokta ő hangosan fölolvadni, elszavalni («gueuler»: mint ő mondogatja) a naponként megírt részletet. A hol döczenést, prózában kellemetlenül hangzó asszonánctot, vagy bármiféle külső, nyelvi fogyatkozást vesz észre, ott megáll s napokon át képes eltöprengeni rajta, keresve a gondolatbeli hibát, s ha megtalálta, fölfedezve végül az egyedül helyes és egyúttal szép kifejezést is.

Minden út Rómába vezet: az egész elmélet arra törekszik, hogy a stilust emelje a legmagasabb polcra; majdnem az egész művészetet a stilusbeli, tehát formai tökéletességre szorítja. A stilus szépsége bizonyítja a gondolat helyességét; ez a *conceptio* s a *compositio* biztosságát s természetességét; ez meg a megfigyelés igazságát, melyet pedig csakis az író imperszonalitása tett lehetővé.

II.

Ez az elmélet Flaubertnél nem áll elszigetelten egyéb elméleti rendszerektől, melyeknek kialakulását levelezésében meg lehetösen szemügyre vehetjük. Így például észrevehetni benne valami philosophiai rendszer halvány vázlatát, melynek az imént ismertetett æsthetikai rendszerrel való rokonsága félreismerhetetlen.

Tulajdonképen nem is philosophiai rendszer ez; mondjuk

inkább csak egyszerű világnézetnek. Alapját az embernek a természettel való szembeállítás teszi, a mint hogy minden e nemű okoskodás arra törekszik, hogy megértse, milyen helyet foglal el az ember a világegyetemben, vagy közönségesen szólva, a természetben. Az ember viszonya a természethez érdekli Flaubert-t is. Nos hát, ő szerinte sohasem látszik nyomorultabbnak, törpébbnek az ember, mintha azt a tulajdonságait tekintjük, melyek szembeállítják a természettel.

Az ember nem tud magára hagyatva élni; mindig ragaszkodik valakihez, vagy valamihez; szüksége van rokonszenvre. De képtelen rá, hogy tartósan ragaszkodjék bármihez is, bármely eszményhez, bármely vágyhoz. Északról délre, melegről hidegre csap; megúnja az egyiket: más után sovárog, s ha ezt megkapta, már az előbbi sajnálja. Ez az állhatatlanság, ez az örökös változás teszi az embert oly szerencsétlenné!

Micsoda fölséges nyugalom e mellett a természeté! Mennyire közönyös minden iránt, a mi körülötte történik! Fittyet hány az egész emberiségnek. S ebben a véghetetlen közönyben rejlik a természet minden ereje, nagysága. Milyen szégyenletesen hitvány e mellett az ember, örökké izgalmas, kisszerű egyéniségével!

Csak meg kell neveznünk a természet és az ember ekként szembeállított tulajdonságait, hogy egy kis magyarázatot villantson a Flaubert æsthetikájára. Mert a természet impersonalitása van itt szembeállítva az ember egyéni, subjectiv voltával; tehát az, a mit a művészetben is elvül követel, azzal, a mit ott is kárhoztat.

Lehetetlen Vignyre nem gondolnunk, mikor a természet és az ember ilyen szembeállítása kerül szóba. Vigny is észreveszi a természet közönyét az ember érzékenysége mellett, s ez a szembeállítás őt valami pessimistikus fölfogásra vezet. Elhagyotttnak látja az embert; a rokonszenvre, szeretetre szoruló szegény emberiség egy közönyös, érzéketlen környezet előtt vergődik; mi természetesebb, mint hogy meggyűlölje ezt a közönyös, nagy természetet.

Flaubertnél ugyanaz az észrevétel egész más irányú pessimusra vezet. Nagyon változtak az idők! Ő már nem a természetet, hanem az embert vádolja. Elismeri az ember alsóbságát. Elismeri, hogy minden gyengeségünk onnan származik, hogy nem tudunk közönyösek lenni, nem tudunk ellenni rokonszenv

nélkül. Figyeljük meg a természetet s törekedjünk utánozni. A természet tökéletessége abban a teljes közönyben rejlik. Igyekezzünk olyanok lenni mi is, és akkor tökéletesek leszünk mi is. S nincs mit siránkozni rajta, hogy egyéniségünket így le kell vetkeznünk. Flaubert nem is sajnálja, sőt szinte kéjeleg ebben a gondolatban, a természetbe olvadás gondolatában. Vannak pillanatai, mikor szinte érzi, hogy nyeli, hogy szívja magába őt is ez a véghetetlen nagy, erős, tökéletes, mert közönyös természet. Néha, mikor a gyepon heverészik, már föld alatt képzelet magát, sejti, érzi, mintha testéből már növények sarjadnának. Bretagne-i útja után milyen szívesen írja le egy kis breton falu temetőjét, a hol beföldesedett koponyákat látni, melyekből olykor a szemüregen valami virág nőtt elő. Ez a beföldesedett, virágot termő koponya symboluma annak a végső egységnek, melybe minden, a mi valaha egyéni életet élt, beolvadandó lesz.

Tépjük szét hát a lánczot, mely a múlandó, tökéletlen dolgokhoz köti érdeklődésünket! Hagyjuk ott hazánkat, vallásunkat, nemünket! Hogy Franciaország létrejöheszen, előbb meg kellett semmisülnie a provinciák külön életének; hogy a humanitarius érzések igazán létrejöheszenek, meg kell semmisülnie a szűkkeblű hazafiságnak; s ütni fog majd a humanitarius érzések végőrája is, mert valami még nagyobb, még magasztosabb fog a helyébe jönni, az egész mindenség szeretete.

Tehát nem is tökéletes érzéketlenségről van itt szó. Az egyén ugyan egymásután vonja meg rokonszenvét családjától, hazájától, vallásától, sőt végül nemétől is, de csak azért, hogy mind szélesebb körnek adhassa oda magát.

Ennek az egész, kissé mystikus végű philosophiának főgondolata az egyéniség kiküszöbölése, s ez azonos azzal az elvvel, melyet a Flaubert æsthetikájában impersonnalitásnak nevezünk. S ezek után nyilvánvaló a két rendszer rokonsága. Ha az ember tökéletes akar lenni, a természethez kell alkalmazkodnia. A művészetnek is, ha tökéletességre törekszik, a természetet kell követnie. Az az «emberfölötti impersonnalitás», melyet Shakespeareben bámúl, azonos a természet érzéketlenségével.

A Flaubert æsthetikájának különös jellemzője, hogy a művészi alkotás minden mozzanatát bizonyos kritikai szellem irányítja, mely folyvást ott áll, ügyel, hogy e tárgyilagos munkába bele ne avatkozzék valahogy a művész egyénisége. Ez nem egyéb, mint az ihlet leghatározottabb száműzése. S ez az, a miben

Flaubert homlokegyenest ellenkezik a romantikusokkal. De ez az, a mi megmutatja, hogy Flaubert a XIX. század második felébe való, a hol az értelmi élet minden megnyilatkozásán el-
úrhodott a tudomány módszere. Minden értelmi munka, a mi akkor készül, bizonyító értékre, végérvényességre tart számot, mert téglája akar lenni annak a nagy épületnek, melyet majd a jövő philosophusai raknak. Mielőtt tehát csak egyet is lép-
nénk, el kell távolítani mindent, a mi elterelhetne a jó útról, a mi tévedésre adhatna alkalmat. Így a tulajdonképeni tudományokban: félre a vallással, ha tudományról van szó. Az irodalmi bírálatban: ne ítéljünk egyéni benyomásaink szerint. Egyforma közöny, vagy ha jobban tetszik: egyforma érdeklődés illet meg minden irodalmi művet, mert a legeggyügyűbbek, mint a legjelesebbek, egyaránt fontos documentumai egy bizonyos kornak, egy bizonyos fajnak. Magában a művészetben pedig: óvakodjunk az inspiratiótól — csak vértolulás az egész, mely megzavarja a tiszta látást, elidétleníti a valóságot.

Mindenütt óvakodnak valamitől, mindenütt a tárgy: a tanulmány, a művészet tárgya vezet, mindenütt a munkás egyénisége mosódik el: szóval mindenütt kritikai szellem irányítja az egész értelmi tevékenységet. Valószínű, hogy mindezt a Comte positiv philosophiája készítette elő. Flaubertnél, míg a Renan hatása kétségtelen, a Comte befolyása nem egészen bizonyos. Legalább is okunk van habozni. Keleti utazása idején, Jeruzsálemben olvasta Comte *Positiv Philosophiáját*, s egy levelében egyszerűen «lesújtó ostobaságnak», a «komikum kimeríthetetlen bányájának», a «groteszk valóságos kaliforniájának», «utopiának» stb. nevezi. Mindamellett, Flaubert minden tiltakozása ellen is, megengedhetnök, hogy Comte óriás hatással volt rá. Nem ez volna az első eset, hogy valaki félreismerje s támadja eredetét. De mindegy! elég tudnunk, hogy Flaubert sem elszigetelt jelenség, hanem ő is egy törvényszerű evolutio kényszere alatt áll.

III.

A Flaubert elméletében van valami ellenmondás. Egyik paragraphusa, bár látszólag a főelyből következik, mégis határozottan ellenkezik vele. Mikor a tárgy megválasztását a művész temperamentumára hagyja, látszólag a maga medrében mozog;

mert azt akarja mindenáron kikerülni, hogy a választás szándékos, tudatos legyen, vagyis hogy az író egyéniségének része legyen benne. S cseberből vederbe esik. Mert ugyan van-e valami egyénibb, subjectivebb a világon, mint az egyes ember temperamentuma? S Flaubert épen erre bizza a tárgyválasztást! Itt tehát akaratlanul is belecsúszik az elméletbe egy kis romantikus, vagy mondjuk: csak subjectiv elem. S a mi legnevezetesebb, ez nem csak az elméletben van így, hanem a gyakorlat is igazolja.

Mert egyáltalán lehetséges-e, hogy a tárgy megválasztásából minden egyéni beavatkozást kizárjunk? Ilyesmi csak úgy volna elképzelhető, ha az íróknak valami felsőbb forum osztogatná a kidolgozandó tárgyakat. És csakugyan, már maga az, hogy milyen tárgyat választ valaki művészi földolgozásra, legtöbbször jellemző az illető művészre, mert egyéniségével szoros kapcsolatban áll. Jellemző többek közt Flaubertre is, sőt újabb bizonyíték írói jelleme kettősségére. Azon regényei, melyeket az első (naturalista) csoportba soroltunk, a jelenkori francia életből veszik tárgyukat, tehát olyan körből, mely közvetlenül megfigyelhető. A másik (némi túlzással romantikusnak jelölt) csoportba valók történeti, sőt nagyrészt legendás tárgyakat dolgoznak föl regénynyé, vagy novellává; ezeknél tehát a közvetlen megfigyelés ki van zárva, de annál több szabadság jut a képzeletnek, sőt némi mystikus rajongásnak. Két színdarabja közül is az egyik egykorú tárgyat dolgoz föl, míg a másik valószínűs tündéries színjáték. De elég volt ezt most csak megpendítenem. Magyarázata majd később következik.

Hanem még kézzelfoghatóbb az ellenmondás, mikor valamely későbbi levelében lerontja azt, a mit előbb absolut, megmásíthatatlan szabályul állított föl. Mikor például Leconte de Lisle költeményeinek olvasása után, néhány megjegyzést téve a formára, stilusra, így kiált föl: «de van benne, a mi mindenél többet ér: ihlet!» Így ejt el egy-egy csodálkozó szót Hugo Viktor olvasásakor, kinek kiapadhatatlan lyraságát sohasem győzte eléggé bámúlni, a kit mesterének tekintett, ő az *impossible* Flaubert a lyrikusok óriását! Különben is levelei némely helyéből kitetszik, hogy ezt a műelméletet, mely a stilust teszi a művészet lényegévé, csak a közönséges írókra tartotta mérvadónak, magát is azok közé számítván.

Látnivaló, hogy az a kétféleség, melyet műveire vonatkozó-

lag említettünk, megvan az elméletben is. S itt is, mintha valami kettős szerelem volna az oka, mely majd ide, majd oda húzza; maga személyében példáját mutatva annak az állhatatlanságnak, melyben ő az ember szerencsétlenségét látta, melylyel szemben a természet fölséges nyugalma hivatkozott, s törekedett is, de úgy látszik: hiába törekedett. Van hát itt csakugyan valami megmagyarázni való s most már ideje, hogy ehhez is hozzá-lássunk.

HORVÁTH JÁNOS.

ÉRTESÍTŐ.

Büntetőjogi irodalmunk és két legújabb tankönyve.

Dr. Angyal Pál egyetemi magántanár, ny. r. jogtanár a pécsi joglyceumon, büntetőjogi előadásai. Megjelent füzeteként 1904 5-ben, eddig 432. l. Pécs, Lechner Kornél.

Dr. Finkey Ferencz egyetemi magántanár, a sárospataki jogakadémia ny. r. tanára: A magyar büntetőjog tankönyve. Átdolgozott és bővített második kiadás. Budapest, Politzer, 1905. 899 l.

A magyar tudományosság legelőkelőbb csarnokában, a Magyar Tud. Akadémia elnöki székéből a legutóbbi közülésen dr. Kautz Gyula másodelnök *) úr ajkairól kemény panaszokat hallottunk, melyeknek lényege az, hogy «igazi, azaz mai európai értelemben vett tudományról és tudományosságról hazánkban eddigelé még nem igen szólhatni» (id. h. 267. l.), különösen a mi «a jogtudományt illeti, az külterjedelemre jóval magasabban áll, mint belterjedelemre s hiánya az is, hogy nem vette még fel magába eléggé az újabb nagy német jogtudósok mélyreható és éleselmű fölfogásának eredményeit» (id. h. 271. l.), «mindezt egybevetve, nem fölmeneteles haladásban, hanem inkább decadentiában vagyunk» (id. h. 272. l.).

Nem az én csekélységem hatáskörébe tartozik azt vizsgálni, hogy a széles látkörű, nagy tekintélyű és nagy érdemű tudósnak most idézett állításai egészökben mennyire találók, de midőn szakmánknak két legutóbb megjelent terjedelmes és rendszeres termékét olvasgatom, önkéntelenül is arra a meggyőződésre kell

---

*) Elnöki megnyitó-beszéd Kautz Gyula másodelnöktől; előadta az 1905 május 14-én tartott ünnepélyes közülésen. Megjelent: *Akadémiai Értesítő* 186—187. füzet (1905. június) 263—273. l.

jutnom, hogy az elnöki megnyitó tételeinek, különösen pedig a decadentiára vonatkozó legsúlyosabb megállapításoknak helyességét csupán az egyes tanszakok régibb és újabb magyar irodalmának tüzetes vizsgálata alapján lehetne és kellene eldönteni.

I. *Az anyagi büntetőjog* irodalmában — és minthogy két büntetőjogi munkáról van szó, az összehasonlítás szempontjából most kizárólag csak erről beszélhetek, — sajnos csupán valamivel több mint másfél századra kell visszapillantást vetnem.

Ezt a külföldön több évszázados tudományos munkásság előzte meg. Az olasz glossatorok már a XI. században írtak rendszeres büntetőjogi műveket; Francia- és Németországban, valamint Németalföldön már a XVI—XVII. században jogászai értékkel bíró, rendszeres büntetőjogi munkák készültek. Ellenben a magyar büntetőjogot csak a XVIII. század közepén dolgozták föl először Huszthy egri jogtanár (1745.), Gochetz (1746.) és Bodó, Gömör vármegye tisztii ügyésze (1751.). Már a kezdő tevékenység tekintetében évszázadokkal voltunk a nyugati államoktól elmaradva és ezen fölül a most említett mind a három első munka nagyobb tudományos érték nélküli, száraz compilatio.

A XVIII. század második felében és a XIX. század legelején, midőn Nyugat-Európának haladottabb államaiban a büntetőigazságszolgáltatás és büntetésvégrehajtás reformkérdései az egész közvéleményt foglalkoztatták, hazánkban, néhány gyenge értekezést kivéve, hét évtized alatt — egy büntetőjogi munka sem jelent meg.

A büntetőjogi reformtörekvések terén a XIX. század harmadik és negyedik évtizedében hazánkban volt ugyan egy fényes kor, de ezzel az irodalomtörténetírónak nem a jogtudomány, sőt általában nem is a szó mai értelmében vett tudománynak, hanem a politikai, publicistikai, hírlapi irodalomnak rovatában kell foglalkoznia. A társadalombölcseleti és a politikai irodalom hatása alatt a XVIII. század második felében és a XIX. század elején Nyugat-Európában, illetőleg Észak-Amerikában a büntető-törvénykezésnek és büntetésvégrehajtásnak oly nagy átalakulása ment végbe, melyhez foghatót a büntető-ítélkezésnek sok évezredes történetében sem találunk. Franciaország, melynek törvényhozása uttörő volt, 1791-ben és 1810-ben; a többi nyugat-európai állam pedig rövidebb-hosszabb idővel ez után újra építették fel a bírósági szervezetet; a babonás, embertelen és zsarnoki büntető törvények, az egyéni szabadságot és védelmet semmibe vevő

nyomozó eljárás helyébe az igazságosságnak jobban megfelelő, a törvénykezés céljait inkább megközelítő jogrendszerek léptek életbe.

Ezt a korszakos átalakulást, mely hazánkban csak 1861. után az országbírói értekezlet elvi megállapodásainak figyelembevételével, egészben pedig csak 1880-t követőleg a büntetőtörvénykönyv életbelépte és büntető eljárásunk fokozatos, lassú átalakulása óta következett be, nálunk nem a szakjogászok, hanem az államférfiak és politikusok kezdeményezték. A mit erről a *Stádium* megjelenése óta 1848-ig röpiratban, értekezésben, a napi sajtó hasábjain írtak, annak legnagyobb részében, — Szalay László dolgozatait kivéve, — nem a jogtudományi szempont uralkodott, hanem az, hogy a büntetőjogi reform egyik alkotórésze volt az általános alkotmányjogi és politikai reformnak. Még a nagyérdemű Szalay László is, a ki a büntetőjogi codificatiót kezdeményezte és a politikai körök érdeklődésének letünzte után is a figyelmet arra irányozni iparkodott, nemes egyéniségének egész vonzó szerénységével írta, hogy az ő dolgozatai nem jogászai, hanem publicistikai természetű munkálatok.

A büntető törvénynek 1843. évi javaslata, melyen Deák Ferencz és nagy nevű társai dolgoztak, mindenkor fényes emléke lesz a magyar jogászai elme munkásságának, de ebben az összehasonlításban, melyben a múltnak és a jelennek büntetőjogi tankönyveit vetem egybe, természetesen a párhuzamon kívül esik, mert nem elméleti, hanem codificatorius munka.

Nyugat-Európában a büntetőjog egész rendszerének mai értelemben vett tudományos művelése már a XIX. század legelső éveiben kezdődött*) és a XIX. század későbbi évtizedei és második fele Olasz-, Francia-, Németországban, Belgiumban és számos más kisebb államban a dogmatikai büntetőjog virágzásának kora. Egész könyvtárakat írtak össze és mindegyik államban több elsőrangú tudóst sorolhatnánk föl.

Ellenben hazánkban a büntetőjog egészét földolgozó munkák közül 1880 előtt csak kettő emelkedik ki, Vuchetich Mátyás egyetemi tanárnak jeles latinsággal megírt tankönyve (*Institutiones* 1819.) és Pauler Tivadar *Büntetőjogtana* (1864), mely

---

*) Feuerbach 1797-ben, Carmignani, pisai jogtanár 1807-ben megírták évtizedekre nagy hatást tett és egész iskolákat nevelt munkáikat.

ugyan első sorban tanítási czélokra volt írva, de tételes törvény hiányában a gyakorlatnak is kiváló szolgálatokat tett.

A büntető törvénykönyvek *Indokolása*, melyet legnagyobb részt Csemegi Károly írt, de melynek szövegezésén mások is közreműködtek, igen nagybecsű összeállítása a külföldi törvényhozás és jogirodalom azon időbeli állapotának, de nem a joganyag rendszeres földolgozása akart lenni, hanem arra volt szánva, hogy tájékoztassa a törvényhozás tagjait és lehetőleg kedvező színben tüntesse föl a törvényjavaslat álláspontját. Mint törvény-előkészítő munkálat az *Indokolás* nem is fejthetett ki mindent és természetesen sokkal több benne a nyersanyag (külföldi törvények és javaslatok szószerinti lenyomatása, vagy fordítása, kiváló tudósok nézeteinek szószerinti idézése), hogy sem akár commentár, akár rendszeres tudományos munka gyanánt volna tekinthető.

Az ebben a korban megjelent kisebb dolgozatok közül csak Fabriczy Sámuelnek, a Magyar Tud. Akadémia tagjának Szalay László által is magasztalt *Elementa juris criminalis hung.* (Lőcse, 1819.) című munkája, továbbá a *büntetés jogalapjáról* (büntetőjogi elméletekről) írt akadémiai pályamunkák közül Szemere Bertalannak jutalmat nyert monographiája válnak ki.

Mindent összevéve, azt hiszem, hogy ha valaki egyszer megírja a magyar büntető jogtudomány történetét és tüzetes vizsgálat tárgyává teszi az 1745-től 1878-ig terjedő első száz-harminczhárom esztendőnek irodalmi termékeit, arra az eredményre fog jutni, hogy kivéve Vuchetich és Pauler rendszeres munkáit és néhány kisebb dolgozatot, a többi munkáknak nincs kiválóbb irodalmi bece, különösen pedig azt fogja találni, hogy ez a hosszú időszak se az irodalmi munkálkodás mennyiségét, se annak minőségét illetőleg nem olyan, melylyel szemben korunkban decadentiáról beszélhetnénk.

II. A büntető törvénykönyv megalkotásával (1878.) büntetőjogi irodalmunknak új korszaka kezdődik. Nem is említve a csekélyebb jelentőségű vagy kisebb becsű tankönyveket és commentárt, a jogtanárok közül többen, név szerint Kautz Gusztáv (1881.), Werner Rezső (1881., majd *Kézi könyv* címen 1898.), Schnierer Aladár (harmadik kiadása 1888.), Fayer László (harmadik kiadás 1905.) dogmatice földolgozzák a büntetőjog egész rendszerét; Schnierer (harmadik kiadás 1893.) és Edvi Illés Károly (három kötetben, második kiadás 1894.) commentárokat írnak.

E munkák közül több kiváló dolgozat van, mely méltóan sorakozik az előző évtizedeknek legkiválóbb terméke, Pauler Tivadar nagybecsű *Büntetőjogtana* mellé.

A monographikus irodalomban oly buzgó munkálkodás állott be, melyet a korábbi évtizedekben nem is remélhattünk. Wlassics Gyulának két terjedelmes kötetre menő akadémiai pályaműve, (*A kísérlet, tettesség és részesség tana*, 1885.) bármely nemzet irodalmának díszére válnék. Nem tekintve a szaklapokban s részben külön lenyomatban is megjelent kisebb-nagyobb értekezéseket, Battlay Imre, Baumgarten Izidor, Fayer László, Heil Fausztin, edvi Illés Károly, Lukács Adolf, Tarnai János, Tóth Lőrincz, Vargha Ferencz, Werner Rezső és mások, különösen a fiatalabb nemzedéknek később említendő tagjai igen nagy számú, becses monographiát tettek közzé.

Mindezt figyelembe véve, azt merem állítani, hogy a büntetőjog tudományos irodalma hazánkban az utolsó 25 év alatt az előtt nem is remélt méretekre nőtt, belső értékére nézve pedig határozottan fejlődött. Az előbbi korszakban 133 év alatt 4—5 kiváló becsű munkát találtunk, most 25 év alatt egész csoportot. És e mellett legtöbb írónk szélesebb látkörből, nagyobb olvasottsággal, magasabb szempontokból tárgyalja a büntetőjog nagy problémáit és dolgozza föl a dogmatikának bonyolult kérdéseit, mint 1878 előtt.

A másodelnöki megnyitóban foglalt az a szemrehányás hogy »tétéles jogtudományunk nem vette még föl magába eléggé az újabb nagy német jogtudósok fölfogásának eredményeit« — egyrészt nem is találó a magyar büntetőjogi irodalomra nézve, másrészt nem is vehető kiindulási pontul, mert a büntetőjogi irodalmat nem szabad kizárólag a német jogirodalom mértéke szerint mérni. Igaz ugyan, hogy több német jogtanár és a német törvénykezésnek néhány kiváló munkása az utóbbi évtizedekben is igazán csodálatra méltó kitartással rendkívüli munkásságot fejtett ki, de a büntetőjognak classikus hazája évszázadok óta Olaszország volt, minden nagyobb haladást a francia irodalomnak köszönhetünk, melynek alapját az a *Code Pénal* (1810.) szolgáltatja, mely (több részletében ugyan módosítva) még mindig anyajoga a legtöbb európai büntető törvénykönyvnek. Az olaszokon és a francziákon fölül sokat tanulhat a magyar büntetőjogász a belga, angol, svájci, orosz, norvég, stb. irodalomból és a törvényhozásból, valamint a nemzetközi congressusok és a nem-

zetközi büntetőügyi egyesület (*Union internationale du Droit Pénal*) tudományos munkásságából, melyből más világrészek (főleg Észak-Amerika) szakférjai is kiveszik részöket. A büntető törvénykezésnek némely gyakorlati vonatkozásai, így a büntetési rendszer tekintetében pedig az a német jogtudomány, a melyet a nagyérdemű másodelnök úr megnyitó beszéde egyedüli mintakép gyanánt állított oda, semmi ujat nem teremtett, hanem csak északamerikai, angol, ir, francia mintákat utánzott. A büntetőjognak új irányai, melyek kétségtelenül új korszakot fognak nyitni a törvényhozásban és a tudományban, nem német földön keletkeztek, hanem Olaszországban és azok kitűnő munkásai közt, első sorban a francia Tarde és Garraud, a belga Prins, az olasz Ferri és Garofalo, a németalföldi Van Hamel, a norvég Getz, az orosz Foinitzky és még igen sok, nem német nemzetiségű író szerepel. A magyar büntetőjogászok tehát nem is tennének eleget föladatuknak akkor, ha csakis a német jogtudomány fölfogását «vennék föl magokba».

A német jogtudománynak nem kellő figyelembevételére vonatkozó vád egyébként nem is érheti büntetőjogi irodalmunkat. Ellenkezőleg, egyes művekből a német íróknak és törvényhozásnak túl erős hatása érezhető; és azok is, a kik — mint például Wlassics Gyula — a francia, olasz, belga, angol, stb. irodalom jelesebb termékeit egyforma gonddal tanulmányozzák és a nélkül, hogy eredetiségöket föláldoznák, igazi európai látkörrel fejtegetik tárgyukat, azok sem hanyagolják el a német jogtudománynak a dogmatikai fejtegetések alapossága és mélysége tekintetében csakugyan mintaszerű termékeit sem.

Mindezen fejtegetések eredménye az, hogy egészben véve büntetőjogi irodalmunk fejlődése felől nincs okunk kétségbe esni. Ellenkezőleg, örvendetes haladást tapasztalhatunk.

III. Különösen vigasztaló és büntetőjogi tudományos irodalmunk jövője tekintetében legszebb reményekre ad alapot az a tény, hogy az utolsó évtizedben e szakmának ismét nagy számban jelentkeznek fiatal, jeles tehetségű munkásai. Nem azokat értem, a kik valami alkalmi okból, (például, hogy a magántanári képesítést megszerezzék) egy-két értekezést összeállítanak, hanem olyanokat, a kik igazi tudományszeretetöket, fáradhatatlan szorgalmukat és tudományos gondolkozásukat éveken át végzett szakadatlan, komoly és alapos munkássággal bizonyították be.

A vidéki jogtanárok — kivéve a pozsonyi Szlemenics Pált —

az előbbi korszakban a büntetőjog terén nem fejtettek ki irodalmi munkásságot. Voltak köztök kiváló tehetségű férfiak — (például Pápán Stettner, (később Zádor) György, Deák Ferencz barátja, később a hétszemélyes tábla bírója) — kik hallgatóik számára kidolgozták a büntetőjog egész rendszerét, de kéziratuk közzétételére nem is gondolhattak.

Ellenben ma több vidéki jogtanár társam jogi irodalmunknak legbuzgóbb és legjelesebb munkásai közé tartozik. Kiváló elismerésre méltó, hogy munkásságuk nem csökken ellenére azoknak a sajnálatos nehézségeknek, melyekkel — a Magyar Tudományos Akadémia tagjait, vagy a tankönyvet író egyetemi tanárt kivéve — ma még minden jogi írónknak kézírata közzététele körül meg kell küzdenie. Jogi folyóirataink, illetőleg szaklapjaink egy ívnél nagyobb terjedelmű értekezést nem hajlandók, illetőleg nem képesek közzétenni és a *Magyar Jogászegyletet* kivéve jogtudományi monographia számára kiadót nem lehet találni, illetőleg a kiadó csak névleges, a szerző viseli a nyomtatás költségeit és az «ügynevezett» kiadónak még jelentékeny bizományi díjakat is fizet. Ha ilyen nehézségek ellenére néhány alapos készülségű és hivatott fiatal szakférfi, nem is valamely nagyobb tudományos központban, hanem meglehetősen elszigetelve, kis vidéki városban a jogi monographikus irodalom terén is szakadatlanul dolgozik, az kétségtelen tanusága annak, hogy tudományszeretetők, szakmájok iránt érzett lelkesedésök sarkalja őket a munkára. És ebben látom én szakmám körében jövő tudományos irodalmunk további fejlődésének biztosítékát.

Egy évtizedtől fogva dr. Finkey Ferencz és több mint öt év óta dr. Angyal Pál egyetemi magántanárok, a sárospataki jogakadémia, illetőleg a pécsi joglyceum ny. r. tanárai dolgoznak a hivatott fiatal írók e csoportjának élén. Mindkettőjük a büntetőjog számos nehéz fejezetének alapos monographikus*) földolgozásával és igen sok jeles értekezés írásával készült elő arra, hogy az anyagi büntetőjog egész rendszerének kidolgozásához fogjon.

---

*) Finkey *Az egység és többség tana a büntetőjogban* (1895), *A szándék fogalma és ismérvei* (1898), *A motivumok tana a büntetőjogban*, *A börtönügy jelen állása és reform kérdései* (1904) stb.; Angyal *A személyi bűnpártolás* (1899), *A személyes tulajdonságok és körülmények tana* (1902), *Az istenkáromlás* (1902), *A véletlenség és a kísérlet*, *A biztosíték mellett való szabaddábra helyezés* (1903) stb.

Finkey *Tankönyve* lényegesen átdolgozott és bővített második kiadásban, 900 oldalra terjedő kötetben egyszerre, Angyal *Büntetőjogi előadásai* füzeteként jelentek meg.

IV. Más jogi tanszakok műveléséhez viszonyítva, a büntetőjognak rendszeres földolgozása korunkban jelentékeny nehézségekbe ütközik. Az író nem elégedhetik meg azzal, hogy a tételes jogot kizárólag jogászi szempontból előadja. A tanuló és a gyakorlati törvénykezés munkásai számára első sorban azt kell ugyan előadnia, a mit azoknak a jogi dogmatika eddigi kétségkívül fényes eredményei és a hazai judicatura megállapodásai szempontjából ismerniök kell, de minden rendszeres mű s így a tankönyv írója is csak akkor oldja meg föladatát, ha tekintettel van egyrészt azokra a jogtörténeti alapokra, melyek fejlődésének eredménye a tételes jog, másrészt arra a mélyreható tudományos küzdelemre, azokra a kutatásokra, melyek a jövő büntetőjognak kifejlesztése érdekében napjainkban világszerte folynak.

A büntetőjogi tudomány ugyanis épen korunkban átmeneti időszakban van.

Az utolsó három évtized alatt több tehetséges, mérész, agitatorius jellemű tudós a társadalmi és a természettudományoknak kutatási módszerét, vizsgálódási segédeszközeit, sőt egyes alapvető tételeit is átvitte a jogtudomány művelésére. Így keletkeztek azok az új irányok, vagy — a mint az olasz socialista párt egyik vezetője: Ferri egyetemi tanár és olasz képviselő, a büntető sociologia megalapítója elnevezte — a büntetőjognak azon új látkörei, («i nuovi orizzonti») melyek radicalis tüzzel támadták a tételes jognak alapvető tételeit és tanait. Bold. Wenzel Gusztáv előadásaiban azt szokta tanítani, hogy a jogtudománynak két szeme van: a történelem és a bölcsészet. Ha e hasonlatot akarjuk használni, ma azt kell tanítani, hogy korunk büntető jogának annyi szeme van, mint a görög rege Argusának. Számos olyan tudományág, mely csak a XVIII. század vége óta keletkezett, illetőleg csak a legutóbbi évtizedekben fejlődött ki vagy tett nagyobb haladást, így a bűnügyi embertan, az elmekórtan, a törvényszéki orvostan, a bűnügyi statistika, a criminologia, a büntető kóroktan, a büntető sociologia, a büntető politika, a penologia, stb. egészen új fölfogást vittek be a büntető jogtudomány művelésébe. Ilyenképen a radicalis újtók új iskolák alapvető tanait fejtették ki s a legtöbb európai államban kifejlődött közvetítő iskoláknak legkiválóbb tudósai is a büntetőjogot ma

oly irányokban tárgyalják, melyekről néhány évtized előtt még sejtelmök sem volt. Ezenfölül olyan mellék- és segédtudományok keletkeztek, melyekről a gyakorlati törvénykezés munkásainak is beható tudomást kell venniök, abból az egyszerű okból, mert hatásosabbá és sikeresebbé tették a küzdelmet a criminalitással szemben s minthogy jelentőségek és gyakorlati hasznavehetőségek évről évre nő, sokaknak fölfogása szerint nagyobb súlyt kell rájuk helyezni, mintsem a jogi dogmatika némely túlzásainak, scholastikus részleteinek ismeretére.

Az új iskolák és a közvetítő irányok egyes tanaiban sok túlzás van, számos tételök pedig már meg is van czáfolva, de munkásságuk ez ideig is szolgálatokat tett az emberiség haladásának, mert új eszközöket teremtett, melyek használatával a bűncselekmények száma csökkenthető és e tanok további kifejtésétől és gyakorlati értékesítésétől remélhető, hogy mind az a sok nyomor és szerencsétlenség, melyet a criminalitas az emberiségnek okozott, hosszabb idő múlva lassanként enyhülni fog.

A büntetőjogász ma nem elégedhetik meg annak tanításával, hogy a ki büntettet követ el, ilyen és olyan szabályok szerint ennyi büntetéssel fog büntettetni. Korunkban a büntetéseket embertani, törvényszéki elmekörtani és sociologiai szempontból tanulmányozzák, az őket környező társadalmi, különösen gazdasági élet-viszonyokat megfigyelik és a bűncselekményt nem úgy tekintik, mint elvont jogi fogalmat, hanem mint a társadalmi életnek egyik kóros jelenségét, melynek okait tudományosan kell kutatni és az arra vezető tényezőket részben hatálytalanokká lehet tenni, részben befolyásukat csökkenteni lehet.

Az államnak korunkban nemcsak a bűncselekmények megtorlása a föladata, hanem a megelőzés is. E megelőzés rendszere még nincs teljesen kiépítve, de alapjai már le vannak rakva és kidolgozására nagyobb súlyt helyeznek, mint a jogi dogmatika fényes technikájának művelésére.

Az előttem fekvő mindkét munka alkalmas arra, hogy mind a joghallgatót, mind a gyakorlati élet munkását előkészítse föladatának betöltésére, sőt mindkettő számos részletében a hazai tudományos kutatások irányítója, fiatal íróinknak a legjobb forrásokat és a földolgozás módját is megjelölő mű lehet.

Finkey *Tankönyve*, mely a három év előtt megjelent első kiadásnak, kivált az általános rész tekintetében, gyökeres átdol-

gozása, az egész anyagi büntetőjogot tárgyalja és pedig az általános részt kimerítőbben, az egyes büntetendő cselekményekre vonatkozó részt pedig rövidebben, a függelékben a kihágásokat, valamint a katonai bünteteket és vétségeket vázlatosan összeállítja.

Angyal *Előudásaiból* ez ideig csak a bevezető rész (126 o.), valamint a büntetendő cselekményre (127—210 l.), a büntetőjog kútfőire (211—316 l.) és a büntetésre (317—460 l.) vonatkozó fontos fejezetek hagyták el a sajtót.

A két mű összehasonlításából nyomban szembe tűnik, hogy Finkey *Tankönyve* tömörebb, Angyal *Előadásai* sokkal bővebbek s mind a tudományos vitakérdések, mind a judicatura földolgozásában inkább részletezők, úgy hogy ha az egész ily terjedelemben készül el, az utóbbi munka Finkey könyvénél jóval nagyobb lesz.

Mindegyik mű rendeltetésénél fogva természetesen első sorban a *tételes* jogi kérdéseknek dogmatikai fejtegetésére helyezi a súlyt, de mindegyikök megfelelően tárgyalja a büntetőjog új irányainak tanait és földolgozza a melléktudományokból mindazt, a mit a joghallgatónak és a gyakorlati törvénykezés munkásának ismernie kell, valamint különös tekintettel van a hazai iudicaturára is.

V. A ki napjainkban a büntetőjogot nemcsak mint jogi tudományt, hanem a melléktudományok eddigi kutatási eredményeinek szempontjából is tárgyalni kívánja, annak mindenkélettől igen nagy, heves vitáktól megárasztott külföldi irodalom legfőbb termékei felől kell tájékozódnia, a mi hazánkban, egyrészt előkészültségünknek egyoldalúságánál fogva, másrészt könyvtári viszonyaink bajai következtében kétszeresen nehéz föladat. A két szerző buzgalmának és jelenlegi állásukat tekintve nagy áldozatkészségének tulajdonítom, hogy ezt az általános tájékozást mindkét műben teljes mértékben megtaláltam.

Az irodalmi hivatkozásokat Finkey minden fejezet és paragrafus *élén* nagy buzgalommal állította össze s a hazai irodalomból a legtöbb cikket, értekezést is gondosan idéz, olyanokat is, melyeknek tudományos jelentőséget nem tulajdonítok. Angyal a legfontosabb irodalmi forrásokra gyakran a tárgy földolgozása közben utal.

Mindketten lelkiismeretesen elszámolnak arról, hogy az óriás irodalomnak minő termékeit használták föl első sorban,

sőt a fontosabb kérdéseknél csoportosan hivatkoznak több író nézeteire. Részemről a tankönyvben megelégedtem volna azzal, hogy az uralkodó fölfogást jelezték s annak támogatására vagy czáfolata végett a legkiválóbb írókra hivatkoztak volna.

Egyik munka sem tekinthető azonban mások nézetei egyszerű földolgozásának. Több lényeges kérdésben új álláspontot, új fölfogást találtam kifejtve.

A szerzők az anyagot nem a tételes jog sorrendjében, hanem helyes *tudományos* rendszerben dolgozzák föl. Finkey azokat a részleteket, melyeket szerinte a hallgatónak okvetlenül meg kell tanulni, nagyobb betűkkel, az inkább csak olvasandó, vagy általános tájékoztatást nyújtó fejezeteket pedig petittel nyomatta. Ezt a tájékoztató kettéválasztást azonban, (melyet részemről Angyal könyvében is helyesnek találtam volna) Finkey könyve nem mindenütt vitte teljesen keresztül. Például a történeti résznek egyes fejezeteit, valamint a melléktörvényekben foglalt rendelkezéseket, (teszem azt az országgyűlési képviselő választások fölötti bíráskodásról szóló törvénynek büntetőjogi szabályait (839 l.), vagy a judicaturának fontosabb megállapodásait (különösen a teljes ülési határozatokat, 546, 584, stb. l.) mint olyanokat, melyeket a hallgató is, a gyakorlat munkása is ismerni köteles, nagyobb betűkkel kellett volna szedetni.

A büntetőjog írójának korunkban egyik legnehezebb föladata, eltalálni a helyes mértéket arra nézve, hogy az új irányoknak forrongó, sőt részben már megczáfolt, részben erősen megtámadott tanaiból mit vegyen föl művébe és mennyire szorítkozzék dogmatikai fejtegetésekre. E részben mindkét szerzőnek sikerült a helyes arányokat megtalálni.

Csak természetes, hogy a büntetőjogi tudomány jelenlegi átmeneti korszakában s a kérdéseknek oly nagy tömege mellett, mint a minőre a két dolgozat kiterjed, a szerzők tanításának több részletére nézve észrevételeim lennének. *Eltérő szakvélemény* kifejtésének azonban vagy a jogi sajtó vagy valamely társadalomtudományi folyóirat hasábjain lenne helye. Egészben véve mindkét szerzőnek ítélőképessége, alaposága, lelkiismeretessége és helyes jogi érzéke olyan, hogy fejtegetéseik legnagyobb részét szerencséseknek tartom. Nagy számban találtam olyan fejezeteket is, melyek olvasásakor nem csak a fejtegetések végső eredményében, hanem a levezetésben, a gondolatmenetben is kiválóan gyönyörködtem.

Mindent egybevetve, azt a decadentiát, melyet az Akadémia nagyérdemű másodelnöke a tételes jogi szakmák tekintetében megállapíthatónak vélt, a most vizsgált két nagy terjedelmű munkában semmiképen sem találtam meg. Ellenkezőleg biztos reményt táplálok szakmám művelésének *fölmenneteles* haladása iránt, s különösen figyelembe véve azt, hogy se Finkey, se Angyal nem érték még el tanári és írói pályájok zenithjét, meg vagyok győződve arról, hogy tekintettel tehetségökre, teljes tájékozottságukra, valamint munkaszeretetöknek és munkabírásuknak ritkán található fokára, — további munkásságuktól még érettebb, még becsesebb eredményeket joggal várhatunk.

Balogh Jenő.

Megbízás Nélkül. . . Adalékok az actualis válsághoz. Írta Kvassay István. A consuli főtörvényszék elnöke. Budapest, 1905.

Ára 1 korona.

E tanúságos röpiratnak van egy személyes érdekű része is. Először erről a részről akarunk néhány szót mondani. Ez év júniusában nagy port vert föl Kvassay megjelenése a coalitio vezérbizottságában. A sajtó rajta volt, hogy nevétségessé tegye az úgynevezett «önjelöltet». Kvassay most visszafizeti e gúnyt s nekünk úgy látszik, hogy ez esetben is, mint sok másban, a gúnyolóra nagyobb súlya esik a komikumnak, mint a kigúnyoltra.

De akárhogyan ítéljük is meg a szerzőnek júniusi szereplését, bizonyos, hogy nincs oka eltitkolni azt, a mit akkor a szabadalmazott hazafiak előtt mondott. Most tehát bővebben kifejti eszméit e füzetében. Ismertetni akarjuk gondolatmenetét. «Téves az a nézet — úgymond — hogy két állam egymásközi viszonyában a teljes paritás csak akkor állhat fenn, ha az együttes működés terén a két államnak nyelve egyaránt érvényesül». Vajon a francia nyelvnek majdnem kizárólagos használata a nemzetközi érintkezésben csorbítja-e valamely államnak paritását és biztosít-e Franciaországnak valamely felsőbbiséget? Épen ily kevéssé csorbítja a magyar állam méltóságát az, hogy hadseregének egy részében sajtóságos helyzetünk és fejlődésünk miatt idegen a vezényszó. A mostani országgyűlés többségének az a felfogása, hogy a magyar vezényszó és szolgálati nyelv benne van az 1867: XII. törvénycikkben, tökéletesen

téves. Deák, Andrassy, Eötvös és Perczel Mór nyilatkozataiból egészen világos, hogy a «magyar hadsereg» kifejezés nem külön hadsereget jelent, hanem csak a közös hadsereghez tartozó ezredeket. Az 1867-iki XLI. törvénycikk félre nem érthető kifejezései is megczáfolják azt a fölfogást, hogy a XII. törvénycikk alapján követelhető volna a magyar vezényszó és szolgálati nyelv. Ezután Kvassay a vezényszó megállapításának felségjogát vizsgálja. Szerinte ez nem is fejedelmi jog, hanem csak jogszokás. Fennáll ez a jogszokás Mária Terézia uralkodása óta, 1867 óta pedig a magyar törvényhozásnak implicite létrejött jóváhagyása alapján. A 11. §-ban az «alkotmányos» jelző a fejedelmi jog előtt alapjában véve pleonasmus. A kiegészítés alkotói nem gondoltak arra, hogy a magyar országgyűlés egyoldalúan megváltoztathassa a hadseregre vonatkozó felségjogokat. Deák Ferencz egy 1867-iki beszédében ezt mondta: «A hadügyre nézve kimondottuk, hogy a vezérlet ő Felségének, a magyar királynak fejedelmi jogaihoz tartozik a magyar hadseregre nézve, ugyanazon joggal bír ő Felsége a többi tartományok seregeire nézve». Itt tehát Deák alig tesz különbséget a magyar és az osztrák fejedelmi jog közt.

Körülbelül ezeket mondja Kvassay a XII. törvénycikkben említett fejedelmi jogról. Ebben nem követhetjük, noha okoskodásának gyakorlati következményeit helyeseljük. Mert ma már a nyelv megállapításának jogát nem nevezhetjük jogszokásnak. Talán 1867 előtt az volt, 1867-ben azonban törvényben foglaltatik. Itt tehát törvényen alapuló királyi jogról van szó. S még sem változtatható e királyi jog oly egyszerűen, mint más királyi jogok. Az 1867-iki törvényben biztosított jog kétoldalú szerződésen alapul. Már pedig Deák megmondotta, hogy különbséget kell tennünk ily jog és egy egyszerű törvényen alapuló királyi jog közt. A kétoldalú szerződésen alapuló királyi jog biztosítva van az országgyűlési többség véleményeinek hullámlása ellen — jogilag legalább. A király alkotmányos király marad akkor is, ha az ily joghoz ragaszkodik az országgyűlési többség ellenében is. Az alkotmányos jelző még sem pleonasmus, mert annyit jelent a törvényalkotók szándéka értelmében, hogy a király az 1867 alapján törvényes felhatalmazás nélkül gyakorolt jogát most a törvény alapján gyakorolhatja — «kiszámíthatatlan nemzedékeken» keresztül. Nagyon okosan figyelmeztet bennünket a szerző arra, hogy a 11. §. nemcsak a nyelvmeghatározás jogáról,

hanem az egész hadsereg vezetése és szervezete jogáról is intézkedik. Ha tehát az országgyűlési többség sic volója megváltoztathatja a hadsereg nyelvét, megváltoztathatná egyszersmind a hadseregre vonatkozó összes intézkedéseket, ha neki úgy tetszik. És így ha a coalitio elmélete megvalósulna, egy parlamenti hadseregünk volna, melynek egy napon tisztjeit a képviselőház elnöke nevezné ki, másnap pedig a vezérbizottság.

Különben a szerző is igen szépen kiemeli az 1867-iki törvénynek szerződés-szerű jellemét és nagyon helyesen következteti ebből, hogy «a közös hadseregben ő felsége az egységes vezényszót és szolgálati nyelvet törvényesen csakis mindkét állam országgyűlésének a hozzájárulásával változtathatja meg. Nagyon a helyén van a szerzőnek idézete az 1798: XII. törvényczikkból, a mely szerint a törvények alkotásának, magyarázásának és megszüntetésének joga a királyt s a karokat és rendeket közösen illeti meg s az országgyűlésen kívül nem gyakorolható. Már pedig a coalitio s annak elődje, az obstructiót szervező pártok, ezt a jogot magok gyakorolták a törvények s a jogfolytonosság lábbal tiprásával. «Ő Felsége» — úgymond szerzőnk — meghajolt a jogfolytonosság elvei előtt — a coalitio vezérbizottsága még mindig daczol — s felelőtlen kormánynyá alakulva igazgatja, illetőleg izgatja az ország törvényhatóságait és nagy közönségét.

Tegyük még hozzá, hogy izgatják a passiv resistentiára oly kormány ellen, mely ha nem parlamentarizmus is, de a parlamenti kormányt akarja előkészíteni s így törvényességéhez szó sem férhet. Izgatják az adó megtagadására a közönséget, noha tudniok kell, hogy az adó nem a királyé, hanem az államé, mely elvérzik a folytonos vérvesztés következtében. Ily körülmények közt nagyon helyén van az oly bátor és okos beszéd, mint a mi szerzőnké. Ajánljuk füzetét minden jó érzésű magyar embernek. Tanulhat belőle mindenki, a kit véggép el nem bódított a szónokok és hírlapok lármája. Szerzőnk a quotáról, a gazdasági kiegyezésről épen oly tanulságosan értekezik, mint a közjogról s azonkívül mint írónak eredeti fordulatai is vannak. Egyet közülök idéznünk kell befejezésül. «Évszázados szakadatlan sorú alkotmányértésekhez és az az ellen való védekezéshez voltunk szokva. Átment ez a nyugtalanság, bizalmatlanság és gyűlékonyság vérünkbe s úgy vagyunk a békés, nyugodt alkotmányos élettel, mint a vándorczigány a fűtött szobá-

val; megfuladnánk benne, ha vagy magunk nem ütünk rajta rést, vagy legalább műsérelmeket nem teremtünk magunknak, hogy egy kis honfiúi kesergésre tehessünk mi is szert. Más-különbén igazán nem boldog a magyar!» Nagyon találó. De mégis mi az oka annak, hogy a Deák-párt idején s még később is egy-két évtizedig valahogy megmaradtunk a fűtött szobában? Voltak akkor államférfiaink, kik ha nem voltak is hibátlanok, legalább a nemzetnek ezt a beteges hajlamát nem használták föl izgatásokra. Sőt óvták a beteget a veszélyes befolyásoktól és gyógyítani akarták az organikus bajt. Most azonban ez államférfiakat egy oly nemzedék váltotta fel, mely felhasználja a magyar nép könnyen hívó gyanakodását személyes gyűlölségének és a pártérdeknek kielégítése végett. Talán egy második Mohács előtt állunk, mely az elsőnél szégyenletesebb lesz. De azért a «honmentőket» ünnepelni fogjuk még a romok közt is.

fgl.

Ny-islandsk lyrik. Oversaettelser og studier af Olaf Hansen. Koebenhavn, I. Frimodts Forlag. (Új-izlandi lyra. Fordítások és tanulmányok. Irta Olaf H.)

«Az a szándékom ezzel a könyvvel — mondja a szerző előszavában — hogy némi bepillantást nyújtsak vele Izland szigetének tizenkilenczedik századi érzelm- és gondolatvilágába. Minden idevaló képviselőt azonban nem szólaltathattam meg. Inkább akartam kevesektől mentül többet, mint többtől keveset nyújtani. A félbemaradt kép nem kép. Egy ízben egy tehetséges fiatal festőnek ültem. A míg én türelmesen bámultam a tanulmány-borította falra, addig ő azt magyarázta nekem, hogy nem elég, ha a kép hasonló, felfogásnak is kell benne nyilvánulnia. Jellemzéseimben és a költemények kiválogatásában szintén önálló felfogás tárul elé. Remélem, hogy könyvem lényegében helyes képet nyújt; de nem áltatom magamat azzal, hogy ne volna kiterjeszhető és mélyíthető.»

Bevezetésében Hansen azt fejtegeti, hogy Izland szigete, népe és szellemi élete ma is milyen idegen a dánok előtt. Pedig Dánia sokat köszön az óperencián túllévő szigetnek. Oehlenschläger sokat tanult az ó-izlandi irodalomból, szintúgy Grundtvig és Hostrup.

Thorvaldsen, a híres szobrász, izlandi eredetű. Kevesen vetettek azonban ügyet az új-izlandi irodalomra (Arentsen, Rosenberg, Kaalund, Richardt). Németország és Anglia tettek e téren legtöbbet, s különösen Poestion szerzett elévülhetetlen érdemeket (*Isländische Dichter, Eislandsblüten*). Ma már mindinkább átmege a köztudatba, hogy a XIX. század izlandi irodalma számottevő, sőt a nép csekély számát tekintve (70.000) egyenesen bámulatos. Az izlandiak különösen a lyrában váltak ki.

A bemutatott írók: Bjarni Thórarensen (1786—1841) *Izland, Oddur Hjaltalin, Sigrún dala, A nyugati szél, Csókolj meg újra* és *A tél* című költeményeivel. Ő az izlandiak egyik legnagyobb költője, a ki nemzete hajdani nagyságáért eped lelkes hazafias költeményekben; kitünőek emlékdalai, bájosak és bensők szerelmi versei. Munkássága csekély terjedelmű, de annál tartalmasabb. Mint politikus is kiváló érdemeket szerzett. Méltó társa, a kit irigység nélkül ünnepelt, Jónas Hallgrímsson (1807—1845). Bemutatott költeményei: *Izland, Eggert, Olafsson, Száll a kőd és zúg a szél, Az utazás végén, Üdvözet*. Az első költemény élénken emlékeztet Vörösmarty *Zulán futásának* bevezetésére. Jón Thóroddsen (1819—1868) a novella első szerencsésebb művelője (*Legény és leány*), a ki egyben jeles lyrai költő. Darabjai: *Csókolj meg, Mit fogok szenvedni*. Grímur Thomsen (1820—1896) rendkívül tanult és sokat utazott író, költő, szerkesztő és politikus, kitől valók a *Skule, Skule lovaglása, Glaesivellirben, Half király magasban jár* című szép balladai költemények. Benedikt Gröndal (1826—) ragyogó, szívárványos képzeletű költő, ki szintén a lyra terén aratta legszebb sikereit (*A fülemüle, Az ősz, Napnyugta, Emlék, Vágy, Gyermekkor, A hegedű*). Páll Ólafsson (1827—) izlandi parasztköltő, a kinek szellemei látköre nem valami nagy; de a mit látott és érzett, annak rendesen talpraesett kifejezést is tud adni. «Bizony kevés dolog van az én világomban; abból a kevésből is csak keveset szeretek, de az nekem elég; olyan híven és mélyen tudok szeretni. Szinte gazdag vagyok vele» — mondja ő maga. (*Az ácsok, Levél fitestvéremhez, Glaesir, Dalok Raguhildhez, Véget nem ér egy éj sem, Őszi dal, Nyár*). Steingrímur Thorsteinsson (1831—) reykjaviki gymnasiumi tanár, az ifjúkori szerelem, a haza és a természet ékes szavú lantosa (*Stud és Ujelje, Pihenő az erdőben, A véletlen, Az első szerelmi álom, A hattyak, Hattyú-ének a pusztán, Tavaszí ara*). Matthias Jochumsson (1835—) sok-

oldalú író, költő, szerkesztő, pap, politikus, Shakespere és Ibsen fordítója, jeles lyrikus (*Futás, Hallgrimur Pétursson, Eggert Ólafsson, Ásdis és Grette, Grette hazatérte*). Haunes Hafstein (1861—), Brandes egyik leglelkesebb követője, a ki azonban csak ifjabb korában művelte a költészetet (*A vihar, Skarpheddin halála, Éjjeli lovaglás, Kaldadal alatt, A Geysirmél*). Thorsteian Erlíngsson (1858—) radicalis képviselő s harczias poéta, a ki számos új eszmét vitt hazája irodalmába (*Az istenek sorsa, A yankeek, Ragnheid*).

Összehasonlítva ez anthológiát Poestion *Eislandsblüten*-jeivel, kitünik a német fordító különb volta; bevezetése is mindenképen felette áll a dánnak. De az egyes írók jellemzésében sok a találó vonás a dán fordítónál, kinek egy-egy fordítása is költőibb a németénél.

Erdélyi Károly.

Új magyar könyvek.

Angyal Dávid. Adalékok II. Rákóczi Ferencz törökországi bujdosása történetéhez. Francia levéltári közleményekkel. Budapest, 1905. Kilián F. utóda. (8-r. 97 l.) 1 K 20 f.

Árkövy Richárd dr. A kartellek és trustök kérdése. Budapest, 1905. Kilián F. utóda. (8-r. 127 l.) 3 K 60 f.

Baumgarten Alajos. Rikkardo Acutó. Regényes korrajz a firenzei renaissance idejéből. Budapest, 1905. Toldi L. (8-r. 360 l.) 5 K.

Barabás Atala. Ecsetvonások. (Elbeszélések.) Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. 69 l.) 2 K.

Beniczkyné Bajza Lenke. Az élet könyve. Regény egy kötetben. Budapest, 1905. Lampel. (8-r. 252 l.) 2 K 40 f.

Brackel Ferdinande dr. A műlovas leánya. Regény 3 kötetben. Fordította dr. Rada István. Második kiadás. (Családi Regénytár. 41—43. köt.) Budapest, 1905. Szt.-István-Társ. (8-r. 154, 154, 152 l.) Egy kötet 1 K.

Csorba György. Az invariants elmélet angol iránya. Miskolcz, 1905. Ferenczi B. (8-r. 35 l.) 60 f.

Döntvénytár, Grill-féle —. VI. kötet. Szerkeszti Vavrik Béla dr. és Gyomai Zsigmond dr. Polgári törvénykezés. I. Általános határozatok. Rendes eljárás. Sommás eljárás. (1868 : LIV. t.-cz., 1881 : LIX. t.-cz., 1893 : XVII. t.-cz.) Gaár Vilmos közreműködésével szerkesztették Pap József dr. és Térfi Gyula dr. Budapest, 1905. Grill. (8-r. XII, 759 l.) 10 K.

Félegyházy Ágost dr. A budapesti tőzsde könyve. Az 1905. évi áruüzleti szokások és az áruüzleti leszámoló-rend. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 102 l.) 2 K.

Gaal Mózes. Hiúság. Regény. Két kötet. (Egyetemes regénytár. XXI. évf. 15., 16. köt.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 154, 176 l.) Egy kötet 1 K.

Gerő Attila. Költemények. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 184 l.) 4 K.

Hankó Vilmos dr. Magyarország fürdői és ásványvizei. Tájékoztató a fürdők, gyógyítóhelyek és ásványvizek megválasztásánál. Budapest, 1905. Toldi L. (8-r. 146 l.) 1 K.

Iparoktatás, Az —, Magyarországon és külföldön. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 728 l.) 5 K.

Jászi Oszkár dr. A történelmi materialismus állambölcselete. Második kiadás. (Társadalomtudományi könyvtár. III.) Budapest, 1905. Politzer. (8-r. VIII, 154 l.) 4 K.

Kenessey Béla. Női jellemképek. Kiadja a protestáns irodalmi társaság. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 339 l.) 2 K.

Kiss Géza dr. Az örökség elidegenítése a római jogban. Budapest, 1905. Grill. (8-r. II, 102, III. l.) 2 K.

Messinger Simon dr. A kartellek és a magyar törvénytervezet. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 55 l.) 1 K.

Rác Lajos dr. A kartellek és szabályozásuk. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 144 l.) 4 K.

Sebestyén Gyula dr. A magyar honfoglalás mondái. II. köt. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XIII, 546 l.) 6 K.

Sztehló Kornél. A coalitio forradalma a magyar közjog szempontjából. Közjogi tanulmány. Budapest, 1905. Toldi L. (8-r. 23 l.) 40 f.

Tisza István. A helyzetről. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 38 l.) 1 K.

Wolfner Pál dr. Osztályharcok a XIX. században. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. 136 l.) 2 K.

Zsolna. Tassy galambjai és más históriák. Budapest, 1905. Szt.-István-Társ. (8-r. 253 l.) 4 K.

GRÓF DESSEWFFY AURÉL.

Első közlemény.

A conservativismus fogalma.

A haladás elvének helyes alkalmazása a politika legfontosabb és legnehezebben megoldható problémája.

A korszakoknak változó szelleme minduntalan megszegi annak következményeit s midőn a követendő út világosnak látszik is a számoló államférfi szeme előtt, a tömeg szenvedélye gyakran átcsap az általa megszabott korlátokon.

A maradiságnak és a fölforgatási vágnak egyaránt érzelmi okok az alapjai, melyek az államférfi realis terveinek egyaránt ellenségei. Széchenyi egész pályája e kettő elleni harcban áll s az utóbbi elleni küzdelmeiben gróf Dessewffy Aurél is osztozik, a harminczas és negyvenes évek jeles publicistája és szónoka.

Két nagy államférfi hatalmas szelleme hasztalan küzdött e szenvedély ellen s a nemzedék, mely politikájokat legyőzte, elfeledett igazságot szolgáltatni nekik. Egyiköknek a félreismerés lett osztályrésze; a másiké feledés.

Múltak az idők s az események rendre meghozták szomorú tanulságaikat. Megértette a nemzet is a tényeknek szigorú kritikáját s politikáját annak útmutatása szerint irányította. De nem változtatta meg a múltakról alkotott ítéletét s nem szünt meg hibáztatni a múltban azt az irányt, melyet a jelenben követett. Mély űr támadt a gyakorlati politika és a nemzet történelmi idealismusa között s e körülmény a mai politikai rázkódtatásoknak talán nem utolsó oka. De visszahatott a nemzet ethikai erejére is, melynek első feltétele a meggyőződés és a tett közötti teljes harmonia.

Ha szükséges tehát a gyakorlati politikát közel hozni a nemzet meggyőződéséhez; szükséges a nemzet meggyőződését is a gyakorlati politika következményeihez közelebb hozni. Ez a történelem föladata, melynek hivatása, hogy az élet mestere legyen. Szükséges azért, hogy a múltaknak tévedései a jelennek útmutatóivá legyenek, hogy így a tudomány, az életnek problémáit keresve, rányomja arra az eszmének — mindig megnemesítő — jellegét. Ha így az élet áthatja a tudományt s az eszme áthatja az életet, megszűnik az eszmék és a tettek közötti disharmonia.

E szempontokból kell vizsgálnunk Dessewffy Aurél pályáját s a conservatio elvét is e szempontokból kell megítélnünk.

A conservatio elvének helyes alkalmazása egy nemzedék politikai rátermetségének legbiztosabb criteriuma. A minden áron való fölforgatás és a minden áron való maradiság szelleme egyaránt annak hiányára mutat.

Káros tünet a minden áron való fölforgatási láz. Hibáztatni kell akkor is, ha az idealismus szertelenségeiből ered.

Még inkább hibáztatni kell akkor, hogy ha forrása nem az új nemzedéknek megnövekedett idealismusa, hanem a felelősség érzetének s a realitas iránti érzéknek megfogyatkozása. De legveszedelmesebbek e láz tünetei oly körülmények között, a midőn a fölforgatási vágy által a harcot nem a korszellem eszméi idézték elő, hanem egy elmúlt korszaknak kudarcot vallott eszméiért és nem a tekintélynek nyílt megtámadása, hanem azoknak félremagyarázásával. Az ilyen mozgalmakból az *idealismus*, a *merészség* és a *haladás* szelleme egyaránt hiányzik. Pedig éppen az ezek iránti — soha el nem múló — nagy rokonszenv az, a mi bearanyozza a fölforgatási politika embereinek vészthozó pályáját. Ezek nélkül a nagy tulajdonságok nélkül a fölforgatási vágy csak a felelősség és a realitas iránti azon teljes érzékenységből ered, mely mindig jellemzője volt azoknak, kik saját vágyaik és érdekeik irigylendő subjectivitasával nézik e világ dolgait.

Minden fölforgató irányok legelfajultabbja ez, mert a radicalismus könnyelműségével a maradiságnak tehetetlenségét is egyesíti.

Éppen oly hiba a helyes politika szempontjából a másik végllet is: a maradiaknak minden áron való mozdulatlansága.

Mindennek célja a fejlődés, a tökéletesedés, a haladás.

Az emberi szellem folytonos haladása az, a mi az állami életben is folytonosan érvényesül.

Kóros tünet tehát a nemzetek világnézetében a minden áron való mozdulatlanság szelleme – különösen oly időkben, midőn nagy jelentőségű események oly tanulságokat szolgáltatnak, melyeket nem látni lehetetlen és ignorálni nem szabad. Még nagyobb hiba ez akkor, ha a régi irányhoz való ragaszkodás egyik nagy oka az új irány kitűzésére és megvalósítására szükséges productív tehetségek ritkasága vagy elnyomatása. Az improductivitas ilyenkor az ethikai nagyság glóriájával van körülveve.

De legveszedelmesebb e szellem olyan megnyilvánulások között, midőn megzavarja magát a fönnálló rendet és az összhangot annak minden eleme között.

Minden maradi irányok legelfajultabbja ez, mert a reactionának eszme-szegénységével egyesíti a fölforgató irányok egész anarchikus jellegét.

Ez a két irány tehát – a maradiság és a fölforgatás – a józan haladásra egyforma veszély; a föntebb vázolt két szélsőség pedig a veszélyek két legnagyobbika.

Különösen tanulságos ezekkel szemben azon államférfiak pályája, kik a változtatásban és a változatlanságban egyaránt helyes érzékkel tudtak mértéket tartani.

Széchenyi alapelvét – melyen egész politikája alapul – Grünwald úgy fejezte ki, hogy «előbb a nemzet substantiájában kell változásnak beállani s ha ez megtörtént, szükségképen be kell következni a formák átalakulásának is.» (Grünwald. *Az új Magyarország* 367. lap.)

Ez gróf Dessewffy Aurél politikájának is – és minden helyes politikának – legfőbb alapelve.

A haladás elveinek helyes alkalmazása csak ezen az alapon lehető. Minden nemzetnek ez elvet kell szem előtt tartani.

Hogy ne engedje formalismusba tévedni és a substantia valóság fejlesztésétől elterelni a haladás szellemét: conservativnek kell lennie.

Hogy a haladásnak e szelleme valóban meg legyen és mindinkább megerősödjék: a radicalismus merészségével kell bírnia.

A múltaknak minden előítéletével szakítva, minden el-

fogultságtól menten lehet csak megoldani ezt a föladatot. Igazságot kell a történelemben keresni, nem pedig költészet; annak elfogulatlan vizsgálata megtanít higgadtan nézni az eseményeket s meglátni a kérdések megoldásának tárgyi nehézségeit.

Mint a hol a nép naiv észjárása nem bír mást látni, mint garabonczás diákat és gonosz szellemeket; a komoly megfigyelő tudja, hogy itt nincs egyéb, mint a természet változatlan törvényeinek egyszerű nyilvánulása.

A múltnak megítélésében kell legelőször a haladás szellemének megnyilatkoznia.

És ha áthatja a múltaknak vizsgálóit a haladásnak e szelleme; az elfogulatlan vizsgálat eredménye mindig és mindenütt ismét csak ahhoz az elvhez fog visszavezetni, hogy az igazi politikai haladás a substantia és nem a forma fejlesztésében áll.

A kettős föladat ez eredményben összetalálkozik.

Ennek az elvnek alkalmazása a valódi haladás alapföltétele.

Ebből a szempontból kell vizsgálnunk gróf Dessewffy Aurél politikai elveinek rendszerét s a haladás európai irányainak történetébe beilleszteni.

Egy általános európai áramlat az, melynek hozzánk eljutott jelszavai és eszméi ellen kellett küzdenie s mely, Franciaországból kiindulva, az állami és társadalmi rendet támadta meg.

Vizsgáljuk meg ez eszmék eredetét s relativ jogosultságukat.

A forradalom és a reactio.

A francia forradalom a *tekintély* és *uralom* elvét alapjában rendítette meg s a szabadság és egyenlőség propagandájával egész Európát betöltötte.

Ez a mozgalom eredetileg a francia hűbériség ellen irányult s csak midőn e hűbériség a monarchia védelme alá menekült, fordult egyszersmind a monarchia ellen is. Az egyenlőség erős szeretete volt az, a mi a szabadság cultusához vezetett. (A rémuralom és Napoleon alatt — midőn az egyenlőség érdeke kívánta — e szabadság népszerűen nyomtatott el.)

A monarchia azonban önmaga ellen irányította a szenvedélyeket, midőn a hűbériség gyűlölt rendszerével magát azonosította. Midőn pedig a külföld segítségéhez fordult, halálos ítéletét írta alá. Mirabeau államférfíui tekintettel átlátta, hogy a forradalom helyes irányba terelésének legnagyobb akadályai az emigránsok, kik — a hűbériséget és az idegegen befolyást képviselvén — ez egyenlőség és nemzeti büszkeség érzetét egyformán sértették. Pedig Mirabeau épen arra épített, hogy a forradalom alapelve az egyenlőség lévén, a monarchia elismerése mellett mentse meg magát. Politikáját nem sikerült megvalósítania s a hűbériség és az idegen uralom elleni gyűlölet elseperte a régi monarchiát.

A francia forradalom elvei Európaszerte elterjedtek, a szerint, a mint az egyes országok viszonyaiban meg voltak azok az alapföltételek, melyek e mozgalmat eredetileg okozták.

A tapasztalat megmutatta, hogy e forradalom elvei (csak a specialis francia viszonyok általánosításán alapulva) mindenütt reactiót szültek, a hol a hűbériség és az idegen államhatalom iránti ellenszenv nem készítette elő az egyenlőség és szabadság eszméi számára a talajt. A hol ez a két tényező — a hűbériség és az idegen befolyás — hiányzott, ott ez eszmék nem érvényesülhettek s a mint e tényezők szünőfélben voltak valahol, szünni kezdett ez eszmék varázsereje is. Egy beteg korszak beteg termékei ezek, melyeknek az izmosodó egészség arányában kell eltűnniök.

Anglia volt az első ország, melynek követelménye ez irány ellen először állást foglalt. A hűbériség már rég túlhaladott állaspont volt, a törvény előtti egyenlőség teljes és az idegen dynastia III. György nemzeti király alatt végleg meghonosodott.

A polgári egyenlőség kibékítette a nemzetet a politikai egyenlőséggel, mert hiszen a politikai egyenlőség franciaországban is csak mint a polgári egyenlőség kivívására nélkülözhetetlen fegyver volt eredetileg szükséges. Kielégítette a nemzetet a kormányforma is, mert az se absolut, se idegen befolyás alatt álló nem volt. A polgári egyenlőség ez állapotában egy nemzeti, parlamentarizmus kormány alatt Angliát meg nem szédítették az általános emberi egyenlőség és szabadság hiú álmái. Aristokratikus és imperialis politi-

kájának a tekintély és uralom intact elve mindvégig alapja maradt.

Németországban is azonnal elkezdődik az eszmék terén a reactio, a mint az alapföltételek létrejönnek. A mint Stein reformjai megszüntetik Poroszországban a hűbériséget s a római szent birodalom fölbomlása és a napoleoni csaták után megszilárdul a porosz állam nemzeti egyénisége: ugyanaz a Hegel indítja meg a francia forradalom eszméi ellen a harcot, a ki örömmel üdvözölte azokat a hűbériség idején.

Az ő — kétségkívül természettől is conservatív — egyénisége veszi át az uralmat a német közvélemény fölött. Annak legkiválóbb irányítói annak idején szívesen látták összeomlani azt a római birodalmat, mely Ausztria túlsúlyának megállapítója volt s telhetetlenségével az idegenek befolyásának oly tág teret nyitott. A porosz monarchia nemzeti ereje bizalmat ébresztett önállósága iránt. Megvédelmezésére Hegel megalkotja azt a jogphilosophiát, mely a merev conservativismus legridegebb rendszere s a tekintély és uralom elvének legintransigensebb proclamatiója.

A forradalmi elveknek — a viszonyok egyébként kedvetlen volta ellenére is — természetes népszerűséget biztosított nálunk is az a két körülmény, mely ez elveknek hazájokban is diadalt biztosított: a hűbériség és az idegen befolyás iránti ellenszenv. Egy züllött államrendszerbe belekapcsolva, az osztrák birodalomnak tényleg provinciája lévén; annak uralma ellen küzdve, természetesen örömmel kellett fordulnia azon elvek felé, melyek az uralom elve iránt általában bizalmatlanok voltak s az állambölcsesség föladatának a végrehajtó hatalom megbénítását hitték. Természetes volt az egyenlőség elvén alapuló azon phrasisok népszerűsége is, melyek ezt az állapotot és a hűbériséget egyaránt védő aristocrazia ellen használtattak. Míg azonban Franciaországban a hűbériség elleni küzdelemből keletkezett a monarchia elleni támadás, nálunk — épen ellenkezőleg — a nemesség nagy részénél az osztrák monarchia központosító törekvései elleni közjogi harcából fejlődött a hűbériség elleni reform-mozgalom s magának a reform-mozgalomnak is megvolt a maga közjogi háttere: a népnek a nemzeti eszme számára való megnyerése. Az osztrák kormány is nemcsak elvi conservativizmusból volt e mozgalomnak ellensége. Az ő állásfoglalásának is

megvolt a maga — bár más irányú, de mégis szintén közjogi — háttere. A hűbériséget védve, saját birodalmi politikájának támogatóit, a főnemességet védelmezte a democratia azon áramlata ellen, mely egyébiránt neki is ellensége volt.

Ausztria conservatív irányát naivság volna az e korbeli haladóparti közvélemény nyomán egyszerűen az elmaradottság makacsságának tulajdonítani. Megvoltak annak az irányynak — a külpolitikai viszonyokban gyökerező — igen alapos indokai. Vezető államférfiának szellemi túlsúlya és alkatelemeinek conservatív volta ugyanis az osztrák birodalomnak a francia forradalom elleni küzdelemben vezető szerepet adott. E szerepet a béke megkötése után is 1848-ig megtartotta. Külpolitikai nagyságnak jogcíme tehát épen conservatismusának rendítetlensége volt s megszűnt volna ennek erkölcsi alapja, mihelyt országaiban túlsúlyra jut az az irány, a melynek leküzdésére adatott át számára Európában a vezérszerep. De a haladási irány a nemzeti eszme fölébresztésével meggyöngítéssel fenyegette magának a birodalomnak belső szilárdságát is, és — a nemzetek szétírányuló érdekei következtében — a monarchia egységét is veszélyeztette.

A nemzeti öntudat fölébredése pedig — mindezen fölül — a monarchia külpolitikájának nemcsak eddigi irányát, hanem, az olasz, német és magyar érdekek különbözősége következtében egyáltalán bármily egységes külpolitikai irányt lehetetlenné tett volna. Hogy e félelem mennyire alapos volt, azt általában az 1848-iki év eseményei, különösen pedig a magyar országgyűlésnek az olasz kérdésben való állásfoglalása bebizonyították.

A haladási irány tehát első sorban a monarchia egységét, másod sorban európai vezérszerepének ethikai alapját, harmad sorban pedig külpolitikája egyirányú vezethetésének lehetőségét veszélyeztette. Metternich politikájának célja tehát — a maga szempontjából igen helyesen — az volt, hogy ez a monarchiával ellentétes érdekű — áramlat ellen küzdve, segílyt nyújtson egyszersmind azon főúri osztálynak is, mely a monarchia egységének legbiztosabb támasza volt, hogy így a monarchia hatalmának barátait épen e hatalom ellenségeinek leverésével nyerje meg. Ez az alapja Metternich politikai rendszerének, melytől a következetességet megtagadni nem lehet.

Azonban épen az a körülmény, hogy a haladási mozgalomtól a monarchia egységének meglazítását lehetett várni, tette e mozgalmat magyar szempontból szükségessé. Széchenyi épen az összmonarchia e meglazulását akarta elérni; a hűbériség megszüntetése által pedig — a néppel való solidaritás alapján — Magyarország önállósítását megszilárdítani. Ez a törekvés rendre sikerült is s a negyvenes évek elején e mozgalom már oly erős volt, hogy annak ellenállani többé nem lehetett. És most épen az a közjogi szempont, mely Metternichnek azt parancsolta, hogy a hűbériséget védők pártját fogja, parancsolta a haladási irányhoz való csatlakozást.

A haladási mozgalom az lett most, a mi a maradi aristocrazia annak idején volt: döntő tényező. A monarchiai egység védőinek ehhez kellett most alkalmazkodniok. E ponton Metternich Széchenyivel összetalálkozott. Benne erős segítséget talált ezentúl azok ellen, kik a polgári egyenlőség követelményeivel meg nem elégedve, a democratia s a fokozatos nemzeti fejlődés helyett separatív hívei voltak s a tekintély és uralom elvének egyaránt heves támadói.

A haladási irány bomlasztó ereje itt már a magyar szempontból szükséges határokon is túlcapott s ezen kívül a nemzetiségi mozgalomban is éreztette hatását, s a democratia követelései végeredményben ismét e nemzetiségi mozgalom erejének megnövelésével fenyegettek. Az államegység következményei e ponton már a magyar érdekekkel is szembehelyezték a haladási mozgalom túlzó irányának érdekeit.

A szabadság és egyenlőség eszméi azonban — mint láttuk, — csak ott találtak erős nemzeti ellenállásra, a hol annak alapokai — az idegen befolyás és a hűbériség — teljesen megszűntek.

Széchenyi a túlzó irányt — káros eredményeit nem tekintve — már csak azért is elítélte, mert a döntő tényezőket — a kormányt és aristocrátiát — a nélkül is késznek látta a hűbériség és az idegen uralom rendszerének elejtésére.

Tényleg azonban Magyarországon ez időben a hűbériség is és az idegen uralom is még fönnállott. Ez az oka a túlzó irány sikerének, mely minden okoskodással szemben is e tagadhatatlan tényekre támaszkodott.

Metternich és Széchenyi múltjok emléke alatt se közös

irányuk iránt, se különösen egymás iránt bizalmat kelteni nem tudhattak. A reactio vezérétől a haladás, a nemzeti ébredés vezérétől pedig a mérséklet jelszavát elfogadni a nemzet vonakodott s ők magok is — egy elmúlt korszak elmúlt tusáinak kibékült ellenfelei — összetalálkoztak ugyan, de együtt haladni nem tudhattak.

A mérsékelt haladás politikájának megvalósítására oly egyéniségre volt szükség, kit se reactionarius, se ellenzéki múlt emléke nem akadályozott.

Európai szempontok ; classicismus és romanticismus.

Gróf Dessewffynél otthoni benyomásai két irányban hatván ki politikai világnézetének fejlődésére: politikájának európai szempontokat, izlésének classikai irányt adtak.

Az európai szempontok a diplomacia iránt (és így a politikában is a külpolitikai szempontok iránt) tették figyelmessé — már természettől is széles látkörű — szellemét s a megyei politika provincialismusától elidegenítették.

Irodalmi műveltsége pedig kiformalta azt a páratlanul masszív, tömör stílust, melynek classikus egyszerűségét és világosságát politikusaink közül — Deák Ferenczet kivéve — egyetlenegynek sem sikerült elérnie.

E két irány — az európai és a classikai — Dessewffy egész világnézetére kihatott s megerősítette fejlődésében egyéniségének eredeti jellegét.

A külpolitikai szempontok iránti érzék vitte Bécsbe, kerestette föl vele az idegen hatalmak képviselőit s az innen merített tanulságok megóvták a provinciális elzárkozottság szűk látkörű elveitől és segítették észrevenni Ausztria politikájának eredeti s legfőbb rugóját.

Ausztria belkormányzása ugyanis állandóan külpolitikai érdekek után igazodott, a mint hogy Ausztria egész léte sem volt nemzeti, hanem tisztán csak külpolitikai fejlemény. Sajat uralma alatti országok egy részén csak külpolitikai eszközökkel uralkodott s ez eszközök ismét befolyást adtak oly államokra, melyek fölött uralkodni tulajdonképen nem volt joga. Összefolytak a kül- és belpolitika határai s ez utóbbi föltétlenül igazodott az előbbinek érdekei szerint. A monarchia keletkezésének, létének, hatalmának és tekin-

télyének egyaránt forrása ez volt. Magyarország csak kis része volt e birodalomnak — kiegészítő része minden törvényes kijelentéseink ellenére is — s döntő súlylyal nem bírhatott egy oly monarchiában, mely Belgiumot csak nem rég veszítette el s Olasz- és Németországnak ura, Európa legitim fejedelmeinek pedig elismert vezére volt. Nem is belpolitikai eseményeken fordul meg ez időkben a magyar politika, hanem a külpolitikai érdekek visszahatásain. Azok adják meg az 1791-iki diéta sikereit, azok szegetik meg I. Ferencz alatt — törvénytelen nyomozással — az alkotmány legelemibb követelményeit s így alkotmányos annak első hulláma is csak a külpolitikai okokból ránk nehezedő nyomás elleni reactio. Az 1839-iki diéta is európai szempontok hatása alatt találta engedékenynek a kormányt s azok nyomása gróf Dessewffy irányának lehetőségénél s annak elismerésénél egyik főtényező.

Magok az 1848-iki év sikerei is csak az akkori külpolitikai — német és olasz — eseményeknek köszönik lételüket s azoknak elmúltával tűnő káprázatként lettek mind semmivé. Az a kiegyezés pedig, mely a lehető helyreállította, szintén külpolitikai eredmény s csak a datumokat kell néznünk s meglátjuk, hogy jött Villafranca után az októberi diploma s Königgrätz után a kiegyezés.

Ketten hozták azt létre: Deák Ferencz és Moltke. Ennyire kihatott a legújabb időkig a külpolitikai szempont kizárólagos uralma az osztrák belkormányozás irányára.

Azonban Európa, a diplomacia, az egész külpolitika, érdekeivel, hatalmának egész erejével, Magyarországot nem ismerte s a külpolitikai események súlya alatt annak tényleges függetlensége — közjogunk theoretikus érintetlensége mellett — összezsugorodott.

A tények ereje nemzeti függetlenségünket s törvényes jogainkat egyaránt mellőzte s a közvélemény törvénytelennek s nemzetietlennek tartotta azért azt a politikát, mely e tényeket vette alapul. Végzetes tévedés, mely a helyes nemzeti politikát a tények ignorálásával akarna keresztül vinni, rányomta törekvéseinek egészére az irrealitás bélyegét.

E fölfogásnak azonban nem szabad kihatnia a történetírásra s a közjogi világnézetnek nem szabad elhomályosítani az igazságot. Mert az igazság ismerete nélkül nincs tudomány, miként a tények ismerete nélkül nincs helyes politika.

Magyarország önállóságának közjogi fictiója azonban a múltban a tényekkel és a valósággal egyaránt ellenkezik.

Még Dessewffy európai szempontjai erős ellentétben állottak ekképen az ország többségének közjogi — provincialis — szempontjaival; irodalmi izlésének tiszta classicismusa Kossuthék romanticismusával volt ismét homlok-egyenest ellenkező.

A classicismus szigorú szabatosága ugyanazon elv æsthetikai érvényesülése, mely a politikában a rend tiszteletében nyilvánul. A classicismus objectivitása megfelel a tények ereje iránti érzéknek, melytől a romanticismusnak spirituálistomusa és a forradalomnak ábrándozása egyaránt idegen. Mindkettő szertelenségeivel szemben ez eszmeirány célja: a tárgyilagos fölismerés; ennek alapján a dolog természetéből eredő szükségképeni megkötöttség s az ennek szabályozásán alapuló harmonia.

Ezen classicus irány német képviselői is a culturalis fejlődés fokozatosságának szigorúan aristocratikus hívei. A régi Magyarország oktatási rendszerének classicus alapja miatt ezt az irányt tulajdonképen inkább nemzetinek kell tekintenünk, mint a romantikust s mégis a romantikus irány izlése e korban uralkodóvá vált s a forradalmivá alakuló haladási irány támasza. A közvélemény szemében egyedül nemzetivé ez az irány lett s a classicismus ösvénye elhagyatott.

Pedig a romantikus szellem, túlzása, érzelgése, rajongása a magyar nép eredeti jellemével homlokegyenest ellenkező. A faj-magyar nyugodt, méltóságteljes, realis egyéniségében és a magyar-népdal szabályos, áradozástól, exaltatiótól, érzelgéstől és túlzásoktól egyaránt ment jellemében mindennek semmi nyoma. A kor romanticismusa azonban megérezte velünk is hatását s a szabályok és rend ellen egyaránt küzdve, a stílus szertelenségével még inkább fokozta az elvek szertelenségeit.

A közvélemény a classicismus hideg világ-polgáriságától szívesebben fordult a romanticismus nemzeties jelszavához, miként a politikában az európai szempontok tárgyilagossága helyett a hazai közjog irreális, de a nemzet subjectiv vágyainak megfelelőbb tételeihez.

Az ország ekképen a tárgyilagosság mellőzésével az æsthe-

thikában saját nemzeti geniusának követelményeivel helyezkedett szembe, a politikában pedig saját európai helyzete szükségképeni követelményeivel.

Dessewffy Aurél ellenben, midőn mindezeket a szempontokat figyelembe vette, a *nemzet* igazi egyéniségére épített ugyan, de saját *nemzedékének* izlésével és meggyőződésével szembehelyezkedett. Ez azon korszakunk tragikuma, hogy a kikben meg volt a realis érzés, azokban hiányzott e nemzedék specialis idealismusa, e nemzedék idealismusának irányítóiban pedig hiányzott a realitás.

Az európai viszonyok összessége s azoknak követelményei egy nemzet által meg nem változtathatók s kétszeresen kell ezen — erőinek szempontjából változhatatlan — tényeket tekintetbe venni annak a nemzetnek, melynek hatalma csekély, dynastiája pedig erős s traditiója és létérdekei következtében egész politikáját épen ez európai érdekek követelményeire alapította. E szerint kell tehát a nemzeti érzelmenek irányulniok s ezen törekvés a nemzeti érzésnek nem megtagadása, még intensitásának csökkentése sem, hanem egyszerűen a helyes mederbe terelés.

Ez irány azonban mindig népszerűtlen volt.

A magyar nemzet politikai balsikereinek s annyi politikai kiválóságunk teljes elszigeteltségének hosszú időn át ez volt legfőbb oka.

E politikusaink joggal panaszkodtak a nemzetre, hogy nem érti meg a tényeket; a nemzet pedig panaszkodott, hogy nem értik meg érzelmeit. Ha azonban a helyes politika a tényeken és nem az érzelmeken alapúl — miután a tények az érzelmekhez nem alkalmazkodnak — az érzelmeknek kell e tényekhez alkalmazkodniok.

RÉZ MIHÁLY.

VÁZLATOK A SZABADELVÜSÉG TÖRTÉNETÉBŐL

Második és utolsó közlemény.*)

VIII.

Elérkeztünk a második kérdéshez, a melyet fejtegetéseink elején feltettünk. Vizsgálunk kell azt a viszonyt, a mely liberalismus és democratia között van, illetőleg volt.

Fentebb idéztük Leroy-Beaulieu fölfogását, mely szerint a democratia a liberalismus leánya volna. Leroy-Beaulieu eléggé szabatosan formulázza ezt az állítást. Szerinte a liberalismus két alapvető fogalma a szabadság és az egyenlőség. A democratia ugyanezen két fogalommal operál, de az egyiket alárendeli a másiknak. Nem a szabadságra helyezi a fősúlyt, hanem az egyenlőségre. Leroy-Beaulieu meg is magyarázza ezt az eltolást. «A democratia úgy találta, hogy a tömegekben a szabadság utáni vágy, mely az elme leg-nemesebb ösztöneiben gyökerezik, kisebb, mint az egyenlőség érzése, mely érzés a kevésbbé nemes indulatoknak hizeleg.» A democratia tehát a szabadelvűségnek mintegy durvább, nyersebb, a nagy tömeg szája ize szerint való kiadása volna, mely időrendben természetesen utána következik. Mintha ezt a gondolatmenetet már olvastuk volna valahol. Valóban, Leroy-Beaulieu, a ki különben éles kritikával bírálta Tainenek a forradalomról írt nagy munkáját, voltaképen teljesen azonos gondolatmenetet követ, mint Taine az *Ancien régime*-ben. Taine is hisz az eszmék és eszmények olyan elváltozásában, a mely Leroy-Beaulieu

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 346. számában.

szert a szabadelvűséget democratiává változtatta. A szalonok philosophiája az emeletről lejtött az utcára — íme a forradalmi tan terjedése; mondja Taine. A nagy tömegek szemében az egyenlőség kedvesebb, mint a szabadság — íme a democratia keletkezése; hirdeti Leroy-Beaulieu.

A történelmi materialismus nem tűri az ilyenmő okoskodásokat. Marx és követői szintén nem zárkózhattak el a történelmi tények elől, de másképen magyarázták őket, mint azok, a kik spiritualis elemekkel dolgoznak. A szabadelvűség és a democratia ellentéte kétségtelen, ezt ők sem tagadják. De mi volt ennek az ellentétnek oka? Szerintök nem az egyenlőség és a szabadság közötti elméleti különbség, hanem a nagy bourgeoisie és a kis polgárság közötti gyakorlati ellentét. Erre a fölfogásra már föntebb is rámutattunk, fejtsük ki most kissé bővebben.

Meg kell állapítanunk mindenekelőtt, hogy egy pontban Leroy-Beaulieu és Marx egyetértenek. A két fogalom történeti egymásutánját mindkét tanítás egyformán állapítja meg. Először a liberalismus fejlődött ki, belőle vált ki azután a democratismus — halljuk az egyik oldalon. A kis polgárság és a bourgeoisie fejlődése összeesik addig a pontig, a míg a bourgeoisie a hatalmat nem vette birtokába, csak ez után következik a democratismus — írja Marx. Idézzük különben ez állítását szószerint: «A kis polgárság a liberalismus felé fordul, a mikor a bourgeoisie befolyása emelkedőben van; mihelyest a bourgeoisie az uralmat a maga számára kivívta, a kis polgárságot heves demokratikus láz fogja el.» Ezt írja Marx a new-yorki *Tribüne* 1851 október 25-diki számában.

A liberalismus és a democratia közötti különbséget tehát a történelmi materialismus megalapítója is megteszi, és fölfogásának megfelelőleg osztály-különbségekre akarja visszavezetni. A democratismus ezek szerint egy a szabadelvűséggel egyenrangu történelmi tényező volna. Első hallásra ez majdnem elfogadhatónak látszik. A történelmi folyamat tehát oly módon ment volna végbe, hogy a liberalismus nem bírta kielégíteni azokat a várakozásokat, a melyeket hozzáfűztek és ezért követőinek egy része elfordult tőle. Ezek a radicalis elemek volnának a democraták.

Ha azonban végigtekintünk az elmúlt század történe-

tén, ha pontosan és figyelemmel vizsgáljuk az eszmék és irányok fejlődését, a liberalismus és democratia ez állítólagos viszonyát illetőleg olyan ellenmondásokra fogunk találni, a melyeket a legszebb categorisálással sem lehet elűtni. Ha a democratismus tényleg a liberalismus leánya, egy belőle kifejlődött külön és önálló irány volna, a logikai történeti fejlődésnek a következőképen kellett volna véghez mennie. A század elején, mondjuk első felében, az ellentet fokozatosan és lassan fejlődik ki, hogy azután a század második felében a két irányt teljesen elválaszsa. Minél inkább távolodunk időben az eredeti közösségtől, annál jobban kellene a két pártnak is egymástól eltávolodnia. Természetes volna továbbá, hogy a democratismus egyre több tért hódítson a liberalismustól. Mert hiszen idők folyamán a liberalismus egyre jobban bizonyítja be, hogy eredeti, nagy, átfogó programjából csak vajmi keveset tud beváltani, az elégedetleneknek, a megcsalódottaknak tehát a democratismushoz kellene csatlakozniok.

Másképen történt. Igaz, a liberalismus mindenütt meggyöngült, keserves csalódásokon ment át és keserves csalódásokat szerzett híveinek is. De helyzete az elmúlt század végén mégis aránytalanul kedvezőbb volt, mint a democratismusé. Mig a doctrinair szabadelvűség Európa majdnem mindegyik culturállamában nagy és számottevő párttal rendelkezett, a democratismus, egyes helyi fellobbanásokat leszámítva, lassan eltűnt. A democrata eszmék hívei és hirdetői mind magányosabb emberek lesznek és magányosak az utak, a melyeken járnak. Még élénk emlékezetünkben van az ősz Mommsen levele, a ki közvetlenül halála előtt azzal a kéréssel fordult híveihöz, hogy a közös ellenség ellen a socialismusban keressenek védelmet. Sokkal előbb, már 1884-ben halljuk democrata oldalról azt a kijelentést, hogy a democraták ne tartsanak attól, hogy állami socialistáknak nevezik őket, hogy a democratismus soha sem osztozott a manchesteri iskola fölfogásában az államról és így tovább. Megannyi közeledés a socialismus felé.

A democratismus tehát nem fejlődött, nem gyarapodott erőben, ellenkezőleg. Pedig, ha a XIX-ik század első felét, ha nevezetesen a negyvennyolczas események történetét tanulmányozzuk, nem zárkozhatunk el azon tény

elől, hogy a democratismus ez időben rendkívül fontos és igen számottevő szerepet játszott. Úgy Angliában, mint Franciaországban és Németországban erős befolyása volt a politikai fejlődésre, 1848-ban pedig egyenesen úgy látszott, hogy magához ragadja a vezérszerepet. A hanyatlás 1848 után kezdődik meg, de ez a hanyatlás azután rohamos. Különös azonban az, hogy a democratata eszmék hanyatlása nem vonja maga után a liberalismus hanyatlását is, pedig az elmondottak szerint ez utóbbinak voltaképen még a democratismus térfoglalása előtt kellett volna bekövetkeznie. Ellenkezőleg. A nagy 1848-iki catastropha után rövid idővel a liberalismus majdnem mindenütt hatalomra kerül, a democratismus ellenben nem támad föl többé soha.

Ennek az ellenmondásnak okát sokan a socialismusban keresik és kétségtelen, hogy a socialismus fejlődése nagyban hozzájárult a democratismus hanyatlásához. Marx ugyan, a maga «kispolgárság» megkülönböztetésével más véleményen van, ő szigoruan megvonja a határt a kispolgárság és a proletariatus között. Valójában azonban ez a hatás a század első felében teljesen elmosódott. Az elégedetlen tömegek még nem ismertek külön gazdasági programot, még nem tudtak osztály-ellentétekről, az a küzdelem, a melyet a polgári osztály a fennálló rend ellen folytatott, természet-szerűleg az ő küzdelmök is volt. A szabadelvű kívánságokat lehangosabban a proletariatus követelte és legtöbbet a proletariatus koczkáztatott és áldozott megvalósításukért. Kétségtelen, hogy ez elemekben, főleg tanult és képzett részökben már akkor is derengett a sejtés, hogy az ő útjuk és a szabadelvű bourgeoisie útja nem egészen ugyanaz. Kétségtelen az is, hogy sokan, a kik később, mikor a socialismus a maga programját fölállította, socialisták lettek, ez időben csak azért nevezték magokat democratáknak, mert valami megkülönböztetést mégis meg akartak tenni magok és a bourgeoisie között és más megkülönböztetést ekkor még nem ismertek. Hiszen a socialista név első föllépése is még annyira bizonytalan fogalmat jelent, hogy Marx indokoltnak tartja kiemelni, hogy 1848-ban az igazi socialisták nem a socialismus, hanem a communismus neve alatt szervezkedtek. Mihelyest azután az osztályalapon való

elválás megtörtént, a democraták egy része azonnal socialista lesz. Ámde úgy hiszszük, tévedés volna az 1848 előtti és 1848-iki democratismust tisztán erre az alapra visszavezetni. E sorok írója ezen a helyen kötelességének tartja azt is megjegyezni, hogy azon véleményét, a melyet szóban és írásban a democratismusról több ízben kifejtett, a kérdés részletes tanulmányozása után kénytelen elvetni. Ő is azt hitte eleinte, hogy a democratismus a szabadelvűség után fejlődött ki és hogy csak addig volt jelentősége, a míg a socialismus föl nem állította a szigorú osztálykülönbségeket. Annyi kétségtelen, hogy a socialismus rohamos fejlődése és a democratismus rohamos hanyatlása időben összeesnek egymással. Kétségtelen az is, hogy a socialismus kialakulása mélyreható befolyással volt a democratismus eddigi hiveire. És annyit talán most is állithatunk, hogy a democratismus számbeli és erőcsökkenése nagy részben a socialismusra vezethető vissza. Ámde a szabadelvűség és democratismus viszonyát illető véleményünket meg kellett változtatnunk. A democratismus nem másodlagos képződmény, nem a szabadelvűségből fejlődött ki, nem a szabadelvűségben találja kiindulási pontját. Ellenkezőleg. Épen úgy, a mint az angol radicalisok az angol szabadelvűeket időben megelőzték, a nyugoteurópai democratismus is megelőzi a nyugoteurópai szabadelvűséget. Nem a democratismus változtatja meg a szabadelvűség elemeit, hanem ellenkezőleg, a szabadelvűség változtat a democratismus eredeti alap-tételein annyit, a mennyit a gazdasági fejlődés szükség-szerűen megkíván. És a democratismus nem egy külön osztálynak, a kispolgárságnak saját osztályfölfogása, hanem épen az adja meg a jellegét, hogy osztályközi fölfogás marad mindaddig, a míg a liberalismus mint osztályérdek ki nem válik belőle.

IX.

A nyugoteurópai democratismusnak lényegét és törvényeit legtisztábban akkor ismerhetjük fel, ha a francia forradalmat ebből a szempontból vizsgáljuk.

A francia forradalom talán a legnehezebb tanulmány az új-kor egész történetében. Nemcsak a külső események

rettenetes caleidoscopja zavarja meg az ítéletet, hanem az elméleti fejlődés is teljesen zavaros és rendszertelen. Mintha a bellum omnium contra omnem állanánk szemben, hasztalanul keressük az uralkodó áramlatot, a vezető érdekeket. És épen a modern történelem áll a legnehezebb problema előtt. Azok, a kik egyszerűen adatokat sorolnak föl, a kik megelégszenek azzal, hogy pontosan elmondják, hogy most a királyt, most a girondiaiakat, most a királynét és most magát Robespierret nyakazták le — legföljebb annyit jelentenek ki, hogy a forradalom, Carlyle szavai szerint «carnagole complete» — tökéletes zürzavar volt. A modern történetíró azonban nem állhat itt meg, neki tudnia kell a zürzavar okát és meg kell állapítania a zürzavar törvényeit. Mert egy történelmi zürzavarnak is megvannak a maga törvényei, épen úgy, mint minden más történelmi folyamatnak. A francia forradalom eseményláncolata azonban rendkívül megnehezíti ezt a feladatot. A XIX-ik században a forradalmak napirenden voltak, és nem egy közülök rendkívül bonyolódott jellegű, de azért mindig meg tudjuk találni a gazdasági és társadalmi áramlatokat, a melyek lefolyásukat meghatározták. A júliusi forradalomban tisztán látjuk a bourgeoisie, a februári forradalomban a proletariatus szerepét. Majdnem matematikai képlet alakjában írhatjuk föl azt a mi a berlini vagy bécsi márcziusban az elégedetlen elemeket összekötötte. A nagy francia forradalomnál azonban ez a tudomány cserben hagy bennünket. Nagy és kis bourgeoisie, proletariatus és intellectualisok örült chaosban kavarnak szemünk előtt. Egységes vagy különálló osztályérdekeket hasztalanul keresünk benne. A februári forradalomnak minden mozzanatáról tudjuk, hogy miért történt meg. Tisztában vagyunk azzal, hogy a februári napokban a munkásosztály érdeke nyomult az előtérbe, a júniusi napok alatt ezt az érdeket azután a bourgeoisie vérbe fojtotta. De vajon milyen érdek követelte a girondiaiak halálát, milyen érdek küldte a vérpadra Dantont, miért jelent meg Gobel érsek a Convent előtt, hogy a vallás eltörlését indítványozza és miért állította Robespierre ismét vissza a legfőbb lény tiszteletét? A nagy bourgeoisie vagy a proletariatus ítélte-e halálra Marie Antoinettet és a szeptemberi mézszárlásokat milyen gazdasági szempont köve-

telte? Megannyi kérdés, a melyekre a választ nem tudjuk megtalálni.

És mégis van egy szempont, a mely ezt a nagy összevisszaságot megmagyarázza. A francia forradalom egész szüdületes boszorkánytánczán keresztül egy és ugyanazon elv fejeződik ki változó alakokban. Miként Wagner dalműveiben mindig alapmotívumok kísérek végig bennünket, a melyek változó erővel csendülnek föl a zenekarból, valahányszor a cselekvény forduló ponthoz ér, úgy valósul meg a francia forradalomban a szabadelvűséget megelőző democratismus. A természetjog, az abszolút egyenlőség, a Rousseau tanítása érvényesülni akar a maga összes következményeivel, és ez a kísérlet azután a rémuralmon keresztül Thermidorhoz vezet. Előbb mondtuk, hogy Leroy-Beaulieu a francia forradalom harmas jelszavában, «a szabadság-egyenlőség-testvériségben» a szabadelvűség kifejezését látja mindaddig, a míg az egyenlőség fogalma nem követel a maga számára fölényt a szabadsággal szemben. Ismét egy időrendi tévedéssel állunk szemben. Nem az egyenlőség szorította a szabadságot háttérbe, hanem megfordítva, a rendi államellenes áramlat az egyenlőségnél kezdte és csak fokozatosan jutott el a szabadságba.

A mikor az angol fejlődéssel foglalkoztunk, ismertettük a természetjogi fölfogást az ember helyzetéről az államban. A francia forradalmat megelőző években ez a természetjogi fölfogás a francia társadalom minden rétegében általános volt. Egyik oldalon a régi rendi királyság állott, a maga kiváltságosaival, a kiknek számát Taine pontos számítás után mindössze kétszázhetvenezerre teszi. A másik oldalon állott a nem kiváltságosok óriás tömege. Ebben a tömegben egy sajátságos egységet kell megállapítanunk. Minden későbbi forradalomnál, fönnálló rend ellen irányuló minden mozgalomnál létesülnek ugyan ad hoc szövetségek az elégedetlen elemek között, de azért a mozgalom különböző elemei között fönnálló gazdasági és társadalmi ellentétek soha sem tudnak teljesen háttérbe szorulni. A francia forradalom előtt azonban még nem létezik se liberalismus, se socialismus. A gazdasági szempontok szóba sem kerülnek. La Rochefoucauld-Liencourt herczeg szalonjában épen úgy fejtegetik a természetjogot, az ember természetes egyenlőségét.

mint a hogy Marat a népkertben hangosan olvassa föl Rousseau «társadalmi szerződését.» És csakugyan a forradalom összes vezetői a Rousseau-féle elvek alapján állanak és ezeknek az elveknek foglalata az, a mit a XVIII-ik század első évtizedeiben azután democratismusnak neveztek.

A természetjogi egyenlőség megvalósíthatatlan. Azok, a kik kétségbeesett erőfeszítésekkel akartak neki érvényt szerezni, zsákutczába kerültek. Robespierre és társai, az ünneplés St. Just, a rideg Couthon és a többi *Contract social* fanatikus egyenlőség helyett zsarnokságot teremtettek meg, szeretet helyett hekatombákat áldoztak és végül saját oltárukra ontották ki saját vérüket is. És haláluk pillanatáig nem tudták megérteni, hogy mi történik velök és bizonyára azzal a hittel hajtották fejüket a bárd alá, hogy az igazság az ő részökön volt. Hiszen ők nem akartak mást, mint megvalósítani azt, a mit mindenki igaznak tartott: az általános, teljes egyenlőséget. Az, hogy a teljes egyenlőség csakugyan a természetes és eszményi állapot, szemökben vitán felüli, megdönthetetlen alaptétel volt. Ámde az elv megvalósítása közben folyvást újabb akadályok állottak útjukban. Egy új, mindent átalakító államrendet nem lehet megvalósítani addig, a míg a régi rendnek titkos és nyilvános hívei erősek és hatalmasak. Hiszen azok minden pillanatban kísérletet tehetnek a régi, hazug állapotok visszaállítására és tönkreteszhetik azt a munkát, a melyet a szeretet, a természetes igazság és az ész hozott létre. És éppen ezért a szeretet, a természetes igazság és az ész nevében ezeket a megbízhatatlan elemeket el kellett pusztítani. Vagyonukat elkobozták, őket magokat száműzték vagy kivégezték. És mindezt nem a vad, céltalan kegyetlenség tette, hanem a hideg számítás, a philosophiai okoskodás. Ez az okoskodás nem engedett visszatérést, hanem mindig tovább és ismét tovább vezette azokat, a kik hittek benne. Az aristokraták már eltűntek. Ámde ott voltak még a nemesek, a papok, ott voltak mindazok, a kik a régi renddel valamilyen összeköttetésben állottak vagy bármily szempontból rokonszenvet mutatnak iránta. El kellett pusztulniuk. A kivégzetteknek rokonaik voltak, a kik megsírátták halálukat, barátaik, a kik talán boszúterveken törték fejüket — veszedelmes lett volna, ha a köztársaság ilyen ellenségeit szabadlábban hagyják. Ők is

belekerültek a forgatagba. És így tovább, minden új áldozat kérlelhetetlen logikával újabbakat vont maga után és az elv képviselői hasonlóan kérlelhetetlen logikával újabb és újabb áldozatokat hoztak a jövőért. Lassanként a paroxismus rajtok is erőt vesz. Végezni akarnak — végezni azonnal és mindenáron, ha mindjárt egy vértenger árán is. A jóléti bizottság maga elé hivatja Fouquier-Tinville, az államügyész. «Siessünk — szól hozzám a komor Collot D'Herbois. — Légy azon, hogy ezentúl a kivégzések száma százötvenre emelkedjen naponként.»

A francia forradalom lezajlott. Az egyenlőség, a teljes egyenlőség, a természetjogi egyenlőség siralmas és véres csődöt mondott, — a régi rend ismét elfoglalta helyét. A Bourbonok visszahozták a lilimos fehér zászlókat, az egykori emigránsok újra ott pompáztak a Tuillériákban, az isteni jogon uralkodó királyság úgy rendezkedett be, mintha a forradalom soha nem lett volna. Ámde mindez csak látszat. Bármennyire hordják is fenn fejüket a Szent Lajos-rend vitézei — a Szent Lajos-rend régi korszaka visszahozhatatlanul eltűnt. A forradalom a maga elveit nem tudta ugyan megvalósítani, de elárasztotta az egész állami szervezetet a maga embereivel. Ministeriumok, állami hivatalok, bíróságok, a hadsereg — minden telve volt a harmadik rend fiaival, a kiket az utolsó negyedszázad hozott ezekre a helyekre s a kik most nem hajlandók egy-kettőre ismét eltávozni onnan.

A bourgeoisie a forradalom előtt még nem keresett külön fejlődést, a természetjogi elvek szorosán összekapcsolták őket az összes nem kiváltságosokkal. Nagy tévedés volna azonban, ha azt hinnők, hogy a forradalom előtt nagy bourgeoisie nem létezett. Már XIV. Lajos korában észreveszik a megfigyelők, hogy a középosztály gazdagsága egyre növekedik. Voltaire egyenesen megmondja, hogy ez az ipar segítségével történt és, talán némi túlzással, hozzáteszi, hogy épen a középosztály gazdagsága meghúszszorozódott. A statistika nagyjában megerősíti ezt az állítást. Franciaország kivitele 1720-ban még csak 108 millió frank értékben történik. 1755-ben ez a szám már 257 millióra emelkedik, 1788-ban pedig eléri a 354 milliót. Alig hetven esztendő alatt egy negyedmilliárdnyi emelkedés. A fogyasztási adók, az ipar

füllendülésével állandóan emelkednek, Necker 1781-ben az évi emelkedést két millióra teszi.

A forradalom alatt azután a bourgeoisie kezdi tisztán látni a maga érdekeit. Látja, hogy a mennyire ellensége volt a régi rendi uralom, annyira ellensége a féktelen egyenlőség. A girondiaiak és a jakobinusok harcában már van valami ebből az ellentétből, egyenlőre még határozatlanul és zavarosan. De már Thermidor után észrevehetjük a vagyonos középosztály örömét. Mindazoknak, a kik a Thermidor utáni francia viszonyokról mint szemtanuk irtak, föltűnt a vagyonos polgári osztálynak hirtelen forradalom ellenes hangulata. Olvassuk, hogy a jobb társasághoz tartozó fiatal emberek, a «jeunesse dorée» csapatokban állott össze és botokkal, fegyverekkel támadt a régi jakobinusokra. Dél-Franciaországban, épen a nagy ipari központokban, még véresebb megtorló lépések is történtek. Nagy tévedés volna ezt a reakciót a nemességnek tulajdonítani. A nemesség legnagyobb része épen Thermidor után még Franciaországon kívül volt, vagy félrevonulva élt odahaza, politikai tüntetéseken azonban nem vett részt. A támadók és tüntetők legnagyobb részt a polgári osztályból kerültek ki, a mely sietett a régi rousseau-i elveket minél gyökeresebben megtagadni.

A Bourbon restauratio azonban a polgári osztályt is elnyomja. X. Károly szemében a meggazdagodott gyáros vagy hadseregszállító épen olyan gyűlöletes, mint a Palais Royal toprongyos utczaí szónoka. A Bourbon hagyományok a rendi földbirtok-érdekkel vannak összekapcsolva és X. Károly régi híveinek és barátainak akarja ismét visszaadni az uralmat. A bourgeoisie erélyesen ellenáll ezeknek a törekvéseknek. Megkönnyíti feladatát, hogy — a mint az imént mondtuk — az állami gépezetben mindenütt birtokon belül van. De szervezkedése és programja nem történik többé a régi természetjogi alapon. Az az iskola, a mely most a francia polgárság mozgalmát vezeti, és a melynek tagjait rendszeren «doctrinaireknek» nevezik, az angol fejlődésre hivatkozik és annak intézményeit akarja megvalósítani. És ők már csakugyan liberalisok, a fogalom mai általános értelmében.

Különös jelenség. Az angol szabadelvűség alapja, az angol radicalismus a francia tanok alapján fejlődött és

most a francia szabadelvűség, mely a francia radicalismustól el akar válni, Angliában keresi meg a maga igazságait. De ha van is valami sajátosság ebben a fordulatban, természetellenesség nincsen benne. Az a tizenöt év, mely a waterlooi ütközettől a reform billig, illetőleg a júliusi forradalomig terjed, úgy a francia, mint az angol bourgeoisiet meggyőzi arról, hogy a természetjogi alap bizonytalan és kétes, gazdasági alappal kell helyettesíteni. Ezen a közös gazdasági alapon azután találkoztak.

A mikor a reform billért folyó küzdelemről szólottunk, hangsúlyoztuk, hogy már a huszas években a polgári osztály vezet, és ha szövetségei kedvéért emlegeti is még a régi, általános szólamokat, tulajdonképen már a whig-csoporttal alkudozik a hatalom megosztásáról. A mi Angliában a whig-csoport, az Franciaországban az orléansi herceg és köre, a Broglie hercegek és a többiek, a kik a Bourbonokkal és a hozzájuk szítókkal szemben a polgári osztályt játszzák ki. 1830-ban megtörténik a nagy fordulat mind a két országban. Angliában a reform-bill a vagyonos polgári osztálynak parlamenti képviselőt és ezzel politikai befolyást és politikai hatalmat szerez. Franciaországban a júliusi forradalom ugyanennek a polgári osztálynak számára ugyanezt a hatalmat biztosítja. A liberalismus mind a két országban győzött.

X.

A liberalismus győzött, de ezt a győzelmet nem vívta ki egyedül. A győzelmes hadseregek nagy zöme a győzelem pillanatában azt hitte, hogy a küzdelem még mindig a régi democrata, általános eszményekért folyt és szükségképen azoknak kell most megvalósulniok. Az új angol osztályparlament és az orléansi polgárkirályság azonban csakhamar kiábrándítják őket. Világos lesz, hogy a győzők elhagyták Rousseau elveit, nem akarnak többé egyenlőségről tudni — és elegendőnek tartják a szabadságot.

Tudjuk, hogy a szabadságnak ez az értelmezése mit jelent. A korlátlan, a feltétlen, az egyedül jogosult gazdasági szabadságot a physiocraták már a XVIII-ik század végén hirdették, Smith Adám és követői pedig pontosan formuláz-

ták. Az angol középosztály a reform-bill kivivásáig nem mert nyíltan előállni vele. De szeretettel ápolta, tudósai és nemzetgazdászai által mindig hangosabban hirdette, úgy hogy a francia bourgeoisie vezetői már 1830 előtt is tanultak belőle, még mielőtt Angliában magában előtérbe állították volna. Most azonban már nincsen akadályja annak, hogy az angol bourgeoisie is nyíltan ne hirdesse a manchesteri doctrinákat.

A demokratikus eszméket azonban nem lehetett máról holnapra elpusztítani. A társadalomnak számos rétege még mindig hitt bennök, még mindig ragaszkodott hozzájuk, még mindig hajlandó volt megvalósításukért küzdeni. És 1830-tól különösen 1848-ig Európa legtöbb államában, különösen pedig Németországban, nagy és növekedő demokratikus áramlatot találunk.

Állapítsuk meg ennek a demokratikus áramlatnak bizonyos jellemző sajátosságait.

Egészen természetes kérdés az, vajon a francia forradalom szomorú tanulságai nem győzték-e meg a demokratizmus híveit arról, hogy eszméik kivihetetlenek. A feleletet az ember, de különösen a nagy tömegek psychológiájában kell keresnünk. A rémuralom vége felé valóban a nép maga is elfordult a forradalomtól. A vérontás, a mely eleinte megremítette, később a vériszony deliriumába vetette, most fásultsággal és utálattal töltötte el a nézőket. A Thermidort közvetlenül megelőző napokból számos eset bizonyítja, hogy a tömeg megváltoztatta gondolkozását. A halálraitéteket nem kísérték többé hangos szitkok a vérpadra. Egy napon az öreg Fénélon abbét vitték a guillotinehez, egy nyolczvan-kilencz esztendőös aggastyánt, a ki egész életét azzal töltötte, hogy szegény, kóbor savoyard gyermekeket szedett fel az utczárol és fölnevelte őket. A kis fiúk hasztalanul jelentek meg a convent előtt, hogy kegyelmet kérjenek — papjuk számára nem volt irgalom. Meg kellett elégedniök azzal, hogy jötevőjüket utolsó útjukra elkísérhessék. A Place de Grève elfásult közönségét is meghatotta ez a látvány. Sokan könnyeztek. Az aggastyán a vérpadról még egyszer megáldotta a gyermekeket. A kis savoyardok zokogva borultak térdre, és velök együtt térdre borult az egész nép is. A Robespierre bukása előtti napon az utcza hangulata már annyira

megfordult, hogy egy kivégzési menetet erővel vissza akart téríteni útvjáról. Robespierre bukása hangos és kitörő örömet keltett. Ugyanaz a tömeg, a mely eddig vakon követte, most átkokkal kísérte a vérpadhoz.

Ámde a reactiót újabb reactio követte. A rémuralom véres iszonyai lassan elhalványultak, de a nagy köztársaságnak, az emberi jogok föltétlen győzelmének, az egyenlőség megvalósulásának emléke mindig ragyogóbb lett. A mi rossz és kegyetlen volt benne, azt a szereplő embereknek tulajdonították, az eszme ártatlan volt azok bűneiben, a kik csak rosszul valósították meg. Érdekes, hogy éppen a radicalis és democratista történetírók ítélték el a leghevesebben Robespierret és társait. A köztársasági, az atheista democratismus történetírója, Struve Gustáv, az 1848-as német republicanismus vezetője, a badeni fölkelés szervezője, amerikai száműzetésében egy nagy hat kötetes világtörténelmet írt, a mely már csak azért is érdekes olvasmány, mert a tiszta forradalmi radicalismus, a mely még nem dolgozik gazdasági elemekkel, ebben a munkában nyilatkozik legtisztábban. De Struve is izzó gyűlölettel támadja a rémuralmat és a köztársaság bukásának okát Robespierre és a jóléti bizottság indokolatlan és elítélendő kegyetlenségeiben találja. Arra, hogy Robespierre egy végzetes tévedés rabja volt, nem gondoltak azok, a kik ugyanazt a tévedést hirdették, a nélkül, hogy módokban lett volna megvalósítani.

Az első francia köztársaság elbukott először a directóriumban, majd a consulatusban, császárságban és restaurációban. De bukása után alig néhány évvel ismét általános a vágy, hogy visszatérjen és ez a vágy nemcsak Franciaországban van meg, hanem túl a Rajnán is. Mert a democratismus ez időben majdnem kifejezetten nemzetközi.

A socialismus mai jelszava: «Világ proletarjai egyesüljetek» hangos és haragos ellenmondást kelt azokban, a kik a nemzetközi érzésben a haza és nemzet ellenségét látják. És valóban, ha kiszakítva, történelmi áttekintés nélkül halljuk a «nemzetközi socialismus» éltetését, hajlandók vagyunk elhinni, hogy rideg internationalismussal állunk szemben. Ámde a történelem tudása megváltoztatja ezt az ítéletet. A nemzetköziség hangoztatása nem most jelen meg először a fejlődésben. A polgári osztály mozgalmában is van egy

korszak, a melyben állandóan és következetesen nemzetközi tanokkal, eszmékkal, kijelentésekkel találkozunk. Igaz, maga a szabadelvűség erős nemzeti tendenciákkal dolgozott. De első alakulása, a democratismus tisztára nemzetközi volt.

Álljunk meg egy pillanatra a nemzetköziség fogalmánál. Vajon ha azt mondjuk, hogy a francia, a magyar vagy hogy a német democraták nemzetköziesek voltak, azt jelenti-e, hogy megtagadták vagy megvetették hazájokat, hogy ellene fordultak vagy hogy érdekei ellen cselekedtek? Az események az ily felfogásra erősen ráczáfolnának. Igaz, a francia democratismus legszélsőbb képviselői, a jakobinusok phantastikus és neveléses komédiákat rendeztek a convent előtt, hogy nemzetközi érzéseket bizonyítsák. A félig meghibbant báró Anacharsis Cloutz — «Jézus Krisztus személyes ellensége», mint önmagát nevezte — ünnepélyes menetet vezet a nemzetgyűlés elé, melynek tagjai az egyes nemzetek képviselőit személyesítik és órákon keresztül dagályos testvéresülési beszédek hangzanak el. A convent nem habozik akkor sem, mikor más nemzetek radicalis fiaiak francia polgárjogot kell adományoznia. Igaz, a német democraták sem mulasztják el az alkalmat, hogy nemzetközieségüket hirdessék. 1832-ben közel negyvenezer német democratá sereglett össze Németország minden részéből, hogy a Pfalzban fekvő hambachi váromon nagy testvéresülési ünnepet rendezzenek. A váromon a német zászló mellett — francia és lengyel zászlók lobogtak. A szónokok felváltva németül, francziául és lengyelül beszéltek. A gyűlés elhatározta, hogy társaságot alapít, melynek czélja a más népekkel való testvéri együttműködés Európa igazi érdekei tárgyában. Vagy maradjunk idehaza, a magyar democratáknál, a kik ott ültek a Martynovics-féle összeesküvés asztala körül. Vizsgáljuk nagy elméjöknek, Kazinczy Ferencznek iratait és nem fogunk hazáról és nemzetről, hanem ellenkezőleg: nemzetközieségről olvasni bennök. Az elvek mindenütt egyformák. Ámde egyformák mindenütt a tettek is.

A francia nemzetközi republikánusok csak addig hirdetik az általános testvéresülést, a míg Franciaország veszedelemben nincsen. Az első napon, a melyen a szövetségesek átlépik a francia határt, bámulatos és páratlan áldozatra készséggel és hazaszeretettel sietnek a megtámadott haza

védelmére. Azok a fiatal, tejfeles szájú legénykék, a kik győzelmesen állották meg helyöket a valny-i ágyútűzben, a kik Jemappesnél pozdorjává zúzták braunschweigi Ferdinánd csapatait, azok bizonyára természetjogi és nemzetközi tételeket hallottak, hittek is bennök, de a döntő pillanatban csak országuk ellenségeit látták. A német democraták lelkesedtek ugyan a népszabadságért, de azért szüntelenül követelték Schleswig-Holstein birtokát és a mikor a frankfurti parlament a dánokkal fegyverszünetet kötött, épen a democraták voltak azok, a kik a végsőkig ellenállottak, hazaárulásról beszéltek, sőt a népet is fellázították. A magyar democraták pedig megszövegezték az emberi jogok kátéját, de egyik igazgatójuk azért vált meg a hadseregtől, mert ezredének több más tisztjével együtt a magyar szolgálati nyelvet követelte, egy másik vértanújuk pedig börtöne falára a magyar szabadság fájat rajzolta fel és e prófétaí szavakat írta alája: «Ex trunco lætius florebit».

Mit látunk az elmondottakból? Kétségtelenül azt, hogy a nemzetköziség hanyatlása hazamegvetést, hazagyűlöletet vagy csak a haza iránti közönyt nem jelenti. Épen ezért nem is szabad azt ilyen értelemben felfogni. Mindössze egy bizonyos solidaritásról van szó, a mely minden gazdaságilag és politikailag elnyomott osztályt más országok hasonló sorsban sínylődő osztályaival természetszerűleg összefűz. Ez a solidaritás annál erősebb, minél távolabb áll az illető osztály céljai megvalósulásától. A cél mindig és mindenütt ugyanaz, elhelyezkedés azokban a gazdasági és társadalmi keretekben, a melyekből eddig ki volt zárva. A XVIII-ik század második felében mindenütt kizárólag és egyedül a földbirtokos rendi érdekek érvényesültek. A francia, az angol vagy a német polgár tehát teljesen azonos helyzetben van és ily módon egy igen nagyfokú solidaritás fejlődik ki közöttök. Mindaddig, a míg csak vágyakról és érdekekről van szó, a míg semmi gyakorlati változás nem módosítja helyzetöket, ez a solidaritás nem fog csökkenni.

A democratismus nemzetköziségét tehát ilyen értelemben kell felfognunk. A liberalismus, a mely belőle fejlődött ki, már sietett, hogy ezt a gyanús és neki kellemetlen színezetet elhárítsa magától. A német szabadelvű párt első kialakulása alkalmából tüntetőleg a «national-liberal» nevet vette

föl és tagjai hangosan tiltakoztak az ellen, mintha közvetlen előzőik tényleg nemzetközi eszméket vallottak volna. Ez a tiltakozás gyakran különös ellenmondásokhoz vezetett. Sajátságos gondolatok ébrednek föl bennünk, ha például Blum Hansnak könyvét *Die deutsche Revolution 1848—49* olvasuk. Ez a Blum Hans Blum Róbertnek, a német 48-as demokratikus mozgalom vezérének a fia. Blum Róbert típusa volt a század eleji demokratáknak, vallási dolgokban szabadgondolkozó, politikai meggyőződésében republikánus, gazdasági felfogásában pedig ha nem is socialista, mert hiszen socialisták akkor még nem igen voltak, de már annyira közel áll hozzájuk, hogy a későbbi socializmus a maga számára követeli. Mint hatalmas szónok, ő vezette a frankfurti parlament baloldalát, ő képviselte a legradicalisabb programot. Még ugyanabban az évben következett el tragikus vége is. A frankfurti parlament őt küldte Bécsbe, a melyet ez időben már Windisch-Grätz ostromolt. Blum nem húzódott vissza a küzdelemtől, hanem maga is részt vett a város védelmében. Ez volt a veszte. A mikor Windisch-Grätz elfoglalta Bécsset, elrettentő példát akart adni a frankfurti gyűlésnek és Blum Róbertet haditörvényszék elé állíttatta és rövid úton agyonlövette.

A német demokraták szemében ez a tragikus és kegyetlen végzet Blum emlékét különösen kedvessé tette. Utolsó szavait «a német szabadságért halok meg, a melyért küzdöttem. Vajha a haza megemlékeznék rólam», a legkülönfélébb formákban terjesztették. Minden német democrata kötelességének tartotta, hogy szobája számára megszerezze Blum utolsó képét, a mint bekötetlen szemekkel térdepel a gödör előtt, melybe egy pillanat múlva véres teteme fog behullni. A halálba menő Blum családját barátainak figyelmébe ajánlotta és az elvtársak gyöngéd szeretettel teljesítették ezt az utolsó kívánságát. Fiát, Blum Hansot, a német demokraták nevelték. A fiú felnőtt, a politikai pályára lépett — ámde a fejlődés megváltoztatta a régi viszonyokat. A szabadelvűség kivált a democratizmus bizonytalan, ködös általánosságából, erősen nemzeti lett és erősen szembe helyezkedett a socializmussal. A hajdani democrata eszmények egy jó része eltűnt ebben az átalakulásban. Blum Hans abban a pártban foglalt helyet, a melyben lassan a régi demokraták nagy része is talál-

kozott, a nemzeti szabadelvűek között. Ez a pártállás nem egyszer éles ellentétbe helyezte a socialistákkal, a kik apjában, Blum Róbertben, az emberi jogok vértanúját tisztelik. A mikor a birodalmi gyűlés a halálbüntetésről szóló paragraphust elfogadta, a nemzeti szabadelvűek a szakasz mellett szavaztak és így szavazott Blum Hans is. Most drámai jelenet következett. Az egész baloldal, a socialisták és a megfogyott, megcsökkenet democraták elkeseredve ugrottak föl és hangosan «Pfuj, Pfuj»-kiáltásokkal illették az árulót.

Blum Hans védekezni akart és megírta könyvét a 48-as forradalomról. Ez a könyv bizonyítja legjobban, hogy a szabadelvűség mennyire más lett, mint a milyennek radicalis és democrata multjában megindult. A vértanú fia apjának hajdani elvbarátait nyíltan vagy burkoltan támadni kénytelen. A tartalékos tiszt, a német hadsereg bámulója, a berlini 1848-as napok leírásánál kínosan vergődik, nem akar nyíltan a nép ellen állást foglalni, de mégis tüntető szeretettel emlékezik meg állandóan a hadseregről. Azzal segít magán, hogy szigorú nemzeti álláspontjának megfelelőleg, vad haraggal támad a mozgalom minden nemzetközi nyilvánulása ellen. De maga is érzi, hogy apja emlékét valami módon szintén bele kellene állítani a maga világnézetébe és ezért egy párbeszédet közöl, a mely közte és a birodalmi cancellár, Bismarck herczeg között folyt le. Ebben a párbeszédben Bismarck kijelenti, hogy igaz ugyan, hogy 1848-ban Blum Róbertet ő is agyonlövete volna, de azóta átlátta, hogy mégis jó hazafi volt és erős meggyőződése, hogyha ma is élne, ugyanabban a pártban ülne, mint a fia.

Lehet, hogy Bismarcknak igaza volt. Az 1848-as democrata baloldal tagjai nagyrészt csakugyan nemzeti szabadelvűek lettek, és ily módon részt vettek a compromissumban, a melyet a régi rend az általános jelszavakkal kötött. Ebben a compromissumban alakult át a democratismus liberalismussá.

XI.

Ha a szabadelvűség rendszeres történetét akarnók megírni, a következőkben állapíthatnók meg a szabadelvűség hullámzásait az elmúlt században. A szabadelvűség az álta-

lános demokratikus alapból indul ki és eleinte, úgy látszik, mintha továbbra is ezen a széles és természetjogi alapon akarna maradni. Ez a szabadelvűség első stadiuma. Bizonyos idő múlva azonban a bourgeoisie osztályérdeke gazdasági mozzanatokot visz bele a mozgalomba és ettől kezdve a szabadelvűség fokozatosan távolodik el a democratismustól. Az 1848-as küzdelmekben ezek az ellentétek mindenütt világosak lesznek, 1848 után pedig a szabadelvűség csak rövid ideig érzi a rendi világ győzelmét, nemsokára majdnem mindenütt compromissumot köt vele és szintén részt kap a politikai és gazdasági hatalomból. Ez a szabadelvűség második stadiuma, a melynek súlypontja a múlt század hatvanas-hetvenes éveire esik. De természetsszerűleg ez sem végleges kialakulás. A régi agrár rendi érdekek, a melyek ideig-óráig megbékültek az új fejlődéssel, a múlt század végén újra kezdenek előrenyomulni. Hatalmas agrár-szövetségek alakulnak, a melyek támadva védekeznek az előrenyomuló iparral szemben. A másik oldalon az ipari proletariátus óriás tömegei is megtalálták a magok pártját a socialismusban, a melynek gazdasági programja megfelel az ő osztályérdekeiknek.

A szabadelvűség tehát két tűz közé került.

Ennek a kedvezőtlen helyzetnek fölismerésével kezdődik meg a szabadelvűség harmadik stadiuma, a melyben ismét közeledni akar a democratismus felé, hogy újból magához vonzza azokat az a szélesebb rétegeket, a melyeket az utolsó évtizedekben elveszített. Már a nyolczvanas évek elején ismételve felmerül az a kívánság, hogy a szabadelvűek és democraták egyesüljenek. A «nemzeti szabadelvűekkel» szemben «szabadelvű néppárt», «szabadelvű egyesülés» keletkezik. Idézünk néhány kitétel a német «szabadelvű néppárt» egy legutolsó hivatalos kiadványából, a melynek czime éppen *A liberalismus és a democratia egyesülése*.

— Ha a jelenre tekintünk, látjuk, hogy a szabadelvűség a hatalom teljes nélkülözésére van kárhóztatva. Nem csak arra képtelen, hogy a német birodalmat továbbra is szabadelvű és democratá szellemben kiépítse, hanem nemsokára még azokat a szabadelvű intézményeket sem tudja majd megvédeni, a melyeket maga alkotott» — olvassuk egyik helyen. Valóban szomorú, szinte megdöbbenő beismerés. — A jelenkori szabadelvű politika legelső és legfontosabb föl-

adata tehát az lesz, hogy a szabadelvű és democratista csoportokat egy nagy szövetségben egyesítse» — hangzik azután alább a következtetés.

Ámde a szabadelvűség rosszul számított, ha azt hitte, hogy még mindig ugyanazok az arányok állanak fenn, mint akkor, a mikor a democratizmustól annak idején elvált. Igaz, hogy akkor a democratizmus hatalmas tömegeket mozgatott, vezetői között a szellemi élet legkiválóbbjai foglaltak helyet, mindenképen számottevő és komoly szövetséges volt. De egy félszázad megváltoztatta a képet. A democratizmus nem fejlődött, hanem teljesen elvesztette régi varázsát. Ha vannak is még névleg fennálló democratista pártok és töredékek, ha egyesek még mindig önérettel democratistáknak vallják is magokat, a nagy és általános democratista áramlat végleg megszűnt.

Messze túlhaladnánk a dolgozat keretén, ha e fokozatok részleteire és eseményeire is kitérnénk. Annak azonban, ki majd a szabadelvűség pragmatikus történetét akarja megismerni, úgy hiszszük, tekintetbe kell vennie azokat a megkülönböztetéseket, a melyeket előbb tettünk. A mi feladatunk mindössze az, hogy a szabadelvűség és democratizmus általános viszonyát meghatározzuk. Nem térhetünk azonban ki azon kérdés elől, mi volt az, a mi a democratizmust annyira meggyöngyöztette, annyira a jelentéktelenségbe süllyesztette?

Úgy tetszik, hogy a felelet könnyű. A democratizmus azért vesztette el a talajt, mert épen azok az elemek, a melyek a század elején az ő jelszavait követték, most új és tetszetősebb jelszavakat találtak a socializmusban. A socializmus nyers, éles gazdasági igazságai magokhoz ragadták mindazokat, a kik eddig bizonytalanul tapogatóztak a természetjogi elvek közepett. Így hangzik rendesen azoknak válasza, kik e kérdéssel foglalkoznak.

Nem hiszszük, hogy ez a gyakran hangoztatott gondolatmenet teljesen megfelelné a történeti igazságnak. Azt mi is kétségtelennek tartjuk, hogy a democratizmus fejlődésére a socializmus megbénítólag hatott. De ezt a bénulást nem annyira az okozta, hogy a socializmus a demokratákat gyakorlatilag a maga táborába vette volna, inkább a socializmus elméleti része volt az, a mely súlyos csapást mért a régi, általános doctrinákra.

A socialismus nagy jelentőségét az adja meg, hogy a gazdasági kérdéseket ridegen előtérbe állítja. A régi Rousseau-féle tanok ugyan szintén teljesen communistikusok voltak, de alkalmazóik épen a gazdasági szempontokra kevés súlyt helyeztek. A mikor a XVIII-ik század francia radicalismusáról megemlékeztünk, két nagy korszakot állapítottunk meg működésökben. A támadások először az egyház ellen indulnak meg, csak később fordulnak az állami rend ellen. A régi democratismus ezen az utóbbi állásponton volt. Feltevései, következtetései, vágyai és gáncsai mindig az állami rend körül forogtak. A socialismus ebbe a fejlődésébe most egy harmadik irányt visz bele és azt állítja az előtérbe. Nem a vallás, nem az állam, hanem a gazdasági rend az, a melynek gyökeres és alapvető megváltozása a javulás és haladás elengedhetetlen előfeltétele.

A gazdasági kérdéseknek ez a fokozatos előnyomulása bomlasztólag hatott arra a táborra, a melyet metaphysikai elvek kapcsoltak össze. Mindenekelőtt a munkásosztályt vesztik el. De nem ez a legnagyobb veszteség. A democratismus nagy baja az, hogy képtelen egy positiv és valószínű gazdasági programot a maga és hívei számára megcsinálni. Gazdasági programra pedig föltétlenül szükség van. Az egyik oldalon a socialismus világosan formulázza a maga tételeit. A magántulajdonnak meg kell szűnnie, a termelési eszközöknek állami kezelésbe kerülniök, — csak egy ilyen gazdasági rend lesz képes helyes társadalmi viszonyokat is megteremteni. A másik oldalon a szabadelvűség épen most a legerősebb. Békét kötött az államhatalommal, részt kapott belőle, meg tudta valósítani programja egyes pontjait és gazdasági alapelvei a bourgeoisie egy tekintélyes részét hozzácsatolták. Ezek az elvek teljesen megfelelnek az egyre hatalmasabb ipar és kereskedelem érdekeinek. Elvitatják a rendi államtól azt a jogot, hogy a maga régi kiváltságosai számára továbbra is intézményileg bármilyen tekintetben is előnyöket biztosítson. A másik oldalon azonban nemcsak szigorúan ragaszkodnak a magántulajdonhoz, nemcsak az egyén teljes gazdasági szabadságát hirdetik, — hanem mereven ellene fordulnak az állami beavatkozás legtávolabbi gondolatának is.

A democratismus ott állt a két ellentétes elv között és

nem tudja, hogy melyikhez közeledjek. A socialismus fölfogása a magántulajdonról és a termelési eszközök államosításáról nem felel meg neki. De nem ért egyet a manchesteri iskola individualismusával sem. Folytonosan keres egy, harmadik, neki megfelelő álláspontot, de nem találja meg. Megpróbálkozik azzal is, hogy a gazdasági kérdés helyett más valamire terelje a közfigyelmet. Már az 1848-as év mozgalmai alatt látunk ilyen irányú kísérleteket. A legradicalisabb német democraták 1848 szeptemberében megpróbálkoztak egy német köztársaság fölállításával. A már említett Struve néhány elvtársával átlépte a sweizi határt és egy badeni városkában, Lörrachban kikiáltották a köztársaságot. Azokból a felhívásokból és hivatalos kiadványokból, melyeket a német köztársaság első napján Lörrachban kiadott, láthatjuk, hogy Struve milyen új hármasszóval akarta a német mozgalmat megajándékozni. A «német köztársaság» minden kiadványának élén ott díszlik vastag betűkkel: «Mindenkinek számára jólétet, műveltséget és szabadságot». A szabadság tehát az egyedüli, amely a francia forradalom hagyományából megmaradt, — az egyenlőség és testvériség helyébe jólét és művelődés jött. A teljes általánosításokkal szemben ez már feltétlen haladás, de Struve is adós maradt az ígért műveltség és főleg a jólét biztosítékának felsorolásával.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a német köztársaság kikiáltása jelentéktelen puccs volt. Érdekes benne csak az, hogy még a legradicalisabb democraták sem mertek gazdasági kérdésekben, egészen ködös perspektívákon kívül, határozott programot nyújtani. És ha megpróbálkoznak is ilyen «jólét-és műveltség»-féle kitételekkel, természetes az is, hogy hatást velök elérni nem tudtak.

A gazdasági program hiánya annál érezhetőbb lesz, minél jobban fejlődik ki a liberalismus és socialismus ellentéte. Ez az ellentét a múlt század hetvenes éveiben a legerősebb. Ma, a mikor szabadelvűek és socialisták már gyakran együtt küzdenek, a mikor az agrár-érdekek nem egyszer gazdasági érdekközösséget is létre hoznak közöttök, nehezen tudjuk elképzelni, hogy volt idő, a mikor a szabadelvűség minden feudális ellenségénél nagyobb veszedelmet látott a socialismusban és dühös elkeseredéssel küzdött ellene. Pedig

a hatvanas és hetvenes évek alatt ez volt a szabadelvűség hivatalos iránya. A párisi commune erősen túlzott rémképei a «vörös veszedelmet» állították előtérbe. A polgári szabadelvűség ez években meg volt győződve arról, hogy a régi ellenfelekkel, nemességgel és földbirtokkal már teljesen leszámolt. És nevezetes, de tény, hogy ezeknek a régi érdekeknek legmakacsabb képviselője, Bismarck a szabadelvűséget socialismussal akarta gyengíteni — és e végből hozta be az általános választási jogot.

A democratismus szeretne kiegyenlíteni. Szeretne egy közvetítő álláspontot elfoglalni, a mely nem teljesen individualista, de nem ellensége a magántulajdonnak sem. Egységes gazdasági rendszert azonban ilyen compromissumokon nem lehet felépíteni. A democraták hasztalanul kapaszkodtak bele egyes kifejezésekbe, hasztalanul hangsúlyozták, hogy szemben a szabadelvű párt programjával, a mely csak «a munkásosztály emeléséről» szól, ők a «munkásosztály felszabadítását» kívánják. A szavak mögött nem állott más, mint legföljebb ismét csak szavak.

Homályosan, zavarosan emlegették a democraták a «gazdasági igazság» megvalósítását is, a mely gazdasági igazság valami keverék-féle volna socialis reformok, a kis üzemek védelme és a magántulajdon fentartása között. A magántulajdon védelmével a nagy bourgeoisiet akarták megnyerni, a «kis ember» érdekeinek hangsúlyozása a kis polgárságnak szólt, a socialis reformok a munkásosztályt illették. A democratismusnak ez a programja mai napig is fönmaradt és azok a kis, localis democrata töredékek, a melyek még működnek, sűrűn emlegetik a «kis embert» és a «socialpolitikát». Nagy városok egyes kerületeiben, a hol bizonyos helyi viszonyok a polgárok egy részét fogékonyrá teszik e jelszavak iránt, találkozunk még néhol ilyenféle democratismussal. De ezek ma már csak localis mozgalmak, a melyek fejlődéstörténeti szempontból alig érdemelnek figyelmet.

A valóság tehát az, hogy se a liberalismus, se a socialismus nem tette tönkre a democratismust, hanem a liberalismus és socialismus kifejlődésével előtérbe nyomuló gazdasági szempontok. A XIX-ik század végén már tisztán látjuk, hogy komoly és maradandó pártalakulások komoly

gazdasági program nélkül nem keletkezhetnek és nem maradhatnak fenn. Mind a földbirtok, mind az ipar és kereskedelem, vagy az ipari munka megtalálta a maga külön pártját, ámde a democratismust, a mely egészen általános akart maradni, egyik sem támogathatta.

XII.

Marx Károly, a mint ezt már többször említettük, más véleményen volt. Ő a democratismusban igenis egy külön osztályérdek kialakulását látta és e fölfogását több munkájában ki is fejezte. Az 1848-as események tárgyalásánál mindig megkülönbözteti a «kis polgárságot», mint külön osztályt és az ő sajátágosan éles elméjével és nagy megkülönböztető képességgel fejtegeti azt a szerepet, a melyet ez a «kispolgárság» a párisi február és június, a német márczius és szeptember napjaiban játszott.

Marxnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a demokratikus mozgalmakban az úgynevezett «kis polgárok» igen tevékeny részt vettek. De ennek a ténynek megállapításánál tovább nem mehetünk. Bármely szempontból vizsgáljuk is az 1848 előtti democratismust, nem találunk támpontokat arra nézve, hogy csakugyan a «kispolgárság» szervezett vagy szervezetlen érdekeivel állunk szemben. Se a democratismus kiinduló pontja, se kitűzött céljai, se vezetői és hirdetői nem felelnek meg Marx feltevéseinek.

A mi a democratismus kiinduló pontját és törekvéseit illeti, azokról már bőven szóltunk fentebb. De érdekes lesz megállapítanunk még azt is, hogy ez irány vezetői milyen osztályokból kerültek ki, mi volt hivatásuk és életpályájuk. Vajon közülök hányan tartoznak tényleg a «kispolgárság»-hoz és hányan kerültek ki más társadalmi körökből?

Ha a szabadelvűség első stadiumának e most tárgyalt demokratikus áramlatait ebből a szempontból vizsgáljuk, egy majdnem feltűnő jelenséget fogunk megállapítani. Akár az angol, akár a francia, akár pedig a német democratismus vezetőit vegyük sorba, az elméleti, majdnem azt mondhatnók, a tanári jelleg fog szemünkbe ötlenni. A prac-

tikus kis polgárságnak mindössze egy kiváló képviselője emelkedik ki. Ez Francis Place, a charing-crossi szabómester, a kiről még nem régen alig tudtunk valamit, de a kinek nagy és előkelő szerepét Sidney Webb, és főleg Graham Wallas kitűnő könyvei után most már tisztán látjuk. A reform-billt megelőző angol radicalis fejlődésnek Francis Place kiváló alakja volt és a charing-crossi szabóüzletben nagy radicalis reformok eszméi vetődtek fel és közeledtek a megvalósulás felé. Az angol radicalisok ez időben nagy intellectualis erőt birtak a Bentham-iskolában, a mely erősen reányomta bélyegét az egész fejlődésre. Bentham kiváló tanítványa, John Stuart Mill vezeti most az iskolát és tudományos folyóiratuk a *Westminster Review* nagy tekintéllyel foglalkozik a politikai kérdésekkel is. Francis Place baráti viszonyban állott Bentham és Stuart Mill társaságával és gyakorlatilag élesen látó gondolkozása nem egyszer döntő befolyással volt a philosophiai radicalisok állásfoglalására. De jellemző, hogy személye annyira háttérben állott, hogy csak alig tiz-tizenöt esztendő óta tudnak bővebbet róla és hasonlóképen jellemző az, hogy az angol radicalismus régi vezetői, Paine, Godwin, Priestley épen annyira tudósok és tanárok voltak, mint Bentham vagy Stuart Mill, az újabb fejlődés kiemelkedő alakjai.

A continensen a democratismusnak még inkább van elméleti, majdnem azt mondhatnók, egyetemi színezete. Az egyetemi jelző alatt azt értjük, hogy első sorban az egyetemek voltak azok, a melyekben mind tanárok, mind tanítványok a radicalis, democrata elveket ápolták. Az egyetemi ifjúság a század első felében nagy és tekintélyes politikai szerepet játszott, a melyet nem lehet összehasonlítani a mai úgynevezett «ifjúsági mozgalmakkal» vagy «tüntetésekkel». A különbség főleg az, hogy ma az egyetemeket egészen fiatal emberek árasztják el, a kik testileg gyakran még fiatal korukhoz képest is igen fejletlenek. Tizenhét-tizennyolcz éves egyetemi hallgatók ma már nem kivételek, ellenkezőleg, a nagy átlag e korosztályból kerül ki. Huszonegy éves doktorok ma már igen gyakoriak. A harminczas-negyvenes években azonban huszonöt-huszonhat éves egyetemi hallgatók teszik az átlagot, physikumuk pedig sokkal fejlettebb és erőteljesebb, mint a mai nemzedéké. Az akkori általános

szokás kivált a német egyetemeken nem egyszer nyolcz-tíz évig is ugyanazon alma materhez kötötte a hallgatót. Ezek a fiatal emberek kétségkívül már eléggé érettek voltak ahhoz, hogy bizonyos mértékben politikával is foglalkozzanak. És csakugyan, a német democratismus első jelenségeit az egyetemi hallgatók között látjuk.

A szent szövetség legszigorúbb idejében, a huszas években, a német diákok között forrongás kezdődik. Ebben a forrongásban igen ellentétes elemek érvényesülnek. A francia háborúk egyik oldalán a jakobinus, democratá, természetjogi, Rousseau-tanokat széjjel vitték Európába és mindenütt hívekre találtak. A másik oldalán a Napoleon ellen hirdetett nemzeti ellenállás a nemzeti eszmét hatalmas erővel állította az előtérbe. A szent szövetség pedig mind a kettőnek ellensége volt és mind a kettőt el akarta fojtani — általános emberi és nemzeti eszmét egyaránt. A szent szövetség elleni reactio tehát két irányban indul meg. Eleinte csak külső tüntetésekben nyilatkozik, a milyen a német diákság Wartburg-ünnepélye. Itt még a nemzeti jelleg dominál. De közben a német jacobinusok is tettere készülődnek. Székhelyök Giessen, hol a három Follen-testvér és barátaik vezetik a diákokat. «A legtúlzóbb jakobinusok fajtájából valók voltak», írja rólok egy német történetíró «minden állami és társadalmi viszony számára teljes és feltétlen egyenlőséget követeltek és ezt a francia convent vezetőinek Rousseau-féle tanaiból vezették le». Ez a társaság, a mely sötét fanatismussal «feltétlenek»-nek nevezte szövetségét, nem beszélni, hanem cselekedni akart. Véres példát akartak adni a zsarnokoknak, a melytől megrémüljenek. Hosszú tanácskozásokat folytattak, a melyekben alaposan megbeszéltek, vajon melyik fejedelem meggyilkolása volna a legezélszerűbb.

A német köztársaságiak egyik későbbi vezére, Arnold Ruge, fiatal korában szintén ehhez a társasághoz tartozott és visszaemlékezéseiben mint «érett köztársasági férfiakról» szól rólok. Egész szűk keretekben ismét a rémuralom végzetes tévedéseivel találkozunk. Follen kétségkívül vad lelkesedéssel kívánta a teljes egyenlőséget, a nép felszabadítását. De nem volt eszköz, a melytől a nagy cél érdekében vissza nem riadt volna. Az orgyilkosságot épen úgy megengedett eszköz-

nek tekintette, mint a hogy a jóléti bizottság sem riadt vissza a maga hekatombáitól. A szövetség áldozata még sem lett fejedelem, sőt Metternich is elkerülte a neki szánt gyilkot: — a szövetség első gyűlése egy ma már majdnem elfelejtett, annak idején eléggé híres német író, Kotzebue Ágostot sújtotta. Kotzebue és a jeni egyetem között évek óta nagy volt az ellenségeskedés. A jeni egyetem tanárai majdnem mindnyájan azt a félig nemzeti irányú, félig francia alapú eszmekört hirdették, a melyről fentebb szótunk és a melyet Kotzebue gúnyosan «teutonismusként» nevezett. Kotzebue egy hetilapot is szerkesztett és ebben kicsúfolta és támadta ellenfeleit. Hozzájárult még népszerűtlenségéhez az is, hogy orosz rangot viselt és állítólag orosz évdíjat is húzott. A szigorúan nemzeti érzésűek hazaárulót láttak benne, a köztársaságiak mint az orosz zsarnokság kémjét, mint az emberi jogok tagadóját és árulóját gyűlölték. A giesseni szövetség elhatározta, hogy a fenyegető példák sorozatát vele fogja megkezdeni. Egy fiatal, fanatikus teológus, Sand Károly Mannheimba utazott és nyugodt hidegvérrel leszurta a halálraíteltet.

A megtorlás azonnal megkezdődött. Metternich a német kormányok megbizottait sürgősen Karlsbadba hívta össze és az úgynevezett karlsbadi határozatokból világosan láthatjuk, hogy a fennálló rend az egyetemekben látta legveszedelmesebb ellenségeit. A karlsbadi tanácskozás határozatának éle elsősorban az egyetemek ellen irányult. Az összes «Burschenschaftokat» és más diákegyesületeket föloszlatták. Kimondták, hogy a tanár vagy tanítvány, a ki ez egyesülésekben részt vett, egy német államban sem nyerhet semmiféle alkalmazást vagy hivatalt. Minden egyetemhez teljhatalmú kormánybiztost küldtek, kinek jogában volt a «forradalmi izgatásban» gyanús tanárokat azonnal felfüggeszteni. A «forradalmi izgatás» végleges legyőzésére Mainzban «központi vizsgáló bizottságot» állítottak fel, a mely minden kímélet nélkül idézte maga elé és büntette meg mindazokat, a kik e szempontból gyanúsak voltak. A bizottság működése titkos volt. Jellemző, hogy a bizottságtól elítéltek nagy része tanárokból és tudósokból került ki. Így ítélték el a többiek között Karl Hasét, a későbbi híres egyháztörténetírót, dr. Eisenmant, az orvost, a hírneves régészt: Anselm Feuer-

bachot, a kiváló theologust: A. Wislicenust, a ragyogó költőt Hauff Vilmost és még számos társaikat.

Kissé hosszasan időztünk a német diákok mozgalmánál, mert bizonyítani akartuk, hogy a democrata mozgalom Németországban nem gazdasági, hanem intellectualis alapon indult meg és sokkal inkább volt egyetemi, mint kispolgár jellege. Ugyanezt az egyetemi jelleget találjuk különben a francia demokratikus mozgalmakban is. Úgy a Bourbon-restauratio, mint a júliusi királyság alatt az első francia köztársaság hagyományait a diákok őrzik legszigorúbban. A júliusi forradalomban oroszlánrészők volt. Haragos duzzogással látták az orléansi dynastia trónralépését és titkos szövetségekben szervezkedtek ellene. Lajos Fülöp uralkodásának első éveiben több kísérlet történik a köztársaság felállítására. Ezekben a kísérletekben első sorban nem a kispolgarság, hanem diákok és munkások vesznek részt. Lamarque tábornok temetésén, a melyen a legnagyobbszerű ilyen köztársasági puccsot kísérelték meg, az «*école polytechnique*» hallgatói vezettek és kétségbeesett hősiességgel küzdöttek a Cathédrale St. Méry előtt emelt torlaszokon. Ezek a fiatal emberek még mindig hisznek a Rousseau-féle evangéliumban, a munkások pedig, a kik még szervezetlenül, távol a socialismustól, csupán a nyomor tompa nyomásának engednek, támogatják őket és így azt a hitet keltik bennök, hogy a nép csakugyan velök van.

Még tisztábban látjuk a democratizmusnak ezt az egyetemi jellegét a bécsi forradalom eseményeiben. Az aula szerepe közismeretes. Mindenki tudja, hogy a bécsi márcziusi napokat diákok kezdeményezték. Kevésbé ismeretes azonban, hogy az egész bécsi forradalmon keresztül mindvégig diákok kezében volt a vezérszerep. Történtek ugyan kísérletek, hogy a radicalis elemeket háttérbe szorítsák, de május 18-án a diákok és a munkások közös torlaszokat emeltek és végleg kezökbe vették a vezetést. A «*Sicherheits Ausschuss*», a mely most az ügyeket intézi, egészen magán viseli a mozgalom diák-jellegét. Ennek a bizottságnak lelke egy Willner nevű diák volt. Neve ma már teljesen el van felejtve, későbbi sorsa ismeretlen, lehet, hogy egyike volt a névteleneknek, a kiket Windischgrätz gránátjai megöltek. A májusi napokban azonban befolyása és hatás-

köre igen nagy volt. A bécsi forradalom egy elfelejtett történetirója. Vieland, úgy emlékezik meg róla, mint «a kinek éles esze korát messze meghaladta, bámulatos szervezőképessége volt és óriás szónoki tehetsége. Ez a hűsz esztendő Willner — folytatja az idézett munka — socialis szempontból a bécsi forradalom egyik legnevezetesebb alakja volt, mert a munkásokat illető összes fontos tervek tőle indultak ki.» A munkások nélkül pedig a harcztot egyáltalában nem lehetett volna folytatni — a diákok és ők tartottak csak ki mindig. A bécsi októberi napok egyik részese és közvetlen szemlélője, Hartmann, a ki csak nagy nehézségek között tudott az utolsó pillanatban megmenekülni, komor színekkel festi emlékeiben Windischgrätz győzelmét. Ebből e leírásból megismerhetjük a munkások fanatismusát. — «A mikor már mindennek vége volt — írja Hartmann, — a mikor már a terekről és utcákról mindenki hazatakarodott és csupán az ágyüdörgés és a bombák robbanása hallatszott — ő és néhány barátja egyszerre csak dobörgést hallottak. A Hochenmarekton azután megpillantották a dobost is. A nagy, néptelen téren keresztül egy öreg munkás haladt, előtte egy kis munkásfiú ment. A kis fiú egy fekete-vörös-arany zászlót tartott kezében, az öreg verte a dobot. Nem nézett se jobbra, se balra, a bombák átrepültek feje fölött; de ő csak haladt előre, nyugodtan, kimért léptekkel és verte a dobot, mintha egy meghalt világot akarna halálos álmából fölébreszteni. A könnyek egyszerre szemünkbe tóltak — Kedves barátom — szóltam hozzá — hagyja ezt, hiszen már úgy is mindennek vége. — Nem — válaszolt az öreg — ki kell jönniök, még egyszer ki kell jönniök, az ügynek nem szabad elvesznie. Így szólt és tovább haladt, a kis fiú előtte vitte a zászlót és ő verte a dobot. De senki sem jött . . .»

Nem is jöhetett senki. Az aula tagjai, a diákok, a kik a mozgalmat szervezték és vezették, akkor már roncsolt tagokkal, halva heverték a földön.

XIII.

Az egyetemi ifjúság és a proletariatus a democratismus harezias korszakának tehát sokkal fontosabb tényezői, mint a kis polgárság. Annál is inkább, mert a kis polgárság egy részének gazdasági érdekei ez időben már nemcsak a rendi érdekekkel, nemcsak a magántulajdont tagadó socialistákkal, hanem magával a liberalis bourgeoisieal is éles ellentétbe kerülnek. Ez az ellentét azonban nem a democratismushoz, hanem ellenkezőleg: a reactióhoz vezeti őket.

A gazdasági forradalom következményei általánosan ismeretesek. A gépek új irányt adtak a termelésnek és a föllendülő nagyipar első korszakában úgy látszott, hogy a kis üzemeknek végleg el kell pusztulniok. A «kis ember» gyűlölete az új gazdasági rend ellen tehát bizonyos mértékben indokolt. Az angol liberalismus, a mely a gazdasági érvényesülést a maga egész kiméletlenségében hirdette, nem lehetett e rétegek szemében kívánatos és követésre méltó. De nagy tévedés volna, ha azt hinnők, hogy a franczia, általános demokratikus tanok közelebb állottak hozzájuk. Ellenkezőleg, nem kevesebb határozottsággal tiltakoztak az utóbbiak, mint az előbbi ellen.

Ezt a tiltakozást igen világosan és szabatosan megtaláljuk abban a kérvényben, a melyet «Felső-Ausztria összes ipari testületeinek és czéheinek kérvénye» czímen a «magas birodalmi gyűléshez» 1848 augusztus havában nyújtottak be. A felső-ausztriai «kis polgárság» ebben a kérvényben mindenekelőtt kijelenti, hogy az ipari szabadság «ostobaság», a mely «csak a communismust hívja ki.» És most szó szerint ezt olvassuk: «Félre az angolok önző szédelgéseivel, a melyek nem ismernek középosztályt, csak szegényeket és gazdagokat. Félre a francziák túlzott szabadságszédelgésével, a mely az emberi jogok látszólagos megőrzésével az emberi jogokat megsemmisíti.» Ebben a hangnemben folytatódik a nevezetes irat, a mely végül igen radicalis követelésekkel lép fel — de a reactio radicalismusáéval. Követeli az ipari szabadság szellemében történt minden intézkedés visszavonását. A jelenlegi czéhrendszer fönntartását. A házalási ipar megszüntetését. A kisipar képviselőtét a birodalmi gyűlésen.

Ime a «kis polgárság» democratismusa és radicalismusa. Ez a kérvény tudatos munka. Küldői teljesen tisztában vannak a szabadelvű irányzat mindkét stadiumával, hiszen magok teszik a megkülönböztetést. De nekik egyik sem kell. Ők a régi rendi állam alapján állanak, a mely nem adott ugyan részt a politikai jogokból, de békében hagyta gazdasági érdekeiket.

A felső-ausztriai kérvény nem áll egyedül. Közvetlenül beterjesztése előtt, 1848 július 26., 27. és 28-án Brünben általános ipari gyűlés volt, a melyen az alsó-ausztriai, felső-ausztriai, morva és cseh ipari testületek képviselői jelentek meg. A gyűlés szintén kérvényt intézett a birodalmi gyűléshez, a melynek első pontja «a túlságosan terjeszkedő nagy gyárak csökkentését» kérte. A második pont az ipari szabadság ellen tiltakozott. A kérvény többi harminczhárom pontja ugyanebben a szellemben van tartva. A többi között a gyárak terményeit csupán a külföldi kivitel számára tartják szükségeseknek, a belföldi forgalomból ki akarják zárni őket. A czéhrendszert a maga egész merevségében helyeslik és annyira mennek, hogy a gyárosokat arra akarják kötelezni, hogy csupán a kisiparosok czéhétől fölszabeditott munkásokat alkalmazhatnak. A munkásokat illetőleg a kérvény még néhány más reactionarius pontot is tartalmaz, a női munkásokat például kizáróan oly varró munkára akarja szorítani, a melyet a női szabók nem végeznek el.

Egy egészen hasonló felirat érkezett ugyanez időben a frankfurti parlamenthez is. Július 15-től augusztus 15-ig Frankfurtban a «német kézműiparosok congressusa» ülésezett és ennek megállapodásait tartalmazta a nemzetgyűléshez intézett kérvény. A congressus, a melyre egész Németországból, sőt Ausztriából is érkeztek delegatusok, a gyárak korlátozásától a czéhek föntartásáig egészen ugyanabban az értelemben nyilatkozott, mint osztrák szaktársaik. Democratismusról és emberi jogokról egyáltalában nem volt szó.

A «kis polgárság» azonban nemcsak negatív eszközökkel, tilalmakkal és megszorításokkal akart helyzetén javítani, hanem épen az 1848-iki események alatt positiv tervek is merültek föl ebben az irányban. Ezek a tervek phantastikusak és lehetetlenek, de azt bizonyítják, hogy a kis

polgárság gondolkozása ebben az időben már általános demokratikus jelszavak helyett a maga közvetlen érdekei körül forgott. Egy ilyen érdekes terv volt az, a melyet a bécsi «Központi Választmány» egyik áprilisi ülésén egy Swoboda nevű ember terjesztett a bizottság elé. Erről a Swobodáról szintén alig tudunk valamit. Úgy írják le, mint sápadt, púpos emberkét, a ki állítólag tönkrement órás lett volna. Swoboda hosszasan fejtegette, hogy a kis gyárosok és iparosok rohamos elszegényedését valahogyan meg kell akadályozni és e végből egy «Kölcsön-intézet» tervét vetette föl. Ez intézet célja az lett volna, hogy kis gyárosoknak és iparosoknak csupán szorgalmuk alapján kölcsönököt adjon, a mely kölcsön valami kis kezelési illetéket leszámítva, teljesen kamat nélküli legyen. A szükséges tőkét úgy akarta megszerezni, hogy minden bécsi házra kötvényt bocsátott volna ki, mely kötvényt az illető háztulajdonos mint kezes aláírja és a kötvény névértékét a házra betábláztatja.

A Swoboda-féle tervet, az indítványozón kívül, alig vette valaki komolyan. De érdekes már csak azért is, mert meglepően hasonlít egy másik kísérlethez, a melylyel Párisban a nagy theoretikus Proudhon próbálkozott meg. A «Banque du Peuple», a melyet Proudhon 1849 februárjában fölállított, lényegében azonos elvekre volt alapítva, mint a melyeket Swoboda hangoztatott. Swoboda különben nem nyugodott bele első kudarczába, júliusban ismét új tervvel lép föl. Megalapítja a «Jelzálog nélküli kölcsönegyletet», a melynek részvényeit «a bécsi iparosok részvényeinek» nevezi. Nem térhetünk ki e vállalat pénzügyi képtelenségeinek elemzésére, elég annyi, hogy Swoboda ismét a kisiparosoknak és kisüzemtulajdonosoknak akart tőkét szerezni, még pedig nemcsak kamattizetés, hanem most már biztosíték nélkül is. Pár hétig úgy látszott, hogy a terv sikerülni fog — azután hirtelen bekövetkezett a teljes bukás. Az iparosok, a kik egy ideig bíztak a kísérletben, most vad elkeseredéssel fordultak azok ellen, a kik, véleményök szerint, ellenük voltak. Swoboda a bécsi községtanácshoz fordul azzal a kéréssel, hogy a kibocsátott részvények községileg biztosíttassanak. A községi választmány nem merte a kérvényt egyszerre elvetni és albizottsághoz utasította. A karzatok közönsége azonban ezzel a határozattal sem volt megelégedve, kiment az utcára és

tüntetni kezdett. A hivatalos jelentés szerint nagyrészt iparosok és kisebb gyárosok vettek részt e tüntetésben, a mely azzal végződött, hogy a belügyminiszter palotájába is betörték és a helyiségeket kirabolták. A mennyiben tehát a «kis polgárság» osztályérdekei számba jönnek, azok épen ellentétesek mind a liberalismussal, mind a democratizmussal, legjobban még a régi állapot felelne meg nekik. Tagadhatatlan azonban az is, hogy a «kis emberek» a negyvennyolczas forradalmi mozgalmakban tevékeny részt vettek és nem egy helyen egyenesen ők vívták ki a democratia ideiglenes győzelmét. A berlini márcziusi napok torlasz-küzdelseiben például határozottan a polgárságnak az a része járt elül, a melyről az imént szólottunk.

Nem vélünk csalódní, ha azt mondjuk, hogy ez a szerep, a legtöbb alkalommal legalább, nem volt öntudatos. Minden tömegmozgalomnál nagy számban találunk olyan elemeket, a melyeknek érdekei és kívánságai a mozgalom tulajdonképeni céljától távol esnek és a kiket csak az általános elégedetlenség érzése visz a küzdők közé. Az emberi természet sajátos tulajdonsága, hogy a javulást a meglévő viszonyok változásától várja. Az 1848-as mozgalmakban ebből a szempontból három áramlatot különböztethetünk meg. Az első a fejlett, gazdaságilag hatalmas bourgeoisie áramlata, a mely mérsékelt reformok útján a maga érvényesülését óhajtja. Ez az áramlat gazdasági alapon fejlődik és gazdasági törvények határozzák meg. A másik a demokratikus mozgalom, a mely teljes átalakulást kíván, radicalis reformokért küzd, elméleti törvényekkel operál és a melynek vezetői és öntudatos harcosai erősen intellectualis jellegűek. Végül van egy harmadik áramlat is, a mely magában foglalja mindazokat, a kik meghatározott programm nélkül vesznek részt a mozgalomban. Ez a harmadik áramlat egyesíti magában úgy a munkásokat, a kik még a következő fejlődési fokban sem találják meg a magok érdekeit, mint a «kis polgárságot», a mely a megelőző fejlődési fokot kívánja vissza.

* * *

Összegezzük fejtegetéseinket. A szabadelvűség, az elmondottak szerint, nem egy általános, a történelmen átvonuló fogalom, hanem az utolsó százötven esztendő alatt kifejle-

dött mozgalom. Elsődleges alakulata pedig az általános, természetjogi democratismus, a melyből csak idővel fejlődik ki a későbbi gazdasági szabadelvűség.

Úgy hisszük, fölösleges volna most újra megismételni a már egyszer elmondottakat. Fejezzük be tehát fejtegetésünket. Jól tudjuk, hogy előadásunk lézagos és vázlatos volt, de mégis azt reméljük, hogy megkülönböztetéseink nem nélkülözik egészen az igazságot és az olvasót oly szempontokra hívják föl, a melyeket eddig talán nem vett figyelembe.

WOLFNER PÁL.

BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS LEGÚJABB ÉLETRAJZA.

I.

A mult század huszas és harminczas éveinek kétségkivül egyik legnépszerűbb s legünnepeltebb magyar államférfia volt az ifjabb báró Wesselényi Miklós. Azzá tették őt kiváló külső és belső tulajdonságai, rettenthetetlen bátorsága, lángoló lelkesedése minden iránt, a mitől csak a magyar nemzet politikai és anyagi kifejlődését remélte, küzdelmei az unióért s a jobbagység felszabadításáért és szenvedései, melyek ideáljainak becsülettel, tüzzel való szolgálása miatt nehezettek reá. Volt idő, mikor nevének dicséretétől visszhangzott az egész ország, — de a népszerűség szeszélyes istenasszony s az egykor bálványozott Árvízi hajósnak meg kellett érnie, hogy 1848 decemberében saját házában, a zsibói kastélyban fordult ellene a garázda s könnyen felledő nép.

Az utókor iparkodott igazságot szolgáltatni élete vége felé hálátlanul elfeledett nagy fiának. Kemény Zsigmond remek tanulmánya, Jakab Elek s K. Papp Miklós könyvei, Szilágyi Ferencz s Szikszay Lajos kisebb munkái és folyóirataink — különösen Papp Miklós *Történelmi Lapjai* — összeszedték, összegyűjtötték, a mi csak életére vonatkozólag összegyűjthető volt. Kimerítő életrajzát megírni azonban a legújabb időkig még csak megkísérteni sem lehetett, mivel a legbecsesebb adatokat rejtő családi levéltár csak pár év előtt került be a kolozsvári Muzeum-egylet levéltárába.

A mint azonban a kutatók közkincsévé vált e gyűjtemény, rögtön megindultak a nagyértékű közlések Wesselényi levelezéséből, sőt ez év elején megjelent Wesselényi Miklós-

nak egy nagy, két vaskos kötetre terjedő életrajza is. Kardos Samu szépen kiállított munkája ez a legújabb Wesselényi életrajz.

Nem igen emlékezünk rá, hogy az utóbbi husz esztendő leforgása alatt jelent volna meg tudományos magyar könyv a reclam harsonáinak oly hangos riadozása mellett, mint ez a mű. Még csak az előfizetési felhívást olvastuk s már is ország-világ tudta, hogy a magyar történeti irodalom pár hét mulva örökbecsű művel fog gazdagodni. S még meg sem száradt a nyomdafesték az új könyv lapjain, még alig lehetett idejök a lelkes bírálóknak pár lapot is elolvasni a két vaskos kötetből, már is fölhangzott a vád, hogy az Akadémia helyrehozhatatlan igazságtalanságot követett el a modern Magyarország megalakulása korszakának egyik legbuzgóbb bűvárával, midőn nem nyújtott segédkezet egy régi nagy mulasztás helyrehozásához. Kardos könyvét napokon, heteken keresztül minta-könyv gyanánt magasztalták, melynek nem szabad hiányoznia egy művelt magyar könyvtárából sem; a melyik tanít, nevel, ismeretekkel gazdagít s hazafiui érzést gerjeszt elernyedtt lelkeinkben. Az újságok magasztalásai következtében csakhamar megjelentek a tanügyi főhatóságok rendeletei is, melyek szerint Kardos könyvét lehetőleg minden iskolának meg kell szereznie.

Maga Kardos mintha csak előre sejtette volna e fogadtatást, ugyan ilyen hangon szólott hozzánk munkájában. Azt ugyan nem állítja, hogy jobb könyvet még nem írtak az övénel, de azt a dicsőséget nem engedi egy más írónak sem, hogy nála nagyobb buzgalommal, lelkesedéssel és kitartással dolgozott volna.

Gyermekkora óta él lelkében a nagy Wesselényi rajongó tisztelete, kis diák korában őt választotta mintaképének s nem tudott volna nyugodtan meghalni, ha meg nem ajándékozta volna nemzetét, nemzete ifjúságát Wesselényi életrajzával. Évek hosszú során át, kimondhatatlan fáradsággal, soha nem szűnő lelkesedéssel, anyagi képességeit meghaladó áldozatokkal búvárkodott, kutatott, de meg is van eredménye munkásságának: dicsekvés nélkül meri állítani, hogy Wesselényi életét nyomról-nyomra, napról-napra, sőt óráról-órára áttanulmányozván, jobban ismeri, mint a magát.

Nincs magyar könyv, melynek szerzője az önérzetnek

olyan magaslatáról mert volna szólni közönségéhez, nem élt még magyar gyűjtő és történetíró, a ki annyi önbizalommal merete volna munkájának minden harmadik-negyedik lapján fölünkbe dörögni az «Exegi monumentum ære perennius»-t, mint Kardos Samu. Azt kell hinnünk, hogy fölújult a nagy, a fáradhatatlan magyar gyűjtőknek, történetbúvároknak kora: Pray György, Kaprinay István, Bél Mátyás, Schwandtner György, Katona István s a Kovachichok mellé ime méltó társul sorakozik a lelkes debreczeni fiscalis.

Munkájában az első perczben tényleg szemünkbe ötlük néhány olyan vonás, mely irodalmunk régibb korszakaira emlékeztet. A mult század elején, mikor még nem volt lelki szükséglet, hanem csak nobile officium az irodalom pártolása, majdnem minden író kilátásba helyezte, hogy munkája végén közölni fogja előfizető Maecenasainak névsorát. Kardos is követi e ma már divatját mult szokást. sőt tovább is megy: az első kötet utolsó lapját debreczeni előfizetőinek autogrammjá ékesíti.

«Numen adest» kiáltott föl Kemény Zsigmond, mikor Széchenyi lelki világának bonczolásához, életének megírásához fogott. Olyan áhitattal közeledett a nagy themához, mint Mózes az égő csipkebokorhoz s lelkének minden erejét, ítélőképességének minden élességét, minden finomságát fokozottabb tökéletességű munkára kényszerítette, hogy helyesen ítélhesse meg a nagy férfiú szavait, tetteit, jelentőségét. «Két vastag kötetet kell megtöltenem» mondhatta munkája kezdetén Kardos Samu s a magyar irodalomban eddig még nem tapasztalt ügyességgel emberül meg is felelt feladatának. Tudományos könyv szerzője nem használta még olyan készséggel az ollót, mint Wesselényi Miklós legújabb biographusa; magyar író még nem élt az idézés szabadságával olyan szabadossággal, mint Kardos. Ha illenék komoly kritikához a virágos beszéd, azt mondanók, hogy Kardos letarolta a Wesselényivel foglalkozó régibb és újabb irodalom minden virágát s bokrétába kötötte, hogy velök élénkítse saját termelésének egyhangú szintelenségét, azokkal tegye kellemesebbé a maga virágainak bántó illatát.

Nem volna semmi kifogásunk az ellen, ha százával közölné Wesselényi eddig kiadatlan, vagy pedig régi, ma már kevésbé ismert újságokban megjelent s így ismeretlen

számba menő leveleit. Akadályozná az eredeti mű hatásának egységét a sok naplórészlet is, de az æsthetikai kárért bőven kárpótolna a tartalmi nyereség — ámde Kardos szinte fanatikusa az idézésnek. Nem is szólva arról, hogy tizével-huszával közli a már másutt is kiadott leveleket, harmadik-negyedik kiadásokat rendez közkézen forgó munkák egyes fejezeteiből. Petri Mór *Szilágyvármegye monographiája* című művéből csak tiz lapot idéz, Kemény Zsigmondot azonban többre becsüli, az ő örök becsű *Két Wesselényijéből* már 18-at ad. Az erdélyi és magyarországi országgyűlési naplók-ból 50—60 levélnyit olvashatunk Kardos két kötetében; Deák Ferencz beszédeinek Kónyitól készített kiadása 8—10 levéllel szerepel. K. Papp Miklósnak *Wesselényi magyarországi hűtlenségi pöréről* írt könyvét sem mellőzi, idéz belőle 12 oldalt s kapunk egy kis izelitőt Kölcey híres védiratából is: kerek 50 levelet nyomtat le belőle. Széchenyinek Wesselényiről s Kossuthról szóló cikksorozatát itt olvashatjuk immár ötödik kiadásban. Lehetetlennek tartja e kor- és életrajz keretében Wesselényi munkáinak tüzetes ismertetését (I. 401.), de hogy mégse maradjanak olvasói azok ismerete nélkül, a *Balítéletek*ből közöl 20, a *Szózat*ból pedig 30 levelecskét. S mikor a két vastag kötet még így sem akar megtelni, a II. kötet végére odacsap 50—60 oldalnyi újabb idézetet. Kovács Lajos, Zichy Antal, Podmaniczky Frigyes, Toldy István, Ujfalvy Sándor, Beóthy Ákos, gróf Kuun Géza, Jókai Mór és Petri Mór egymásután igénybe vétetnek a második kötet megtöltésére, végül pedig újra lelkesedhetünk Beóthy Zsoltnak a *Magyar Könyvtárban* is kiadott ünnepi beszédén.

Hogy a fejezetek nagysága mennyire nem áll arányban a tárgyalt események fontosságával, legjobban bizonyítja az a tény, hogy míg az I. kötet letárgyalja az összes régebben élt Wesselényieket, a nagy Wesselényi gyermek- és ifjúkorát s egészen elítéltetéséig tartott szereplését, szóval életének legmozgalmasabb részét, a teljes második kötet az 1842—1844 után következő korról foglalkozik, a mikor Wesselényi a szerepléstől már csaknem teljesen visszavonult, «polgári halott»-nak tartja magát s nála ifjabb és szerencsésebb politikusok túrják ki őt a hálátlan, hamar feledő közönség szeretetéből. S még a mikor ilyen nagy terjedelemben tár-

gyalja Wesselényi életének ezt a csendes, eseménytelen korát, akkor se szentel még csak egy levelet sem azon ügyek tárgyalására, melyek Wesselényit ez időben úgyszólván egyedül foglalkoztatták, de a melyek aztán eszét-szívét teljesen elfoglalták: az urbér s a jobbágyság sanyarú helyzetének javítása.

Él-hal a föllengzős mondásokért. A mint saját munkássága megítélésénél, úgy hőse jellemzésénél is mindig a leg-túlzóbbs felső fokot használja. A történelmi kritika nem kenyere, nem sokat ad a datumok s nevek pontosságára. Nem erénye munkájának a gondolatok bősége sem s ezért lépten-nyomon ismétlésekre bukkanunk. Ha egyszer megtetszik neki egy bárhol lelt phrasis, azt igyekszik minél gyakrabban alkalmazni, tekintet nélkül arra, illik-e az a kérdéses helyre vagy sem. Beksicsnek egy hangzatosan kiczirkalmazott mondata s annak fél oldalnyi körülírása egyképen szolgál a IV. s a VIII. fejezet bevezetésére, pedig ugyancsak különböző helyzeteket s időszakokat ismertet a két fejezet: az első az 1830. évi pozsonyi országgyűlésről, második Wesselényi és Kossuth együttes szerepléséről szól.

Az ismétléseknek különben a gondolatszegénységen kívül más oka is van: az időbeli sorrend teljes mellőzése. A zilahi iskola javára 1838-ban s a vakok intézete javára 1847-ben tett alapítványok alapító leveleinek közlése megelőzi az 1833-ban kiadott *Balítételek* című műből vett szemelvényeket; a vak Wesselényi 1845. évi zsidói látogatóiról sokkal előbb beszél, mint az 1838-iki árvizról; 1845 november 20-án végbement házasságának elbeszélése után következik az 1835. évi pörbe fogatásnak K. Papp Miklós könyvéből való kiírása. A II. kötet 279—284. lapjain két kútfőből is kiírja, hogyan ment végbe Wesselényi és Kossuth legutolsó találkozása s a 320. oldalon megint e szavakkal vezet be egy részt: Wesselényi személyesen kereste föl szeptember 28-án este Kossuthot, stb., stb. — Elismerem azonban azt is, hogy nagyon bajos rendet tartani, ha annyi, a tárggyal legtávolabbi vonatkozásban sem lévő dolgot összehord az író, mint Kardos. Az 1848-as események tárgyalása e tekintetben — bátran merem állítani — társtalanul áll irodalmunkban.

Kritikátlansága nem tartja s nem is tarthatja vissza ízléstelenségektől s bántó tapintatlanságoktól. Közöl leveleket, melyek ma is élő emberek szülőinek magánviszonyait

oly módon érintik, hogy azokat közölni egyáltalában nem lett volna szabad. Az a mód pedig, a hogyan Wesselényi házasságon kívül született gyermekeiről s egyáltalában erotikus dolgairól, vagy más helyt feleségéről, született Lux Annáról beszél, illenék sensatiót hajhászó boulevard-lapok soronként díjazott tudósítóihoz, de nem akadémiai pálmára igényt tartó történetíróhoz.

Ámde mindezen modorbeli hibákat, előadásbeli fogyatkozásokat és szerkesztési ügyetlenségeket szívesen megbocsátanók neki, ha az anyagnak, a mit nyujt, becse arányban állana munkásságát becsülő kijelentései önérzetességének csak tized-részével is.

II.

Az I. kötet a felhasznált forrásművek fölsorolásával kezdődik. Kardos azon gyakran hangoztatott állításával, hogy elolvasott, áttanulmányozott mindent, a mit csak irodalmunk nyújtott a Wesselényiekre s különösen a nagy Wesselényire nézve, nem igen van összhangzásban a tőle nyujtott forrásjegyzék. Több mint tiz «forrásmű» nem egyéb, mint Kardosnak vidéki újságok tárczarovatában megjelent cikkceskéi s e mellett igen sok jeles, azon korra vonatkozó dolgozatot nem említ, de azért még sem panaszkodnánk, ha ez volna annak a forrásjegyzéknek legnagyobb hibája. Van annak ennél sokkal jelentékenyebb, megbocsáthatatlan fogyatkozása is, az tudniillik, hogy legnagyobb része — enyhén szólva — ámitás. Ellentmondást nem tűrőleg fog e fejtegetések során kiderülni, hogy Kardos a forrásjegyzékben fölsorolt munkák tekintélyes részébe bele sem nézett, azok adatait — az «idézett» részeken kívül — föl nem használta, azoknak forrásművek gyanánt való emlegetése tehát pusztán az olvasó félrevezetése.

A fölhasznált forrásművek között fölsorolja Kardos a birtokában levő okiratokat, leveleket és a báró Wesselényi Miklós levelezéséről készített másolatokat. Wesselényi levelezésének lajstroma akar lenni ez az utóbbi rész.

A levelek közlésében — már tudniillik hogy ki kinek s mikor írta — semmi rendet nem tart, a mi aztán lajstromait teljesen hasznavehetetlenekké teszi. Három fejezetben a

levelezők személye, háromban meg időrend szerint csoportosítja a lemásolt leveleket, de az idő szerinti sorrendet nem tartja meg, a levelezők személye szerint csoportosított levelek egy része a többi fejezetekben újra szerepel, a hol pedig a cím Wesselényinek 1848 október 1-től haláláig írt leveleit igéri, ott az utolsónak közölt levél 1848 december 31-én kelt, szóval az egészben semmi rend, sőt az olvasó kénytelen elhinni még azt is, hogy ez a nagy összevisszaság talán szándékos. Mintha arra való volna, hogy ne vegyük észre a szerző csalafintaságát, a ki a zürzavart fölhasználva, hogy anyaga többnek lássék, a levelek egy részét kétszer, sőt háromszor is közli. Magának Wesselényinek levelei közül több mint hetven szerepel kétszer, néhány pedig még többször is. S tisztán csak az anyag szaporítása, «gyűjtése» eredményének nagyítása kedvéért közli Kossuthnak fogságából szüleihez írt leveleit, mert ha még oly nagy politikai és személyes barátság fűzte is össze Kossuthot és Wesselényit, az mégis kevés világosságot derít az utóbbinak életviszonyaira, hogy a fogságban synlődő Kossuth mi mindent akart közölni érte aggódó szüleivel. — Különben nem igen bízom a Kardos közölte levelek dátumainak pontosságában sem. Gyanakvóvá tesz, hogy Wesselényivel még 1850 április 26-án, tehát halála után öt nappal is írat levelet. (I. kötet, XLIX. lap, 224. számú levél.)

A levelek lajstroma után érdekes, szerzőt és munkáját s a munka tudományos hitelét egyaránt jellemző sorok következnek.

Először is önérzetesen megemlíti Kardos, hogy össze-gyűjtötte s lemásolta Wesselényinek s kortársainak 1648 darab levelét. Ez 1648 levél közül eddig szerinte legfőljebb 400 jelent meg különböző folyóiratokban s újságokban, a többi teljesen ismeretlen. S most egy szemfényvesztő csavarintás következik. Elmondja ugyanis szerzőnk, hogy Kazinczyn kívül egyetlen nagy emberünk után sem maradt ennyi levél, mert lám Deáknak mindössze 153, gróf Széchenyi Istvánnak meg 686 levelét közölték. Mi ez a tőle «gyűjtött» 1648-hoz képest? S ettől kezdve mind az 1648-at Wesselényi levelei gyanánt emlegeti. «Wesselényi ismeretlen leveleinek száma — folytatja — a mint ezt fentebb említettem, az 1200-at meghaladja.» Itt már az általa «kimond-

hatatlan fáradsággal gyűjtött» levelekből levonta a már szerinte ismeretes 400-at, de a mit eddig Wesselényi és kortársai levelezésének mondott, — s a mi valósággal az is — az itt már mind magáé Wesselényié lesz.

Idézett szavaiban azonban még nem is ez a legnagyobb lódítás. Hogy a maga munkáját nagyobbítsa, másokét kisebbíti. Széchenyi kiadott leveleinek számát 686-ra teszi, pedig 686 levelet Széchenyi leveleinek III. kötete is közölt. Nem is említve gróf Széchenyi Istvánnak ifjú korában szüleihez írt leveleit (melyekből pedig Zichy Antal 156-ot kiadott Széchenyi levelezésének IV. köteteként), a Majláth-féle gyűjtemény I. kötete 403, II. kötete 531, a III. pedig 686 levelet közölt, a mi együtt véve nem 686, hanem szinte ezerrel több. Így azután még ha igaz volna is, — a mint hogy nem az, — hogy Kardos összegyűjtötte Wesselényinek általa mondott mennyiségű levelét, még mindig nem volna igaz az, hogy Kazinczy levelezésén kívül ez a tőle összegyűjtött levelezés a legnagyobb.

Ebből az esetből azonban azt a tanulságot is levonom, hogy bár forrásai közt említi Kardos Széchenyi leveleit, azt a három kötetet ő aligha forgatta, mindössze a harmadik kötet utolsó lapját láthatta. Az ott talált 686-os szám azután meg is tévesztette; nem vette észre, hogy a számozás minden kötetben újra kezdődik s ez a szám csak az utolsó kötetben közölt levelekre vonatkozik.

A Kardostól nagy garral Wesselényiének hirdetett 1648 levél közül igazában csupán 1172 a Wesselényié. Ezek között is 73-at kétszer, négyet pedig háromszor említi s így marad tisztán nem 1648, hanem csak 1095 levél. Ezek közül a legnevezetesebbek már eddig is megjelentek. *Kazinczy levelezésében* kaptunk a Kardostól is említett levelek közül tizet, az *Irodalomtörténeti Közlemények* különböző folyamaiban 46-ot; Ferenczi Zoltán kiadott a *Történelmi Társaság* 167-et; a *Szilágy* című újságban, az *Erdélyi Múzeumban*, Szilágyi Ferencznek ifjabb báró Wesselényi Miklósról szóló munkájában, a Czapáry-féle *Vörösmarty emlékkönyvben*, az *Új Magyar Szemlében* s a *Történeti Lapokban* is megjelent szinte száz. A Wesselényihez írt leveleket szintén garmadával közölték ugyanezen folyóiratok és munkák, különösen pedig K. Papp Miklós folyóirata, a *Történeti Lapok*.

De nagy dicséret illetné Kardost még abban az esetben is, ha nem, mint ő nagyította, 1200, hanem csak körülbelül 700 eddig ismeretlen levelét gyűjtötte volna is össze a nagy Wesselényinek. Ámde tényleg úgy gyűjtötte-e ő össze ezeket a leveleket? Feleletünk igenlő vagy tagadó volta attól függ, mit értünk gyűjtés alatt. Ha gyűjtés az, hogy beülök egy levéltárba s ott szorgalmasan lemásolom a rendbe szedett okiratokat, akkor Kardosnak igaza van, ő valóban össze gyűjtötte Wesselényi leveleit.

Wesselényi Miklós — a mint ezt Kardos is elmondja munkája második kötetének egy eldugott jegyzetében — pontos levélmásolati könyveket vezetett. Levélmásolati könyveinek 45 kötetét őrzi az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltára. A levelek sorszámokkal vannak ellátva s Kardos idézi például a 40. kötetből a 973. levelet. Nem láttam ezeket a levélmásolati könyveket, de fölteszem, hogy ha 40 kötetben 973 levél van lemásolva, 45-ben lehet 1200—1300.

Ezeket a levélmásolati könyveket leíratta Kardos; de ha ezen felül való levélhez ilyen úton-módon jutott, méltán kérdezheti minden számolni tudó olvasó: «Mit gyűjtött akkor tulajdonképen Kardos?» Hiszen össze-vissza sem említi Wesselényinek több levelét, mint a mennyit azokból a levélmásolati könyvekből kiiratott. Mire kellett akkor «évtizedek munkája», a sok «anyagi erejét meghaladó áldozat», a «kimondhatatlan fáradság», önérzetes kijelentéseinek e sokat emlegetett alapjai? Talán a Wesselényihez írt levelek összegyűjtésére? Arra nem, mert hiszen azok a levelek is szépen évszám szerint rendezve, csomókba gyűjtve várják a kolozsvári levéltárban a másolót. Talán Wesselényi beszédeinek lemásolására? Arra is bajosan, mivel saját bevallása szerint Wesselényinek eddig mintegy 50 beszédét szedte össze, ennyinek lemásolásához szükséges munkát pedig még «kardosi» önérzettel sem lehet «kimondhatatlanul fáradságosnak» tartani. Wesselényi naplóját lemásolta számára Kelemen Lajos könyvtártiszt, a hűtlenségi pör aktáit kivonatolta Lengyel Miklós középiskolai tanár, Ujfalvy Sándor emlékiratait leírta Kiss István községi jegyző, az ál-Wesselényi pörének okmányait pedig Katz Márton volt törvényszéki irnok, a szerző unokatestvére. Mire fecsérelte akkor Kardos évtizedek munkáját, a fölpanaszolt tenger pénzt s a sok fáradságot?

Nem mondom, hogy itt-ott, különösen ha imponálhatott vele, hogy ő könyvet ír a nagy Wesselényiről, nem gyűjtögetett; össze is szedett — mondjuk — 150—200 levelet, de azt már egészen határozottan merem állítani, hogy e levelezés összegyűjtésére bele sem pillantott azokba a tudományos folyóiratokba, a melyeket első sorban kellett volna átnéznie, mivel azok Wesselényinek jó csomó levelét már régebben közölték.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891-iki évfolyama közli Wesselényinek gróf Kornis Mihályhoz intézett egy, 1893-iki évfolyama Döbrenteyhez intézett nyolcz, 1901-iki évfolyama pedig idősb gróf Bethlen Jánoshoz s Pulszky Ferenczhez intézett egy-egy levelét, melyeket Kardos nem említ. Az 1900-iki évfolyamban közölt Ferenczy Zoltán öt Vörösmartynak szóló levelet, ebből Kardos csak háromról tud; az *Erdélyi Múzeumban* (1901. 436—444. lap) kiadott s Kazinczy Gábornak szóló hat levélből pedig csak négyről. A *Szilágy* 1884—1886-iki évfolyamaiban kiadta Urházy (= Dénes Lajos s nem Urházy György országgyűlési képviselő, a mint Kardos mondja) Wesselényinek 63 Zilahi Kiss Károlyhoz írt levelét s ezek közül Kardos «gyűjteményében» csak 15 szerepel. A *Nemzet* 1899-iki évfolyamának 112. számában megjelent Wesselényinek három, Zeyk Károlyhoz írt gyönyörű levele — az úrbér ügyét tárgyalják, — Kardos egy hangot sem tud rólok. Nem említi a *Századok* 1902-iki évfolyamában megjelent. Kossuthhoz intézett s ugyancsak az urbérre vonatkozó classikus levelet, valamint az *Új Magyar Szemle* 1900. júniusi számában megjelentek közül ötöt, melyeket szintén Kossuth kapott s a melyek Wesselényinek Széchenyihez való viszonyára derítenek világosságot. Hallgat a *Vadász- és Verseny-Lap* 1903 december 24-iki számában kiadott s lótenyésztésünk történetében igazán fordulópontot jelentő körlevélről is.

Nem a számok nagysága itt a fő, hanem a bennök rejlő tanulság. Azt mutatják tudniillik e tények, hogy Kardos összegyűjtötte mindazt, a mi a levélmásolati könyvekbe beíratott, de nem látta, figyelmére nem méltatta, a mi onnan bármi okból kimaradt, ha még oly közismert folyóiratokban vagy könyvekben jelent is már meg ezelőtt.

Ilyképen azonban nagyon valószínűtlenül fog hangzani

minden elfogulatlan olvasó fülében az ő büszke állítása, hogy elolvasott, kivonatolt, összegyűjtött mindent, a mit csak irodalmunk nyújtott a nagy Wesselényire vonatkozólag; köd gyanánt fog szétfoszlani az ő kitartó, lelkes, alapos búvárkodásáról s kimondhatatlan fáradságairól szóló reclamationda.

III.

A munka első fejezete a Wesselényiek eredetével s a XVIII. század derekáig élt Wesselényiekkel foglalkozik, de azért arra a kérdésre, honnan, kiktől származtak a Wesselényiek, adós marad a felelettel. Lenyomatja Ujfalvy Sándor ki nem adott munkájának azt a részletét, mely a Wesselényiek lengyel, vagy német, vagy mások szerint cseh eredetéről beszél, de egy szót sem szól Deák Farkas és Karácsonyi János azon tanulmányairól, melyek e kérdést teljesen tisztázták. (Deák Farkas: *A Wesselényi-család őseiről*. Budapest. 1878. és *A Wesselényi-család címereiről*. *Archaeologiai Értesítő*. 1876. 20—30. l., dr. Karácsonyi János: *A báró Wesselényi-család eredeti címere*. Turul. 1899. IV. f.) — Ezeknek alapján pedig megírhatta volna, hogy a Wesselényiek elei magyarok voltak, Nógrád vármegyéből származtak s már a XV. század elején szerepeltek a magyar közéletben.

Wesselényi Ferenczről, a nádorról lapokon keresztül beszél. Hogy adatai milyen megbízhatók, csak egyetlen példával akarom bizonyítani. Elmondja, hogy II. Ferdinánd igen szerette Wesselényit s őt 1647-ben grófi rangra emelte s «Magyarország főtábornagyává» nevezte ki. Szót sem vesztegetve arra, hogy a «Magyarország főtábornagya» méltóság létezéséről Kardos Samu előtt egyetlen magyar történetíró sem tudott s hogy Wesselényi Ferencz sem «Magyarország főtábornagya», hanem Felső-Magyarország főkapitánya volt nádorsága előtt, minden kis gymnasistának tudnia kell, hogy II. Ferdinánd 1619-től 1637-ig uralkodott s így tőle 1647-ben senki semmiféle címet vagy kitüntetést nem kaphatott. E fejezetben beszél arról is, hogy Wesselényi 1665 márczius 15-én erős harcztot vívott Zrínyi Miklóssal a nádorságért, pedig az «Adriai tengernek syrenaia» nemzete nagy bújára

ekkor már hónapok óta aludta örök álmát őseinek sírboltjában, a csáktornyai Szent Ilona-kolostorban.

A Wesselényi-családnak a nádor halála után szerepelt tagjairól maga Kardos mit sem tudván mondani, «idéz» egy fejezetet *Szilágy vármegye monographiájából*. S mint a legtöbb dologban, ebben is igen szerencsétlen, mivel ez a fejezet egyike azon munka legkevésbé sikerült részeinek. Rendszertelen adathalmaz, melyből bizony igen kevésé ismerjük meg a Wesselényiek szereplését. Azon monographia szerzője nem igen köszöni meg Kardosnak, hogy művét épen egyik igen gyenge oldaláról mutatja be a tudományt kedvelő közönségnek.

Hosszasan foglalkozik Kardos a nagy Wesselényi szüleinek életével. Lenyomatja báró Kemény Zsigmond híres tanulmányából az idősebb báró Wesselényi Miklósról szóló részt (vajon nem az írói tulajdonjog durva megsértése az ilyen egész terjedelemben való «idézés»?), igéri, — de nem teszi meg — hogy Szilágyi Ferencz munkájából meg a gorbói hadjáratot fogja idézni, közli az idősebb Wesselényi Miklósnak egy, az insurgensekhez intézni szándékozott beszédét — s ez az egész, a mi a Wesselényi szülőiről s ifjúságáról szóló részben említést érdemel. Mert mond ugyan maga Kardos is egyet-mást, beszél hőseiről oldalakon keresztül, de az ő elbeszélésének alig van sora, a melyik ne lenne tele valótlanságokkal, ferditésekkel, tudományos munkában megengedhetetlen naivitásokkal.

Felhozza az idősebb Wesselényi műveltségének bizonyítására, hogy *Regulus* című latin nyelvű színdarabot írt, Petri Mórtól említett két színdarabjáról azonban — 1. *Attila, a hunnosok királya* és 2. *Hippius és Hipparchus* — egy szót sem szól. A mi az először említett színdarabot illeti, arról tudhatná, hogy ezt Collin Henrik József bécsi udvari tanácsos írta és pedig nem latinúl, hanem németül s Wesselényi Miklós csak lefordította. A fordítás 1899-ben jelent meg Győrött az *Egyetemes Könyvtárban* kiadta a pannonthalmi könyvtárban őrzött kéziratból dr. Récey Viktor, miután a kiadást kísérő bevezető tanulmányt a Philologiai Társaságban 1899 február 25-én fölolvasta.

Ebből a bevezető tanulmányból megtanulhatta volna Kardos, ha már a forrásai között idézett Szilágyi Ferencz-féle

művet nem olvasta el, hogy a Wesselényi Miklós és Cserey Ilona összekeléséről szóló regényes történetből egy árva szó sem igaz. Szilágyi Ferencz is, Récsey Viktor is bebizonyították, hogy a szebeni zárdából való leányszöktetés mese.

Cserey Farkas soha sem említé nagy szomorúan Wesselényi előtt — a mint ezt Kardos lyrai olvadékonysággal elbeszéli (I. 31.) — «hogy hugának, ki méltó és érdemes volna a legnemesebb és legbüszkébb férfiú szerelmére és becsülésére, a rideg zárda falai között kell majd lassanként elhervadnia, elpusztulnia.» S Wesselényi sem utazott erre Szebenbe, «hogy az élet és halálnak ezernyi veszélye között elragadja a zárdából lelki ideálját (testi szemeivel azelőtt soha sem látta.)» Az öreg Cserey Farkas és felesége, Boros Klára nemcsak hogy nem elleneztek a házasságot, de örülve a lányukat ért nagy szerencsének, mindenképen előmozdították azt. Cserey Helént a nagyszebeni kolostorba már mint asszonyt, protestáns vallásra való áttérése után küldték hat heti vallásoktatásra, onnan pedig nem kellett megszöktetni, mert gróf Batthyáni Ignác erdélyi püspök hivatalos bizonyítványaival ellátva hagyta el a kolostort. — Csakhogy természetesen nem elég a forrásmunkákkal pusztán a forrásjegyzékben hivalkodni, el is kell azokat olvasni!

A hat heti kolostori tartózkodás különben nem volt valami kellemetlen. Cserey Helént saját följegyzései szerint — miket néhány év előtt olvastam báró Wesselényi Miklós görögországi könyvtárában — nem tartották szigorú kolostori fegyellem alatt. Kijárhatott a zárdából, látogatásokat tehetett ismerőseinél, az uránál, a képirónál, sőt még színházban is volt, a mint ezt napról napra pontosan beírta egy 1783-ra szóló, Szebenben, Hochmeister Mártonnál nyomtatott, kis nyolczadrétű *Új és ó kalendárium* üres lapjaira.

IV.

A földolgozott munkák kissé gondatlanabb, felületesebb tanulmányozását némileg helyre üthetné a lelkiismeretes, alapos levéltári kutatás. Könyvének számtalan helye szerint ilyent csakugyan végzett is Kardos Samu. Szorgalmasan átkutatta a Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár, az Aka-

démia, a Wesselényi-család s Szilágy vármegye levéltárait, no meg sok apróbb gyűjteményt, sehol semmit sem mellőzve el, a mitől hősére nézve legcsekélyebb fölvilágosítást remélhetett.

A fölsorolt s a két kötetben lépten-nyomon tüntetőleg emlegetett e levéltárak közül Wesselényi Miklós életére vonatkozólag eddig egyedül Szilágy vármegye levéltárában volt alkalmam kutatni, de mondhatom, hogy Kardos Samu munkájában egyetlen okmány lemásolását leszámítva, sehol a nyomát sem találtam annak, hogy ő azon levéltár e tárgyban elég gazdag anyagából egyetlen sort is fölhasznált volna.

Kitűnik ez mindjárt az idősebb Wesselényi Miklósról szóló rész nagyhangú kijelentéseiből. Közli ugyanis Kardos az öreg Wesselényinek egy beszédét, melyet az a fölkelt nemességhez akart intézni, de a melynek elmondásában megátolta betegsége s halála — s hozzá teszi, hogy Wesselényi ez egyetlen beszédén kívül többet fáradságos kutatásai során sehol sem sikerült fölfedeznie. Már pedig ha Szilágy vármegye levéltárának átkutatását nemcsak állítaná, hanem abban tényleg búvárkodott volna is, megtalálta volna a régi *Közép-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben* az öreg Wesselényi Miklósnak több mint tíz beszédét, még pedig, egy kivételével, valamennyit szószerinti szövegében.

Majdnem mindegyik egy-egy kiváló szónoki mű; szebbetket abban az időben, főképen a vármegyei gyűléseken nem mondtak. Megvilágítják nemcsak az öreg Wesselényi Miklós egész lelki világát, jellemét, gondolkodásmódját, hanem az akkori egész vármegyei közéletet is. A mi a Wesselényiek nevét minden jó magyar ítélete szerint örökre a legjobb hangzású nevek közé emeli, az kicsinyben mind kiérzik e beszédekből. Az alkotmány tisztelete, a törvényért való élés-halás, a fejedelemnek szabad magyarhoz illő, soha meg nem hunyászkodó megbecsülése s főképen a nép önzetlen szeretete, sorsának nyomorúságát enyhíteni akaró, őt magát föl-emelni igyekező állandó törekvés, a közműveltség szükségének azon kort messze megelőző finom megérzése — ezek az idősb Wesselényi Miklós, Kardostól figyelemre sem méltatott beszédeinek folyton ismétlődő, állandó vezéreszméi. Főképen mégis a jobbagység sorsának javításáért küzd soha nem lan-

kadó hévvel Wesselényi, kinél nemesebb, önzetlenebb, de e mellett házsártosabb s erőszakosabb szószólója aligha volt hazánkban a «misera plebs contribuensnek». Ha ellenkeztek vele, rögtön valóságos réme lett a tanácskozásoknak s meggyéje kétszer formai egyezsége lépett vele, hogy nem fogja többé megobstruálni a tanácskozásokat s terrorisálni a gyűlések elnökét s tagjait.

Kardos természetesen minderről semmit sem tud. Ő a megyegyűlések jegyzőkönyveit meg sem nézte. elegendőnek tartotta, hogy állítsa azon levéltár átböngészését. S nem sokkal lelkiismeretesebben kutathatott a családi levéltárban sem, mert ő ott sem talált az öregebb Wesselényi Miklóstól származó beszédet, Szikszay Lajos és Szilágyi Ferencz pedig onnan is közöltek közismert s Kardostól is áttanulmányozottnak mondott könyveikben ilyen szónoklatokat.

Vagy ha már a levéltárban restelt keresgélni, olvasta volna el Petri Mór *Szilágy vármegye monographiája* című munkája I. kötetének 449—460. lapjait, hiszen forrásai között első helyen említi e művet. Ott is olvashatott volna e beszédekről, bár Petri sem az eredeti forrásból: a jegyzőkönyvekből merített, hanem egy, az Erdélyi Múzeum kéziratárában levő, kivonatokat tartalmazó füzet után indult.

A mint nem kutatott Szilágy vármegye levéltárában az öregebb Wesselényi Miklósról vonatkozó adatok után, épen úgy nem kereste meg az ifjabb Wesselényire vonatkozó legelső feljegyzéseket sem. Köztörténeti szempontból nem fontosak e feljegyzések, de az életrajzírónak bűn azokat fel nem kutatni. Nem tud arról, hogy 1808 Szent Mihály havának 30-án, a nemesi fölkelés szervezésekor, a vármegye megválasztja a vármegyei sereg fővezére, idősb báró Wesselényi Miklós mellé adjutánsnak kapitányi ranggal «mlgs ifjabb B. Wesselényi Miklós úrfi», kinek ez lesz legelső nyilvános szereplése. Nemsokára — a következő év február 12-én — a király születése napján Zilahon rendezett ünnepélyen már vezeti is a fölkelő sereget s a mint az egykorú jegyzőkönyv mondja, «magát ezen Hivatalra mind alkalmasnak, mind érdemesnek lenni megbizonyította».

A Wesselényi Miklós gyermekkorára vonatkozó följegyzéseket pedig annál is inkább érdemes lett volna összegyűjteni, mivel a nagy embereknek épen gyermek- s ifjúkorát

szokta mesés történetekkel felékesíteni a hálás utókor. Tudnak eseteket, melyekből már akkor látható volt, hogy nem közönséges férfiú válik majd a nagyreményű ifjúból. Az ilyen féle történetek gombamódra nőnek és szaporodnak a nagy férfiúhoz közelebb állók körében: a hálás jobbagy és cseléd félistent lát még közepes tehetségű gazdájában is s ha még hozzá nagy ember is lesz ura, Toldi Miklós erejét meg Nagy Sándor vitézségét tulajdonítja neki. A történetíró helyesen teszi, ha az ilyen eseteket megörökíti, mint a közvélemény, a köztudat jellemzőit, de rögtön maga is a mesemondó öreg asszonyok színvonalára süllyed, ha minden kritika nélkül készpénznek veszi ezeket a kis történeteket.

Kardos ilyen színvonalon álló történetíró. Kritika nélkül adja tovább a legvalószínűtlenebb történetkéket; fő dolog, hogy teljék a könyv. Történetírói módszerének bemutatására minden elvont fejtegetésnél alkalmasabb lesz a következő példa:

A gyermek Wesselényi Miklós egyik legjellemezőbb tette gyanánt elbeszéli, hogyan védelmezte meg atyját az ellene zúdult közép-szolnokmegyei rendekkel szemben. «Meggyűlés van Zilahon. Wesselényi oda is magával viszi kis fiát kardosan, mentésen. Ezen a gyűlésen történt az, hogy Wesselényi összezördült gróf Tholdalagival, az akkori közép-szolnokmegyei főispánnal. Wesselényi még a szokottnál is keményebb, kiméletlenebb volt a gyöngye lelkű főispánnal szemben. A közgyűlés tagjainak nagy része a megbántott főispán mellé sorakozott s hangos szóval követelte, hogy Wesselényi kérjen a megbántott főispántól bocsánatot. Wesselényi daczos fővel, keresztbe font karokkal, mint szirt a zajló tenger hullámai között, állott az őt mind sűrűbben körülvevő megyei nemesség közepett. Mellette kardosan, mentésen kis fia. A sokaság nőttön-nőtt, a kiabálás, majd fenyegetődzés folyton erősödött, de Wesselényi csak állott tovább, mint megkövült(!) szobor(!) szótlanul.

Ekkor fölhangzott a tömegből a fenyegető kiáltás: Ki vele! Dobjuk ki az ablakon! A kis Wesselényi könnyes szemekkel néz a forrongó tömegre, kérlel, rimáncodik, de a tömeg kérlelhetetlen és édes apjához mind jobban közeledik. Ekkor a kis Wesselényi abban hagyja a kérlelést, egyet szökik, kardot ránt s harsány hangon kiált a tömeg felé: «A ki

atyám ellen még egy lépést mer tenni, azt irgalom nélkül keresztül döföm! . . . A gyermekhős e szavai bámulatra keltik, lefegyverzik a forrongó tömeget, mindenki feledi a sérelmet és bosszút, de ébred a szívekben a szeretet és csodálat a hősi gyermek iránt. Sokan ölbe kapják s csókokkal halmozzák el a kis Wesselényit.

Gróf Tholdalagi még az évben nyugdíjba megyen, a főispáni székben utódja éppen Wesselényi lesz. A beiktatási ünnepélyre, mely 1806 április havában történt, ismét magával viszi a kis Wesselényit. Ekkor, vagyis tiz éves korában tartja a kis Wesselényi első beszédjét a nagy nyilvánosság előtt».

Ebből a szépen kikerekített történetből egy árva szó sem igaz. Legelőször is Kardosnak, mint a jogtudomány doctorának, illenék tudni, hogy a mi régi törvényeink szerint nem az ablakon való kidobás volt a gyűléseken helytelenül viselkedők büntetése. A megyegyűlésnek közönsége a vármegyei nemesség színe-java volt; a magyar nemesség e részében pedig mindig volt annyi méltóság, hogy a tekintélyén esett csorbát nem kellett ilyen faragatlan módon megtorolnia. Zsigmond, Mátyás és II. Ulászló törvényeiről nem is szólva, a *Hármaskönyv* II. részének 69. és 72. czíme, továbbá az 1635 : 89, 1649 : 94, 1655 : 108 s 1723 : 57. törvényczikkek intézkednek a *széksértés* és *nyelvváltság* dolgában, de sehol egy szóval sem említik az ablakon való kidobást, mint a vármegyei tanácskozási rend megtorló eszközét. Kardos Samu előtt azonban, valamint történeti irodalmunk és levéltáraink, éppen úgy régi jogrendünk s ősi törvényeink is «terra incognita».

De visszatérve magára az elbeszélte történetkére, ha Kardos a Petri Mór munkájában megnézte volna a közép-szolnoki főispánok listáját, megtudta volna, hogy a vármegyének soha sem volt Tholdalagi nevű főispánja. 1791-től 1806-ig nagyszalontai gróf Tholdi Zsigmond töltötte be e méltóságot. Ő azonban sohasem ment nyugdíjba; először azért nem, mivel a főispánok csak az 1885 : XI. törvényczikk meghozatala óta kapnak nyugdíjat, másodszer pedig, mivel 1806 május 6-án mint főispán halt meg. A vármegye május 12-én kezdett gyűlésén Hatfaludi Ferencz elnöklő alispán búcsúztatta el nagy részvét mellett. A főispáni teendők vég-

zésében igaz, hogy Wesselényi követte, de nem mint főispán, hanem csak mint administrator.

A főispán csak májusban halván meg, világos, hogy az áprilisi beiktatási ünnepély meséjét is csak Kardos költötte; ha pedig áprilisban nem volt installatio — a mi különben az administratorok nem is illette meg — azon a kis Wesselényi sem mondhatta el első beszédét a nagy nyilvánosság előtt.

Ezt a beszédet Cserey Farkas és az idősebb Wesselényi Miklós Kazinczyhoz intézett leveleinek tanúsága szerint 1806 január 29-én mondta el Közép-Szolnok rendei előtt. Természetesen nem a vármegye gyűlésén — a mint Kardos naivul hiszi — mert hiszen ott gyermekek nem beszélhettek s a jegyzőkönyvben sincs semmi nyoma az ifjú szónok beszédének, hanem hihetőleg előtte vagy utána valami bizalmas tanácskozáson.

A mi pedig magát azt a nevezetes gyűlést illeti, az — a mint a jegyzőkönyvekből egészen pontosan megállapítható — teljességgel másképen folyt le, mint Kardos meséli. Wesselényi indulatos erőszakoskodásával már az első és második napon is sok bajt, zavart okozott, a harmadik napon azonban épenséggel lehetetlenné tette a tanácskozást. Újból benyújtott egy már több ízben elvetett indítványt s mikor a főispán s a gyűlés vonakodtak azt megint tárgyalás alá venni, a főispánt is, a gyűlés tagjait is, indulatosan szidta, gyalázta, kardja behozatalát is több ízben megparancsolta, semmiféle csitításra le nem csendesedett, úgy hogy végre is föl kellett az ülést függeszteni. Gyűlés után a főispán szálására rohant, kivont karddal rátámadt a megrémült gróf Tholdi Sigmondra, kit is csak az összesereglett rendek mentettek meg a nagyobb veszedelemtől. Másnap a rendek tanácskozás alá vevén a történeteket, Wesselényit magok közül a gyűlésekről kitiltották s e végzésöket csak hónapokig tartó tanácskozások után változtatták meg, akkor is csak Wesselényi javulást fogadó erős ígéretei után.

A legenda így szétfoszlik s a nagy Wesselényi ifjúságának jellemzésére nem szolgálhat ez a költött történet. De nincs is szükségünk ilyenekre. A már említett kis szónoklaton kívül még más esetekről is tudunk, melyekben a kis Wesselényi Miklós tanujelét adta annak, hogy megérdemli

a Kazinczy Ferencz czímezését, a «princeps iuventutis» nevezetét. Kazinczy egyik leveléből tudjuk, hogy mikor ez Zsibón járt s az öreg Wesselényivel szinte hajnalig beszélgetett, a kis fiú folyvást körülöttök forgolódott, egy szót sem szalasztva el a beszélgetésből, sőt korát meghaladó okossággal abba bele is elegyedve. Később meg Cserey Farkas tudósította Kazinczyt arról, hogyan üdvözölte közös kedvenczök Bánffy Györgyöt, az erdélyi gubernátort a rendek jelenlétében nemes bátorsággal. Ha már Kazinczy levelezését nem nézte át Kardos illő gonddal, olvashatta volna Váczy Jánosnak a forrásjegyzékben felemlített értekezését Wesselényi ifjúságáról s akkor most nekem egygyel kevesebb esetben kellene a fejére olvasnom, hogy nem mondott igazat, mikor áttanulmányozott műveknek állította a forrásjegyzékben fölsoroltakat.

V.

Széchenyi, Kossuth s Deák mellett kétségkívül Wesselényi volt az 1848-at megelőző időszak legnagyobb alakja. Mig azonban amazok működése majdnem mindig az egész országra szolt, Wesselényi szereplése országos hatása és jelentősége mellett is helyhez kötöttebb. A jobbagyság helyzetének javításáért folytatott nagy munkája érdekelte ugyan a két haza minden fiát, de már az Unió vagy a Részek visszakapcsolása sokkal kisebb körök lelkes óhajtásának állandó tárgya; azért pedig, a mit közvetlenül tett a szegényekért, első sorban Közép-Szolnok népe lehetett hálás. Itt volt családjának ősi fészke, ide kötötték családi hagyományai, itt élte le ő is gyermek- s ifjúkorát s itt lépett először a nyilvánosság elé. Szeretetét, ragaszkodását vármegyéje iránt egész életén át megtartotta, gyűléseire eljárt s irányította a megyei közéletet; itt tette meg először nem egy nevezetes indítványát s ennek a vármegyének szerető ragaszkodása adott neki nem egyszer erőt a további küzdelemhez; ennek hálája kárpótolta az üldözések s szenvedések korának nagy csapásaiért. Wesselényi életírójának különös gonddal kell tehát Közép-Szolnok vármegye ez időbeli közéletét tanulmányoznia, mert itt minden nevezetesebb mozzanat kapcsolatos Wesselényi nagy nevével, a legtöbb esetben épen tőle magától indul ki.

Kardos Samu e kötelességszerű munkát csodálatos, irodalmunkban páratlan lelkiismeretlenséggel végezte. Egyetlenegy okmány: a zsidói inségmagtár alapítólevelének kivételével egy sort sem használt föl a vármegyei levéltár nagy fontosságú adataiból. Ha néhol mégis tesz egy-egy megjegyzést a vármegyében történekről, ez a megjegyzés rendesen valótlanlanságot tartalmaz.

Pedig sok, följegyzésre nagyon méltó dolgot művelt Wesselényi Közép-Szolnok vármegyében. Arról, hogy hány föliratban sürgette az ő szaván induló vármegye az alkotmány tiszteletben tartását s az országgyűlés összehívását, nem is beszélve, sokat tett és tétetett a jobbágyság sorsának javítására, utak építésére, a közoktatás általánosítására, a szegénységet megrontó korcsmai hitel szabályozására. 1831-ben megakadályozza a törvénytelen újonczozást. 1833-ban pedig a törvényes jogaikhoz kitartóan ragaszkodó vármegyék megrendszabályozására küldött királyi biztos működését. 1834-ben indítványára s áldozatrakészsége következtében megpendíti vármegyéje — legelőször a két testvérházában — a sajtószabadság nagy elvét, 1842-ben pedig a Wesselényiek s egy harmadrészben a vármegye jogtanári tanszéket alapítanak a zilahi collegiumban. 1844-ben elfogadtatja a telekdíj tervét s üldvözlő iratot küldet vármegyéjével Széchenyinek, a következő években meg egész sor indítványnyal próbál a szegénység anyagi és szellemi nyomorúságain enyhíteni. 1848-ban mint a Részek visszakapcsolására küldött bizottság elnöke végrehajtja a visszakapcsolást, élete hosszú küzdelmeinek ez egyik fő czélját, most már eredményét; szabályzatot is készített s ad ki a visszakapcsolt részek jogviszonyainak rendezésére életirója pedig minderről egy hangot sem szól. Nem szól a két vastag kötet arról sem, hogyan állt ki a vármegye minden alkalommal üldözött nagy fia védelmére, nem beszél arról sem, hányszor választotta 1848 előtt is követévé, hiába keressük benne a Wesselényi főispáni szereplésének ismertetését, minderről egy sort sem ír, pedig a levéltár adatai s a jegyzőkönyvek ugyan ékesen beszélnek ám mindezekről.

A Részek visszakapcsolásáról egyetlen egyszer emlékszik meg Kardos s akkor is egy óriás tévedéssel kapcsolatban. Leírja tudniillik Zilah városa visszakapcsolását. Közli a gyű-

lésen elhangzott beszédek s bár ezekből világos, hogy itt a várost visszakapcsolták Magyarországhoz, Kardos folyton arról beszél, hogy ez tulajdonképen Wesselényi beiktatása volt a zilahi főispáni székbe. Mert szerinte (II. köt. 201. lap) a hivatalos közlöny 1848 április 17-éről keltezve közölte azt az okiratot, melyben István nádor Wesselényit Közép-Szolnok vármegye és Zilah városa főispánjává nevezte ki. Wesselényi pedig (II. köt. 235. lap) külön levélben értesíté Zilah város polgárságát, hogy főispáni székét május 17-én fogja ünnepelesen elfoglalni. — A hivatalos Közlöny a Kardostól említett időben még meg sem indult; az idézett rendelet a *Pesti Hírlap* 1848 április 24-iki számában jelent meg, de sem abban, sem a Szilágy vármegyei levéltárban őrzött eredeti okmányban egy szó sincs a zilahi főispánságról. Wesselényi külön levele, melyben a zilahi főispáni szék elfoglalásáról ír, soha meg nem íratott, nem pedig azon egyszerű okból, mert Zilah városának soha sem volt külön főispánja. Kardos pedig négy oldalon keresztül ír arról a gyűlésről, melyen soha nem létezett főispáni székbe iktattak volna be soha ki nem nevezett főispánt.

1844-től kezdve nemcsak a vármegyében, hanem az országos politikában is főképen a jobbagység sorsának javítását iparkodott keresztül vinni Wesselényi. Összes tevékenysége az úrbér körül forgott, barátaihoz írt levelei majdnem mind erről szóltak. Izgatott, lelkesített, informált, pártot szervezett, újságcikkeket írt és sugalmazott, csakhogy minél előbb a hazára virradjon az a nap, a mikor végre — mint Zeyk Károlynak írta — «kezünk a parasztnyúzási szennytől ment leend». Gyermekének keresztszüleit is csak azok közül választá, «kik nemzetünk becsületére az emberiség és igazság szent ügye mellett küzdvén, elnyomott szegény parasztjaink felsegítésén leginkább igyekeznek»*) s bár e korbéli levelei mind e tárgygyal foglalkoznak, újabban pedig Ferenczi Zoltán írt tanulmányt ez irányú munkálkodásáról a *Századok* 1902-iki évfolyamába, Kardos mégis mélységesen hallgat e tárgyról. Hallgatása perdöntő bizonyíték mind a források, mind az újabb irodalom körül végzett kutatásainak hihetősége ellen.

---

*) Közlé e kijelentést tartalmazó levelét a *Nemzet* 1899. 112. szám.

VI.

A forrásokot nem ismeri, az irodalmat nem tanulmányozta s így természetesen Wesselényiről nagyon gyatra, igen fogyatékos s így épenséggel nem hű képet rajzol Kardos. S a mennyire tájékozatlan, ha magáról Wesselényiről beszél, épen oly kevéssé ismeri a kort, melyben hőse élt, nem is szólva történelmünk régebbi szakairól.

Wesselényi korának történetirója nem tudja, ki volt az «ismeretlenül maradt» költő, a ki Pataki Mózes halálára Malvina álnév alatt verset írt, pedig a forrásai közt említett Beöthy-féle irodalomtörténet megfejtí á m e nagy talányt, elárulván Malvina polgári nevét: Dukai Takács Judit.

Mikor a törvényhozó testület 1848 előtti szervezetét ismerteti tiz zavaros előadású levélen, a magyar országgyűlésnél körülményesen beszél a kerületi ülésekről, de már az Erdélyben tartott nemzeti gyűlésekről — melyek épen olyanok, mint a magyarországi kerületi ülések — egy hangot sem szól.

Magyarország és Erdély különválásának okát abban látja, hogy János Zsigmond futód nélkül halt meg. (I. kötet. 1. lap.)

Fitogtatja a Wesselényi-család magánviszonyai körül való jól értesültségét s Görcsönt többször is a nagy Wesselényi birtokának mondja, pedig ez abban az időben az Andrássy-család kezén volt.

Nehéz eldönteni, hogy tudatlansága határtalan-e avagy szándékosan ferdíti-e el a közismert tényeket, hogy eszme-szegény s alantjáró fejtegetéseibz érveket gyűjtsön. Hogy Wesselényi tőzsgyökeres magyar voltát minél jobban kidomborítsa, Széchenyit és családját igyekszik a magyartalanság gyanújába keverni. Elmondja, hogy Széchenyi nevelője: Liebenberg János, «kivel Széchenyi teljes 14 éven át levelezett (1814 — 1828.)» soproni származású s a német cultura emlőin táplálkozott tanár volt. Széchenyi 1825 előtt magyar levelet soha senkinek, ha csak cselédeknek nem írt. «Ez időszak előtti magyar levélre legalább — mondja sem a magyar tudományos akadémia, sem a nemzeti múzeum, sem az erdélyi múzeum-egylet, sem a Wesselényi család levéltárában nem találtam.»

Maga alatt vágja a fát Kardos e kétségkívül nagyon önérzetes nyilatkozatával. Nem kellett volna a levéltárak poros aktái között kutatnia, csak Széchenyinek Zichy Antaltól írt életrajzát kellett volna kinyitnia s abban megtalálta volna annak a magyar levélnek hasonmását, melyet a kis Széchenyi István 1803 december 26-án, tehát több, mint 20 évvel 1825 előtt írt édes apjának. A hol pedig a gyermekek magyarul írnak szüleiknek, ott talán mégis helytelen a magyartalanság miatt panaszkodni.

Ugyanazon munka következő oldalán megtalálhatta a «német cultura emlőin táplálkozott» nevelő levelének hasonmását, mely levelében ez legalább is a Kardoséval vetekedő magyar nyelven számol be gróf Széchenyi Ferencznek a kis gróf úrfi neveléséről. Található pedig mindkét levél eredetije a Magyar Nemzeti Muzeum levéltárában, a hol Kardos, úgy látszik, nem sokkal lelkiismeretesebben kutatott, mint a zilahi archivumban.

Wesselényi és Széchenyi kora bűvárának illenek különben azt is tudni, hogy Liebenberggel — a ki mellesleg megjegyezve magyar költő is volt, irván 1802-ben egy énekét Széchenyi István szülőinek ezüstlakodalmára (megjelent Sopronban) — nem 1828-ig állt összeköttetésben s levelezett Széchenyi, hanem egészen annak haláláig. Nevelőből jószágigazgatója lett s utolsó ismeretes hozzá intézett levele 1850 szeptember 10-én kelt. Igaz, hogy ekkor már Lunkányinak hívták. Kardos azonban, úgy látszik, a praetorral tart: minima non curat.

«Wesselényi életét és működését zsenge gyermekkorától kezdv. élete utolsó napjáig, mondhatnám utolsó órájáig napról napra, nyomról nyomra a legnagyobb figyelemmel kísértem s dicsekedés nélkül mondhatom, hogy az ő életét talán jobban ismerem, mint a magamét» írja nagy önérzetesen Kardos a II. követ 374. lapján.

Elképedünk ennyi szerénytelenség s hozzá még ennyire indokolatlan szerénytelenség hallatára. Hogyan mer Wesselényi életének ismeretével kérkedni az, a ki vármegyei szerepléséről mit sem tud, a ki Wesselényi egyik legeredményesebb ténykedéséről, a lótenyésztés érdekében kifejtett működéséről egy hangot sem szól s a ki Wesselényi nyomtatásban megjelent műveiről vagy egyáltalában nem tud, vagy pedig megbotránkozató tájékozatlansággal beszél.

A huszas évek minden bűvára nagyon jól tudja, hogy a Lótenyésztés Társaságának, a miből később az oly nagy szerepet játszott és játszó Országos Magyar Gazdasági Egyesület is fejlődött, Széchenyin kívül alig volt lelkesebb apostola, mint Wesselényi. Széchenyivel együtt nem a lóért, futtatásért, mulatságért indítják meg ezt a később oly nagy arányúvá nőtt mozgalmat, hanem mivel tudták, hitték, hogy ezen az úton lehet legkönnyebben hozzá férközni a közdolgaink iránt kevés hajlandóságot mutató mágnások lelkéhez. Valamit hallott ugyan Kardos erről is, s azért megtette Wesselényit a «lovaregylet» tagjának, nem tudván, hogy ez az egyesület csak Wesselényi halála után 19 esztendőre, 1869 végén alakult.

Pedig annál inkább feléje fordulhatott volna Wesselényi ilyen irányú működésének Kardos figyelme, mert hiszen Wesselényi első könyve épen úgy, mint Széchenyié is, a ló körül forog. Kardos, bár Wesselényi életét jobban ismeri a magáénál, mit sem tud e könyvecskéről, mely egy évvel Széchenyi *Lovakról* című könyvének megjelenése után szintén Pesten jelent meg. Czime volt: *A régi híres méneselek egyike megszűnésének okairól* s a mellett, hogy igazolta a zsbai ménesben behozott új tenyésztési irányt, hasznos tanácsokkal szolgált Magyarország és Erdély minden lótenyésztőjének. Hogy hippologusok vélekedése szerint is milyen hasznos s ma is mily tanulsággal olvasható Wesselényi e kis könyve, bizonyítja, hogy az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1889-ben annak jó részét újra lenyomatta. Említi e művet Szilágyi Ferencz a Kardos forrásmunkái közt felsorolt s ifjabb báró Wesselényi Miklósról szóló munkájában — újra egy példája a forrásmunkák alapos földolgozásának!

Wesselényi első munkájáról hallgat Kardos, a másodikról és harmadikról beszél, de bár inkább ne beszélne ezekről sem, legalább nem mondana valótlanosságokat. Azt nem várja tőle az olvasó, hogy bele menjen azok tartalmának elemzésébe; ez a taglalás, munkája minden lapjának tanúbizonyossága szerint, az ő képességeit messze fölülhaladó vállalkozás lenne, ámde mégis attól, a ki Wesselényiről két vaskos kötetet ír s a ki olyan spanyol grandí gőggel mondja magát a Wesselényire vonatkozó dolgok csálhatatlan lexikonának, attól méltán elvárhatnók, hogy legalább a könyvek megjele-

nésének külső körülményeit az igazságnak megfelelően beszélje el.

Egy hirlapi polemia során már 1884-ben megállapították, hogy Wesselényi *Balítéletek* című munkáját nem Bukarestben, hanem Lipcsében nyomatták s a czímlapra csak a censura félrevezetésére tették a Bukarest szót. E miatt a könyv miatt volt kénytelen Wigand átadni üzletét Heckenastnak s külföldre menekülni. 1884 óta sokszor megismételték már e dolgokat, bele került ez a történet, hogy többet ne mondjak, a Franklin-Társulat árjegyzékének előszavába is, csak éppen Kardos, a Wesselényianumok «fáradhatatlan» gyűjtője nem vett tudomást róla.

A *Szózat* megjelenésének körülményeiről való értesülései szintén hézagosak. Elmondhatta volna, hogy annak idején ezt *Croquis*nak is nevezték, mivel mint tiltott könyvet csak úgy lehetett biztossággal terjeszteni, hogy külső barna borítékan a kiadó több könyvnek s ezek között legföltűnőbb helyen az 1843-ban megjelent *Croquis aus Ungarn* című munkának hirdetését közölte s így sokan ezt annak gondolhatták. — S ha már maga Kardos nem tud eleget ahhoz, hogy ezeknek a műveknek tartalmi fejtegetésébe bele kezdjen, ennél a munkánál megtehetette volna Zsilinszky Mihálynak éppen e folyóiratban megjelent, *Báró Wesselényi Miklós és a nemzetiségi kérdés* című tanulmánya alapján — ámde Kardos mindez ideig nem vett még tudomást erről az 1895-ben megjelent tanulmányról.

Negyedik és utolsó munkája Wesselényinek az 1847-ben megjelent *Teendők a lótenyésztés körül* című könyv, melynek Kardos egyetlen egyszer éppen csak címét említi. Pedig e munkával már csak azért is érdemes lett volna bővebben foglalkoznia, mivel ettől már jó előre Széchenyi is sokat remélt s megjelenését alig várta. 1846 január 5-én ezt írta Wesselényinek: «Heinrich kapitány minap azt közlé velem, hogy Te a lónevelés dolgában valamit közre fogsz bocsátani. Ej be örülök ezen! Mert valóban igen szegyen. mennyire elhanyagolja a nemzeti gazdaság és kifejtés ezen ágát a mostani már nem lóra, hanem prókátorságra született magyar.» *) 1848 január 28-án pedig már sürgette a könyvet: «Hát azon

*) Gróf Széchenyi István levelei. III. köt. 370. lap.

könyvet, melyet a lótenyésztésről írni akartál, mikor adod ki? Én várva vártam. Mindig haragszom, ha a lótenyésztésről vagy a lovak elhanyagolt állapotáról gondolkozom. A mi tentás hazánkfiat az gondolják, a ló — csak ló; valamint Nagy Károly azt hitte, valami igen mélyet mond, midőn állítá: Ló-futtatás = Ló-futtatás. (Széchenyi itt az 1841-ben Pozsonyban megjelent *Daguerreotyp* című röpiratra czélez.) S igaz, a ló csak ló, de az a nemzet, mely nem tud ülni rajta, nem sokkal több, mint puha gebe. Kérlek, ne vonjad vissza azt, mit e tekintetben a magyar közönségnek — bizonyosan tudom, legnagyobb hasznára — nyújtani akartál.*) Wesselényi nem is vonta vissza, de a mit Széchenyi még akkori tömérdek elfoglaltsága között is nagy fontosságú dolognak ítelt, arról Kardos Samu ítélete szerint nem érdemes egy sort is írni.

Az a legérdekesebb az egészben, hogy Széchenyi e leveleit Kardos a levélmásolatok között idézi s a könyvről még sem szól. Szilárd hitté erősíti e körülmény abbéli gyanúmat, hogy ő a «kimondhatatlan fáradsággal gyűjtött», helyesebben: másokkal másoltatott leveleket el sem olvasta.

Két vaskos kötetet írni Wesselényiről, azokban Wesselényi munkáiról jóformán egy megállható adatot sem közölni, sőt azon munkák egy részét meg sem említeni s e mellett kérkedő hivalkodással azt állítani, hogy Wesselényi életét jobban ismeri, mint a magáét — az irodalmi tisztesség s a tudományos szoliditás hiányát annyira éreztető eljárás ez, hogy méltó jellemzésére erőtlenekek és kevesek mondók a művelt társalgás szokincsenek kifejezései.

Íveken keresztül folytathatnók még Kardos Sámuel «bűnlajstromát». Bárhol nyitjuk is ki e könyvet, minden oldalon kis gymnasistáknak is szégyenére való botlások botránkoztatják meg az olvasót. Történelem, irodalomtörténet, könyvészet, statistika, magyar nyelv — mind csúffá vannak téve, egyiknek sem kegyelmezett Kardos.

---

*) U. a. III. köt. 576. lap.

VII.

A nagy Wesselényi Miklós fiának áldozatra készségéből közkinccsé vált családi levéltár élelmes, vállalkozó szellemű kihasználása akart lenni ez a két kötet. Mihelyt azok az iratok az Erdélyi Muzeumban hozzáférhetőek lettek, Kardos azonnal nekik állított néhány fürge tollú másolót — hogy esetleg senki őt meg ne előzze — s az előttünk fekvő két kötet e másolók munkájának Kardos silány reflexióival, magyarázataival való föleresztése.

Mint adattár nagyon hézagos, mint történelmi munka teljesen értéktelen. Költött események, költött nevek, költött dátumok kergetik egymást benne s a sok rendetlenül közölt, össze-vissza zavart adatból nem emelkedik ki, még csak homályos körvonalaiban sem, Wesselényi Miklós képe. Kemény Zsigmond örökbecsű tanulmányáról nem is szólva — nem is lehet azt Kardos könyvével egy napon említeni — Szilágyi Ferencz vagy Szikszay Lajos kis füzetei is elérhetetlen magasságban állanak e vaskos kötetek fölött. A ki azon kor történetét már alaposan ismeri, talán használhat e műből egy-két, itt először közölt levelet, de vétek volna ezt az ifjuság kezébe adni. Folyton arról panaszkodunk, hogy ifjuságunk készülsége nélkülözi az alaposságot, a komolyságot, a szerénységet; komoly munka helyett szívesebben vállalkozik könnyű sikert ígérő, szemfényvesztő szédelésre — mind e tulajdonokat csak nevelné benne Kardos munkájának módszere, hangja, iránya.

Fölvethetné azonban valaki azt a kérdést is, de hát érdemes-e, szükséges-e egy rossz könyvvel ennyit foglalkozni? Nem tulajdonítunk-e annak és szerzőjének a valónál és kellőnél nagyobb fontosságot, ha ennyit bajlódunk vele. Feleletünk erre csak az lehet, hogy érdemes is, szükséges is és e nézetünket a jelen esetben két hatalmas indokkal támogathatjuk.

A nemzeti becsület kérdése, hogy nagyjaink élete hozzájuk méltó művekben örökíttessék meg. Horatius tanácsát: «Sumite materiam vestris, viribus æquam!» Soha sem kell annyira megszívlelnünk, mint mikor azoknak dolgaihoz nyúlunk, azoknak életét vizsgáljuk, a kiknek neve szent minden hazafi előtt. Az Oltári Szentséget csak fölszen-

telt pap veheti kezébe, a mi magyar szívünk, magyar lelkünk szentségeihez se merészeljen hozzá nyúlni semmiféle kontár. Azokkal ne kísérletezzenek tanulatlan dilettánsok, azokat ne ránczigálják elő lelkiismeretlen üzletemberek. Széchenyi, Wesselényi, Deák, Kossuth nagy nevét csak lelkiismeretes, becsületes, tanult író merje szájára venni s az is mindig a Kemény Zsigmond «Numen adest»-jével fogjon a munkához.

A másik szempont, mely ez esetben kihívta a kiméletlen kritikát, a munka megjelenésének körülményei s a szerző viselkedése voltak. Értekezésem elején szoltam már arról a roppant magas hangról, melylyel Kardos a közönséghez beszélt. Megkövetelte a hódolatot s rátámadt első tudományos intézetünkre, hogy tapsoljatok és támogassatok! Pedig a mint e tanulmány olvasói előtt most már nem lehet kétséges, erre a merészségre szerzőknek ugyan kevés jogzíme volt. Indokolatlan, alaptalan, önérzetnek látszó fölfujtságánál csak az a lelkiismeretlenség, az a tudatlanság, multunk emlékeiben való az a járatlanság, az írói tulajdonságoknak az az elképesztő hiánya a nagyobb, mely e két kötet minden lapjáról leri.

... Wesselényi Miklós, mikor Széchenyit Döblingbe vitele után megrágalmazta néhány sensatiót hajhászó újság s mikor ő e barátjára szórt rágalmakat erélyesen visszautasította, e szavakkal végezte nyilatkozatát: «Szegény oroszán, mire jutottál!» — Mikor végére értünk Kardos két kötetének s mikor fölháborodva láttuk, hogy a nagy Wesselényi révén és árnyékában mennyi tudatlanság és kérkedés próbál érvényesülni; mikor láttuk, mint használják föl lelkiismeretlen és tudatlan kezek a magyar nemzet egyik legdicsőbb herosát üzleti könyvcsinálás jól fizető vállalkozására, önkénytelenül csúszott ki a mi szánkon is Wesselényi mondása: «Szegény oroszán, mire jutottál!»

FRIEDREICH ISTVÁN.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Tizenegyedik közlemény.*)

IX.

Katya kevésbé ismert úton ment, Pétervárnak abban a részében, a melyben talán soha sem is járt. Akkor, a mikor először meglátogatta Andrejt, kocsin ment erre. Emlékezett az utcza nevére, tudta, hogy a Zagorodnij Proszpekten kell átmenni, de többet semmit. Nem ülhetett kocsiba, mert semmi pénz sem volt nála. Tárczája, a melyben volt valami kis pénze, otthon maradt fiókjában, de nem gondolt rá, s így most gyalog kellett mennie.

Vagy két embert már megállított és kérdezősködött; megmutatták neki az utat, s meg is találta a helyes utat, mert már eljutott a varsói pályaudvarhoz; itt megállott, s úgy homályosan eszébejutott valami. Egyszerre úgy érezte, mint ha valami titkos erő tuszkolná őt el erről a helyről, s így gyors léptekkel sietett tovább, Eszébe jutott, hogy ide kísérte el Mihailt, mikor külföldre utaztak. Mennyi bizalom, mennyi boldogság... és azóta mennyi csalódás!

Gyorsan ment tovább. Most már egészen jól visszaemlékezett az útra. Itt van a Balti pályaudvar, amott meg az a keskeny és hosszú utcza, a melyben Andrej lakott. A nap már fölkel, s az utcán eleven élet pezsgett. Mindenféle áruval megrakott teherkocsik foglalták el az egész utczát.

Ím' itt a ház, a melyben Andrej lakott; Katya emlékezett,

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345. és 346. számában.

hogy be kell menni a hátsó udvaron, azután föl a sötét, piszkos lépcsőn. Föl is ment és egyszerre megpillantotta a jól ismert fölirást: «Csizmadia mester», és mellette egy kezdetlegesen oda festett fekete csizmát. Csöngetett. Elég soká nem nyitottak neki ajtót. Végre kijött a háziasszony — ugyan az, a ki akkor.

— Itthon van Szareptov? — kérde Katya.

— Szareptov? Nem lakik itt.

— Már hogy ne laknék itt?

— De ha mondom, hogy nem. Csak tegnap költözött el innen.

— Hová?

— Mit tudom én, hová.

— Nem tudja? — kérdezte, s kétségbeesetten nézett erre az álmos, köpczös asszonyra. — Talán mégis tudja?

— Már honnan tudnám? Ivánovics Trofim! — kiáltott be valahára a lakás belsejébe.

Halk beszélgetés szűrődött ki onnan, de Katya nem értett belőle semmit, pedig oly nagy szüksége lett volna rá, hogy megértse.

— A konyhában? — kérdezte a háziasszony; majd Katyához fordulva hozzátette: — Várjon egy perczig.

Ezzel eltűnt, de csakhamar visszakerült s egy darab papírt hozott magával, a melyen czeruzával föl volt írva: «Zagorodnij Proszpekt 59.»

Katya hálás mosolylyal nézett a kövér asszonyságra, s bólintott fejével.

— Köszönöm. Nagyon, de nagyon köszönöm!

— Nincs mit! — felelt a köpczös háziasszony és készült becsapni az ajtót.

— De hát miért költözött el? — kérdezte tőle Katya.

— Azt már nem tudom. Annak nagyon sok oka lehet. Nyilván úgy fordultak ügyei.

«Ügyei... Mit jelent ez? — tünődött Katya. — Talán bizony belépett a gyárba? De hiszen most még távolabb költözött tőle... szóval küzd és hányódik.»

Katya elbúcsúzott a háziasszonytól és lement a lépcsőn. Eszébe jutott, hogy idejövet már járt a Zagorodnij Proszpekten, tehát elment Andrej lakása mellett. Gyorsan sietett visszafelé, iparkodván lehetőleg ugyanazon az úton menni, mint az

imént, s folyton azon tünődött, vajon hová és miért költözött át Andrej, — jót jelent-e ez, vagy rosszat?

Már nyolcz óra felé járt az idő, mikor visszakerült a Zagorodnij Proszpektre és ráakadt az 59-ik számra. Hatalmas, nagy ház volt. Hol keresse? Andrej lakása nem volt kiírva.

Ekkor gyors léptekkel egy úr fordult ki a kapun.

— Bocsáson meg kérem, hol lakik itt...

— Forduljon a házmesterhez! — volt a válasz, és az idegen úr tova sietett a nélkül, hogy csak meg is állott volna.

Megkereste a házmester lakását, s megkérdezte egy suhancztól, a ki ott őgyelgett az udvaron:

— Hol lakik itt Szareptov?

— Ki az? — kérdezte a suhancz.

— Ő? Egyszerűen egy fiatal ember. Csak tegnap költözött ide.

— Oh tegnap! Akkor hát az a diák...?

— Nem, nem diák. Azelőtt az volt...

— Nem diák? Akkor hát nem az az. Tegnap költözött be egy diák a 24. számba; épen most vitte el a házmester a passusát. Hogy másvalaki beköltözött volna, arról nem tudok.

Katya tanácstalanul őgyelgett az udvaron. Végre is meg kell próbálni valamit. «Lehet hogy a passusa révén még diák-számba megy», — gondolta magában. S elment megkeresni a 24. számot. Az udvar tiszta volt, az ajtók csinosak, s mindegyik fölött tisztán ki voltak írva a számok. Megkereste a 24. számot és aggodalmasan dobogó szívvel becsöngetett. Kijött a szobalány.

— Nem lakik itt valami Szareptov úr? — kérdezte.

— Nem tudom. Tegnap költözött ide egy úr — azt hiszem, diák.

«Már megint diák»... — gondolta Katya és megkérdezte:

— Szareptovnak hívják?

— Nevét nem tudom.

— Tudja meg, kérem.

A szobalány eltűnt, de csakhamar visszatért.

— Ő az... Csakugyan Szareptov.

— Igen? — kiáltott föl Katya ragyogó arczczal.

— Igen, de még nem kelt föl.

— Keltse föl... kezeskedem róla, hogy nem fog haragudni. Mondja csak meg, hogy itt a húga.

— A húga? — kérdezte a szobalány hihetetlenül.

— Igen, csak mondja... a húga, Katya.

— Helyes.

A szobalány megint eltűnt és Katya künn várt az ajtó előtt. A következő pillanatban megint visszajött.

— Ebben a perczben itt lesz.

— Nem haragudott?

Sőt nagyon örvendett.

— «Örvendett! Andrej örvendett!» — gondolta magában Katya. — Tehát jó helyen jár. Vagy három perczig kellett várakoznia. A lakás ajtaja nyitva maradt. Végre közeledő léptek zaja hallatszott.

— Katerinka! Csakugyan te vagy az? Hogy kerülsz te ide? — kiáltott föl Andrej, a ki nyakkendő nélkül, hálóingben, fésületlenül, kabátját szaporán gombolgatva jött ki elébe. Megfogta kezét és erősen megszorította.

— Gyere hát, gyere! Nálam ugyan még nagy a rendetlenség, de nem tesz semmit.

Kézen fogva keresztül vezette őt a tágas előszobán, majd egy folyosón, s beléptek egy két ablakos, szép, nagy szobába. Jó világos volt benn. A fal mellett pamlag állott. Az ágy sebtében le volt takarva egy terítővel. A szoba közepén egy láda, köröskörül könyvek és irások szanaszét a földön.

— Ez a te lakásod? — kérdezte Katya.

— Tegnap óta az enyém.

— Andrej, tehát jól megy a sorod?

— Jól, Katya, annyira jól, mint a mesékben szokott lenni.

— És nem haragszol, hogy eljöttem?

— Nem, nemcsak hogy nem haragszom, sőt örvendek. Épen jókor jöttél. Már magam akartam jelentkezni nálad, de nem csak nálad, hanem valamennyiteknél.

— Valamennyiüinknél? — és Katya arca egyszerre elsötétült.

— Miért? Jaj, Katya... nálatok valami kellemetlenségtörténet, arcodon látom. Beszélj hát, ha már itt vagy. hát beszélj!

— Andrej! Ez rettenetes! Rettenetes! — kiáltott föl Katya és kezével eltakarta arcát. Leült egy székre, s a mint eszébe jutott az, a mi történet, egész testében elkezdett remegni.

— No, ha olyan rettenetes, akkor ne mondd el! Előbb

nyugodjál meg, és azután beszélj. Majd theázunk előbb... Majd ha akarsz, akkor beszélsz. Várj egy csöppet, míg megmosakodom.

Túrkált egy darabig ládájában, előkerített egy törülközőt, azután kiment a konyhába a vízvezetékhez. A szobában még nem volt berendezkedve mosakodáshoz.

Katya egyedül maradt, körülnézett a szobában, s iparkodott tisztába jönni vele, mit is jelent tulajdonképen ez az átköltözködés? Milyen fürge most Andrej, mennyi benne az az egészséges erő, a melynek láttára még ő is erősebbnek és nyugodtabbnak érzi magát! Igen, vele, az ő lakásán, az ő oltalma alatt teljes biztonságban van. Még az is, a mi az éjjel történt vele, kezdett előtte nem rettenetesnek, hanem egyszerűen alávalónak látszani.

Mialatt Andrej mosakodott, a szobalány behozta a szamovárt. Katya levetette kalapját, meg a keztyűjét és elkezdte keresni a theát. Meg is találta egy papirosban az állványon, tüstént megfőzte a theát, és nagy öröme volt benne, hogy Andrejnél gazdasszonykodhatott. Ezalatt Andrej is visszajött frissen, vidáman, derült és csillogó szemekkel.

— Gazdasszonykodik? No ez derék! Csak tölts, tölts. Úgy látszik, mi ketten te veled új otthont alapítunk. Igazán mondom, pompásan sikerült valami ez a te mai látogatásod...

Katya kitöltötte a theát és asztalhoz ült. Andrej is fogott egy széket, leült vele szemben és szeretettel megveregette a térdecskéit.

— No Katerinuska, hát mi történt otthon? Mi az, a mi téged ilyen kora reggeli órában ide hozott.

Katya arca megint elkomorodott.

— Oda én már többé vissza nem megyek soha! — mondotta.

— No lám! Tehát már eljöttél! Rendben van.

— Nem jöttem el, Andrej...

— Beszélj, beszélj. Talán kikergettek a konyhába?

— Ez is szinte bekövetkezett, de nem ez — a fő.

— Hát mi a fő?

— Alig merek rá gondolni... Tegnap Mihail... Valami lakomán volt pajtásaival. Későn jött haza... Én már aludtam... Részegen jött... Betolakodott hozzám... Megbántott... Nem, el se tudom mondani...

— Nem is kell! a többit amúgy is tudom. Hát ilyen gazember az a Mihail! Egy akarat nélkül való, jellemtelen, hitvány ember! Te persze visszaverted?

— Oh igen. Magam sem tudom, honnan volt erőm hozzá; ellöktem őt magamtól, kiszöktem, ő utánam. Befutottam az ebédlőbe, kijött Mihajlovics Arkadij, s beparancsolta őt dolgozó szobájába, engem meg elkezdett faggatni, és azt mondta, hogy ha az esetet el merem mondani valakinek, úgy megbánom. Mihailról meg azt mondta, hogy őt nem lehet felelősségre vonni, mert nem volt beszámítható állapotban... Bevártam a reggelt és eljöttem... Előbbi lakásodon is voltam.

— Derék leány vagy, Katya! Pompásan viselted magadat! Úgy cselekedtél, a mint kellett. De ezzel a gazemberrel még számolok, mindkettőjükkel számolok. Hm, Mihail! Mégis csak helyes volt az én érzésem akkor, mikor kezdtem húzódozni tőle, s megszűnt a bizalmam iránta. Láttam, hogy olyan, mint a puha viasz, a kiből egyformán lehet cherubint vagy satyrt formálni. Eh, az ördögbe is! Hát a nagymama, Viktorovna Jevpraxia?

— Oh, ő épenséggel nem olyan, Andrej...

— No persze, ő nem olyan, de mégis... Egyébiránt nem erről akarok beszélni. De mit csinál? Még mindig ott savanyodik abban a menedékházban?

— Nem, kiköltözött onnan. Vett magának egy házat a Kamennij szigeten és Marfusa is oda költözött hozzá.

— Így hát ők most már kettecskén maradtak, s örömük telhetik egymásban? Tudod, Katya, én most már még a nagymamát is szeretem! Mindenkit szeretek, a ki ott hagyja azt a házat. Ott talán csak sakálok tudnának megmaradni! Ez a Mihajlovics Arkadij olyan, mint egy sétáló temető. Minden élő, minden emberi elpusztul érintésétől. Egy önmagába szerelmes halandó!... Mihail pedig idővel valóságos másolata lesz neki, csak szálnalmas kiadásban, mert nincs benne jellem, mert egy valóságos nulla.

— De hát veled mi történt, Andrej? Mit jelent ez a változás?

— Én? Oh, Katerinuska! Én most technológus vagyok. A mi gyárunk ösztöndijasa. Nézd csak, ott függ a fogason új diákruhám. Ötven rubelt kapok havonként, és tele vagyok a hajam száláig...

— Hogy esett ez?

— Csak úgy. Kiküzdöttem. Majd elmondom, Katya, elmondok mindent... De most nincs arra való időnk, gondolkozunk inkább rólad. Tehát a nagymama, azt mondod házat vett?

— Igen. A Kamennij szigeten.

— No lám, ez derék! Gyerünk hozzá egy perczre.

— Te is elmegy hozzá, Andrej?

— Hogy ne? Csak el kell dicsekednem valaki előtt. De hát hol lakik? Persze azt nem tudod pontosan. A te fejed nincs berendezve holmi számokra és bölcs elnevezésekre...

— Már az igaz, Andrej. Lásd egész idő alatt próbáltam visszaemlékezni az utcára, de hiába. Marfusa megmondta, de én tüstént elfelejtettem.

— Lásd, milyen vagy! Most mitevők legyünk?

— A számra emlékszem. Lehet, hogy a szám után valahogy ráakadunk...

— De hiszen ugyanaz a szám minden utcában ismétlődik. Miféle szám?

— Harmincznyolcz. Így mondta Marfusa.

— No ez nem sok. És régen át költözött már?

— Tegnapelőtt.

— Csak! Akkor még a bejelentő hivatalban sem tudják. Mért is teremt Isten olyan fejet, mint a tied! Nem emlékszel valami ismertető jelre? Nos, harmincznyolczadik szám, és azután? Marfusa bizonyosan élénk színekkel leírta...

— Igen, mondta hogy kert is van hozzá.

— A szigeten? Ott minden házhoz van kert.

— A ház fából van, kőalapon áll, két emeletes, és nem messze tőle patak foly.

— No ez már mégis valami. Valahogy majd csak ráakadunk... Megállj csak, hadd gondolkozzam.

Elkezdett gondolkodni. Azon tűnődött, vajon egyedül menjen-e Viktorovna Jevpraxiához, vagy pedig elmenjenek Katyával, mind a ketten? De ekkor egyszerre egészen más tárgyra ugrottak át gondolatai, s tisztán állt előtte, hogy mielőtt elmennének Viktorovna Jevpraxiához, és egyáltalában, mielőtt bármi néven nevezendő lépést is tenne Katya érdekében, még egy nagyon fontos ügyet kell elintéznie. Még pedig azt egyedül kell elintéznie.

— Nézd, Katya, te maradj itt nálam, én most elmegyek valahová... Dolgom van. Itt maradhatsz?

— Itt. Úgy-e nem maradsz soká?

— Nem, nem soká. Csak egy kis dolgom van! — felelt határozatlanul. — Te addig lásd el az én háztartásomat. Lásd, mekkora itt a rendetlenség, csinálj hát egy kis rendet.

— Mi dolgod van? A magad ügye? — kérdezte Katya gyanakvólag.

Igen, igen, az enyém. Persze, hogy az enyém...

Megitta theáját és felhúzta a diákruhát, mely pompásan illett neki. Feltűnően egyenes volt a tartása s minden mozdulatából ki volt érezhető annak az embernek biztossága, a ki tudja, hogy mit csinál, s miért cselekszik így, és nem másként.

— Nos tehát, te elrendezed itt az én holmimat, én meg elmegyek. Milyen az idő? Mert felöltöm még nincsen. Későbbre halasztottam. Nemsokára visszajövök, Katya!

Kiment. Andrej lelke furesán volt összealkotva. Minél erősebb volt benne az érzés, annál kevésbé volt az észlelhető arczán és viselkedésén. Az erős érzés titkon, lopva érlelődött és fejlődött nagygyá, hatalmassá benne. S ilyenkor külsőleg teljesen közönyösnek látszott.

Katya is, mikor elmondta neki történetét, közönnyel gyanusíthatta őt. Látszólag nagyon kevésbé hatotta meg őt szerencsétlensége. Egész idő alatt tréfálódzott, élcelődött és jó ízűen fogyasztotta a theát meg a zsemlyét. De lelkében annál nagyobbra nőtt a fölháborodás azok ellen az emberek ellen, a kik mindennek okai voltak. Tovább már nem bírta volna elfojtani érzéseit.

Kiment az utcára, bevárta a lóvonatot, felugrott, felkapaszkodott a tetejére, és bekocsizott rajta a Kirocsnaja utcáig. Ott leszállt és befordult jobbra. Ime megint ott volt annak a háznak közelében, a mely oly nagy szerepet játszott életében. Megint rámeredtek a félemelet nagy, világos tisztára mosott és törölt ablakai, a melyek mögött gyermekora és ifjúsága letelt. De soha még ilyen érzéssel nem közeledett ehhez a házhoz, mint most. Utálatos egy érzés volt ez, a melynek egyik nagyon fontos eleme volt a mély sajnálkozás a miatt, hogy oly szoros összeköttetésbe kell lennie ezzel a házzal.

Dél előtt tíz óra felé járt az idő. Andrej a kapuhoz érkezve

becsöngetett. Belülről odajött az ajtóhoz Fedor és megpróbálta kinyitni, de nem sikerült. Végre a legnagyobb álmélkodással arról győződött meg, hogy az ajtó nyitva van, bár ha ma még senki sem ment ki a házból. Fedor ezt a magamulasztásának tulajdonította, és csöndes szemrehányásokat tett magának tegnapi hanyagságáért, tisztára meg lévén győződve arról, hogy egyszerűen elfelejtette az ajtót bezárni...

Kinyitotta az ajtót és Andrej belépett. Fedor tiszteletteljesen üdvözölte. Benne, a történetek ellenére is megmaradt a tisztelet Arkagyevics Andrej iránt. De Andrej szigorú pillantást vetett rá. Képtelen volt jóindulattal nézni bárkire is, a ki megmaradt ebben a házban.

— Fölkeltetek már? — kérdezte Fedortól.

— Mihajlovics Arkadij fölkelt. De Arkagyevics Mihail még nem jött ki! — felelt Fodor, a ki nem volt informálva a tegnapi eseményekről, s arról sem volt tudomása, hogy Mihail nem saját szobájában töltötte az éjtszakát.

— Tehát Mihajlovics Arkadij az ebédlőben van? — kérdezte Andrej.

— Igen... Az ebédlőben...

Andrej letette sapkáját az előszobában egy kis asztalára és minden bejelentés nélkül bement az ebédlőbe. Mihajlovics Arkadij épen kávéját keverte, mely ott párologott előtte. Fölemelte fejét, s a bámulattól szinte megdermedt ebben az állásban. Tulajdonképpen Andrejnek a Szareptov házban való megjelenésében semmi csodálatos sem volt; jöhetett Mihailhoz, vagy Katyához valami ügyben, sőt egyszerűen azért is, hogy meglátogassa őket. De Mihajlovics Arkadij nagyon is régóta látta őt, s így teljesen elszokott tőle. Andrej megjelenése egyáltalában váratlanul következett be, de ezen a reggelen különösen furcsának tünt föl Mihajlovics Arkadij előtt.

Még ő maga sem volt egészen tisztában azzal, a mi az éjjel történt. Mihail még aludt, mikor ő szobájából kijött. Se éjjel, se most reggel még egy árva szót sem beszélt vele múlt éjtszakai viselkedéséről. Még nem derítette föl ennek összes körülményeit, s így nem állapította meg azt a szempontot, a melyre támaszkodjék, s a mi tájékozásul szolgálhatott volna néki ebben a furcsa és fölötte kellemetlen ügyben.

Azt persze nem tudta, hogy Katya már korán reggel elment a háztól, s így nem is gondolhatott arra, hogy Andrej meg-

jelenése bármi tekintetben is kapcsolatos azzal, a mi az éjjel történt. De azt valahogyan egyszerre megértette, hogy ez a látogatás készületlenül találja.

— Ön az? — kérdezte, és legkevésbé sem csodálkozott azon, hogy egyszerre önözni kezdte Andrejt, a kit egy életen át tegezni szokott.

Andrej sem csodálkozott ezen. Úgy találta, hogy ez nem is lehet másként. Az eddigi tegezés csak szokás volt, még pedig «rossz szokás», mint magában gondolta... Mindig is kellemetlen volt neki.

— Igen, én vagyok, — felelt Andrej s merően szeme közé nézett, ezzel akarván megakadályozni, hogy a továbbiakra előkészülhessen.

Mihajlovics Arkadij összehúzta szemöldökét, és szem-mellátható figyelemmel tanulmányozta Andrej egyenruháját, ki akarván sűtni, hogy miféle szakhoz tartozik. Andrej meghajtottta magát, de nem nyújtott kezet, és közel maradt az ajtóhoz.

— Nyilván Mihailt keresi? — mondotta Mihajlovics Arkadij.

— Teljesen mindegy, ő vagy ön... Ön majd megmondhatja neki, a mit mondani fogok, — felelt Andrej, érezvén, hogy durván cseng a hangja, a mi nem volt minden szándékosság nélkül.

— Üljön le! — szolt Mihajlovics Arkadij, nem épen a legszeretetre méltóbban, miközben kezével egy székre mutatva, hanyag mozdulatot tett.

— Nem... Hiszen nagyon rövid lesznek...

Mihajlovics Arkadij érezte, hogy mind modora, mind szakgatott beszédje mögött valami fenyegetés lappang, s ösztönszerűleg az önvédelemre gondolva, fölállt.

— Mit kell hát mondanom Mihailnak? — kérdezte.

— Vajon mit gondol, azok után, a miket ő megengedett magának... Katyával szemben, ma éjjel... mit gondol, mit lehet neki mondani?

Mihajlovics Arkadij szinte visszahökken a bámulattól.

— Az éjjel?... De hát ön... Ön talán itt volt? Az én házamban?... Hogy szerezhetett ön tudomást arról, a mi itt történt? Azt hiszem, az én házamnak megvan az a joga, hogy megtartsa falai közt mindazt, a mi benne történik.

— Csakhogy nem tartotta meg! — mondotta Andrej. — A falak önt cserben hagyták . . .

— Nem értem . . . Igazán mondom, az egészből nem értek semmit.

Mihajlovics Arkadij érezte, hogy zavarba jön. S ez rendkívül szokatlan és kellemetlen szerep volt reá nézve, mert hozzá volt szokva ahhoz, hogy sehol és semmi körülmények közt ne jöjjen zavarba.

— Ezt még tisztába kell hoznunk! — folytatta. — Lehet, hogy mi mind a ketten másról beszélünk. Hallod-e, Fedor, — kiáltott föl elég hangosan, miután Fedor ott babrált valamivel az előszobában; Fedor tüstént megjelent előtte. — Arkagyevna Jekaterina még nem jött ki szobájából?

— Nem, még nem jött ki! — felelt Fedor.

Mihajlovics Arkadij vállat vont.

— Mehetsz.

Fedor eltűnt.

— Véget vehetek az ön álmélkodásának, — mondotta Andrej. — Katya már rég elment az ön házából, még pedig örökre . . .

— Elment? Mikor?

— Kora hajnalban . . . Alig hogy pitymallott . . . Most azután megérthet mindent.

Gonosz mosoly suhant át Mihajlovics Arkadij arcán. Megértette, hogy az éjjel nem foganatosított megfelelő óvatossági rendszabályokat. Lehet, hogy ebben a pillanatban talán még azt is sajnálta, hogy Katyára nem zárta rá az ajtót. De nem is álmodott arról, hogy Katya kimehessen a házból. Erre nem is számíthatott.

— Ah, tehát így áll a dolog! — mondotta. — Most már értem. Ő elment önhöz. Rettenetes dolgokat mesélt önnek, s ön most mint bíró jelent meg itt.

— Itt bíraskodásra semmi szükség. Itt csak ítéletről lehet szó . . .

— Csak arra kérem, ne mondja ki előre az ítéletet; egyáltalában nem érdekel! — mondotta Mihajlovics Arkadij szigoruan.

— No persze! Mert magától is rájön . . .

— Bármilyen legyen is az oka, én csak arra kérem, hogy ne mondja ki véleményét . . .

— Már pedig én kimondom; egyedül azért jöttem ide, hogy kimondjam. Tehát mondja meg a fiának . . .

— Én semmit sem akarok neki mondani; önnek semmiféle megbizását nem vagyok hajlandó teljesíteni.

— Nem úgy, csak mondja meg . . . Hallja? Mondja meg a fiának azt, a mit most mondani fogok . . .

Andrejnak magasra szökött a hangja, s szemei oly követelőleg néztek Mihajlovics Arkadijra, hogy még az ő erőteljes szemei is megpislantak, és a földre szegződtek tőle.

— Hát mit mondjak meg neki? — kérdezte Mihajlovics Arkadij.

— Mondja meg a fiának, hogy gazember. Ennyi az egész! Egyébiránt itt van ő maga is . . .

Mihajlovics Arkadij és Andrej egyszerre fordultak az ajtó felé; Mihail ott állt a küszöbön. Andrej látva, hogy Mihajlovics Arkadij valamit akar mondani fiának, sietve megelőzte, és Mihailhoz fordulva, így szólt:

— Eljöttem uram, hogy megmondjam önnek, hogy ön — gazember!

Mihail elsáppadt és könyedén megtántorodott. Hol apjára, hol Andrejre nézett nagy zavarában, s nem tudta, mitevő legyen. Itt valami különös dolog történt. Szemközt álltak egymással, apja, ő és Andrej, három ember, a ki még nem is olyan régen egy földél alatt lakott. Együttélésöknek egész története hirtelen átvillant Mihail fején. Andrej, gyermekéveinek legjobb pajtása, a kivel úgy szólván egy lélek volt, a ki nélkül alig is tudott meglenni, a kiből bizott, s a ki előtt fejet hajtott, — íme most itt áll előtte s az arcába vágja: gazember. Mi ez? Mindez csak fejleménye annak, a mi az anyja halálát követő napon kezdődött, s a mi még mindig fejlődik tovább, és Isten tudja, mi lesz a vége. S egyszerre szokatlan tisztasággal eszébe jutott Mihailnak mindaz, a mi tegnap történt. Hőseként látta magát a legocsmányabb históriának, a mit csak ki tudott találni képzelete. Lelki gyötrelem, szégyen és megbánás, mind összetorlódott benne s megrendítette őt . . . s egész testében remegve állt ott.

— Ugyan kérlek, menj innen! — szólt rá Mihajlovics Arkadij haragosan és ingerülten, szinte kiabálva.

De Mihail rá sem hederített, s mintha nem is hallotta

volna szavait. Nem ment el. Tántorogva oda ment az asztalhoz, mindkét karjával rátámaszkodott, mintha attól tartott volna, hogy összeroskad.

— Biz' ez igaz! — mondotta lesújtott hangon. — Csakugyan gazember voltam.

Mihajlovics Arkadij az első pillanatban nem tudta, hová legyen. Nem várta, hogy Mihail ily módon összebonyolítsa és megnehezítse helyzetét. S ismerve őt, nem volt nehéz kitalálni, hogy ebben a pillanatban alig bír magával. Rettenetes erőfeszítést vitt véghez, hogy kieszeljen valamit, a mi ebből a csávából kivezesse. Végre, a mint látszott, nagy nehezen összeszedte magát és erőt vett magán. Szeliden és szinte halkán így szólt Andrejhez:

— Kérem, legyen szives pár perczre bejönni dolgozószobámba! Szeretnék beszélni önnel.

— Szükségesnek tartja ezt? — kérdezte Andrej.

— Igen, nagyon kérem erre.

— Kibuvót keres a róka, — gondolta magában Andrej. — Ám legyen, meglássuk . . .

— Kérem, — mondotta — már én kimondtam mindent, a mit akartam, s más mondanivalóm nincsen.

— Nagyon kérem . . . — ismételte Mihajlovics Arkadij, s az ajtó felé mutatott, mely a fogadó-szobába nyílt.

Andrej még egyszer végignézett Mihail szánalmas alakján, a ki könyökével az asztalra támaszkodott és kezeibe temette az arcát. — Milyen hitványság! — gondolta magában Andrej szomorúan, s eszébe jutott az az idő, mikor még barátok voltak, s mikor föltétlenül megbízott Mihailban. Elhaladt Mihajlovics Arkadij mellett és bement a dolgozószobába. A jól ismert szobában minden a régiben volt. A bútorok ugyanott állottak, mint három hónappal azelőtt; az asztalon nyitott szivarskatulya, hivatalos iratok és az az irat-táska, a melylyel Mihajlovics Arkadij a hivatalába szokott menni. Minden szigorú rendre mutatott, a melyre a szobaura mindenkor nagyon sokat adott.

Mihajlovics Arkadij ott maradt az ebédlőben. Meggyőződésén róla, hogy Andrej már a dolgozószobában van, oda ment fiához, lehajolt hozzá, és halkán, de rendkívül erős hangsúlyozással fülébe súgta:

— Hogy nem szégyenled magadat, ilyen gyöngének

lenni! Még a bűnösnek is felelni kell az ilyen sértésre. Térj magadhoz, az Isten áldjon meg, és ne avatkozzál bele többé ebbe a dologba. Bíz rád az egész — Ezzel bement dolgozó szobájába.

Andrej az ablaknál állott. Mihajlovics Arkadij széket mutatott neki.

— Üljön le.

De látva, hogy Andrej semmi hajlandóságot sem mutat arra, hogy leüljön, ő sem ült le, s így állva beszélgettek.

— Mindenekelőtt én nagyon furcsának találom, hogy nekünk így kell egymással tárgyalnunk. Végre is némi viszonyban volnánk egymással, vagy mi, — mondotta Mihajlovics Arkadij — s ezenkívül ön az én nevemet viseli, a mire egyébiránt semmi szüksége sincsen.

— Oh én nagyon szívesen visszaadnám önnek! — mondotta Andrej.

— No ez bajos dolog. S én nem is azért kezdtem erről beszélni. Teljesen értem, hogy önnek a történeteken föl kellett háborodnia.

— És önnek? — kérdezte Andrej gúnyos mosolylyal.

— Hjah, az én helyzetem egészen más. Az én helyzetem — az apáé. S ki tudja, én nem háborodtam-e föl még jobban, mint ön . . .

— Alig ha!

— Gondoljon, a mit akar, a dolog lényege az, hogy nekem kötelességeim vannak . . . Mondja el kérem, milyen formában mondta el önnek Katya a dolgot? Hiszen minden attól függ, hogyan adja elő az ember.

— Ha szabad kérdenem, Mihajlovics Arkadij, ön talán jelen volt, és látta a mi közöttök történt?

— Természetes, hogy nem . . .

— Tehát nem is adhatja elő a dolgot hitelesebben, mint ő. De meg nincs is itt mit előadni. Ha ön tisztességes ember, úgy nem is gondolhat arra, hogy esetleg Katya szolgáltatott alkalmat az egészre.

— Miért?

— Azért, mert ez ki van zárva! — mondotta Andrej határozottan és kissé ingerülten.

— Ám jó! — mondotta Mihajlovics Arkadij, még egyszer erőt véve magán. — De tudja ön, hogy milyen állapot

ban volt Mihail? Ha hiteles mondták el a történeteket, úgy ezt is el kellett mondaniok.

— Hát ez talán olyan fontos? — kérdezte Andrej. — Én semmiféle állapotban sem volnék képes ilyen alávalóságot elkövetni.

— Az könnyen lehet . . . De ez ön, az pedig — ő.

— Az igaz, az ő, Mihajlovics Arkadij! Ön bizonyára nem felejtette még el, hogy Katya Mihaillal együtt nevelkedett, hogy ő árva, és teljes joggal láthatta benne oltalmazóját. Végre pedig föltétlen bizalommal viseltetett iránta, s ez Mihail részéről rút visszaélés volt ezzel a bizalommal. Szóval bármint magyarázza is a dolgot, bármilyen szempontból fogja is föl azt, ez minden körülmények közt a legnagyobb alávalóság.

— Mondjuk, hogy így van. De hát mit akar ön?

— Én semmit sem akarok. Mindazt megtettem, a mit akartam. Csak azt akartam neki megmondani, hogy úgy cselekedett, mint egy gazember. Ezt megmondtam, több nekem nem kell. Azt remélem, belátja, hogy Katya ezek után nem lakhatik többé ebben a házban, s ezt nem is kívánhatja tőle . . .

— Bocsánat. Hogyan és miképen akarja ön mindezt fölhasználni? — kérdezte Mihajlovics Arkadij.

— Fölhasználni? Nem értem ezt a kérdést.

— No igen, végre is nem szabad felednie, hogy ön is ebben a házban nevelkedett, hogy valamivel mégis csak tartozik iránta, hogy Mihail az ön pajtása és volt barátja. Így, bizonyos fokig mégis csak kell adnia valamit e ház, és az ő jó hírnévére . . .

Andrej most már egészen tisztában volt vele, hogy miért hívták be a dolgozó szobába. Tagadólag rázta fejét.

— Nem, én nem fogok törődni se az ön házának, se az ön fiának a jó hírnévével! — mondotta.

— Ez az ön részéről nem lesz gavalléros dolog.

— Nem is tartok igényt gavallérságra.

— De ha megkérem erre.

— Nem fogom teljesíteni az ön kérését.

— De ha megígérem, hogy teljesen kárpótolni fogom Katyát azért a sérelemért, a melyet Mihail ejtett rajta.

— Bocsásson meg, Mihajlovics Arkadij, de én nem

hiszek az ön őszinteségében, aztán meg ilyesmiért nem is lehet az embert kárpótolni. Egyáltalában... Azt hiszem, most már legjobb lesz, ha távozom.

Mihajlovics Arkadij útját állta.

— Bocsásson meg, de én így nem ereszthetem önt el. Ön maga is tudja, hogy Mihail — diák. Vannak társai. Megfordul a társaságban. Szép pálya áll előtte. Át fogja látni, hogy egy kis gondatlan elszólás, egyetlen szó... Hát képes volna ön öt tönkretenni?

— Tehát erről van szó? No teljesen nyugodt lehet. Ezzem ágában sincs neki ártani akarni... Nekem teljesen elegendő, hogy megmondtam neki, a mit akartam, s a mit érdemelt. Aztán meg teljesen megfélekedzik arról, hogy ebbe a dologba egy leánynak a neve is bele van keverve, a kinek becsületét én többre tartom, mint a mennyire az ön fia tartotta.

Tehát megigéri?

— Én csak magyarázom a dolgot, s láthatja, hogy semmi oka sincs aggodalomra.

Andrej könnyedén megbiecczentette fejét és kiment. Ezek a finom célzások és arra irányuló törekvések, hogy valami kötelező ígéretet csikarjon ki belőle, végképen fülhaborították, s hamarosan átlátta, hogy itt nincs több keresnivalója.

A fogadó szobában az ablaknál, neki háttal, ott állott Mihail. Belépésekor összerezsent, de nem fordult meg. Andrej gyorsan keresztülment az ebédlőn az előszobába, ott fogta sapkáját és kilépett az utcára. Csak itt érezte, hogy milyen nyomasztó volt a levegő abban a házban, s teljesen tisztán állt előtte, hogy Mihail immár tökéletesen Mihajlovics Arkadij hatalmába került. Eddig ez az ember azt csinált Mihailból, a mit akart, de ezután már teljesen a maga képmására fogja őt átgyúrni. Mihailt szánalmasnak találta, de azért semmi szánalmat sem érzett iránta. És Andrej így szólt magában: «Mennyire örülök, hogy arczába vágtam: gazember! Milyen jó, hogy eljöttem ide, és végeztem velök!»

Most elkezdett tünődni, hova is menjen? Katya nem maradhatott nála: akárhogy is, de Viktorovna Jevpraxiánál kellett őt elhelyezni. Más megoldás nincsen. S megvil-

lant fejében az a gondolat, hogy most tüstént elmegy a Kamennij szigetre, és megkeresi Viktorovna Jevpraxia új otthonát. Katyával együtt menni hozzá, nem volna alkalmas, mert akkor az ő jelenlétében kellene elmondania az egész történetet, a mi esetleg sok fölösleges gyötrelmet okozna neki.

Csak az volt a baj, hogy nem tudta az utcát. De hiszen az egész Kamennij sziget nem nagy, és lehetséges, hogy ráakad a házra azok után az ismertetőjelek után, a melyeket Katya mondott neki. Eszébe jutott a közeli patak, a kő-alap és a kert, s elindult a Kamennij szigetre.

És miután elegendő pénz volt zsebében, kocsin ment a Néváig, ott pedig hajóra ült, s úgy számított, hogy félóra alatt oda ér. Már régóta nem volt része a lézengés, a séta gyönyörűségében. El lévén foglalva a célja elérésére irányuló ernyedetlen, s olykor szinte a maniával határos törekvéssel, a világon mindenről megfeledkezett. Most tehát élvezettel szívta a Néva friss levegőjét s alig tudott betelni a mozgás gyönyörűségével.

Kilépett a partra s elkezdte keresni Viktorovna Jevpraxia házat. Mindenféle utcákban és közökben járt, de olyan házat, a minőt Katya mondott, sehol sem talált. Sőt nagyon is mélyen betévedt a sziget belsejébe, s csak ott jutott eszébe, hogy a patak közelében kellett volna maradnia. Visszafordult tehát s elkezdte elülről. Végre pár száz lépésnyire a pataktól, egy elég széles közben megpillantott egy kertet, mely vaskerítéssel volt az utcától elzárva. A kert közepén kis ház állott. A házból sárga homokkal behintett utak ágaztak szanaszét. Épen a kerítéssel szemben tágas, zárt veranda látszott.

Minden valószínűség szerint ez az, a mit keresek, --- gondolta magában Andrej, s a távolból figyelmesen kezdte tanulmányozni a házat meg a kertet. Sehol egy lelket sem látott. Ekkor eszébe jutott, hogy megnézzé, mi van kiírva a kapu fölé, s ebből a fölírásból a legérzékenyebb csalódással megtudta, hogy a ház valami udvari tanácsosé. De ugyanekkor az is megvillant fejében, hogy ez talán a régi tulajdonos, és hogy Viktorovna Jevpraxia még nem ért rá a fölírást kicserélni.

Ekkor balfelől egy virágágyat és mellette egy nőt pil-

lantott meg, a kit eddig egy bokor takart el szemei elől. Pár perczig figyelmesen nézett arra felé, járt-kelt ide s tova, hogy a nőt minden oldalról kitanulmányozhassa. Azután egyszerre kinyitotta az ajtót, belépett a kertbe és egyenesen felé tartott.

— Istenkém! Arkagyevics Andrej! — hallatszott egy örömteljes fölkiáltás.

— Maga az, Marfusa? Eltaláltam! Én Istenem! Száz esztendeje, hogy nem láttuk egymást!

Az már aztán szinte magától jött, hogy Andrej és Marfusa, kölcsönösen megörülvén a találkozásnak, összecsókoloztak.

— De hát hogyan talált meg bennünket? Oh de pompás, hogy eljött! Viktorovna Jevpraxia is mennyire fog örülni!

— Vajon fog-e, Marfusa? — kérdezte Andrej tréfás kétkedéssel.

— De fog ám. Bizony fog. Ma is emlegette magát. Nem. — azt mondja. — nem fog elpusztulni, mert van benne erő.

— A mint látja, Marfusa, nem is pusztultam el, épen és sértetlenül itt állok maga előtt.

— És még kiderül — mondotta Viktorovna Jevpraxia — hogy ő jobb valamennyiünknel. Velem legalább semmi rosszat sem tett . . . de nem is volt rá oka . . . Csak aztán maga meg ne bántsa őt, Arkagyevics Andrej.

— Már hogyan bántanám? Én tisztelem Viktorovna Jevpraxiát, már hogyan bántanám hát meg? Viktorovna Jevpraxia tiszteletreméltó hölgy; csak hogy az ő kedélye is más, meg az enyém is más . . . Azért nem férünk össze.

— Már bizony szó, a mi szó, de van kedélye! Csak hogy ez a kedély most jó, — örül, hogy kimenekült abból a menedékházból . . .

A keskeny, jól kitaposott úton eljutottak a házhoz, és fölmentek a verandára. Marfusa bement a házba, s miután nyitva hagyta az ajtót, Andrej tisztán hallotta a bent folyó beszélgetést.

— Jaj, Viktorovna Jevpraxia, — kiáltott föl Marfusa. — Ha tudná, ki van itt! Nem találja ki, semmi esetre sem találhatja ki! Fogadni mernék, a mibe tetszik, hogy nem találja el!

— Ugyan már ki az? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia — alkalmasint Katya!

— Nem, nem Katya . . . dehogy is Katya!

— Hát akkor kicsoda? Ha nem Katya, úgy bizonyosan Mihail . . .

— Nem is Mihail! Dehogy is Mihail . . .

— No akkor már igazán nem tudom. Talán csak nem Mihajlovics Arkadij ő méltósága... No ekkora megtiszteltetésre az ő részéről aligha számíthatok.

— Nem, nem... Ugy-e mondtam, hogy nem találja ki. Arkágyevics Andrej... Andrej! Maga Andrej, Viktorovna Jevpraxia!

— Andrej? No ezt nem vártam. Épen nem vártam. No de ha itt van, akkor jöjön hát be szaporán.

Marfusa kiment a verandára és betuszkolta Andrejt a házba. Belépett egy tágas szobába, mely nem volt nagyon tele rakva bútorral. Mindenben meglátszott a rendezetlenség, látszott, hogy csak most költöztek be, s még nem tudják, mit hova tegyenek.

De voltak itt régi ismerősök is. Viktorovna Jevpraxia ott ült régi karosszékében, a mely ide is eljött vele a menedékházból. Andrej egyenesen oda ment hozzá, és minden habozás nélkül összecsókolta kezét. Ez részben a régi megszokás volt, de másrészt azok az érzések is megmagyarázták, a melyeket mindazok iránt táplált, a kik nem tartoznak többé a Szareptov ház kötelékébe. S ez jó kezdet volt. Viktorovna Jevpraxia épen erre gondolt, mikor Andrej belépett. «No majd meglássuk, hogy köszönti a nagymamát!» — gondolta magában, s látva, hogy épen úgy, mint az előtt, ez egyszeriben kedvezően hangolta őt iránta.

— Adjon Isten, Viktorovna Jevpraxia.

— Isten hozott, kedvesem, Isten hozott! — felelt Viktorovna Jevpraxia jóságosan, s erősen összehúzva szemeit rábámúlt egyenruhájára.

— Hát ez miféle libéria itt rajtad? — kérdezte.

— Ez nem libéria, Viktorovna Jevpraxia! Ez a technológus diákok egyenruhája!

— Tehát te diák vagy?

— Diák! A mint látja!

— Hol vetted a pénzt hozzá?

— Hát csak vettem, Viktorovna Jevpraxia! Egy aczél-öntő gyárnak ösztöndíjasa vagyok!

— No, Viktorovna Jevpraxia, — kiáltott föl egyszerre Marfusa, örömteljesen összecsapva kezeit. — Megmondtam, megmondtam, hogy kiküzdí magának, a mit akar!

— De hát mit dicsekszel ezzel te? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia. — Megmondtad! Hát én talán azt mondtam, hogy nem? Nézd csak, milyen erő villog a szemeiben! Ez más ám, mint az a mamlasz Mihail, meg a mi szelíd kis galambocskánk — Katya... No ülj le, Andrej. Mondd el, hogyan akadtál reánk.

— No ez csakugyan nem ment ám valami könnyen! — mondotta Andrej s leült a pamlagra. — Katya csak annyit mondott, hogy harmincznyolczadik szám. De az utcát magamnak kellett kitalálnom. Körüljártam az egész szigetet, de végre mégis csak megtaláltam.

— Derék fiú! Nem jön zavarba soha! Mondtam én ezt mindig.

Szóval nyilvánvaló volt, hogy az, hogy saját háza volt és benne lakhatott, állandóan pompás és nagylelkű hangulatban tartotta Viktorovna Jevpraxiát és Andrej látogatása a lehető legkedvezőbb körülmények közt kezdődött. Nemcsak jól fogadták, hanem magasztalták, kiemelték és másoknak követendő például állították oda.

— De te talán éhes vagy? Ha igen, úgy Marfusa majd jól tart! — ajánlotta Viktorovna Jevpraxia.

— Nem, köszönöm! De nincs is időm valami nagyon elüldögelni; hiszen Katya ott van nálam.

— Katya? Mit keres ő nálad?

— Történt valami, a mi egyébiránt csak betetőzte az eddigieket. Sőt akár azt lehetne mondani: történt valami, a mi a legnagyobb mértékben logikus.

— Ugyan mi történt hát? Ne ijesztgess, kérek! Mihajlovics Arkadij követett el megint valamit? Tőle minden kitelik.

— Nem, nem Mihajlovics Arkadij, vagy legalább is nem közvetlenül ő... Mihail rugott ki a hámból.

— Mihail? Nos mi az? Én azt hittem, hogy ő nem is képes kirúgni. Úgy ténfereg ide s tova, mintha folyton azt várná, hogy útba igazítsák.

— De aljasságra, Viktorovna Jevpraxia, mindenki képes. Ehhez nem kell se jellem, se elszántság. Szóval Mihail rettenetesen megbántotta Katyát. Ma éjjel történt a dolog; éjjel jött haza, még pedig nem egészen józanul... a többi, az már világos. De Katyában volt annyi erő, hogy ellökte őt magától... Akkor azután elszökött onnan és eljött hozzám. Ennyi az egész.

Viktorovna Jevpraxia rámeresztette szemeit, s úgy tett neki, mintha valami borzalmas mesét hallgatna. Mihail, az a csöndes, szerény fiú, a ki mindig olyan jónak, olyan alkalmazkodónak látszott?... Lehetséges-e ez? Marfusa minden pillanatban összecsapta kezét és fölkiáltott:

— Oh Uram Istenem! Oh szent atyám! Mihail! A ki olyan szerény, olyan ártatlan volt!

— Mi születésünk révén valamennyien ártatlanok vagyunk. — mondotta Andrej eltorzult mosolylyal — de később nemcsak bűnösökké leszünk, hanem hidegverrel követjük el a legnagyobb aljasságokat.

— De hát mi ez? Hogy lehet ez? Hogyan fogja föl a dolgot Mihajlovics Arkadij?

— Mihajlovics Arkadij hajlandó megbocsátani és mentetni az esetet. Legalább kísérleteket tett ebben az irányban. Az egész dolog abban van, Viktorovna Jevpraxia, hogy Mihail egyforma könnyűséggel lehet jó is, rossz is, a szerint, hogy ki hat rá és ki van a közelében. Mihajlovics Arkadij pedig maga a megtestesült önzés. Minden szava, minden mozdulata azt mondja: mindent magadért, iparkodjál magadnak mindenből élvezetet és hasznot kicsikarni. Ő maga ugyan nem mondja ezt, de mind csak ez után lelkendezik. Mihail gyöngé és most egészen az ő hatása alatt áll. Épen most voltam nálok.

— Nálók voltál? Miért?

— Csak... Meg akartam neki mondani, hogy ilyet csak gazemberek tesznek.

— És meg is mondtad?

— De meg ám! Egészen világosan! Megmondtam magának Mihajlovics Arkadijnak.

— És ő eltűrte?

— Nemcsak hogy eltűrte, hanem még a legnagyobb előzékenységgel bevezetett dolgozó szobájába, s ott megpróbált kicsikarni tőlem valami ígéretet... hogy nem fogok

ártani Mihailnak és nem fogom elmondani ezt a történetet No de hiába. Én semmiféle ígéreteket sem tettem neki. Így hát, Viktorovna Jevpraxia, most vegye ide magához Katyát. Különben hova menjen szegény? Hiszen ő sem dicsekedhetik valami erős jellemmel. Ha sorsára hagyjuk őt, — elpusztul.

— Hogy is ne! Már hogyan hagynók őt sorsára! Hiszen olyan ő, mint a vaj, — alig hogy rásüt a nap, máris szét-esik, elolvad. Eredj tüstént haza és hozd ide őt. Úgy lesz itten, mintha saját leányom volna. Én ugyan meg nem bántom soha. Nem is tudok én senkit megbántani. Megecsik ugyan, hogy néha zsörtölődöm vagy fenyegetőzöm, és Isten tudja, miket ígérek! De hiszen én már öreg vagyok — ezt nem szabad elfelejteni... No csak menj, Andrej és hozd magaddal Katyát.

— Tudtam, Viktorovna Jevpraxia, hogy így fog cselekedni! — mondotta Andrej nagyon komolyan, és csakugyan, egy pillanatig sem kételkedett Viktorovna Jevpraxia nagylelkűségében. — Bár engem nem igen kimélt egy időben, de én soha sem gondoltam önről rosszat.

— Ugyan már miért ne kiméltelek volna? Sok bennem a büszkeség, nagyon is sok, mindössze azt mondtam. No de most már látom, hogy nem minden alap nélkül voltál büszke. No most menj már és hozd el Katyát, akkor azután majd elmondod, hogyan értél czélt.

— Elmondok, mindent elmondok! Mert tanulságos, igazán tanulságos, Viktorovna Jevpraxia!

Marfusa szeretettel nézett Andrejre és becsapta a regényt, melyet olvasott. Az ő véleménye szerint most minden úgy ment, a mint kellett mennie, s az, a mi azelőtt volt, csak jelentéktelen letérés volt a helyes útról.

Két órakor együtt fogunk ebédelni! — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Pompás ebédet csapunk. Mostantó kezdve derültebb lesz a világ minálunk is! Gyere csak vissza Katyával!

Andrej elment. Megint lement a partra, gőzhajóra ült, s azon az úton, a melyen jött, elment új lakására.

X.

Katya mosolyogva, de egyúttal szemrehányással fogadta.

— Mi az, hogy olyan soká távol voltál? — kérdezte. — Már nem tudtam, mit gondoljak!

Andrej egy futó pillantást vetett körül a szobában s meggyőződött róla, hogy Katya mindent a legnagyobb rendbe hozott. Minden a maga helyén volt, s a szobának már épen-séggel nem olyan volt az ábrázata, mintha most költöztek volna bele.

— Úgy látom, megvannak benned a jó gazdasszony tulajdonságai! — mondotta Andrej. — Én meg, tudod-e hol voltam? Ott jártam nálok, a Kirpicznája-utczában...

— Minek? — kérdezte Katya, szemében a rémület kifejezésével.

— Csak. Le kellett számolnom velök... Egyszerűen le-gazembereztem őket és eljöttem.

— Ez rettenetes, Andrej! Még utóbb árthatnak neked...

— Dehogy is, nem árthat én neked semmi. Én kizárólag magamtól és a magam dolgától függök. Csak magam árthatok magamnak. S akkor is csak magamat fogom okolni. Ezen kívül tudod-e, hogy a nagymamánál is voltam...

— Lehetséges? Hát megtaláltad?

— Már hogy ne találtam volna. Készülj, elmegyünk hozzá. Hiv, hogy menj hozzá lakni, s azt mondta, hogy úgy léssz nála, mintha saját leánya volnál s hogy soha sem fog megbántani. Remek volt találkozásunk. Es miért? Mert, mert nem mint legyőzött, hanem mint győztes jelentem meg nála. Oh ez sokat tesz, ettől függ minden! Ha rongyosan, minden határozott remény, minden támasz nélkül állítottam volna be, talán csak valahol a hátsó udvarban fogadtak volna, s a legjobb esetben — megebédeltettek volna. Lásd, én sokat, és gyakran gondolok rád, Katya! Sajnálom, hogy olyan kis mamlasz vagy. Nem szabad ám mamlaszoknak lenni; a mamlaszok soha sem győzedelmeskedhetnek. Őket mindenki letiporja, ha csak nem lusta hozzá.

— Nem leszek többé mamlasz, Andrej! — mondotta Katya meggyőződéssel.

— Megigéred?

— Megigérem, Andrej.

— No ez a tudat is már ér valamit. Lehet, hogy mégis csak ember lesz belőled! Munkálkodjál magadon, Katya, fejleszd, edzd jellemedet és iparkodjál szert tenni kitartásra. A jellemet épen úgy fejleszteni kell, mint az izmokat. Az életben, Katya, semmit sem adnak ingyen. Ne azt nézd, hogy például ezek a Szareptovék dözszölnek, s ez nem került nekik semmijökbe: épen azért olyan jelentéktelenségek, és ha a falhoz szorítod őket, nincs mire támaszkodniok, nincs mivel védekezniök. Gondolkozzál inkább minél többet az életről, gondolkozzál az élet igényei- és követeléseiről. Ez fontos, rendkívül fontos! Én most elvégzem a tanfolyamot és teljesen független ember lesz belőlem, te pedig akkorra jellemben megerősödöl, — nekem szükségem lesz egy jó feleségre, és majd téged veszek feleségül...

— Andrej! — kiáltott föl Katya, nagy szemeket meresztve rá. Orczái is hirtelen elpirultak.

— Ne pirulj, Katya. Én nem vallok neked szerelmet! Nincs miért pirulnod. Én egyszerűen úgy fogom föl a házasságot, mint két egymáshoz méltó jellem szövetségét, a kikenek egymást támogatniok, küzdeniök és élniök kell. Mert küzdeni, Katya, lépten-nyomon kell, s ha nincs, a ki támogasson, akkor nehéz, nagyon nehéz a küzdelem.

— Oh Andrej, ha ez valamikor elkövetkezne! Én semmit, de semmi egyebet nem kívánnék az élettől!

— Már mért ne következne el, Katya? Igazán mondom, én lehetségesnek tartom. Te mindig kedves voltál nekem, én meg neked; mi összeszoktunk és nagyon jól ismerjük egymást. Tehát miért ne? Persze, ez még a jövő dolga, s az a fő, hogy mind a ketten meg tudjuk őrizni egymás iránt jó érzéseinket...

— Én ezentúl csak is erre fogok gondolni és iparkodom megjavulni! — mondotta Katya. — Most már van célom, a mi eddig nem volt. Tudod, Andrej, én csakugyan, mintha csak most kezdenék ébredezni. Eddig nem akartam semmit, teljesen mindegy volt, mi lesz velem: jó-e, rossz-e. Oh Andrej, erről még igazán nem lehet komolyan beszélni... De milyen nagy boldogság volna az, ha egész életünkön keresztül együtt maradhatnánk!

Ezt olyan tiszta tekintettel, olyan nyílt hangon mondta.

mintha ebbe a fölkiáltásba egész lelkét beleöntötte volna. De egyszerre elsötétedett arca, megmeredt tekintete és csak nem suttogva mormogta maga elé: «Istenem!»

Andrej ránézett és megdöbönt attól a változástól, mely rajta végbe ment.

— Mi van veled?

Katya ott ült előbbi helyén, de már nem ő rá nézett, hanem valahová félre, fénytelen, merev tekintettel. Úgy látszott, valami rettenetes dolog jutott eszébe, mely egyszeriben szétszórta derült reményeit.

— Mi van hát veled? — kérdezte Andrej másodszor is. Fölhúzta vállait, a melyek remegtek, mintha didergett volna.

— Nem, ne kérdezd, ne kérdezd! — mondotta halkan.

— No tessék! Miért ne kérdezzem? Valami érdekesnek kell lenni, ha ekkora változást idézett elő benned...

— Andrej, az istenért, ne kérdezd! Értsd meg hát... olyan nehéz nekem azt kimondani...

— Nem, nem értem. Hogyan is érthetném? Csak az ímént is még olyan derülten néztél rám, olyan örömmel csengett a hangod és egyszerre... Ugyanabban a perczenben, a mikor...

— Igen, ugyanabban a pillanatban, a mikor kiderült a jövőm, mintha a nap kelt volna föl benne...

— Nos hát? Mi az?

— Egy kő fekszik a szivemen, Andrej! — mondotta Katya, s kezét szívére tette, arczán pedig a szenvedésnek olyan kifejezése ömlött el, mintha csakugyan egy nehéz kő súlyát érezte volna szívében.

Megfeszítette elméjét, iparkodván megérteni, hogy történhetett mindez. De bármint iparkodott is, mindig úgy találta, hogy ezt nem lehet megmagyarázni. Annak, a mi történt, nem volt értelme, most legalább, mostani szempontjából nézve a dolgot, úgy látta. Az egész olyan hirtelen, olyan elemi erővel történt. Nagy szerepet játszott benne az ő árvasága. Megszokta azt, hogy mindig valakivel legyen, hogy érezze valakinek gondoskodását, gyöngédségét. És gyermekkorának egész ideje alatt, a mennyire csak vissza tudott emlékezni, mindig volt része gondoskodásban és gyöngédségekben. Bajos lett volna gyöngédebb teremtést képzelni, mint a megboldogult Vasziljevna Vjera; Andrejt pedig min-

denkor oltalmazójának tekintette. És csakugyan ő, már gyermekkorukban is, ha egy-egy kis félreértés történt a családban, mindig sikra szállott védelmére. Később mindennek, szinte egyetlen nap alatt vége szakadt. És egyedül maradt, csak Mihail volt mellette. Ő volt az egyetlen ember, a ki közelállott hozzá, s akkor még ő sem volt olyan, a milyen most. Gyöngéd, jó, előzékeny volt iránta. Ő legalább ilyennek látta.

Ime ez az oka annak, a mi történt. Esze ágába sem jutott a dolognak valami rossz magyarázatot adni. Egyszerűen szükségét érezte annak, hogy kifejezést adjon hozzá való ragaszkodásának. De nem, nem, azért ez még is bűn volt Andrej ellen. Már hogyan is engedhetett volna helyet annak a gondolatnak, hogy bárki is közelebb álljon hozzá, mint Andrej? Hogy hogy nem érezte akkor, hogy ő az egyetlen, a ki mindenki másnál közelebb áll hozzá? Ő, az ő hőse, mint a hogy Marfusa magát kifejezte. Nem, ezt nem lehet megcsofítani.

Rettenetes küzdelem ment végbe lelkében. Érezte, hogy semmit sem szabad titkolnia előtte. Nem olyan ember ő, a kivel szemben titkolózni lehetne. Ő maga sem titkolózik soha, hanem kimond mindent egyenesen. De beszélhet nyíltan, mert semmi olyat nem cselekszik, a mit titkolnia kellene. Ő is nyílt akart volna lenni vele szemben, de egyszerre erőt vett rajta a rémület, hátha elveszti őt, ha mindent elmond neki. De minden körülmények közt megszomorítja őt valloásával. Olyan büszke és most különösen gyűlöli Mihailt.

Mindezek a gondolatok kavargva viharzottak fejében; habozott és nem tudta, mitévő legyen. Lelkiállapotát még súlyosabbá tette Andrejnek ez idő alatt tanúsított viselkedése.

Fölkelt helyéről és idegesen járt föl és alá a szobában. Érezte azt a titkot, mely egyszerre kettőjük közé befurakodott s a lelke mélyén kezdett fölháborodni.

— Hallod-e Katya, — mondotta, miközben tovább járt föl és alá — én nem szeretem, mikor hallgatnak. Nem szeretem, mikor nem néznek egyenesen az ember szemébe, s e közben hallgatnak, de úgy hallgatnak, hogy nyilvánvaló, hogy a lelkökben csak úgy kavarnak a szavak. tehát van mondani valójok... Nem szeretem azért, mert ennek csak két érzés lehet az oka, és mind a kettő utálatos: vagy félnek beszélni, a mi azt jelenti, hogy az, a mit mondaniok kellene, nem jó, vagy

pedig engem nem tartanak méltónak az őszinteségre, s ezzel engem aláznak meg. Az egyik is, a másik is sértő. Én nem szeretem a titkokat. A titok az homály, már pedig a homályban gyakran történnek csúnya dolgok, s így a homályt mindig meg kell világítani. Én így fogom föl a dolgot: ha van mondani valód, úgy mondd el; ha nincs, ha tévedek, akkor mondd meg, hogy nincs, és én hiszek neked. Én mindig hiszek annak az embernek, a kit tisztességesnek tartok.

Katya fölsóhajtott. Tisztességesnek! De vajon tarthatja-e ő magát tisztességesnek Andrejjel szemben?

Andrej e közben folyton beszélt, még pedig úgy, mintha nem is ő, hanem Katya lelkiismeretével beszélne.

Még a legrosszabb dolog is kevésbé rosszszá válik, ha földerítik. Te olyan benyomást téssz reám, mintha valami bűnöd volna velem szemben, és félnél, pedig semmi okod sincs félni, Katya, mondj el mindent bátran. A titkolózás csak újabb hazugsággal jár, s így azután hazugság hazugságra halmozódik, s akkor már nem segíthetsz rajta, mert uralkodik rajtad s te rabjává léssz. A hazugság a rothadás, a jellemtelenség jele . . .

«Igen, — gondolta magában Katya, — ez fonnyadtság, jellemtelenség. Úgy is van. Rettenetesen nehezemre esik megmondani, de azért elmondom. A nehéz dolgokba is bele kell menni, hiszen nem lehet minden könnyű, munkálkodnia kell az embernek magán, mint ő mondotta. Elmondok neki mindent.

Főlemelte fejét és elszántság tükröződött arcán.

— Igen, igen. — szólalt meg, — bünt követtem el ellened. Rettenetes bünt, Andrej.

— No végre! Mondd el hát, miben áll a dolog. Nyilván túlzasz.

— Nem Andrej, én csakugyan bűnös vagyok. De ez még akkor történt, a mikor én még oly kevéssé ismertem magamat s csak homályosan értettem meg azt, a mi körülöttem, sőt talán még azt is, a mi a lelkemben történt. Ezen kívül annyira egyedül voltam akkor. Egyedül maradtunk ott künn, falun. Még a nagymamához való viszonyunk is hideg volt, nem igen bízott többé bennünk, mert mi is abból a házból valók voltunk; te pedig, Andrej, épen akkor irtad azt a levelet, a melyben kérted, hogy ne kutassunk utánad. Lásd, ez nem

volt szép, hogy ezt írtad: hogy ne kutassak utánad, mikor aggódtam érted, s oly nagy szükségem volt arra, hogy lássalak! Bánkódni kezdtem, Andrej. Úgy tetszett, hogy te eltaszítottál magadtól, hogy nem bízol többé bennem, s hogy lenézed rólad való gondoskodásomat. Bizony, rettenetesen egyedül voltam akkor Andrej! És Mihail, ő akkor még nem volt olyan, mint most. Olyan jó, olyan gyöngéd volt irántam, szinte leste gondolataimat. És én hittem neki...

— Nos, mi van ebben? Mi van ebben? — kérdezte Andrej.

— Oh ez még nem minden, Andrej... Ekkor váratlanul kijött Mihajlovics Arkadij és kijelentette neki, hogy magával viszi őt külföldre, s ekkor már aztán teljesen egyedül éreztem magamat. Te messze voltál tőlem. Azt hittem, hogy te teljesen megfeledektél rólam, és... magam sem tudom, hogyan eshetett... Én... a mai napig sem értem... De egyszerre jött egy pillanat, a mikor én... oda simultam hozzá... Odatapadtam... Egyetlen másodperc volt az egész... És többé soha nem ismétlődött... soha... Andrej, ez rettenetes hiba volt! Ez valóságos bűn volt ellened... De nekem mindent el kell mondanom neked, Andrej, én nem titkolhatok előtted semmit.

Elhallgatott s Andrej még mindig föl és alá járt a szobában, s lépései valahogyan rendkívül kifejezők voltak. Valami erő és nyugtalanság érzett ki belőlök; de arczán nyoma sem volt a harag, az elégtelenség vagy a bosszankodás kifejezésének, — egyszerűen komoly volt.

De minden lépése egy-egy szemrehányás volt Katjának, s olyan viszhangot keltett szívében, mintha egy-egy ütést mért volna egy fájdalmas pontjára.

A hallgatás türehetlen volt Katyára. Ajkai elkezdtek remegni; egyszerre kezével eltakarta arczát és sirva fakadt.

— No ne sírj! — mondotta Andrej meglehetősen nyersen. — Nem szenvedhetem a könnyeket. Fogd a kendődet, töröld le könnyeidet és viseld magadat úgy, mint felnőtt ember, nem pedig, mint egy gyermek. Sírni csak gyermekeknek szabad.

Katya engedelmesen elővette kendőjét és letörölte a könnyeit. Andrej folytatta:

— Hasztalan gondolják, hogy a könnyek, az — csak

gyöngeség. A könnyek nem csak gyöngeség, de egyúttal erőszak is. Épen olyan ez, mint ha az elitelt, támaszkodva arra a megállapodásra, hogy a ki fekszik, azt nem ütik, mindannyiszor, a mikor helyt kellene állania, lefeküdnék, hogy ne üssék.

— Andrej, de hiszen ez rettenetes! — kiáltott föl Katya.

— Rettenetes — ez túlságosan nagy szó. Rettenetes ebben egyelőre nincsen, de azért ez jellemző. Jellemző az asszonyokra, persze nem valamennyiökre, csak a gyöngékre. Az asszony valami furcsa összetétele az érzelmeknek! Közülök sokan még büszkélkednek is ezzel. Olyanok, mint a pohár, a melyet ha túltöltenek, az ital kicsordul belőle. Összegyűlnek bennök az érzelmek, s mikor nagyon is összegyűlnek, akkor kiöntik, mindegy, hogy kinek. Annak, a ki épen kéznél van... Így azután rabjaivá leszteek nem izlésteknek, nem egyéni választástoknak, hanem szervezeteteknek. S tudod-e, hogy mi ebben a legrosszabb? Hogy az ilyen gyöngé teremtésekben nem lehet bízni, nem lehet rájuk számítani.

— És te soha, soha nem bocsátod ezt meg nekem, Andrej?

— No már micsoda badar beszéd ez! Itt nincs mit megbocsátani vagy büntetni. A tehetetlenségből származik minden... minden abból származik.

Eddig nyugodtan és józanul beszélt, de egyszerre szikrák villantak meg szemében; gyorsan oda ment az asztalhoz, leült, s öklével rácsapott az asztalra. Katya szinte megremült.

— De van ebben valami visszataszító is. Van valami rettenetes! Tudod-e te, hogy ő megpróbálhatja ezzel igazolni alávalóságát?

— Igazolni! — kiáltott föl Katya.

— No igen. Mert az még kérdés, hogy ha ez nem történt volna, vajon lett volna-e bátorsága arra az ocsmányságra... Ez persze semmiképen sem menti őt, de azért mégis ürügyül szolgálhat neki mentegetőzésre... Nekem ez nagyon kellemetlen, Katya, nagyon kellemetlen! Ez engem gyötör.

— Nem kellett volna ezt elmondanom, neked, Andrej...

— Sőt ellenkezőleg, el kellett mondanod. Tudom, hogy ez nehéz föladat volt neked, de annál jobban megbecsülöm ezt az igazságot. Bátran el kell mondani mindent... Valahogy csak kiállja s átrágja magát az ember... És tudod,

Katya, — folytatta Andrej, kinek lassanként földerült a hangulata — még a legrosszabb dologban is van valami szép. Úgy ám, a fölfedezések mindig váratlanul történnek. Goethe a temetőben sétált s ott kereste az ihletet, s egyszerre megpillantott egy nyakcsigolyát s egy nagy fölfedezést tett... Nekem is van egy fölfedezésem...

— Mi az? — kérdezte Katya rémülten.

— Az, hogy nekem nem mindegy ez a dolog. A baráti vagy testvéri érzések nem indítottak volna meg engem ilyen mélyen. De én ingerült, rettenetesen ingerült vagyok, tehát van valami... Egyébiránt majd meglássuk, a fő dolog — s ezt jegyezd meg magadnak, Katya: az életben semmi sem rettenetes.

Fölkelt s megint olyan volt, mint az előtt. Valahogyan jól megrázta magát és levetette magáról azt a sötét hangulatot, a mely már-már elfogta.

— Andrej, — mondotta Katya, a ki nem értette meg eléggé Andrej szavait — mi az, a mit fölfedeztél?

— Azt akard, hogy szerelmet valljak neked? Oh nem, ehhez még nagyon korán van... Ezt még ellenőrizni kell... Én nem úgy fogom föl a szerelmet, mint Mihail, hanem mélyen...

Mihail nevének említésére s ezzel kapcsolatban a *szerelmem* szóra Katya arca megint elsötétedett. Andrej is észrevette. Nem akarta, hogy fölöslegesen szenvedjen. Oda ment hozzá s megczirógatta fejét.

— No elég legyen a szomorkodásból. Ez kislelkűség... Milyen vékony dongájú teremtés is vagy te... Meg kell kissé edzened szivedet, mert különben minden ilyen esetben csak bajt csinál majd neked. Lásd, most beköltözöl a nagymamához és úgy fogsz ott élni, mint valami kolostorban. Ő szigorú asszony ám... Kérd meg szépen, hogy mindennap szabjon ki rád valami szívbéli gyakorlatot, mert csak is így edzheted meg a jellemedet.

Andrej gyöngédsége kissé fölélesztette Katyát; földerültek szemei és szinte hihetetlen bátorság költözött belé.

— Tudod-e, Andrej, — szólalt meg Katya csengő hangon: — én érzem, épen most, az imént is éreztem, hogy csakugyan még lehet ember belőlem! Szinte magamnak is furcsa, hogy milyen voltam. Ha veled van az ember, szinte

érzi, mint erősödik a szíve. Ez valami különös sajátságod neked, Andrej.

— No, kibeszéltük magunkat. De most ideje, hogy a nagymamához menjünk. Ebédre vagyunk hívva hozzá.

Katya fürgén fölugrott és fölöltözött. Andrej is fogta sapkáját és kimentek az utcára. Nem valami sok idejük maradt, mert az ebéd két órára volt kitűzve. Andrej kocsit fogadott, mely elvitte őket a gőzhajóig.

— Csak más úton menjünk, Andrej, ne ott mellettök... — kérte Katya.

— Nem, minek? Sőt így még jobb! — felelt Andrej. — Hadd lássák, hogy együtt vagyunk. Hidd el, Mihajlovics Arkadijnak nincs nagyobb keserősége, mint az tudat, hogy mi még mind a világon vagyunk: én, te, a nagymama és Marfusa! Hallod-e, — fordult oda a kocsishoz, úgy hajts, hogy a Kirocsnája utcán is keresztül menjünk.

És csakugyan elmentek Szareptovék háza előtt. Úgy tetszett nekik, hogy valaki áll az ablaknál, de nem vették ki tisztán, hogy kicsoda.

— Ha meggondolja az ember, — mondotta Andrej — hogy csaknem egész életét ebben a házban élte le Vasziljevna Vjera! Ugyan hogy is tudott megfélni ezzel az emberrel? Nyilvánvaló, hogy olykor az angyalok is megtévednek.

— Ez a jóságtól van, Andrej. Hiszen ő mindenkinek és mindent megbocsátott.

— Igen, de ez csak azt mutatja, hogy a jóságnak is megvannak a maga bűnei.

— Vasziljevna Vjerának bűnei?

— Ne ijedj meg. Mindegy, ha akár egy millió bűn bizonyúlna is be reá, az én tiszteletem egy szemernyivel sem csökkenne iránta.

Elérkeztek a Névához és felültek a gőzhajóra. Andrejben megint föltámadt a szabadság, a mozgás érzése. Azt mondta, hogy már csak ennek az érzésnek kedvéért is gyakran el fog járni Viktorovna Jevpraxiához.

— Gondoskodnom kell majd neked társaságról, — mondotta — mert ha mindig csak hármacskán éltek és nem találkoztok senkivel, úgy teljesen megörlödtök. Elviszem majd hozzád pajtásaimat. Mindjárt Mglinszkijt is, ezt a csodabogarat... Majd elhozza magával Bunsen-féle elemeit

és Viktorovna Jevpraxia szöllőjében majd kísérleteket tesz a villamos árammal.

Megérkeztek a szigetre. Most már Andrej egyszeriben ráakadt Viktorovna Jevpraxia házára.

A nagymama kissé összeránczolt homlokkal fogadta Katyát.

— No mi az, úgy megültél ott abban a házban? — mondotta könnyed szemrehányással.

— Nagymama, de hát máshol hol ülhettem volna? — kiáltott föl Katya s ajkai már-már elkezdtek remegni.

— No semmi az, semmi... Téged nincs miért korholni. Csak úgy mondom... Gyere hát be a házba, s vedd olybá, mintha a tied volna... Ha meghalok, úgy is a tied meg Andrejé lesz... Lehet, hogy valamikor még egy pár lesztek — tette hozzá Viktorovna Jevpraxia tréfásan.

— Hiszen már meg is kértem! — mondotta Andrej mosolyogva.

Katya szemrehányón nézett rá. Szerette volna, hogy ez kettőjük titka maradjon. De Marfusa ezeket hallván, ravaszul elmosolyodott. Hiszen az a regény, a melyet az ő képzelete alkotott, szintén titok volt.

— Úgy látom, hogy nem hoztál magaddal semmit, — mondotta Viktorovna Jevpraxia végig nézve Katyán — úgy majd mindent csináltatni kell neked. Mert onnan ugyan ne hozass el semmit, hadd rothadjon el ott. Holnap majd elmentek Marfusával és megvesztek mindent, a mi kell.

Katya egyszerre fölvidult. Marfusával lement az ebédlőbe s elkezdett teríteni ebédhez. Andrej megnézte a házat, istállót, a hintót, a kertet és megdicsért mindent. Végre valamennyiöket hívták ebédelni.

No most aztán mondd el nekünk viselt dolgodat! — mondotta Viktorovna Jevpraxia Andrejhez fordulva.

— Ha parancsolja, nagymama! — mondotta Andrej és oda hajolva hozzátette: — Már bocsásson meg, hogy úgy hívom, mint hajdanában...

— Nagyon helyes, hogy eszedbe jutott! Nagyon helyes!

— No ha helyes, hát helyes! Tehát kezdhetem? Most már szívesen beszélek, mert mégis csak van mivel dicsekednem, de azelőtt nem szerettem. Tehát, — kezdte Andrej az el-

beszélését, — azután, hogy maga kedves, nagymama, nagyelkűen följánlott nekem száz rubelt, s én nem fogadtam el . . .

— Büszkeségből! ? — jegyezte meg Viktorovna Jevpraxia.

— Igen, büszkeségből. Nem is tagadom.

S Andrej elkezdte részletesen elmondani egész históriáját. Ő maga is csak most először szedte rendbe mindazt, a mit az utóbbi időben átélt, s ő maga is csodálkozott azon a határozottságon és szívósságon, a melylyel oly szilárdan tört célja felé. A hallgatók arca komoly és figyelmes volt, különösen, mikor Andrej az átélt éhezés napjairól beszélt. Erről az időről szólva, megemlékezett arról a támogatásról is, a melyet Marfusa nyújtott neki és megköszönte. Azután különös szeretettel és nem minden művészet nélkül rajzolta meg hallgatói előtt Antonovics Christián arczképét.

Vége lett az ebédnek. Kimentek a verandára.

— Várjon, Arkágyevics Andrej, távollétemben ne beszéljen! — kérte Marfusa, minthogy neki a szamovár után kellett néznie.

Mikor Marfusa visszatért, tovább folyt Andrej elbeszélése még a thea mellett is, egész napszállatig.

— És most, nagymama, — mondotta Andrej, befejezván elbeszélését, — azt az egyet biztosan mondhatom, hogy nem pusztultam el, s hogy nem lettem az élet martaléka. Pedig gondoljon csak vissza rá, nagymama, annak idején azt mondta ?

— Lásd, ezt én csak azért mondtam, mert szerettelek . . . Előrelátásból . . .

— Tudom, hogy szeretetből mondta. Ha ezt nem tudnám, úgy nem jöttem volna ide és Katyát sem hoztam volna önhöz; mert hiszen ő most az én gondjaim alatt van.

— Nagyon szép tőled, hogy így érzed, Andrej! — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Szép dolog, hogy támogatjátok egymást. Ez nagyon fontos az életben.

— No de, — mondotta Andrej, miközben fölkelt, — már alkonyodik, s még nagy út áll előttem. Isten önökkel.

— Jőj el minél többször! — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Ma még jobban megszerettelek.

— Ön nélkül unatkozni fogunk, Arkágyevics Andrej! — mondta neki Marfusa.

Andrej azzal a tudattal ment el, hogy vannak barátai. És csodálatos dolog! Barátjává lett az is, a ki nem rég még ellensége volt, Viktorovna Jevpraxia. S eltűnődött rajta, vajon mi volt az, a mi őt hozzá vonzotta? Annyi kétségtelen, hogy ennek az asszonynak sok a hibája, de van két nagy erénye is: egyik a nagylelkűség, a másik az, hogy képtelen magát alárendelni. Ezt az utóbbi tulajdonságot különösen nagyrabecsülte, mert ő benne magában is elegendő mértékben megvolt. S erre a tulajdonságra alapította egész életét.

PATAPENKO N. J. *után, oroszról*

AMBROZOVICS DEZSŐ.

VIRÁG A FAL TÖVÉBEN.

Magánosan a fal tövében.
Ugyan hol vetted itt magad?
Hogy' is maradhatál meg épen
Itt az eresz alatt?

Árvácska! számüzött virágszál,
Te itt valóban árva vagy;
Ápolni téged senki nem jár,
Minden magadra hagy.

Csak egy van, a ki nem felejt el:
A természet, szülő anyád;
Kibékít ő zord lakhelyeddel,
Kiterjed gondja rád.

Lásd, a nap is, mihelyt fölébred,
Első sugárit rád veti
És szájalomra gyúlad érted
S ágyad melengeti.

Csillagos leplével takargat
Bágyasztó nap után az éj,
Szomju kelyhedbe hull a harmat,
Hogy felvidulva élj.

Nyár és tavasz langyos fuvalma
Magányodban föl-fölkeres
S nyugalmat, biztatást sugalva
Körülötted repes.

Ne csüggj búsan testvérid sorsán,
Kik úri kertben diszlenek,
Vagy lombos erdő zöld pázsitján
Vadon sereglenek.

Élj nyugton itt a fal tövében,
Öket hadd irigyelje más;
Sorsuk egy a tiéddele épen:
Virulat s hervadás.

LÉVAY JÓZSEF.

MONNICA.

Sed non præteribo quidquid
 mihi anima parturit de illa fa-
 mula tua, quæ me perturbavit et
 carne, ut in hanc temperalem et
 corde, ut in æternam lucem nas-
 cererem.

Augustinus Conf. IX. 8.*)

Csodás egy látvány Ágoston s az anyja,
 Csodásabb dráma tán nem is vala;
 Amazt ihlette a század fuvalma,
 Emezt az irgalom egy sugara.
 Istent keresni volt a század lelke,
 Istent kerested, oh te nagy, te szent,
 Mohón kerested, szomjan elepedve,
 Bejárta lelked a nagy végtelent.

A déli napnak fénye, ragyogása,
 Fölgyújtá ifju véred lánghevét
 A holdas éjnek csöndje, hallgatása
 Fölverte a végetlen érzetét.
 Ez édes élet minden pillanatja
 Az öröklétnek egy kis lánczszeme,
 Istent keresve, Istent láttad abba',
 De Monnica csak némán könnyeze.

---

*) Semmit sem mellőzök, mi emlékemben él a te szolgálóleányod felől, ki megszült engemet testben, hogy e földi, de megszült lélekben is, hogy a mennyei világosságra szülessem. *Szent Ágoston Vallomásai IX. 8.*

E jelige lelkét, lényegét fejezi ki az Istent kereső és Istent megtaláló nagy szív vallomásainak, melyeket Szent Ágoston a világirodalom egyik első rangú remekében hagyott ránk. E vallomások nyelve a latin stílus bámulatos gazdagságát tárja föl; mégis csak töredezett beszéd az Úr színe előtt leborult nagy ember ajakán. Hugo Viktor gyönyörű kifejezése szerint a szív roncsait ajánlja föl Istenének, tele az Ő fenségével.

Ő nem kereste Istent, megtalálta.
 Hitében Isten testbe' megjelent.
 Az életet kereste a halálba',
 Sejté, a váltság titka mit jelent.
 Fia lánglelkét látta háborogni,
 Érette önté könnyek záporát,
 Nem szűnt meg érte sűrűn fohászkodni,
 Ön-üdve árán váltná meg fiát.

A földi percz, ha eltelt, bármi édes,
 Az öröklétet mohón elnyeli,
 A tele világ üres semmiség lesz,
 Ágoston lelke mélyen érezi.
 A test bilincset szertetőrve, bátran
 Szellemvilágnak legmélyére száll,
 Rejtélyeket megoldva a tudásban,
 Hivé, hogy bizton Istenre talál.

Magasztos látvány, mit föltárt előtte
 A tudás anyja, az Emlékezet,
 Mi földön, égen élt csak testet öltve,
 Mi vágyban, gondolatban létezett:
 Azt fölidézi szellemerejével,
 Tudása szerze neki nagy nevet,
 Nem látja anyját gyermek hitével,
 De Monnica csak egyre könnyezett.

A szellem mélyén tátongó üresség
 Hitet, reményt elnyelve eltemet,
 A büszke lélek hiába törekvék,
 Hejh, Icarusnak hullámsírja lett!
 Ágoston lelke megtör s esdve kéri
 Az irgalom egy röpke sugarát...
 Ekkor meglátja s átérezve érti
 Az érte könnyet hullató anyát.

S forgatja hévvel, égő áhitattal,
 A Szentírást, lehat a mélyire,
 Csodálva látja, néma bámulattal,
 Hogy testet ölt előtte az Ige ;

Minden ígéret szent valóra mint vál,
 Az élő hit csodákat mint művel.
 Enyhet talál az örök Irgalomnál,
 Mely ő neki a mennyet tárja fel.

Szeme nem látja fényét e világnak
 De lelke látja a mennyei fényt,
 Füle nem hallja hangját semmi csábnak,
 Egy szózat zendül égi zeneként ;
 Egy hívó szózat csendül a szívében,
 Istenbe olvad, Istent látja csak,
 Megfürdik lelke mennyek édenében
 S im anyja könnyei nem hullanak.

Már boldog ez, nagy útra készen, indul,
 Mely sírhomályból öröküdvre visz,
 Most fenn a mennyben, szent fohászra buzdúl
 Hálát rebeg, hogy fia híve — hisz.
 Együtt érinti a két lélek szárnya
 Az üdvösségnek tündöklő honát,
 Az egyik ott, a másik itt csodálja
 Az angyaloknak égi táborát.

S most a fiú foglalja szent imába
 Anyjának érte hullott könnyeit, —
 Hogy megtaníta hinni, áldva áldja
 És látja, a mint fentről rátekinthet.
 A mély homályból feltör égi fényre,
 Az út előtte tárva, nyitva áll ;
 Ki dolgozott, könnyyel, fohászszal érte,
 Jó Monnica, csupán csak te valál.

Nem, nem e földre szülted őt csupán csak
 Hogy itten élne földi életet,
 Sirtál, zokogtál, hogy az üdv honának
 Szülhessed újra drága gyermeked',
 Istent keresve, Istent megtaláltad,
 Minden anya szeresse így fiát ;
 Könny és fohász nem drága ár talán csak,
 Hitet ha kelt, mely örök üdvöt ad?

Mert hát mit ér gazdagság, léha pompa,
Mely beragyogja itten éltedet,
Hited sajkája ha széttört, ha romba,
S enyészet árja mindent eltemet?
A szív világa, hidd el, szerte omlik,
Sír ajtaján ha át nem tör a hit,
Tudás légvára ködfoszlányra bomlik,
Ha Istenedtől elvon, elszakít.

HEGEDÜS ISTVÁN.

FLAUBERT GUSZTÁV.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Minthogy kétféle elem vegyüléséről van szó: azt kell mindenkinek előtt kutatnunk, honnan ered egyik is, másik is. Ezt pedig nem tehetjük másképp, mint hogy Flaubert Gusztávot legelső irodalmi lépésétől kezdve nyomon kísérjük egészen addig, a hol a két elem megléte, sőt harcza már nyilvánvaló. Vagyis Flaubertnek *Madame Bovary* megjelenése elé eső korszakát vesszük vizsgálat alá.

Minden kezünk közt levő bizonyosság (ide számítva Flauber leveleit is) arra mutat, hogy Flaubert már a *Madame Bovary* megjelenése előtt meglehetősen hosszú és terjedelemre elég gazdag írói korszakot élt át. Irodalmi életének ez az első korszaka, a mint mindjárt meglátjuk, tele van a legmelegebb, legromantikusabb, legkülöncebb lyrával. S ha igaz, hogy az egész naturalista mozgalom csak visszahatás a romantikus iskola ellen, akkor az is igaz, hogy magának Flaubertnek naturalista iránya is csak visszahatás irodalmi ifjúságának túlzott romanticismusa ellen.

Levelezése első lapjait olvasgatva, megütődik az ember, hogy ez a kilencz éves gyerek már nyakig ül az irodalomban. A mihez csak hozzá férhet: irodalmi mű, újság, folyóirat: azt okvetlenül elolvassa. Folyvást tudomása van a legújabb irodalmi eseményekről. Egész kis *Cénacle* van körülötte (húga és Ernest Chevalier); össze-összeülnek a roueni kórháznak abban a kis emeleti szobájában, mely most emléktáblával van megjelölve, s a

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 346. számában.

kis irodalmár fölolvassa legújabb munkáit, tulajdon munkáit, megbeszéli velök terveit, vagy a legközelebb rendezendő színi előadás igen fontos részleteit. Ebből a legelső korszakból¹⁾ (melyet később kiderülendő okokból 1838-ig terjedőnek veszek) kevés olvasmányáról van tudomásunk. De már 1832-ben *Don Quichotte* furcsaságain nevet, 1834-ben már «Victor Hugo barátunkat» idézi, a következő évben már Beaumarchais, az «öreg Shakspere», no meg Walter Scott jár a kezén. Azt mondtam, hogy keveset tudunk. Sőt mindent tudunk, vagy legalább is eleget. Shakspere, Walter Scott, meg Victor Hugo, a ki rájuk hivatkozik: maga a megtestesült romantika, mely irodalmi élete küszöbénél gyámolul szegődik első lépteihez, első botlásaihoz. Már történeti munka is megfordul nála; 1835-ben olvassa Barante könyvét: *Histoire des ducs de Bretagne*, mely valóságos «történeti és irodalmi remek»: teszi hozzá.

Barátját, Ernest Chevaliert el nem mulasztaná az irodalmi újdonságokról értesíteni: «Victor Hugo új drámát készít; A. Dumas idem, *Don Juan* címűt; Véron oda hagyta az Opera igazgatását; a Porte St. Martinben²⁾ az *Emigrans hintáját* adják, a Francziában³⁾ megint egy *Don Juant* Vanderbrucktól.» (1835.) Mintha már akkor is az egész világot csak irodalomnak látta volna. S milyen komolyan írja mindezt!

De nemcsak olvas, nemcsak csodál vagy bírál (mert az «ostoba» — bête — szó, mint velős kritika már most jelentkezik), hanem ő maga is ír. Ihol mit ír: *IV. Henrik. XIII. Lajos és XIV. Lajos története; Isabeau de Bavière* (1834. történeti regény); de különösen színdarabokat, melyek az ócska billiárdon legott elő is adatnak, úgy mint: *A fősvény szerető; A tudatlan antiquarius*, a ki az ügyetlen antiquariusokkal csúfolódik; *Készülődés a király fogadására* (ez «farce», a mint mondja); és *Fredgonde*, melyet «még nem tudja, kinyomasson-e, vagy se?» Hosszúra nyúlna ez a lista, ha mindent felsorolnánk; csak a címökkel is jellemzőkre szorítkozom: *X. századi normand krónika* (1836); *Két kéz egy koronán, vagy a XV. században* (1836). *A dögvész Flórenczben* (elbeszélés, 1836), *Düh és tehetetlenség* (ez is), *Bibliomania* (ez is), meg mindenféle «phantastikus» és

1) Flaubert 1821-ben született.

2) Színház.

3) Théâtre Français.

«philosophikus» elbeszélések. Ez az 1836-i esztendő igazán termékeny volt! Talán egyebet sem tett, csak írt!

Mindezekből egy lapot sem ismerünk; de némelyiknek a címe s a műfaj, melyet művel (történet, történeti regény: minél messzebb eső tárgyak) eléggé jelzi, milyen hatás alatt készültek. Hanem kárpótlásul ott vannak levelei; itt is meglátszik a kezdő romantikus. A hol csak alkalom kínálkozik rá, beleszó levelébe egy-egy kis «morceau»-t, a melyet az idézett művecskébe is szerkeszthetett. Itt van például egy 1832-i levelének töredéke: «Mert úgyszólván testvéri szeretet köt hozzád; igen, én, a kinek van érzésem, igen, akár ezer mérföldnyire is elmennék, ha kellene, hogy találkozhassem a legjobb baráttal; mert semmi sem oly édes, mint a barátság, oh, drága barátság! mi mindent nem tett már ez az érzélem! Hogy is élhetnének kapcsolat nélkül! Megvan ez érzélem a legkisebb állatokban is. Barátság nélkül hogy élhetnének a gyöngék? hogy maradhatnának meg nők és gyermekek?» Nagyon valószínű, hogy e baráti ömlengésre nyomtatott példa volt előtte; hisz a baráti érzés minden időkbén, de kivált akkor, oly kedvelt thema volt. Ilyen túlzott érzés nincs is a gyermeki lélekben, hogy pedig leírásában egész az ömlengésig túlozzon, ahhoz ez az érzése, ha meg volna is, nem elég tudatos. Csak a nagyokat utánozza. Mint mikor Lajos-Fülöp roueni látogatása buzdítja egy sajtóságos levél megírására. Hallott valamit a forradalomról, a zsarnok királyokról, az elnyomott népről. Itt a kedvező alkalom, hogy ő is adja a nagyot, hogy ő is üssön egyet a királyi méltóságon. Milyen ostoba a nép, hogy ilyen nagy ceremóniával vár egy királyt, ünneplésére 30,000 frankot szavaz meg, 2500 frankért Párisból hozat zenészeket; ott ácsorog a színház előtt délután 3-tól este 1² 9-ig... s mind ezt kiért? egy királyért! Ah!!! be ostoba a világ! Képzeltető, milyen megvetéssel néz az ostoba tömegre, a ki tisztán látja a dolgok mivoltát, a ki költő, s mindenek fölött a ki summa summarum még csak 12 éves!

Egy évvel később már valami nagyszerűbbet termel. Egy kis útazását írja meg Ernest Chevaliernek. Persze, hogy nem maradhat ki belőle egy futólag látott rom, mely őt is, mint minden öntudatos romantikust, melancholikus elmélkedésre ragad. Kötelező az ilyen magába szállás minden igaz romantikusra, valahányszor egy romra esik bús tekintete. «Láttam arra jártomban — így ír — Ördög Róbert híres kastélyát; mozdulatlan, némán,

romba dölve ül ott a hegytetőn; rejtélyül mindazoknak, kik századoktól redős homlokára föltekintenek»; s aztán hozzá teszi komolyan és zárjel között: «(igazán méltó tárgy Dubreuil elmékedéseire)». A zárjel azt jelenti, hogy most már ő beszél, a civil Flaubert, s nem a költő. Ezt illő volt elkülöníteni a költői fölhevüléstől.

Ugyanezen levélben van még egy irodalmi kostoló, mely nem kevésbé romantikus és nem kevésbé méltó a Dubreuil elmékedéseire, mint az előbbi. Egy fiatal asszony halála, melyet a szerző (már csak így mondom) szemmelláthatólag még meghatóbbá igyekszik tenni: «ott fürdött akkor egy nő, oh, egy csinos nő, hajadon, bár férjezett, szűztiszta, bár 22 éves. Oh, mily szép volt gyönyörű kék szemével! Azelőtt este még nevetni láttuk a parton, a mint férje fölolvastott neki valamit. Másnap mindnyájan visszajöttünk Pont l'Évêque-be, s ott hallottuk, hogy... oh, fájdalom oh, átok!... vízbe fúlt, igen, vízbe fúlt, kedves Ernesztem. Egy negyed óra sem telt bele, s elkapta a hullám. Nem tudott úszni, eltűnt a víz alatt s férje, a ki partról nézte, látta, a mint elmerült... Majd utána halt ő is! S a mi legkülönösebb, az a két fiatal ember, a kikkel fürdött, szerencsésen partot ért; ő is... de egy hálóban... halott volt!! Képzeld el a férj kétségbeesését. No ládd, így tervezzünk aztán mulatságot, ki mérheti meg következményeit? Tanúja ez a szegény nő, ki mulatságot keresett a tengeren és sírját találta ott.»

Az ellentétek; a hősnő rokonszenves tulajdonságainak exposéja; a katastropha várakozást keltő előkészítése; a kétségbeesés pathetikus fölkiáltása (oh, fájdalom! oh, átok!), mely fölfüggeszti a várakozást s jelzi a szörnyűséget, a mi rögtön bekövetkezik; a «vízbe fúlt» szó ismétlése; súlyosbító körülmények felsorolása (hogy férje is látta, az ifjak visszajöttek, de ő!?), mintegy a hatás elmélyítésére; a mindent összefoglaló szó: «halott volt!», noha már eddig is tudtuk; végül a tanulság, mely mindebből oly szomorúan és csüggesztően következik: nemde ujjal mutat mind ez Hugo Victor ifjúkori regényeire?

Még egy «morceau», a melyre bátran ráfoghatnók, hogy valamely romantikus költő naplójából való, pedig csak a kis Flaubert írja épen olyan kicsiny barátjának: «ha fejemben s tollam hegyén nem volna egy XV. századi francia királyné, meg kellene csömörlenem az élettől, s már rég megszabadított volna egy golyó attól a bohóc-tréfától (plaisanterie bouffonne),

melyet életnek neveznek.» — Ez a «bohócz-tréfa, melyet életnek neveznek» s a golyó, mely megszabadítaná tőle: nem rossz egy kezdő Byrontól! Az élet-undornak romantikus költőktől tanult formája!

Mikor 1834-ben visszaállították a színi censurát, ki volna hivatottabb, mint ő, hogy ekként kiáltson föl: «elveszik az írótól lelkiismeretét, művészi lelkiismeretét!» s egy érdekes neki buzdulással végzi: «Foglalkozzunk mi csak a művészettel, mely népeknél, koronáknál, királyoknál nagyobb s mindig ott lebeg a lelkesedésben, isteni diadémjával.»

Vége felé közeledünk ez első korszaknak. Itt lépünk csak igazi nyári verőfényre! Bekerült a roueni collegiumba, s ott épen neki való társakra akadt. Úgy látszik, a kis Flaubert nem egyetlen volt, a kin már gyerek korában elhatalmasodott az akkor már hírneves romantikus irodalom befolyása. A collegiumban ismerkedett meg többek közt Le Poitevin Alfrédal, a ki szintén irodalmi tervekben sántikált, s a ki már valószínűleg tapasztaltabb lévén ezen a téren, először hívta föl Flaubert figyelmét a stílus fontosságára.*) Egy 1835-iki levelében említ egy másik fiatal embert, ki az azelőtt való évben az ottani legfelső osztályba járt, s történeti regényt írt Médicis Máriáról. — Még akkor is, ha elhatározásunkban ingadozunk s ilyen kétfelé húzó lélekkel kerülünk már megállapodott irányú környezetbe, lehet ránk hatással ez a környezet; vagy assimilál, vagy a túlsó végletbe kerget s csökönös megállapodásra juttat. Hát még ha már eleve egyformák vagyunk! ha benne a mi irányunknak csak megerősítését, szentesítését látjuk! ha az első szó után rokoni lelkekre ismerünk! s ha még hozzá gyerekek vagyunk! Hogy ne csapna össze a két láng s hogy óvhatnók meg magunkat a túlságtól, a csábító romantika nem közönséges gyönyöreitől! Flaubert is így járt s kiadatlan művei legnagyobb része ebből az 1836-ik esztendőből származik. S később is mily örömmel, mondhatni: büszkeséggel tekint vissza e korra, az irodalmi aspiratiókra, a különöz ábrándokra. A mint a lezke-tanulásnak vége volt, kezdődött az irodalom, titokzatos regény-olvasás a hálósobában, tervezgetés, a nagy írók s kivált Victor Hugo magasztalása. Utánozták a regényeknek íróiknál is roman-

*) L. Maxime du Camp, *Souvenirs littéraires. Revue des Deux Mondes*, 1881, V., 6. l.

tikusabb alakjait; az egyik mindig tört hordott zsebében, a másik, életundorból, föbe lőtte, egy harmadik meg fölakasztotta magát.)*

De lassacskán megváltozik e levelek modora. Eddigi naiv őszintesége, gyermekies lelkesedése 1838-tól kezdve valami csufondáros hangba kezd átmenni. Ha komolyan kellene vennünk, philosophusnak vélnők, a ki eljutott okoskodása végére, s oda eljutva, észre veszi, hogy egy csöppel sincs előbbre, mint az elején volt. Minden csak hiúság, hiábavalóság. S csodálatos, hogy még akad ember, a ki képes komolyan venni a világot, az életet, s embertársait. Világ, élet, tudomány, vallás, sőt — talán — a művészet is: mind-mind csak egy rossz tréfa, s mily együgyű, a ki örömét leli benne! De csak hadd lelje! A bölcs úgy is érti, tréfának veszi a tréfát, s — mit tenne egyebet? — pipál, eszik, iszik, kaczag.

Ezt a kesernyés világfölfogást, a mely azonban végeredményében mintegy a szellemiek megvetésének jeléül, a testi jólétet hirdeti, talán szükségszerű fejleménynek is tekinthetők. Azon romantikus irányzatban, melybe vérmérséklete, de külső befolyások is terelték szárnyát bontogató írónkat, úgy is meg szokott lenni a hajlandóság arra, hogy különczkedésbe csapjon át. Úgy hogy Flaubertnél is ez az új fölfogás csak természetes túlzása lenne az addiginak.

De bizonyos jelek másféle magyarázatra utalnak. Levelei 1838 felé új befolyást gyaníttatnak. 1836-ból nincs levél; 37-ben már ott van a gúnyos hang, ott a skeptikus, nagyhangú beszédek, s a rájövő évben először veszi tollára Rabelais és Montaigne nevét. S e két név magában is eleget mond. Még stílusában is Rabelais utánozza: «j' y ai considérablement fumé, et pantagruéliquement mangé de la matelotte, barbue, laitue, saucissons, oignons, durillons, raves, betteraves, moutons, cochons, gigots, aloyaux.»

Nagyon jól áll az ilyen beszéd egy 16—17 éves ifjúnak; a serdülő ifjak rendszeren szeretni is szokták; nem annyira magát a cynikus gondolkodásmódot, mint annak hirdetését; s nagyon tetszik nekik, ha rajta fölnőtt emberek megbotránkoznak.

Flaubert is, ekkori leveleiben alighanem többet és nagyob-

---

*) *Préface aux Dernières chansons de Louis Bouilhet.*

bakat mond, mint a milyet őszintén gondol. «Most már — így kiált föl — csak két embert tisztellek igazán: Rabelais-t és Byront: egyedül ez a kettő írt olyan szándékkal, hogy ártson és szemébe ne vessen az emberi nemnek.» Most már nem azért igyekszik barátait meglátogatni, hogy Viktor Hugo olvastán lelkesedjenek, hanem, hogy «philosopháljanak és pantagruelizáljanak». A második szó is philosophálást jelent, csak hogy a Rabelais módja szerint, vagy még jobban mondva: inkább a Flaubert értelmezése szerint, főpontjai lévén: fumer, boire, manger és rire. Nagy öröme szolgál, ha kicsúfolhatja, a mit mások tisztelnek, kivált ha ezek a «mások» ott vannak. Egyik tanulótársával vallási kérdéseket feszeget; s hogy szegény társának, a kí jámbor, jó katolikus, mennél nagyobb megbotráncozását élvezhesse, «a legvastagabb és legképtelenebb disznóságokat» találja ki a papok rovására.

Ekkortájt már némi kritikai hajlam is meglátszik leveleiben. Ítéletet mond *Ruy-Blas*-ról kellő tisztelettel, s gúnyolja Guizot *Essay*-it, melyek egy ültő helyében elaltatnák az egész Olympust. Megfigyeli az embereket, szántsándékkal keresi bennök a megvetendőt, a nevetségest; s ha végre megtalálta «a romlottságot abban, a mit tisztának hisznek, s a fekélyt a szép helyeken» fölemeli fejét és kaczag. Itt már *Bouvard et Pécuchet* írója kezdi tollát hegyezni. A 16 éves fiú, a ki a csúnyát, a hamisat, a nevetségest keresi az emberekben, nem ugyanaz-e már, a ki majd egy csalódásokkal teljes élet végén egy egész könyvtárt morzsol le, végig tanulja a tudományokat, csak hogy kiássa világ csúfjára, a mi bennök tudatlanság, hiúság, ostobaság? Bármint legyen is, itt már rálépett a naturalismus küszöbére, s érdekes megfigyelni, hogy *Madame Bovary*, *l'Éducation sentimentale* s egyéb e fajta műveinek szigorú s addig példátlanul pontos megfigyelései is mind arra valók, hogy a bonczolt test mutogatásával szánó mosolyra vonják az olvasó ajkát.

De önmagát is folyton szemmel tartja, elemzi. Észre veszi, hogy képzelete száradni kezd, hogy átmeneti korba jutott, melyből ha kilábol, életundorral fog egy száraz, költészettől üres jövőbe lépni. Észre veszi, hogy eddig nagyon is szépnek, verőfényesnek képzelte az életet; meglátja a romanticismus fonákosságait, meg tudja mérni túlzásait; gúnyolja az iskolás fiúkat, kik keresik s fitogtatják a kétségbeesést, játszák az életuntat, versenyeznek, hogy melyikök arca sápadtabb, s ki tudja jobban mondani: «életunt vagyok, életunt.»

Mind a mellett ez az új fölfogás nem kerítette őt egészen hatalmába, nem tudta még egészen elnyomni a régit. Csak keveredni kezd a kettő, s odáig soha sem fog eljutni, hogy egymást teljesen áthatva, egynemű világnézletté, complex fölfogássá alakuljon. A keveredett két elem mindig fölismerhető lesz. S Flaubert, a ki ettől fogva két útmutatót hord a lelkében, hol az egyikre, hol a másikra fog figyelni; «északról délre, melegről hidegre fog csapni; megúnja az egyiket: a másik után sóvárog, s ha ezt megkapta, az előbbit sajnálja.» Ő mondta, hogy ez az állhatatlanság teszi az embert szerencsétlenné.

Irodalmi munkássága, ha szabad így neveznünk jóformán gyermekkori kísérleteket, ez első válság után is a régi mederben halad. Ebből az időből (1839.) birjuk egy munkája tervét és töredékeit (összes munkái IV. kötetében). Címe *Smarh, régi mysterium*. Az ember (Smarh) szeretne megismerni mindent; tudni szeretne; Sátán vállalkozik vezetésére. Fölemelkednek nagy magasságra, honnan Smarh néhány pillanatig a legpompásabb szemléletben gyönyörködhetik. De érzi a nagy magasság megsemmisítő erejét s visszaeszkedik a földre. Csak legalább a földet s e földi életet adatnék megismernie! Sátán szívesen segíti; előhív valami Yuk nevű grotesque istent, hogy kalauzolja. Smarh most már többet akar: nem elégíti ki a föld, az örökkévalóságra áhitozik. Csakhogy ez meg a halál birodalma. Előjön a Halál; rövid versengés után megalkuszik Yukkal s a szerencsétlen Smarh a semmibe döntetik. — Nyilvánvaló, mily befolyások alatt készülhetett ez a «régii mysterium». A Sátán segítségével megismerésre induló ember eszméjét Faust, vagy Manfred, vagy mind a kettő adhatta. S mint hogy «régii mysteriumnak» nevezi, talán a középkori *Jeu de Théophile* is gondolhatunk. Így is romantikus jellegű inspiratio.

Nem kevésbé romantikus a kivitel. Sátán, Smarh, Yuk egymásután megjelenve, monologokban jellemzik magokat. A lyrai elemet Smarh szolgáltatja. Sátán és Yuk meglehetősen cynikus alakok, a kik hidegen tálalják föl kegyetlen örömeiket s hanyagúl hullatnak el néhány csípős, szeszélyes definitiót az életről. «Az élet, mondja Yuk, borba mártott piskóta; orgia, melyben mindenki lerészegszik, gajdol és hányhatnék»... stb. Legjelentősebb azonban, hogy Flaubert e darabban önmagát akarta rajzolni. Könnyű belátni, hogy Smarh, másfelől pedig Sátán és Yuk csak arravalók, hogy testet és alakot adjanak annak a

kettős iránynak, melyet Flaubert lelki életében az imént jeleztünk. Smarh annyi mint: a fölfelé vágyódás, a naiv őszinteség, önbecsülés, tulajdon erőnkbe vetett bizalom, a lyrába ömlő, meleg folyású érzelem. Sátán és Yuk pedig a gonosz, gúnyos, grotesque kaczagás e vergődő földi életen; szúrós, rideg tekintete az olyan embernek, a ki a dolgok lényegében lényegtelen hitvány-ságra bukkan, s nagy fölsőbbiséggel nem a rokonszeny, szájalom, vagy humor, hanem a gúny mosolyát küldi ki ajka szegletére. — A kettő pedig harcban áll, mert összeférhetetlen egymással, s e harc mind halálig fog tartani.

Nagy s már kifejtett költői lelkek tulajdona, hogy önmagukat játszatják a műben, mely egyúttal képe az általános emberi életnek. Flaubert egy csapásra s még fejletlen erővel akart odáig szökkenni. Magasan kezdte s lebukott, mint Smarh.

Hanem annyi most már kézzelfogható, hogy Flaubert lelkében nemcsak megvan a meghasonlás, hanem erről tudomása is van. Magára hajlik s megérzi vágyai és gondolatai kétértelműségét. Mennél tovább néz befelé, annál élesebben látja, s mint ilyenkor szokás, annál inkább kiélesíti aggodalmas szemléletével maga is a két elv különféleségét. Életkedv és életundor, fáradtságra érdemes és céltalan élet, eszményi rendeltetésű emberiség és állati, anyagias néptömeg képe, rokonszeny és gyűlölet, remény és lemondás: ítéletei, érzelmei így kezdenek, egymástól idegenül, elhúzódni a lélek más-más szögletébe. Osztályozódva, szétfutnak a mágnes ellentétes sarkaira. S Flaubert nem tud szabadulni egyiktől sem. Kibékíteni nem tudja őket, összevegyíteni nem lehet. Lassanként azonban úgy kezdi látni, mintha az egyik (a melegebb) inkább immár eltűnedező gyermekkorához tartoznék, a másik pedig mintha mostani, férfiasabb fejlettségének volna természetes járuléka. Két lelki állapotot ekként két elváló korhoz kötve, mindjárt más árnyalatot vesz önmagáról, a maga életéről való fölfogása. Szembe kerül egymással múlt és jövő, gyermek- és férfikor. A sajnált eltűnő gyermekkor varázsa pompás zománczot edz apránként mind arra, mi vele kapcsolatban állt; az érzelmek uralma, lyrai fölbuzdulások, romanticismus, eszményiség, hit, romlatlan kedély: kedves, többé meg nem valósuló emlékekké szövődnek egybe s visszanezégetni nem jó, mert fáj az elszakadás. Megújul Ádám esete: hátunk mögött van a paradicsom, szívünkben az elérhetetlen vágyak mélabúja.

Flaubert életébe is itt lopózik be az emlékezés szelíd köl-

tészete. Egyik levelében (1840.) írja a következőket (barátaival töltött néhány jó napot s most hazafelé jön): «ott ültem szótlanul az omnibusz fedélzetén, fejem az áramló légnék fordítva, míg a galoppban haladó kocsi hintázása ringatott; éreztem, mint fut alattam hátrafelé az út s vele ifjú éveim; gondoltam régebbi andelysi látogatásaimra, nyakig merültem ez emlékekbe; tünődve, pipám füstjéhez hasonlítottam őket, mely hátra szállongott, illatot hagyva maga után a levegőben.» (I. 33.)

A mennyi eltűnt boldogságot lát gyermekkorába visszanező szeme, oly kietlen a puszta, melyet előtte sejt. Kedvetlenül s már megbicsaklott erővel indul útnak az életre, melynek terhelő komolysága még csak ezután kezdődik.

Egy rövid, corsikai út után, melynek benyomásai szintén kedves emlékké szűrődnek, Párisba megy s 1840-től 43-ig jogot hallgat, kietlenül, s nem nagy eredménnyel. E három év kedvetlenül lemorzolt napjai közül csak egy emelkedik ki, de ez az egy oly nevezetes, hogy élete legszebb napjai közé számítja. Pradier szobrásznál, a kihez gyakrabban járogatott, érte egy nap az a ritka szerencse, hogy egy asztalnál ülhetett Hugo Victorral s «csodálhatta szép homlokát; mert ez az a férfiú, a ki teljes életében legjobban dobogtatta meg szívét.» Ekkori levelei nagy részt hűgához, Karolinához, vannak írva, s bennök a gyöngéd szeretet kedves élczelődései mellett nem egy gúnyos megjegyzést olvashatni a *code civil*ről, az azt magyarázó tanár urakról, s általában a jogtudományról, melynél ostobább csak egy lehet: s ez a jogtudomány tanulása. Chevalierhez írott levelei ugyanazt a Rabelais-féle modort folytatják, vagy szenvelgik, melyből valamivel följebb már kostolóval is szolgáltunk.

Úgy tetszik, e három év alatt is az irogatás volt legkedvesebb foglalkozása. 1843-ban egy *Éducation sentimentale* című regénye már be volt fejezve. Flaubert maga állítja, s Du Camp is megerősíti, hogy e műnek semmi köze a későbbi, ugyanilyen című nagy regényhez. Nem ismerünk belőle egy sort sem; még töredéke sincs közölve «Vegyes és kiadatlan művei» közt. De később (*Levelezése II. 69.*) Flaubert maga ezt vallja felőle: «Az *Éducation sentimentale*, tudtomon kívül, kettős lelki irányom összeolvasztására való erőlködés volt.» Tehát körülbelül afféle, mint *Smarh*.

Ismerjük azonban ugyane korból egy másik, *November* című regénye töredékét, a mely megint csak ellentétes jelle-

mek szembeállítására, egy fiatal emberé s egy fiatal nőé. Amaz puszta elmélkedéssel, idő előtt való, megfeszített lelki munkával, lelki élete folytonos elemzésével bizonyos pessimistikus világfelfogásra jut el s megutálja az anyagi, testi életet. A nő viszont a tiszta, a testiségből kihántott érzelmekre képtelen; rabja az érzékiségnek. Találkoznak, közös életre egyesülnek; nem értik meg egymást, hasztalan minden kísérlet: a fiatal ember megöli magát. — Világosan látszik a jellemek szembeállítására; csak az nem tűnik ki teljesen a két-három lapnyi töredékből, a mit Du Camp állít, hogy Flaubert itt is önmagát akarta festeni lelki élete meghasonlott elemeivel. Romantikus hatás (kivált Hugo Victor első regényeié) itt is kimutatható. Du Camp még Chateaubriandra is utal; a regény formáját (a hős maga beszéli el) csakugyan onnan vehette. Chateaubriand hatására vall különben stílusa is: az egymásra torló, rhythmusos mondatok, melyek valamennyien a leghátulsótól függenek, affelé hullámnak, annál pihennek meg.

Ez öt évi időköz jellemzésével (1838—1843.) Flaubert lelki életének s ezzel írói fejlődésének második korszakát mutattuk be. Az első gyermekileg romantikus volt, s a mozgolódó naiv lelki életet nem háborgatta még az ellentétek harca. E bomlás csak a második korszakban következett be; elemzésre, megfigyelésre a nélkül is hajlandó lelkét más, skeptikus nyomokra terelte Rabelais és Montaigne előszöri olvasása, az önmegfigyelés aggodalmaskodása pedig mind messzebb hajtotta. S a meghasonlott lélek nem tudott kibékülni önmagával.

Lelki életének ilyen fordulata azonban még nem változtatta meg irodalmi irányát, legföljebb a különben is romantikus *maladie du siècle*t tette még betegesebbé, s műveit, a mint a töredékek fejtegetéséből kitűnhetett, még romantikusabbakká. 1843-ban, a tanév végén, vizsgálatra jelentkezik, s elbukik. Haza megy Rouenba, hogy otthon nyugodtan készülhessen még egyszer ugyanarra a vizsgálatra. Hanem még a nyári szünidő alatt közbe jön valami s élete folyása ezzel döntő fordulathoz jut.

Ezen a nyáron támadta meg először az a végzetes betegség, mely egészen többé el nem hagyta. Nem tudjuk a betegség nevét. Görcsös idegbántalmi voltak bizonyos időközökben. Megrokkant a hatalmas, szép test: komor félelem költözött az addig gyanútlan lélekbe. Oda lett nyugalma, egy perczig sem lehetett biztos a jövő percz felől, minden pillanatban rájöhett

a félelmes betegség, ki se mert mozdúlni a házból, elkomorodott, félt. És ekkor nyomorultnak érezve magát s egy — talán hosszú, örök rettenéssel háborgatott örömtelen életet látva maga előtt, végkép íróasztalához menekedett, hogy vigasztalást találjon a művészetben. Meg volt győződve, hogy egyedül a művészet vonhatja el figyelmét a physikai élet s a külvilág durva izgalmaitól, melyek halálra gyötörnék a finom, érzékeny lelket. Apja orvosi könyveit, melyek az ő betegségéről szóltak, át meg átolvasta, tanulmányozta, s az addiginál még jobban belemerült az önmegfigyelés legnagyobb, legaggasztóbb mélységeibe. Mind az, a mi életundorában addig fölszínes, nem komoly és affectált lehetett, s a mi az emberi nyomorultság gúnyos hangoztatásában csak Montaigne-utánczat volt: kezdett megtelni súlyos tartalommal s igazolást talált magában egyéni élete komoly válságában. E válság lesz most már az igazi határkő, mely két részre osztja életét: egy eltelt boldogság korára s egy másikra, mely még előtte van, melyet képzelete árnyéktalan, kopár sivatagnak mutat.

Baj nem jár egyedül. Három év múlva meghal húga, Karolina, s nemsokára rá édes apja is. Flaubert egyedül marad özvegy anyjával, a ki, ha lehet, még levertebb, még szerencsétlenebb, mint ő maga.

Ez egyéni és családi bajok nagy változást jelentenek Flaubert lelki életében is. Levelezésében mind élesebben rajzolódik az a Flaubert-kép, melyet kinyomatott művei alapján ismerünk. Negyvenötben, Marseilleben régi kedves helyeket látva viszont, ezeknek a régihez képest változatlan állapota szomorú reflexiókat indít meg lelkében az emberi étellel járó változandóságról. «A természet higgadsága, örök fiatalsága szakadatlan bámulatba ejt. Toulonban is, szállodám előtt, ugyanazon fákat, ugyanazt a forrást találtam, mely épen úgy folyt, mint akkor, s éjjel is ugyanazt a nyugodalmat víz-zúgást hallatta.» Már itt kezdődik az ember szembeállítás a természettel.

Már itt emlegeti, mennyire megveti a közönséges értelemben vett boldogságot; neki csak egy kis nyugalomra van vágya, hogy elszakadhasson az anyagi élettől; mert csak egyetlen eszköze van, hogy ne legyünk szerencsétlenek: «bezárkózni a művészetbe, s minden egyebet semmibe se venni». Életét is ehhez képest rendezi be. «Az azt hiszem, írja Du Campnak (1846), hogy most már változhatlan állapotban vagyok. Elgondolom, mi min-

den adhatja még elő magát, de nem látok olyat, a mi bennem változást idézhetne elő... Nyolcz-tíz órát írok, vagy olvasok naponként, s ha megzavarnak, egész betegje vagyok... Egyedül élek, nagyon egyedül, mindinkább egyedül.»

Ez az egyedül-élés, minden érdeklődésnek, minden munkának kizárólag a művészetre fordítása csak úgy lehetséges, ha minden szenvedélyt, mely nem a művészetre irányul, minden vágyat, mely megállapított szabályos életrendjéből kicsábítaná, erőszakkal elnyom. Flaubertre nézve pedig ez nem kevesebbet jelent, mint romantikus hajlamainak, lyrai felhevüléseinek leszorítását. Ilyen értelmű lelki átalakulás nem lehetett s nem is volt öntudatlan. Elhatározó része volt ebben akarátának. Szándékos, tudatos változás volt ez, jóllehet külső körülmények erőszakja is sürgette ennek végrehajtását. Maga Flaubert is több ízben említi, mily tudatosan kényszerítette magát ez átalakulásra. «Nem érzem többé, írja egy levelében, se ifjúkorom meleg felbuzdulásait, se az egykori nagy keserűségeket. Úgy veszem észre, hogy nem igen nevetek már, de szomorú sem vagyok. Érett vagyok». Ezt 1846-ban írja. A szenvedélytelen ember hangja szól belőle, a ki leszámolt az étellel s most már nem a küzdelmet kívánja, hanem a közönyös szemléletet, a pusztá szemléletet, melybe nem vegyíti tarka színeit a sokféle érzelem. Itt az a lelki állapot, melynek a Flaubert æsthetikájában az impersonalitas elve fog megfelelni. De ne higyük, hogy ez az apathia végleg befészkelődött Flaubert lelkébe; csak rá-erőszakolta magára, már ismert okokból. Csak arca mutat közönyt, bent még keserves küzdelem foly.

Az elnyomott érzelmi életnek nemsokára segitőtársa akadt Collet Lujza személyében, a kit Flaubert Pradiernál ismert meg s szeretett meg még 1846-ban. De csak rövid időre ébredt föl a romantikus Flaubert, az is más formában az új hatások alatt. Az eleinte nagyon őszinte szerelem, mind alkalmatlanabb teher lett később a visszavonult Flaubertre. Apró, szerelmes követelődzései (hogy sűrűbben találkozzanak stb.), mind jobban láttatták Flaubertrel, hogy tervezett nyugalmas életéből így semmi sem lesz. «Míg nem ismertelek, nyugodt voltam, azzá lettem;... előjöttél s újjad végével felbolygattad nyugalمامat» — írja neki még ugyanazon évben. Csakugyan nyugalमत, teljes függetlenségét, már-már megvalósított elhatározását félti tőle, s e félelem lesz szerelmének megölő ellensége.

Flaubert már ekkor sokkal messzebb járt a kiméletlen lélek-elemzés útján, sokkal jobban ismerte magát, semhogy bízhatott volna szerelme tartósságában. Azzal kezdi szerelmi vallomását, hogy megjósolja szerelmök korai végét. Különben a Múza — a mint a leányt nevezgette — jó medium pszichologiai tanulmányaihoz; kényelmesen megfigyelheti benne a nőt, a szenvedélyektől kormányozott lényt; sőt attól sem retten vissza, hogy közölje a Múzával ebbeli megfigyeléseit. Ez pedig meglehetősen udvariatságság. Nem is késik őt a megsértett Múza gorombának, igen kis mértékben szerelmesnek, s nagyon érzéketlennek jellemezni. Flaubertnek, a megfigyelőnek, a psychologusnak, a kritikai gondolkozású férfinak, az önzetlen művésznek, az elfogulatlan szemlélőnek jelleme csak határozottabb lesz az ellentét által, melyet közte s a szintén művészkedő Collet Lujza közt megfigyelhet, s csak annál makacsabbul igyekszik a maga kijelölt irányát megtartani. — Másik haszna e viszonyoknak az, hogy kedvese egyúttal tanítványa is volt: alkalmat adott neki, hogy gondolkozzék s írjon a művészet kérdéseiről, hogy apránként kifejtsse æsthetikai elveit.

S valóban egymásután jelentkeznek már ismert, nevezetesebb elvei. Stílus-elmélete már egy 1846-i levelében olvasható. Jön utána a többi, úgy a mint e czikk elején olvasható.

Flaubert lelki életének történetében most már eljutottunk addig, a hol az általánosan ismert Flaubert, a *Madame Bovary* Flaubertje kezdődik. De még ezzel nem teljes a kép. Be kell mutatnunk ebből a harmadik korszakból való munkáit is. Elmélete már körülbelül késznek mondható, de művei még nem alkalmazkodnak teljesen az elmélet követelményeihez. Első műve, melyet többé-kevésbé már meglévő elméletéhez híven készít, egy útleírás: *Par les champs et par les Grèves*; Bretagneban, Maxime Du Camp társaságában tett utazását ismerteti e mű tizenkét fejezetben. A páratlan számú fejezeteket Flaubert, a többit Du Camp írta. A leírás, ha jó, ha őszinte, okvetlenül egyéni; s itt is csakugyan olyan; azt a Chateaubriand-féle lyrai hevületű, szónokló prózát látjuk viszont itt is. Bretagne régi romba dőlt kastélyai most már igazán komoly elmélkedésekre adnak alkalmat; éreztetik vele az örökös ellentétet az emberi dolgok szakadatlan romlása s a természet csendes, de soha meg nem álló élete közt. Hanem ez útleírásban van már valami, a mi figyelmeztet, hogy a *Madame Bovary*hoz közeledünk. Mindenek-

előtt a szabatos, rhythmosus stílus, mely nagy művészi gond eredménye. (Különben ő maga mondja, hogy ez az első műve, «melyet nehezen írt».) Azután a *bourgeois*-gyűlölet, mely Flaubertre s követőire annyira jellemző! De különösen néhány mesteri jelenet a nehéz munkája, szegény, közönséges emberek életéből; s ezek közül is különösen egy vízbefúlt szegény halász temetése: a mozdulatlan, sárga, majdnem rothadásnak indult holttest a kis breton falu egyszerű templomában, az oda sereglett közönyös, kíváncsi bámulók, a megdöbben hívek, s főképp a halott özvegyének néma kétségbeesése. — Szemünkbe ötlük néhány művészi fogás is bizonyos szemléltető leírásokban. Például egy mozgó test, vagy tárgy leírásáról van szó; Flaubert ilyenkor röviden rámutat a mozgás legvégső eredményére, úgyszólván végpontjára, úgy hogy egész terjedelmében szemlélhetjük; így írja le az evezőlapátok mozgását: «lemerültek, majd megint felbukkantak, gyöngyszemeket szórva le a lapát végéről»: mindjárt látszik, hogy előtte a kép. — Vagy ez: «a gyermek, a ki a küszöbről világtított nekik, kezét minduntalan a gyertya elé tartotta, hogy a szél el ne fújja». Itt is mozgás látszik; de a leírás célja, hogy a mozgás okát (a szelet, mely láthatatlan,) helyettesítse a látható okozattal. Említhetnénk még néhány tájképet, melyek némelyike bátran foglalhatna helyet Flaubert későbbi, vagy akár Maupassant regényeiben, novelláiban.

Ez az útleírás 1847-ből való.

Még egy munkáról kell szólnunk: a *Szent Antal megkísértéséről* (*Tentation de St. Antoine*). Ez még nem ugyanaz, a melyet később, hasonló címmel írt. Ez első kísérletről, mint-hogy azóta sem adták ki, csak Flaubert és Du Camp megjegyzéseit közölhetjük. Flaubert maga két hibáját említi: rossz a szerkezete (a későbbi *Tentation* is ezzel vádolták), meg szerfölött sok benne a lyra: «én magam voltam benne Szent Antal, ő róla pedig megfeledeztem». Du Camp elbeszélése szerint*) Flaubert szilárdul meg volt győződve, hogy ezúttal tökéletest alkotott; különösen stílusával dicsekedett; fel is olvasta két barátja (Du Camp és Bouilhet) előtt; ki volt kötve, hogy őszintén kimondják majd véleményüket. Négy napig tartott a felolvasás. Ekkor Bouilhet így ítélkezett: «Tűzbe kell dobnunk az egészet s többet ne is beszéljünk róla!» Képzeltetni Flaubert

*) *Revue des deux Mondes*, 1881, VI, 31—32.

kétségbeesését! Szörnyen megharagudott, nem tudta elhinni, hogy ez a munkája se legyen jó, inkább azt hitte, hogy barátainak izlése fejletlen. Ezek azonban lecsillapították nagy-nehezen s előadták a regény tetemes hibáit, melyeknek egyetlen forrását féktelen lyrismusában találták. Egyúttal orvosságot is ajánlottak neki: válaszszon valami közönséges tárgyat, melyben minden lyrikus kicsapongás oly nevetséges volna, hogy folyvást ügyelnie kellene magára, nehogy bele tévedjen; a polgári életből valamit, olyanformát például, mint Balzacnál a *Cousine Bette*, vagy a *Cousin Pons*. Másnap Bouilhet már egészen határozott tárgyra hívta föl figyelmét: Delaunay, falusi orvos esetére, a ki nem hozzá való nőt vett feleségül, boldogtalan életet élt s előbb felesége, azután ő maga is megmérgezte magát. Flaubert megígérte, hogy gondolkozni fog rajta s megkísérli regénynyé földolgozni. Szavát beváltotta s végre-valahára marandandót alkotott s olyat, mely elméletének leghívebb s legművészebb megvalósítója: Delaunay egyszerű történetéből *Madame Bovary* lett, melyet Flaubert, sok vonakodás után, 1857-ben ki is nyomtatott.

V.

Eljutottunk addig a pontig, a hol Flaubert komolyan számbavehető műveinek sora kezdődik. E sor elé mintegy megértetésül, bevezetőül akart szolgálni fejtegetésünk, melynek eredményeit most már a következőkben foglalhatjuk össze.

Madame Bovary megjelenése előtt Flaubert írói életében három szakaszt különböztettünk meg.

Az első 1838-ig terjed, tizenhét éves koráig. Tehát körülbelül gyermekkorát tölti be. A mi más gyereknek a játék, az volt neki az irodalom. A mint a gyermekek játéka a nagyok komoly munkáját mimeli, úgy utánozza ő gyermeki naivsággal az egykorú romantikus írók modorát. Halomszámra ír drámát, regényt, novellát, és pedig, a mint ismeretes czfmeikből is megíthetni, leginkább történeti, vagy phantastikus tárgyokról. E primitív munkák hiányát ekkori leveleinek néhány emlékezetes passusa pótolja, melyekből csak úgy tódul felénk az érzelges, regényes tájak-, várromok-keltette elmélkedő kedv, s a rémes felé hajló elbeszélő modor. Nyoma van leveleiben a romantikusok egy részénél szokásos búsképűségnek, nagyhangú életundornak

is. Ekként indult irányában csak megerősítette az a környezet, melybe a roueni collegiumban került.

A második szakasz 1838-tól 1843-ig terjed. A mi az előbbi szakaszban csak szokásból odavetett életundor volt, itt már kezd állandósulni s befolyásolni kezdi egész gondolkozásmódját. Csak-hogy némi átalakulást mutat. Míg a nagy többségtől komolyan vett emberi munkát s eszményeket hiábavalóságoknak jelenti ki, szószólója lesz másfelől az anyagi élvezeteknek. Nevet a világon, kicsúfolja a komoly hitűeket. Megfigyeli embertársait, de csak azért, hogy észrevegye bennök a nevetni való gyarláságokat. Irodalmi művekkel szemben is felébred kritikai hajlama. Megfigyeli önmagát is és kineveti eddigi túlzott romanticismusát. Ebbe a szakaszba tartozó irodalmi kísérletei (*Smarh*, az első *Éducation sentimentale* és *November*), mindamellett a legtúlzottabb, különözködő, érzelgő romanticismus művei, melyekben tulajdon lelki állapotát igyekeznek rajzolni. A lelki életében beállott változást részben természetes továbbfejlődésének, előbbi romanticismusa túlzásának kellett tekintenünk. De e túlzó továbbfejlődést elősegítette Rabelais és Montaigne hatása is. Tisztán folytonos továbbfejlődésnek már csak azért sem vehető, mert végeredményében ellentmond első irányának, s ez ellentétről, melyet kibékíteni nem tud, Flaubertnek magának is tudomása van; említett irodalmi kísérleteiben is határozottan a lelki meghasonlás ábrázolására törekszik, két egymással ellentétben álló személyre ruházva meghasonlott lelke ellentétes irányait. Ez ellentét tagjait most már határozottan megnevezhetjük, mert láttuk, későbbi fejlődésében mire vezetett.

Egyik a korlátlan alanyiség, másik a legszigorúbb impersonnalitás. Ott az egyéni érzelmek teljes uralma életben és művészetben; emitt — életben és művészetben — az egyéni érzelmek teljes elnyomása — a művészet érdekében. Egymással kibékíthetlen két irány! Megoldható e meghasonlás csak az által lenne, ha egyik irány végleg kiszoríthatná a másikat. Csak-hogy az elsőhöz a szokás is, a másodikhoz mostani érettebb belátása vonzza. Feladni — akármelyiket is sajnálja. Végre is úgy hoz létre — de csak látszólagos — megoldást, hogy az első gyermekkorához tartozónak, tehát örökké sajnálandó, kedves emlékeknek, — a másodikat pedig mostani érettebb gondolkozása követelményének tekinti. De ezáltal nemhogy megszüntetné, inkább megőrökíti lelke nyugtalanságát. Az emlék visszajár,

visszacsábítja; ő pedig — noha fáj bele a lelke — nem enged, mert józan belátása egyebet parancsol.

A következő hat évet (1843—49) tölti be az utolsó szakasz. A mi az imént még csak idegen hatások által megindított elmélkedések eredménye: puszta elméletének volt, támogatást nyer itt a való élet eseményeiben. Egyéni életének komoly válsága teszi le végleg a határkövet élete két nagy mezője közt. Betegségétől való rettegése is megköveteli most már a szenvedélyek visszaszorítását, s csak egyenletes értelmi munkát tűr meg. Flaubert most már egész tudatosan kezdi kormányozni lelki életét; teljesen érettnak érzi magát; leszámolt az élettél; nem óhajt küzdeni; csak egy kis nyugalmat, anyagi izgalmaktól menekvést kíván: a közönyös szemlélet lehetőségét. Világfelfogása mind jobban kezd ahhoz idomúlni, melyet e cikk elején teljes kialakulásában vázoltunk; eszményi az emberi izgékonyssággal szemben a szenvedélytelen közönyös természet; művészetben az alanyi túltengéssel szemben az impersonalitas; e főelvre alapított æsthetikája is mind teljesebben kezd kialakulni. Ekként berendezett életét rövid ideig tartó szerelme nem zavarhatta meg, sőt határozottabbá tette mostani felfogásában, melylyel a szenvedélyes nő oly kirívó ellentétben állt.

Ide tartozó irodalmi kísérletein némileg már megérett új elmélete hatása, különösen technikai ügyességekben és a stiluson. De a lyra nem veszett ki; sőt e korszakba tartozó utolsó munkája (*Szent Antal megkísértése*), barátai ítélete szerint, épen e miatt volt tűrhetetlenül rossz és nevetséges. Csak a lesújtó kritika s írói önérzete teljes feldulása rázhatták meg annyira, hogy megtagadja addigi egész munkáját. Csak így születhetett meg az impersonnalis Flaubert első műve: *Madame Bovary*.

A mi következik, azt megmagyarázandó tételül már előre bocsátottuk. A két irány tovább küzd, hol egyik, hol másik kerekedik felül, s az író Flaubert hol egyiket, hol másikat követve írja, örökké elégedetlen lélekkel regényeit, elbeszéléseit. E küzdelem eredete, s az általa létrehozott irodalomtörténeti különösség magyarázata gyermek- és ifjúkori életében rejlik. Az első megszokás, vagy talán egyéni természet (makacs visszatérése legalább annak sejteti!), gyermekkori emlékei, első kísérletei: a romantikus irodalomhoz kötődtek; idegen hatások, az ő maga reflexiói, egyéni élete eseményei ellenkező irányba tereltek; de ifjúkora lyraiságát teljesen kipusztítania sohasem sikerült.

Nem egy kortársáról lehetne hasonló értelmű tanulmányt írni. Többen vannak a XIX-ik század második felében, a kik nem tagadhatják el, hogy gyermekségök a romantikus korba esett; s bár teljes kifejelettségökben annak szinte ellenlábasai, bár érzelmeiket eltitkolják, bár minden tárggyal elfogulatlan igyekeznek bánni: soraik közül ki-kimelegít a romanticismus emléke. Renan, Leconte de Lisle, Flaubert: mind a gyermekkort sajnálják, jóllehet megtagadják. S még a legnaturalistább Zola regéneiben is olvashatni néhány elsőrangú romantikus lapot.

Flaubert pályája kicsiben magyarázata egész irodalmi korok változásának. Tisztán mutatja, mily életreszóló benyomást tesz az épen delelő korszak a benne nevelkedő gyermek-íróra. Sejteti, hogy az író maga az adott irány túlzása is átkergetheti a reactio végletébe. Meglepően igazolja, mily ellentétes hatással lehet ugyanazon író (Rabelais, Montaigne) különböző korokban: mint ihleti előbb a romantikusokat s mint üzi ki például Flaubert Gusztávot ugyanabból a romanticismusból. Feltárja, mily döntő része lehet irodalmi irányváltoztatásban az egyéni, tudatos elhatározásnak; s viszont testi válságok, családi, társadalmi körülmények mily végzetes kényszerrel tudnak befolyjni még művészi kérdésekben is az egyén elhatározásaira.

De mi csak megállapítani tudunk, csak történetet beszélünk el. Észre tudjuk venni, mint követi — egymásból nyúlva ki, s mint tagadja meg egyik irodalmi korszak a másikat, mint ered s hajlik el egyik ág a másiktól. Lekövethetni a tápláló nedv útját egész a gyökérig. Ám mikor minden magyarázatunk kimerült: ki fejt meg a sokféle változatot, ki az egyéniség titkát? Mi az, a mi oly kiirthatatlan bennünk, a mi okoskodással, erőszakkal daczolva, makacsul visszatér? Lényegünkhez tartozó egyéni természet, vagy csak első megszokás? Pascal kérdése még ma is feleletre vár.

HORVÁTH JÁNOS.

GEORCH ILLÉS.

— Egy magyar ügyvéd a múlt században. —

I.

A múlt esztendő során bizonyosra vettük ennek az emlékezésnek felbukkanását itt vagy ott. (Természetesen más hivatottabb író tollából.) Jogi szaklapjaink egyikében avagy valamely multunkra büszke napilapunk hasábjain. Csalódtunk. Nálunk, a huszonöt éves jubileumok áhítatos hazájában szó nélkül siklottak el a nem épen jelentéktelen mozzanat fölött, hogy egy század — az *első* század — betelt, mióta a magyar magánjog először szólalt meg Verbőczy anyanyelvén.

Ha e hallgatás nem feledésből történt volna, hanem csak azért, mert véletlen évszámoknak nem szeret már se író, se olvasó különös fontosságot tulajdonítani s a kegyelet sokkal mélyebben gyökerezik, semhogy így kellene időnként megtámasztgatni a fáját: hamar megnyugodnánk. De sajnos, annak az írónak neve, ki cikkünk élén áll, — ha actualis, ha nem — egyaránt el van feledve. Emlékéről a rátapadt mohát nem takarította el se az őszinte kegyelet, se jubileumhajhászok ártatlan szenvedélye.

Pedig be szép alkalom lett volna a kedvelt szólamok felhasználására! Ilyenformán: «Ki hinné, a ki ma a nyugati államokéval vetekedő magánjogunk virulását látja, hogy ez a fejlődés nem vezet vissza száz évnél régibb időre stb.»

Az igazság, mint rendesen, ezúttal sem lakozik közkeletű phrasisokban. A magyar magánjog, fájdalom, az utolsó száz évben nem költözött büszke palotába, melynek tornyai messze kimagaslának. Jogérzetünk és ösztönszerű jogi megkülönböztető képességünk, mely Verbőczyben már oly magasan szárnyalt,

most sem hagy ugyan állandóan cserben, de mennyire elmaradtunk jogunk rendszeres kiépítésében. Magánjogi gigászaink vannak, de Zsögöd, Schwarcz Gusztáv után ugyan ki marad jobb kezünk többi három ujjára? A helyzet tehát nemhogy fölemelő volna, inkább elszomorít, mikor Georch Illést az ő jubilaris könyveivel előveszszük.

Mi másképen képzelte ez a lelkes nagy magyar a hazai jog jövő fejlődését, mikor fejszójét a nagy fába belevágta. Egy értekezésében a törvényrontó szokás helytelenségét vitatja. Azzal végzi, hogy jövődre már csak azért sem lesz szükség a törvénynek a szokás által való megjavítására, mert a nemzet kilépett gyermekkorából, törvényhozói tanultabbnál tanultabbak, tehát az időhöz és körülményekhez szabandó törvényekhez hozzá tudnak szólni: a jövőben hát nem szorúlunk már törvénytöltő szokásra. «Minden három esztendő mulva nyitva áll az alkalmatosság, hogy a mely esetekre nézve eddig törvény nélkül szükkölködünk, annak szabott rende szerént írott törvény hozattathassék.» Azóta nem három évenként, hanem állandóan van országgyűlésünk — a maga állandó bajaival — de hol van a sok tanultabbnál tanultabb törvényhozó? Hol keressük a magánjogi törvényeket? Mikor kerül egyáltalán fedél alá magánjogi codificatióknak? Hová lett végre jogi műnyelvünk, mely Georch Illés korában, a kezdet kezdetén erővel teljesebb, szebb remény-nyel biztató volt, mint száz év után? Tessék összehasonlítani a legelső magyar magánjogi könyvet a Curia legtöbb idei itéletével. Melyiket szerkesztették meg zagyvább, magyartalanabb, curialisabb stílusban? Nem hiszszük, hogy akár a jogász, akár a grammatikus feleletül az úttörő Georch zamatos *Honnyi törvényére* mutatna rá.

II.

E könyv első kötete 1804-ben jelent meg, melyet még kettő követett három darabban. Szerzője, vagy a mint maga szerényebben mondja: *öszveszedegetője*, 32 éves ifjú. Életének addigi folyása elég változatos. Jóhangzású nevet viselt: «etre-korchai Georch» (olvasd: Görcs), de annál szegényebb sorban élt gyermekkorában. A tizenkét éves gyermek királyi segítséggel végzi iskoláit.

A kegyelmes uralkodó — II. József volt s talán nem állí-

tunk merészet, ha a tanulni vágyó gyermek haláljában és ösztön-szerű ragaszkodásában látjuk egyik motivumát annak, hogy a felnőtt Georch inkább a polgári érvényesülésnek, az egyén emberi jogainak, a parasztok sorsa javításának, a felvilágosodásnak lett a bajnoka, semmint az alkotmány védelmének. Papnak adják, de hamar belátja, hogy ez a pálya nem neki való. Búcsút mond Esztergomnak s 1792-ben Pozsonyba megy a jogra. Négy év múlva Pesten találjuk mint jurátust. Már-már úgy látszik, hogy ezt a hivatását is ott hagyja. 1797-ben ugyanis, minthogy a Napoleon ellen fölkelt nemesség sorában fél esztendő-t töltött főhadnagyi rangban, Pozsonyba ment az akadémiára magyar nyelvet és irodalmat tanítani. Anyagi gondok kényszerítették rá vagy a magyar irodalom, Dugonics megszépült nyelve iránti szeretet noszogatta a tanári székbe: nem tudjuk eldönteni. Annyi bizonyos, hogy még akkor is tanít, mikor ügyvédi irodáját megnyitotta. Dolga azonban úgy szaporodik, hogy nemsokára leköszön a nyelvtanításról. Egymásután szerzi meg Nyugat-Magyarország legnagyobb uradalmainak jogi képviseletét. Tíz-tizenöt év múlva ő az ország legnagyobb clientelájú ügyvéde. A szász-tescheni herczeg, a ráczkevei kincstári uradalom, a bőszi uradalom, Pozsony, Somorja városok, a Kondé-család ügyésze. 1806 óta a fővárosban lakik. Kitüntetés után nem jár, egyszerű puritán életet él. Tagja az akadémiának s egy ízben távollevő követe az országgyűlésen. Nejevel (Csillag-leány volt Pozsonyból), boldogan élt 1835-ben bekövetkezett haláláig. Négy gyermeke volt, mind meghaltak. A Georch-nevet élő nemzetség többé nem, csupán katolikus célra tett alapítványok őrzik meg.

III.

Nem itt a helye, hogy a *Honnyi Törvény* jogi jelentőségét feltüntessük. Ha Zsögöd szavát megfogadnák s a mint ő sürgette a *Jogszabálytanban*, fölelevenítenék az egyetemi ifjúság előtt a régi nagy magyar jogtudósokat, egy történelmi érzékű magánjogásznak egész semesterre való anyagot nyujtana Georch Illés.

•Ő volt az első, úgymond Bakos Gábor, akadémiai értekezésében (a II. osztály kiadv. VI. k. 14. old.), ki összes törvényeinket egy kora tudományos színvonalára emelkedett rend-

szeres jogi műben nyelvünkön feldolgozván, ezzel tudományos nemzeti jogirodalmunkat egyszerre egész jelentőségére emelte föl».

A feladat nehézsége az ő úttörő érdemeinek lemerésében van. Ha csodáljuk merészségét meg a könnyedségét, a melylyel munkáját végezte: a magánjognak magyarul való megszólaltatását, túlzásba ne essünk. Ne feledjük el, hogy Georchnek csupán nyelvi nehézségei voltak, mert a magánjog, a mit *Verböczyben* meg a *Curialis Decisió*-kban talált, oly igazán magyar volt szellemben, felfogásban még a kifejezés technikájában is, a milyen törülmetszett magyarok voltak a kor latinúl szónokoló táblabirái. Magyar zománca volt e korban Cicero assimilált nyelvének s a nemzeti átalakulás nem utolsó eredetisége, hogy a deák nyelv nemzetibbnek tetszett, mint maga a magyar. Mikor Georch munkájába fogott, a bíróságok nem használhatták a magyar nyelvet. Ezt rész szerint is csak az 1805:IV. törvény-cikk hozta be. Még évtizedekkel később is kifakadt Cziráky gróf az országgyűlésen: «Vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz!»

Nevetségesnek tűnik fel, de van sok igaz benne. A régi alkotmány conservatív híveinek semmi okuk sem volt újjongani, hogy a törvényt a nép is megismeri. Épen ily kevés nemzeti örömet szerzett Georch merész kérdésével, hogy a hazai törvény hazai nyelven szóljon. Még ekkor messze van Széchenyi, a ki nagy szellemével tért tud majd hódítani az új gondolatnak, hogy a nyelv ügye és a reform — közös. A mikor Georch kiadta könyvét, a reformoktól a nemesség húzódozott, mint az ellenséges főhatalom veszedelmes találmányától, a nemzeti nyelvre pedig — minden nemzeti érzése mellett — sem vetett ügyet, mert kiváltságos állásának tartozott vele, hogy magát a polgártól és paraszttól a latin által megkülönböztesse. (Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi.* 32.)

Így állván a helyzet, többé nem tűnik fel paradoxnak, hogy Georchben a reformok és a nemzeti nyelv híve egyesül. Már nem a József császár kora ez. A reformokról lehámlik a német burok. Az eszméket terjesztetni kell s e végre csak egy eszköz van: a nép felvilágosítása. Ez pedig csak a maga nyelvén történhetik. Ki kell okosítani őket magyar könyvek útján, szóraztatni kell őket magyar könyvekkel.

Georch Illés fölfogására, de egyben módszerére is szemlél-

tetőnek tartjuk egy későbbi értekezését. *Illő és törvényes-e, hogy az ország gyűlésére küldött követek költségére nem az adózó nép, hanem maga a nemesség adakozzék?* Illőnek is, törvényesnek is tartja s a jogtörténelemből vett gazdag fölszereléssel vitatja ezt a nézetet. De akárcsak nagy kortársa, Berzeviczy Gergely, nem szólaltatja meg a méltányosság, az emberiség húrjait, — *studiose evitat decantatas de iure humanitatis quæstiones*, — nemes véreit jobban ismeri, semhogy a jobbágyság helyzetének, túlterhelt állapotának bármely érzékeny vázolásával akarna rájuk hatni. Csak mellékesen hivatkozik az adózó népre, mely egyéb közterhek viselése alatt már úgylis ellankadt. Főargumentuma az, hogy az országgyűlési költségek viselésével az alkotmányi törvényeket meg nem 'szegnék, meg se csorbítanák. Főleg a *Primæ Nonus* (*Verb. I. 9.*) körül forog okfejtése, melyet a nemesség elejétől fogva sarkalatos törvényének tekintett. Georch tehát azt bizonyítja be, hogy a nemes vármegye dolgában fáradozó követek költségének megtérítése: nem adó, ennél fogva a nemesi szabadságon nemhogy csorba esnék, még inkább a régi hagyományokat ápolnák ezzel az adakozással, mert ez csak folytatása és helyettesítése a régebben saját nemesi személyükre költött országgyűlési kiadásoknak.

E fejtegetéséből egy csapásra előttünk áll a másik Georch is: a furfangos ügyvéd, a ki nem böki egyszerre ki azt, a mi a keble legmélyén van. Hogy bírálja. olvasója az ő fölfogását gyökerestől magáévá teszi-e, az másodrendű. Fő, hogy meggyőzze. Az átlag-emberek észjárása úgy is olyan, hogy messze s nekik nem tetsző helyre is el lehet vezetni őket, csak a megszokott, a régi módon kanyargó ösvényen vezessék.

IV.

Láttuk és lehetőleg kézzelfoghatóvá igyekeztünk tenni Georchnek felvilágosultsággal párosult vonzalmát a magyar nyelv iránt. Rámutatunk, hogy ha ez szokatlan is e korban, de ellentétnek nem mondható.

Ezzel még nem érhetjük be. Abból, hogy valami *ügy is lehetett*, nem következik, mért kellett annak csakugyan *ügy lenni*. Más, közvetlenül ható okot kell keresnünk. Ez érdekes lélektani, szinte mondhatnók: társadalomtani problémánál fokozot-

tan sajnálnunk kell, hogy Georch életfolyása, gondolkozásának idomulása nincs tüzetesen kiderítve.

Hogy Georchben a nemzeti szellem kortársaitól eltérő irányt vett: azt nagy részben kivételes helyzetével magyarázzuk. A fölvilágosodás iránti vonzalmát József császár iránti személyes hála táplálta; erre már utaltunk. Korán megszerezte több főúr clienteláját, vele anyagi függetlenségét. Aristocratákkal való érintkezése elválasztotta érzületben és gondolkozásban a kisbirtokú nemességtől, melyből eredt s melynek egyszerűsége és dörgő hazaszeretete nem tudta kielégíteni.

E korszak történetírása megemlékszik egy átmeneti aristocratiáról, mely hivatali előkelőségével, anyagi vagy műveltségi fölényével vált ki a megyei nemességből és inkább szított az udvari nemességhez.*) Ebbe a csoportba tartozott Georch Illés. De ha saját rendjének gondolkozásával szakított, nem akart beilleszkedni az absentista főúri rend eszmekörébe sem. A megyei nemességtől való elkülönülése reformerré tette, a főúri rendtől való távolmaradása pedig megóvta attól, hogy rideg, a nemzeti érzések iránt elzárkózott tudós váljék belőle. Tudománya szívvel párosúl; eszményképe — ha nem is kiáltja a világba — Széchenyi István.

V.

Engem az írásra,
nyelv-pallérozásra
nem a jutalom hív,
hanem a magyar szív.

Ezt az epigrammot kéri kölcsön a *Honnyi Törvény* előszavához. A nyelv-pallérozásra különös tehetsége volt Georchnek. Ha akarjuk, Dessewffy gróffal szerencsének is nevezhetjük,**) Kazinczyhoz írja egy levelében (1806 nov. 23.) «A szavak koholására szinte oly szerencse kívántatik, mint akármi másra. A *Honnyi Törvények* szerzője, a ki a praefectiót *fiúsításnak* nevezte, szinte

*) Marczali: *A legújabb kor tört.* 274.

***) Volt különben kritikusa, a ki kevesebb nyájassággal foglalkozott Georch nyelvészeti működésével. (*Tudományos Gyűjtemény.* 1822. V. füzet.) Ez is elismeri a tárgyak alapos fejtegetését és szabatos meghatározását, az üres szóvirágok kerülését, de hibáztatja helytelen, új szavait.

olyan szerencsést gondolt, mint Nagy László boldogtalant, midőn azt *nemválasztásnak* mondotta». De hány ilyen szerencsés műszót készített, hányat gyűjtött össze régi írásokból, kiválogatva, megigazgatva azokat. Műszavaiból (ő remekszóknak nevezi) ideiktatunk néhányat: *jószágbehúzás* (confiscatio), *tálnokmester* (dapiferorum magister), *koronázási fogadáslevél* (diploma inauguralis), *háladatlan vétek* (felonia), *örökhagyomány* (fidei commissum), *fejbecs* (homagium), *közlőszer* (organum), *király személyese* (personalis), *eleve-lemondás* (reversalis), *végintéző* (testator), *iobbágy-szabás* (urbarium), *jobbágybánás* (urbariale tractamentum).

Nem egy ügyesen, minden erőltetés nélkül képzett szava nyelvünk közkincese lett. Midőn a privilegiumot *kiváltságnak* nevezi, ezt a jellemző magyarázatot fűzi hozzá: «Eme szavakból *mentt, szorúltt*, stb. származtatnak *menttség, szorúlttság*, miért ne származtathatnánk tehát *kiválttból kiválttság*? *Kiválni* annyit térszen, mint *excellere*: innét mondjuk: *kiváltt, praecipue*; és így *kiválttnak* mondhatjuk azt, a kinek *privilegiuma* vagyon; mert a' többi közül ki-válik. *Kár volna ama' hóltt deák nyelvre szorúlnunk és nyelvünket arról vádolnunk, hogy a' remek szavaknak kifejezettére éltetlen*». (16. l.)

Bölcs beszéd, meg is volt a foganatja. A szó bevált. Épen úgy mint az *ügyész* (fiscus), a *kertész*, *révész*, *bányász*, *tehenész* mintájára, a *választmány* (deputatio), a *szállítmány*, *teremtmeny* módjára. *Haszombérlő* (arendator), «mert a jószágnek hasznát kibérlette».

A meg nem honosodott szavak közül még kiemeljük a következőket: *szabad egyezet* (consensus), *állomány* (conditio), *bánathér* (vinculum), *békekötés* (transactio), *gondviselő* (curator).

Hogy szavait, melyeket «a magyar nyelv természetéhez képest tapogatott ki», milyen szeretettel bocsátotta útnak: mutatják hosszú commentárjai. Egyszer jóízűen meg is feddi magát: «czéomat el ne vétsem, *Honnyi Törvény* helyett *Magyar grammatikát* írni ne látszassam».

Megnyugodhatik Georch Illés haló porában. Célját nem vétette el.

Könyve becsületes magyar könyv, mely az egész magyar haza *közhasznára* készült, nem «*egyed élökélő emberek visszéléására*». Élete munkás élet, melyben követni való példát talál az elméleti jogász, az ügyvéd, a nyelv bűvára.

S ha e soroknak meg lesz az a hatása, hogy valaki fölbuzdúl olvasásukon és föl kutatja Georch életének homályos részeit, vagy a budapesti ügyvédi kar oly szépen megírt *Annales*eihez hozzáfűzi e tiszteletre méltó tagjának megbecsült emlékét, avagy az Akadémia új szótárának szerkesztői figyelembe veszik az ő nyelvgyarapító tevékenységét: talán bocsánatot nyerrünk ez igénytelen írói arckép fogatkozásaiért.

BALKÁNYI KÁLMÁN.

CULTURALIS ELMARADOTTSÁGUNKRÓL.

A legutóbbi időben több folyóiratunk foglalkozott culturalis elmaradásunk okaival. A *Huszedik Század* júliusi füzetében Jászi Oszkár jónevű társadalomtudományi tudósunk, ki már pályadíjat is nyert a Magyar Tudományos Akadémiától, a *Figyelő* című folyóiratban pedig egy kissé secessionista író, Róbert Jenő. Jászi Oszkár tanulmánya külön füzetben is megjelent.

A tárgy bizonyára fontos, és megérdemli, hogy a róla való fejtegetésekre egy vizsgáló pillantást vessünk. Kétségtelen, hogy igen komoly bajokat lehet szellemi életünkben megállapítani: kétségtelen, hogy szellemi életünk fejlődése épen nem tartott lépést fővárosunk anyagi fejlődésével; kétségtelen, hogy bennünket annyira hypnotisálnak a közjogi kérdések, hogy productiv művelődési politikára nem fordíthatunk elég gondot; kétségtelen, hogy szellemi és tudományos életünk sok tekintetben kezdetleges; az a diagnosis azonban, melyet Jászi Oszkár ad bajainkról, lényegében — úgy hiszem — épen annyira téves, mint téves azon orvosszerek választása, melyeket ajánl. Jászaiból komoly meggyőződés szól, vannak igen találó megjegyzései, de egészen véve helyesebb az, a mit a francia culturáról mond, semmint fölfogása a magyar művelődési viszonyokról.

«Mindenki, a ki nem szenved bornirt vagy üzletszerű chauvinismusban, — írja Jászi, — kénytelen belátni, hogy minden téren csak elkésett és halovány visszhangjai vagyunk a nyugati nagy törekvéseknek, hogy még magyar földről nem került ki eszmeáramlat, mely a világ civilisatióját mélyebben érintette volna... Magyar gondolkodó soha mélyebben bele nem markolt az emberiség lelkébe, igazságaival nem gyűjtött új világosságokat minden országnak, holott — a nagy nemzetekről nem is beszélve — nem egy svéd, dán, norvég, svájci, osztrák vagy spanyol ember huzamosabban magára irányította mindazok sze-

meit, a kik ma internationalis cultur-értékeket termelnek. Még csak egy Echegaraynk, egy Brandesünk sem volt.»

Nem volt Echegaraynk vagy Brandesünk?!

Ha Jászi azt mondaná, hogy nem teremtettünk renaissance műveltséget, mint az olaszok a XV. században, hogy nem producáltunk reformatiót, mint a németek Luther alatt, hogy nem ajándékoztuk meg a világot a szabadság annyi eszméivel, mint a francziák a nagy forradalom idejében, — igaza volna. De azt emelni ki, hogy nincs Echegaraynk és Brandesünk, az némiképp snobismus.

Annyira irigy nem vagyok, hogy Dániától Brandest irigyném. Brandes kétségtelenül igen vonzóan író tárczacizikkező; nagy műve is igen ügyesen, jelentékeny stilistikai képességgel van megírva, de valami erős eredetiség, mély vagy új szempontok nincsenek benne. A mit másoktól, különösen a francziáktól tanult, azt nagyon jól tudja alkalmazni, de semmi nagyobb jelentősége, semmiféle vezető vagy kezdeményező szerepe az európai culturalis életben nincs. Ugy gondolom, van a mi újabb irodalmunkban egy tanulmány-író, ki ámbár nem oly könnyű és ügyes formában írt, gondolatainak eredetiségére és fínomságára felülmúlja Brandest, a kit Jászi annyira irigyel Dániától. Igaz, hogy ez a magyar író — Péterfy Jenő — épen nem világhírű; sőt a mi lapjaink is csak egészen röviden emlékeztek meg róla, midőn ezelőtt épen hat évvel idegen földön nagyon is hirtelen elhunyt.*)

Jászi elvből mellőzi culturánk vizsgálatánál a fajfogalmat; minden «faji komédia» nélkül akarja a dolgokat tekinteni. De lehetséges-e ez? Irhat-e például valaki a mai francia és német cultura előnyeiről és hátrányairól, a nélkül, hogy a francia és német faj különbségeivel számolna?

Szellemi elmaradottságunk okait Jászi «kizárólag a társadalmi structurában» keresi. (*Társadalmi structura* előkelő szó; voltaképen társadalmi viszonyainkat érti Jászi.)

Culturalis bajaink legkirívóbbak — Jászi szerint — azokon a téreken, a hol a nyugattól elválva működünk. Ezt «a tényt» a következő példával magyarázza Jászi:

---

*) A mint hallok, néhány essayje legközelebb angol fordításban is meg fog jelenni; talán az angol bírálatok alapján majd olyanok is tudomást vesznek róla nálunk, a kik egészen ignorálják.

«Míg a festészetben — hol a színek és a vonalak beszéde közös, mindenkitől megérthető általános emberi, hol tehát szükségkép fellép a vágy a nagy nyugati mesterműveket tanulmányozni, a mit művészeink tényleg már évtizedek óta megtesznek — igen tisztességes értékeket producálunk: addig a regény- és drámairodalomban — hol a «nemzeti őserő» ürügye alatt minden füzfapoéta egyszerűen hátat fordíthat a nyugati alkotásoknak a hazafias sajtó bátorításától s tapsaitól kisérvé — a productio sokkal, de sokkal alacsonyabbrendű.»

Úgy gondolom, itt minden egyes állítás és a végkövetkeztetés egyaránt téves. Tévedés azt hinni, hogy festészetünk magasan áll regényirodalmunk felett; Eötvös, Jókai, Kemény (hogy csak három nevet említsek) nem maradnak el festőink mögött. De az is tévedés, hogy a modern magyar regényirodalom «hátat fordít a nyugati alkotásoknak». Hány utánzója van épen a regényírók közt Zolának, Tolsztojnak, Jules Vernenek, Dickensnek! Valóban utánzóknak nincs hiány!

«De a tudományos munkamegosztás hiánya, — így folytatja Jászi, — a tudományos kritika megbizhatatlansága, a tudományos levegő sorvasztó hatása még mindig nem legsúlyosabb baja tudományos életünknek. A legsúlyosabb baj az, hogy lényegében agrár-állam maradtunk, akkor, mikor szomszédaink a művelt nyugaton par excellence ipari államokká lettek. Az agrár-állam pedig a conservativismus, a vallás, a régi szokások, a nagybirtok ideológiájának uralmát jelenti.

Az agrárvilágot a tudomány legfeljebb annyiban érdekli, a mennyiben a föld hozadéképességét fokozni képes. A tudomány neki alig más, mint egy nagy trágyagyár. A nagybirtok természetes szövetségesre talált a vallásban. Ők ketten oly jól el vannak látva az agrárállam kereteiben, hogy rájok nézve minden változás csak káros lehet.»

Az, hogy alig van iparunk, kétségtelenül nagyon súlyos baj: de ebben látni minden szellemi bajunk kútforrását — túlzás. A vallásos szellem nálunk különben sem fejlődött culturát elnyomó hatalommá; nagy arányú ultramontanismus, mint némely nyugati iparállamban, nálunk épen nincs; sőt a vallásosság is Nyugaton általában nagyobb, mint nálunk. Se ultramontanismus, se túlzott vagy merev vallásosság nem jellemzi Magyarországot, tehát nem is lehet bennök culturalis bajaink okát keresni.

Tanulmányának végén Jászi magasztalja a francia erkölcsi

tankönyveket, melyek a mi katechismusaink helyett «a borzalmas ó-testamentumi parancsok és a keresztyénség mystikus tanai helyett» az emberi solidaritást tanítják. Jászi egész lapokat le is fordít ezekből a tankönyvekből.

Az emberiség solidaritása? A franczia *Morale civique*ből kell-e azt nekünk tanulnunk? Az emberi solidaritást legszebben és legtisztábban épen a keresztyén moral fejezi ki. Szeressétek egymást! Igaz, hogy ez az elv nem valósul meg, de ez nem a keresztyén erkölcsi tanítás hibája.

Jászi — mindent összefoglalva — bajaink egyes symptomáit helyesen figyelte meg, de a diagnosist és a curát elhibázza.

S. J.

ÉRTESÍTŐ.

Vértesy Jenő költeményei. Budapest, Révai és Salamon könyvnyomdája. 1905. 246 lap. Ára ?

Szinte ritkaság számba megy mai nap, ha oly versgyűjtemény kerül kezünkbe, melyben az úgynevezett költő nem a maga szívügyeiről s más efféle apró bajairól döngicsél. Untig vagyunk ilyen lyrai ömlengésekkel. Jól tudjuk, hogy főleg az ifjú kor a lyrai költészet kora, sőt az maga az élet költészete. Nem is apad ki a dal forrása, míg a fiatal, fogékony szíveket a szerelem és az élet egyéb változatos benyomásai dobogtatják. De szerencsés viszonyok közt is kevesen vannak a választottak, kik midőn belső világukat költői alakban törekesznek föltárni, érdemes szolgálatot tennének azzal költészetünknek. Sokszor összezugorítja a tehetséget a tanulmány hiánya, a tanulmányt és törekvést az ihlet, vagy izlés távolléte. Csak ritkán van szerencsénk egy-egy újabb dalköltő feltűnéséhez, a kinek zöngelméből világosan szólna hozzánk az: «est deus in nobis!» Tompa, nemzetünk elnyomásának szomorú hallgatag korszakában szólaltatta a madarat fiaihoz: «fiaim, csak énekeljete!» Ma ily buzdításra szükség nincsen. Széltére hangzik az ének minden bokorban. Kár is volna, nem is lehetne elhallgattatni. És ha akad köztök egy-egy kegyeltje a múzsának, még ha «belőle egyhangú panaszra kél is a dal», bizony nem fogjuk rá idézni Arany önvádló szavait: «közöld ha ily bajod van, az orvosoddal».

Talán ilyenformán gondolkozhatott Vértesy Jenő is, midőn előttünk levő kötetének megírásához fogott. Valami mást, valami tartalmasabb, úgyszólván, kézzel foghatóbb költői alkotást akart nyújtani az igen gyakori s gyakran üres lyrai lantpengetés helyett. Elnyomni az egyéni érzelmek dalbaömlését, még ha kifelé zendülni vágyakoztak is. Inkább történeteket beszélni el

tőle telhető költői erővel, melyeknek hatását emelni fogja legalább azok igazsága. Így szolgálni akár a költészetet, akár a történetet. Legjobb esetben mind a kettőt, legrosszabban egyiket sem.

Ily tartalmú könyvet, még pedig a papir vastagsága miatt, eléggé testes könyvet veszünk tőle, a műfaj megnevezése nélkül, egyszerű *Költemények* czíme alatt. Nehéz is lett volna a műfaj találó megnevezése. Nem lyra, az bizonyos. De nem is költői beszélek, nem balladák, nem románczok, nem leíró vagy festő költemények; de mert történetek, tehát talán történeti költemények. Nagy terjedelmű mezőről válogatta össze. A legrégibb bibliai kortól szinte napjainkig kötötte egy füzérbe a neki feltünőbb eseményeket. Ötvenhárom képet állít elénk időrendi sorozatban az ó-testamentomi zsidó életből, a római világból, a középkorból, a magyar történetből Árpádtól Petőfiig és Kossuth Lajosig.

Elbeszélni eléggé érdekesen tud. Nyelve, verselése avatott kézre vall. Nem hiányzik számos darabjában a kifejezés ereje, a tárgyhoz simuló jellemzetes szín. De meseszövést nem bírja úgy alakítani, hogy az indulatok és szenvedélyek küzdelméből domborodjék ki az egyéni jellem s érdekfeszítő balladai tartalmúvá váljék a költemény. Hangos versekbe foglalása többekévesbbé fontos eseményeknek. Gyakran nélkülözzük nála a könnyen érthetőséget és világosságot. Úgy keveri, úgy homályban mozcgatja néha a szereplőket, az események szálaít úgy kuszálja, hogy nehéz azok közt eligazodnunk s nem tudjuk belátni, mit akart voltaképen a szerző. Ilyen mindjárt a gyűjtemény második darabja: *Dávid király vezére*; *A Jöslat*, a melyben Jeremiás, Szedikiás és Nabukodnézár nevei szerepelnek; *Dies irae*; *Alvó világ*; *A szabácsi kapitányok* és bizonyos tekintetben *Lucullus* is, melyből semmi se jó ki.

A hosszabb elbeszélésekben sem sokkal szerencsésebb, mint a rövidekben. Itt is hiányzik a belső szerkezet tömörsége, az alkotó erő. Midőn *Predzlava* történetét rajzolja, dagályossá lesz, a miben úgy látszik, többször kedve telik. Megveti az egyszerű, természetes beszédet. A történet folyamához nem tartozó kűltárgyakat örömet vesz színező ecsetje alá: ég, csillag, nap, hajnal stb. *Tarnócziné* hosszú meséjében változatos és jól gondolt a történet, de mesterkelt az elbeszélés. *Báthori Zsigmond* történetének rendkívűl terjedelmes rajza csupa zagyvalék. Cseng-bong a versek özöne, de a tartalommal nehéz tisztába jönünk. Szakado-

zott az eseményekben, ugrándozó a helyzetekben. Mintha nem is akarná velünk tisztán megértetni a mesét s annak kapcsolatát. Bőven előnti üres csecse-beccsékkel. A *Visszafizetés* hosszúra nyújtott elbeszélése Rátoldi János harcias bosszúállásának Kába Demeteren: «a czudar zsványon», a ki Rezni Herbordot rabló módon megtámadta s mindenéből kifosztotta. Úgy ebben, mint számos darabban, melyet Zsigmond korából előszeretettel merít, kevés az érdekes, jellemző részlet, laza az események kapcsolatos egészszé tömörítése. Sok az üres leírás: lovak, vitézi szerelvények, természeti képek rajza az unalomig, az egyhangúságig. Igaz, hogy ezeket ügyesen, élénk, néha ragyogó színben tudja festeni, de nem fődözhetni velök a lényeges hiányokat.

Végezván a legrégibb és a középkor megénekelte tárgyaival, Árpád nyitja meg a magyar történetből vett képek hosszú sorát. Álmodja a költő, de valóban leírja a honfoglaló magyarok ünnepi lakomáját, midőn Árpád, «a választott fejedelem serleget ragad kezébe» s modern hazafias pohárköszöntőt szónokol a hazára: «Népem! köszöntelek; a honért iszom!» A költő kérdezi, vajon sejtí-e Árpád, mi történik majd a jövőben az ő népével és magyaros önbizakodással felel rá:

Ha sejtí? Tudja! Ám marad nyugodtan,
Mert jól ismeri bajnok nemzetét:
Támadjon serge rá kelet-, nyugotnak,
Aczélkarokkal szórja szerte szét!
Testvérvizsály, dögvész, Isten csapása,
A magyar nemzet sírját meg nem ásta!
Egy ezred év száz népet sirba dönt,
De ő új ezredet vigan köszönt!

A sok közül ime egyik példája szerzőnk költői stíljének és verselési könnyűségének és szabatoságának. Hogy mi jót szült és fog szülni az elbizakodásra hajló biztatás, arról napjainkban nem sok jót mondhatunk.

Balladai szerkezete, vagy inkább csak hangja és menete emeli ki némileg a többiek sorából *II. István királyt*. De abban sem történik egyéb a szenvedélyes király szóbeli neki gyűrűzésénél, melynek a költő szerint végét szakasztja a «kaszás halál.» Az *Osztrák hála* szintén ilyen forma. Habsburgi Rudolf az Ottokár elleni háborújában a magyarok döntő segítségét úgy hálálja meg, hogy László király halála után Magyarországra tör. De a balladai hangon vezetett elbeszélés ellapúl abban a bevég-

zésben, hogy Endre király harcra szólítja hű magyarjait. Mint legtöbb darabjában, ebben is feltűnnek egyes erőteljes vonások, jellemzetes részletek, nyelv és kifejezésbeli erő, eleven színezés, különösen a verselés virtuozírása. Ugyanily előnyökkel ékes *A király jobbágyai* című, mely az előtte levő darabnak mintegy folytatása. Élénk rajz. Érdeklél várjuk a kifejlést, de az szintén ellapul s megcsalja várakozásunkat.

Mária Terézia korából *Amade László* elégiai merengése után egyszerre *Petőfit* állítja a sorozatba. Hangzatos, hazafias versszakokban dicsőíti *Petőfit* és szereplését a forradalomban, magát a forradalmat is; de nem igen emelkedik felül azon stereotip dicsőítéseken, melyeket e tárgyban régóta bőven hallottunk, épen úgy, mint a *Kossuth* óda, melylyel a sorozat véget ér. Különös, hogy *Petőfi* és *Kossuth* közt még helyet foglal egy *Rajmond barát* című költemény, egy könnyű vérű, vidám, tánczos, hektikus barát rajza. Nem tudni, mit akart vele az író. Talán egyéni megfigyelése, azért állította ide, nem a középkorba.

Nyelvben, verselésben, úgy látszik, *Vértesy Jenő* sokat tanult *Aranytól*. Szerkezet dolgában nem igen. Az egész sorozaton az előadás bizonyos egyhangúsága, vagy egyforma «fenhangúsága» ömlik el. Azért nem igen tanácsos a könyvet egyhúzámban végig olvasni, épen úgy, mint némely lyrai kötetet sem. Néhány történeti részletre ráfért volna egy kis magyarázó jegyzet. Például *Gambrinus királyra* is. De ez mindenütt hiányzik. A gyűjtemény tagadhatatlanul gyakorlott s ízléstől vezérelt kéz munkája. Hogy ezek az apró történeti tükördarabok mennyiben tükrözik vissza az egyes korszakokat, azt nem vitatjuk. Ha értéköket tekintjük a történet és a költészet szempontjából, véleményünk szerint a mérleg inkább a költészet javára billen.

—y

A barbizoni művészek. Írta Leipnik Nándor. Budapest, 1904.
Lampel R. (Wodianer F. és fia) kiadása.

A kép mindig jó, ha jól van festve, akár műteremben, akár szabad levegőn festették. A *pleinair* név tehát igen keveset jelent. Vannak képek, melyek szabad levegőn készültek és mégis rosszak, más képek műteremben készültek és mégis jók. Minden kornak más volt a színérzéke s ez mindig megfelelt az illető kor természetszemléletének.

Igaz-e, hogy Constable volt atyja a modern francia tájképfestészetnek s vajon tőle indult-e ki a barbizoni iskola kezdeménye? Leipnik Nándor most megjelent művében azt állítja, hogy tőle. Ezt a nézetet, melyet Leipnik teljesen a magáénak vall, a legutóbbi nemzedék francia kritikusai sokszor czáfolták, de mégsem annyiszor, hogy közhelylyé ne vált volna. Pedig igazságához szó fér s a ki mélyebben tanulmányozta Rousseau, Millet és Corot műveit, bizonyára csak feltételesen fogadhatja el azt. Constablenek, míg élt, kétségkívül volt bizonyos hatása a francia művészetre; azokban a művészeti mozgalmakban pedig, melyek ma már nemcsak francziák, angolok vagy amerikaiak, hanem az egész világon elterjedtek, még nagyobb szerep jut az ő művészetének. Szerzőnk azonban mégis sokkal többet következtet Constable hatásából, mint a mennyit bizonyítani lehet.

Néhány évvel 1824 előtt az akadémikus tájkép: a *paysage ajusté* már tűrhetetlen volt Franciaországban. Hivatalosan azonban még nem támadta meg senki: Paul Huet működése sikertelen maradt, George Michelt csak a Monmartre ismerte, Bonnington és Camille Roqueplan műveit pedig senki sem vette észre az 1822-iki Salonban. Azok az elvek, melyeket Valenciennes a perspectivára és tájképre nézve egy híres művében felállított s a melyekkel érdekesen egészülnek ki Davidnak a figurális festészetéről hirdetett elvei, sehoh sem találkoztak ellenmondással. Ezek szerint a tájképfestőnek, ha sikert akar elérni, mindenek előtt stilusra kell törekednie. E stilus pedig abban áll, hogy az előtér előkelően kidomborodik, jobbról vagy balról néhány geometriai pontossággal készült fa álldogál, középtűt patak csörgedezik s legalább körrajzban egy vagy több antik épület emelkedik, míg leghátul széles síkságok vagy hegylánczolatok terűlnek el. Bertin, Bidaud és Michallon (Corotnak első mestere) jobb ügyhöz méltó buzgalommal igyekeztek a gyakorlatba is átűltetni Valenciennes dogmáit, de sajnos, már csak abban a forradalmi pillanatban, mikor — Claretie szerint — az ifjú nemzedék «ledöntötte a stilus templomát s helyette a szabad természetnek emelt oltárt». Elkövetkezett a fényben gazdag és világos festészet kora. A tájképfestészet elhódítja a teret a történeti festészet elől s a festők kezdik megfigyelni a fény és világosság hatásait.

Valóban, a történeti festészet mindig a formák művészete volt s a formákat az olasz renaissance egészen kimerítette.

Ellenben a régibb iskolák még nem tanulmányozták eléggé a fény- és színhatásokat. Ez lesz tehát az új nemzedék fő feladata, melyet első sorban a tájképfestészet keretében lehet megoldani. Constable legalább, a ki molnárlegény korában bőven szemlélhette napról napra az égbolt változásait, kezdettől fogva így fogta fel festői hivatását. Később is az égbolt lett és maradt képeinek legkedvesebb themája. Ezekben nem a rajz szabatosága a fő dolog, hanem a levegő, mely a tárgyakat körülveszi, s a fény, mely a levegőn átszűrődik. Mindent, a mit látott, az épen uralkodó friss színben festett meg. Turner még Constablenél is tovább ment. Mint az éjjeli lepke, folytonosan a fény körül tartózkodott s a legpillanatnyibb hangulatokat és legritkábban előforduló atmoszféra-jelenségeket igyekezett megörökíteni. Akkor járták meg a tengereket az első gőzhajók s Anglia területén akkor robogtak végig az első vonatok. Az új századnak ezek az új világossági phænomenjei Turner ecsetében találtak legelőször tolmácsra.

Franciaország területén a hagyományos festészet régi erődeinek ostroma 1824-ben vált fenyegetővé. Az 1824-iki Salonban nemcsak Constable, hanem az egész angol iskola képviselve volt. Constable a *Szénagyűjtés*, *Vizrekesztő* és *London látképe Hampsteadből* című képeit állította ki itt, melyeket az a képkereskedő vett meg, a kit állandóan «az ő kedves francziájának» nevez. A többi angolokat már csak név szerint ismerjük, képeik jelzése nélkül; tudjuk például, hogy Bonington őt, Copley Fielding tíz művel szerepeltek s rajtok kívül még Thales Fielding és J. D. Harding néhány ügyes festményrel és Sir Thomas Lawrence két portráitval vettek részt e tárlaton. Kétségkívül sokat jelent az, hogy akkor, mikor a classicismus még virágában volt, Constable két aranyérmét nyer: egyiket az angol királytól, a másikat pedig a következő évben *Fehér Ló* című festményeért, melyet Lilleben állított ki.

De ha ismerni akarjuk Constable valódi hatását, akkor inkább a nem-hivatalos bizonyítékokhoz kell folyamodnunk. A nagy Delacroixnak Théodore Silvesterhez intézett leveleiben és egyebütt elszórt megjegyzései eléggé ismereteseek. Még Constable művészetének első franciaországi szereplése után harmincz év múlva is lelkesedéssel szól arról a hatásról, melyet rá ennek festményei tettek; őt és Turnert «igazi újítónak» nevezi s kijelenti, hogy a francia művészet, mely újabban

szinte hemzseg eredeti tehetségektől a tájképfestészet terén, igen sokat okult az ő példájokon. Más művészekről azonban már nem idézhetünk ily lelkes nyilatkozatokat, — vagy ha úgy tetszik: vallomásokat — még abból az időből sem, mikor Constable képei Párisban ki voltak állítva. Legfeljebb még Huettről említi életrajzírója: Burty, hogy Constable képei szíve mélyéig megrázták.»

Hol van tehát az a teljes fölfordulás, melyet Leipnik említ? A képzőművészet hatása csak képzőművészeti téren nyilatkozhatik. Van-e azonban Constablenek francia utánzója? Egyetlen francia festő sem kezdte ott, a hol Constable végezte, hanem mindegyik újra megtette azt az utat, melyet Constable egyszer már megfutott.

Az angol és a francia pleinair teljesen elszigetelve fejlődik s így Constable hatása merőben elméleti és irodalmi. Irodalmi téren is inkább némely tárlat-kritikusok hivatkoznak rá, mint festők. S itt legyen szabad mellékesen megemlítenünk, hogy Franciaországban a tárlat-kritika már Diderot óta virágzik, míg Angliában és másutt csak a közel mult negyven-ötven év terméke. A francia művészek azonban, ha e tekintélyes multjánál fogva számba vették is, annyira komolyan soha sem vették a tárlat-kritikát, hogy új irányokat tanultak volna belőle.

A tárlat-kritikusokra nem egyenként hivatkozik a szerző, hanem csak általánosságban. Közülök Delécluze, a classikusoknak e szabadalmazott híve — *champion patenté des Classiques*, mint kortársai nevezték — állandóan tiltakozik minden oly művészeti irány ellen, mely motivumait nem Görögországból vagy Itáliából meríti. Delécluzet kétségkívül a pleinair szenvedélyes ellenségének tekinthetjük, bár a pleinairrel szemben állandóan közönyt színlel. A régi ízlés hívei állandóan panaszkodnak, hogy új ízlés ejti hatalmába a művészetet, de azt hiszik, hogy ez csak muló jelenség. Másfelől azonban Thiers Adolphe, a *Constitutionnel* ifjú dolgozótársa már elismeri a régi flamand vagy holland s a modern angol festők felsőbbségét a tájkép terén, még pedig a classikusok rovására. «Nekünk francziáknak — írja — nincs oly művésznk, a ki versenyre kelhetne az ő művészeikkel. Mi nem elégedtünk meg a magunk tájaival, hanem ki-ki vándoroltunk tájakért Itáliába vagy Svájcba». Más névtelen kritikusok ugyanily szellemben írtak: sürgették a természet tanulmányát, hivatkoztak a szalonokban kiállított angol festőkre, különösen

levelezők személye, háromban meg időrend szerint csoportosítja a lemásolt leveleket, de az idő szerinti sorrendet nem tartja meg, a levelezők személye szerint csoportosított levelek egy része a többi fejezetekben újra szerepel, a hol pedig a cím Wesselényinek 1848 október 1-től haláláig írt leveleit igéri, ott az utolsónak közölt levél 1848 december 31-én kelt, szóval az egészben semmi rend, sőt az olvasó kénytelen elhinni még azt is, hogy ez a nagy összevisszaság talán szándékos. Mintha arra való volna, hogy ne vegyük észre a szerző csalafintaságát, a ki a zürzavart fölhasználva, hogy anyaga többnek lássék, a levelek egy részét kétszer, sőt háromszor is közli. Magának Wesselényinek levelei közül több mint hetven szerepel kétszer, néhány pedig még többször is. S tisztán csak az anyag szaporítása, «gyűjtése» eredményének nagyítása kedvéért közli Kossuthnak fogságából szüleikhez írt leveleit, mert ha még oly nagy politikai és személyes barátság fűzte is össze Kossuthot és Wesselényit, az mégis kevés világosságot derít az utóbbinak életviszonyaira, hogy a fogságban synlódó Kossuth mi mindent akart közölni érte aggódó szüleivel. — Különben nem igen bízom a Kardos közölte levelek dátumainak pontosságában sem. Gyanakvóvá tesz, hogy Wesselényivel még 1850 április 26-án, tehát halála után öt nappal is írat levelet. (I. kötet, XLIX. lap, 224. számú levél.)

A levelek lajstroma után érdekes, szerzőt és munkáját s a munka tudományos hitelét egyaránt jellemző sorok következnek.

Először is önérzetesen megemlíti Kardos, hogy össze gyűjtötte s lemásolta Wesselényinek s kortársainak 1648 darab levelét. Ez 1648 levél közül eddig szerinte legfőljebb 400 jelent meg különböző folyóiratokban s újságokban, a többi teljesen ismeretlen. S most egy szemfényvesztő csavarintás következik. Elmondja ugyanis szerzőnk, hogy Kazinczyn kívül egyetlen nagy emberünk után sem maradt ennyi levél, mert lám Deáknak mindössze 153, gróf Széchenyi Istvánnak meg 686 levelét közölték. Mi ez a tőle «gyűjtött» 1648-hoz képest? S ettől kezdve mind az 1648-at Wesselényi levelei gyanánt emlegeti. «Wesselényi ismeretlen leveleinek száma — folytatja — a mint ezt fentebb említettem, az 1200-at meghaladja.» Itt már az általa «kimond-

nem kékek. A képen mindent úgy kell visszatükröztetnünk, a hogy a természetben észleljük. Holmann Hunt az ő nagy vásznát, az *Angol tengerpartokat*, reggeli szürkületben, szabad ég alatt festi meg. Madox Brown, hogy képei minél tökéletebbek és frissebbek legyenek, festőállványát London egyik népes utcájában állítja föl s ott dolgozik naphosszat.

S így a præraffaeliták szenvedélyes pleinair-festők ugyan, de csak elméletben. Bizonyos okokból az ő műveik valóságos czáfolatai annak, a mit pleinairen értünk. Ők ugyanis két ellenkező festészeti irányt akartak kiegyeztetni, a mi nem sikerült, de nem is sikerülhetett nekik. A fényproblémák és világítási hatások megfigyelését épen oly mellőzhetetlennek tekintették, mint a rajz pontosságát. Pedig az egyik kizárja a másikat, mert az atmosphæra meglágyítja, gyengíti a formákat, elmosza mintegy a körrajzot s a színeket egymásba folyni kényszeríti. Lágyan és finoman megy át egyik szín a másikba. S mivel a præraffaeliták megtartották a contourban való rajzolást s themájokat a magok szigorú formájával rajzolták meg, nem pedig azt a lenge, fátyolszerű atmosphérát, mely mindent körülvesz a természetben: e miatt műveik nem keltik a természetesség látszatát, sőt azoknak művészi értékét is meglehetősen alább szállították nyugtalan tarkaságukkal.

Sehogyan sem tudjuk elképzelni azt, hogyan akarja mégis szerzónk a francia pleinairt először Constablere, azután pedig az angol præraffaelitákra visszavezetni. Megtalálja-e a francziáknál a contourban való rajzolást s a præraffaeliták bántó sokszínűségét?

A dolog úgy áll, hogy a természethez való visszatérés elve akkor már általános volt mind az irodalomban, mind a képzőművészetben. A romantikusok hadat üzennek a classikusoknak s az utóbbiak évről évre több teret vesztenek, míg az előbbiek egyre népszerűbbekké lesznek. A régi mázolókat eltűnnek, az újak pedig teleszívják magokat szabad levegővel s hosszú rabság után a szabadság gyönyörűségével. Érti, hogy irányuk nemcsak őszinte s műveik nemcsak jók, hanem azoknak közönsége is, mely addig a magok szűk körére szorítkozott, egyre jobban gyarapszik. S így francia pleinairben mindenesetre sokkal több része van a romantikus nyugtalanságnak, mely általános európai mozgalom volt, mint Constablének vagy a præraffaelitáknak.

„A tájaknak s a mezei életnek az a tanulmánya, melyet az

mányos állam szerződést köt egymással bármely ügyben, a lejárat idejéig egyik állam törvényhozása sem változtathatja meg a szerződés lényeges pontjait a másikkal hozzájárulása nélkül. És a jogok e kölcsönös korlátozása nem fosztja meg az államokat önállóságuktól. A mi tárgyunkra térve, Magyarország törvényhozásának jogában van kijelenteni, hogy máskép értelmezi a 11. §-t, mint ő felsége eddig értelmezte. De e kijelentéshez meg kell szereznie a király hozzájárulását. Ha ezt már megszerezte, kész a törvény, az igaz, de miként felel meg a valóság a törvénynek? Ekkor kezdődik az osztrák törvényhozás szerepe, a melytől el nem vehetjük a jogot, hogy a szerződés új formájával szemben intézkedjék a maga hatáskörében. Ez az intézkedés különféle lehet. Az osztrák parlament talán megnyugszik az új helyzetben, de könnyen lehetséges, hogy új pénzügyi föltételekhez szabja megegyezését, vagy egyenesen megtagadja azt. Bármelyik eshetőséget vegyük fontolóra, nem tagadhatjuk, hogy a vezényleti és szolgálati nyelv egységének megbontása után az osztrák parlamentnek határozatától is függ a hadsereg közösségének fenmaradása. Csak nem fogjuk azt hinni, hogy a szomszéd államnak kevesebb a joga e tekintetben, mint a magyar parlamentnek. Egészen másként áll a dolog, ha törvényhozásunk kimondja a teljesen önálló hadsereget, akkor nem kell törődnünk azzal, hogy oda át mi a törvényes hatása intézkedésünknek. De mi az 1867-es állapotokról beszéltünk s mivel úgy látjuk, hogy a levélíró is ragaszkodik a közös hadsereg fentartásához, nem értjük, hogy miként tilthatná el az osztrák parlamentet a közös hadsereg osztrák részéről való rendelkezéstől, az esetre, ha mi megváltoztatjuk a mostani állapotot? A közös hadseregben a fejedelmi jogok elintézésének közös módja nem egyértelmű a közös fejedelmi joggal, vagy a közös állam eszméjével. Ha egyértelmű volna, Deák Ferenczre is reásüthetné a levélíró azt a criment, melynek terhét a mi fejünkre szeretné hárítani. Deák ugyanis nem röpiratba, vagy könyvismertetésbe, hanem a Hatvanhetes bizottság albizottságának javaslatába igtatta a következőket: «Ő felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai sértetlenül fenmaradván, mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozik, közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el.» Ez a 11. § eredeti formája. Ezt a levélíró nem vette figyelembe, pedig szemünkre hányta,

1830-iki festőnemzedék körében — Corotnál és Milletnél, Rousseau-nál és Duprénél — tapasztalunk, még csak nem is hasonlít ahhoz az irányhoz, a melyet Constable hirdetett és követett.

Constablenak a modern francia művészet fejlődésében csupán csak annyi része van — s ennél többet a leghazafiasabb angol művészettörténetírók sem tulajdonítanak neki, — hogy ő, noha irányával egymagára állt s jó ideig szinte öntudatlanul volt pleinairista, oly műveket alkotott, melyek visszhangra találtak néhány ifjú francia festő szívében, a kik azonban már Constable nélkül is iparkodtak kiküszöbölni a classikus formákat. Constable továbbá a természethez való visszatérést hirdette. Irányával bátorította a bátortalanokat, de egyenes befolyása a kép-themákra és a technikára nem volt s a mi mégis volt, az igen kevés. S ha már Rousseau és Dupré mellett megemlítjük őt, kétségkívül ki kell emelnünk azt a frisséget és közvetlenséget — *vivacity and freshness* — ezek saját kedvelt szavai, — mely művészetén s naplójából és leveleiből rekonstruálható önarcképén és festői elméletein elárad.

A præraffaelitákat a párisi festők egyáltalában nem is ismerték s ha ismerték volna is, ízlésöknek egyáltalában nem felelt meg a præraffaelitaké. Constable után többé nem Angliából jön a pleinairre való buzdítás, hanem Spanyolországból. 1860 előtt már Velazquez áll az érdeklődés központjában, 1880-ban pedig — Velazquez halálának kétszázados évfordulóján — magántulajdonban levő képeiből kiállítást is rendeztek. S míg eddig csak sötét régi mestereket ismertek, Velazquezben most egy világos régi mestert ismernek meg. Velazquez képei nem barnaszínűek, hanem valamennyien a gyöngyragyó színére emlékeztetnek. Velazquez képei olyannak mutatják a természetet, a milyennek azt mi látjuk. S az újakként fölmerülő igazságok terjedésére mindig fontos, ha azok classikai alapon egyszer már bebizonyultak.

Rokonszínűek voltak Velazquez képeivel az eddig megvetett rokoko-festészet termékei is nagy részben. Végül megismerték azokat a művészeket is, a kik évszázadok óta művelték a rokokót: tudniillik a japánokat.

A hetvenes évek elején tömegesen szállították Párisba a színes japán fametszeteket. Ezekben találták meg a francia festők leginkább azt, a mit eddig oly nyugtalanul kerestek. Mily friss vilá-

gosság s egyszersmind mily nyugodt színérzék vonul végig e lapok mindegyikén. Piros és zöld fákat, fehér hópelyheket, égő lampionokat, sárgás holdsarlót, fényes csillagokat találunk rajtok. Sehol sincs disharmonia, mindent összetart az egyöntetű színkezelés, melyet a præraffaeliták sehoggy sem, Courbet és Ribot pedig csak a barna tonus hamis használatával tudtak elérni. S így Velazquez, a rokokó mesterei s a japánok együttesen segítették elő a modern pleinair-festészet megszületését.

E ponton azonban a pleinair már új nevet vesz föl: az impressionismust. S itt kezdődik Monet és Manet szerepe.

A fejlődésnek ezt a természetes útját nem követte s így nem is tüntette föl szerzőnk s talán azért, mert forrásait — úgy látszik — nem elég kritikával használta.

Berkovics Miklós.

Válasz a Budapesti Hírlapnak.

Ez év október 12-én szomorú napra virradtunk. A *Budapesti Hírlap* egy levélfírója kiderítette, hogy a *Budapesti Szemle* criment követett el a magyar közjog ellen, mikor Kvassay füzetét ismertette. A crimenért a levélfíró nemcsak a *Budapesti Szemlét* vonja felelősségre, hanem fölhívja a Tudományos Akadémiát, hogy tiltakozzék a *Szemle* nemzetellenes közjogi iránya ellen.

A levélfíró azt mondja, hogy olvassa a *Budapesti Szemlét*. Lehet, hogy a cikkeit olvassa, de borítékát nem nézi meg. Mert ezen azt olvashatta volna, hogy «a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős». Miért terjeszti ki tehát a levélfíró a felelősséget az Akadémiára is?

A szerkesztő elvállalja a cikkért a felelősséget és azt hiszi, hogy ezzel nem vét a közjog s a nemzet ellen. Azt mondja a levélfíró, hogy a *Szemle* egy új és szégyenletes Mohácscsal fenyegeti meg az országot és a coalitiót. Ország és coalitio tehát egy a levélfíró szerint. Idáig még nem jutottunk. Szerintünk a coalitio csak egy pártja az országnak, talán a legerősebb pártja, de még nem az egész ország. Azután mi nem fenyegettük az országot egy új és szégyenletes Mohácscsal, hanem azt mondtuk, hogy «talán egy második Mohács előtt állunk, mely az elsónél szégyenletesebb lesz». Ez nem fenyegetés, nem is prophetia, hanem

aggodalom. Hiszszük, hogy a levélíró úr az aggodalmat nem tartja okvetetlenül hazafiatlan érzésnek. Hiszszük, hogy ismeri Deák 1861-iki első föliratának classikus helyeit az óvatosságról és a merészségről. Hiszszük, hogy figyelmébe merné ajánlani a coalitio vezéreinek Deák ez elfelejtett mondatát: «Merészség a politikában csak akkor van helyén, midőn tetemes erőre támaszkodik, e nélkül mindig koczka, mely többnyire vakra fordul».

Rossz néven veszi a levélíró úr, hogy kiméletlenek voltunk a coalitio vezérei iránt. Nem dicsőítettük őket, az igaz, de hogy kiméletet a politikai ellenfél iránt nem kell a coalitio közlönyeitől tanulnunk, az egészen bizonyos. Azt mondja a levélíró úr, hogy a politika furcsán illik a *Szemle* keretébe. A *Szemle* nem közöl politikai czikkeket, de könyvek ismertetése keretében szólhat a politikáról is. A külföldi szemléknek rendes politikai rovatuk is van s ezért nem szokták hibáztatni őket.

Azt mondja a levélíró úr, hogy czikkünk tele van a magyar közjog ellen intézett túsúrással. De e túsúrássokat nem ismereti. Pedig mi czikkünkben bíráljuk Kvassaynak azt az állítását, hogy a 11. §-ban az «alkotmányos» jelző pleonasmus. Mi azt állítjuk, hogy ez nem pleonasmus. Mi azt állítjuk, hogy a király az 1867 előtt («alapján» sajtóhiba «előtt» helyett) törvényes fölhatalmazás nélkül gyakorolt jogát 1867 óta a törvény alapján gyakorolhatja. Ezekben a mondatokban aligha van túsúráss. Mivel a levélíró úr a túsúrássokat csak általánosságban emlegeti, nem foglalkozhatunk velök tovább is, hanem áttérünk konkrét vádjára. A crimen szerinte főleg e szavainkban rejlik: «(Kvassay) igen szépen kiemeli az 1867-iki törvénynek szerződésszerű jellemét és nagyon helyesen következteti ebből, hogy a közös hadseregben ő felsége az egységes vezényszót és szolgálati nyelvet törvényesen csakis mindkét állam országgyűlésének hozzájárulásával változtathatja meg». Ennek alapján a levélíró kimondja, hogy mi elismerjük a közös fejedelmi jogot, a két állam közösségét, és elismerjük, hogy Ausztria törvényhozásától függ a magyar király és a nemzet megegyezése.

Pedig mi csak azért vagyunk felelősek, a mit mondottunk s nem azért, a mit a levélíró úr nekünk tulajdonít. Egy szóval sem említettünk közös fejedelmi jogot, összállamot s még kevésbé jutott eszünkbe az, hogy Ausztriára bízzuk a magyar király s a nemzet esetleges viszályának elintézését. Ha két alkot-

hogy nem ismerjük a kiegyezés történetét. Deák tehát mindazt, a mi az egységes vezényletre vonatkozik, a törvényben közös intézkedés alá tartozónak akarta elismertetni. Pedig ő reá csak nem foghatunk közös fejedelmi jogot és más hasonló nemzetellenes criment. A 11. § nem ily formában lett törvényté, de a közös elintézésre való utalás megvan az 1867-iki törvényben is. A XII. törvénycikk 5. §-a kimondja, hogy «Ő Felsege alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti». A 10. § pedig így szól: «Tekintetbe véve mindazt, a mi fentebb, különösen az 5. pont alatt, elmondott, a hadügynek közösségére nézve következő elvek állapítatnak meg» és ekkor következik a 11. §, mely az egységes vezényletre vonatkozó dolgokat ő felsége által intézendőnek ismeri el. Mi értelme van annak, hogy a 11. §-t bevezető 10. § különösen az 5. pontra hivatkozik, mely szerint az osztrák tartományok alkotmányos befolyását a felség nem mellőzheti? Az összefüggésből világos, hogy Deák megnyugodván a 11. § eredeti formájának megváltoztatásában, az eredeti értelmét nem akarta elejteni. Ő tudhatta legjobban, hogy ezzel nem ejt csorbát a nemzeti jogokon. Azontúl is megmaradt a nemzeti akarat a jogok forrásának. Csakhogy Deák azt is kijelentette az 1834 augusztus 27-iki kerületi ülésen, hogy «azon jussokat, melyeket a király bilateralis kötéseknel fogva bir, nemzetünk mindig tiszteletben tartotta». 1867 után is nagyon a szívére kötötte a nemzetnek, hogy tartsa tiszteletben azt a jogot, melyet 1867-ben a királyra ruházott.

Mi tehát, ismételjük, nem beszéltünk közös fejedelmi jogról és nem akartuk azt a furcsaságot a magyar közjogba csempészni, hogy az osztrák parlament beleavatkozhatik a magyar nemzet és a magyar király közt fenforgó ügyekbe. Csakis az 1867-iki törvény megváltoztatásának tényleges és törvényes módjáról beszéltünk és Deák fönt idézett javaslatára s az 1867-es törvényre alapítottuk nézetünket. Klapka György 1869-ben azt mondotta, hogy az 1867: XII. törvénycikk bilateralis szerződés. Barátságos uton és kölcsönös egyetértéssel változtatható meg. Klapka azt kívánta, hogy a törvény revisiójáról külön törvényjavaslat terjesztessék mind a két ország törvényhozása elé. Tehát Klapka is nemzetellenes közjogot hirdetett — a mi levélírónk szerint.

A levélíró azt állítja, hogy a «Szemle nekirugtat a coalitíó-

nak s ezt jogtalan törvénytárgyozással vádolja» azért, mert a parlament kimondotta minden jognak nemzeti eredetét. Mi ilyesmit egy szóval sem mondtunk. Mi a parlament e nyilatkozatával, melyet teljes mértékében helyeslünk, általában nem is foglalkoztunk. Mi azt mondtuk, hogy a coalitio megsértette az 1791. (1798 sajtóhiba volt) XII. törvénycikket, midőn nem a két kamara s a felség hozzájárulásával magyarázta a törvényeket. A resistentiának alsóházi declaratiókkal és vezérlőbizottsági instructiókkal való szervezéséről beszéltünk. A levélíró úr nagy haragjában nem olvasta figyelmesen cikkünket.

A levélíró úr ugyanis nagyon haragszik reánk, de mi sok mindent megbocsátunk neki, mert van levelének egy pár értékes sora is. Idézzük e sorokat: «a parlament követelheti a változtatásokat (a királyi jogok gyakorlásában). Bizonyára a királynak is joga van az országgyűlés követeléséhez hozzá nem járulni. Azt mindenkinek el kell ismernie». Színarany igazságok, csak az a baj, hogy nem mindenki ismeri el őket. Most már történetek hibák intra et extra muros. De ha a levélíró úr e mondatait a coalitio kezdettől fogva elismerte volna, nem kellene aggodalommal gondolnunk a magyar állam jövőjére.)*

fgl.

---

*) Deák Ferencz egyszer, talán 1848-ban, azt mondotta, hogy a sajtótörvénynek csak egyetlen rövid szakaszt kellene tartalmaznia, azt tudniillik: nem szabad nem igazat írni. Azt hisszük, hogy ez alatt a ferdítést is értette. De minthogy most divat Deák szavait félremagyarázni, azt mondhatja a *B. H.* szerkesztője, hogy Deák a ferdítésről egy szót sem szólott s így azt nem tilthatta meg. Ám legyen. De vajon a jelen esetben szükséges volt-e a ferdítés? Hiszen abban a könyvismertetésben, melyet a *B. H.* megtámad, vannak oly állítások is, melyek nem hangzanak össze a coalitio dogmaival s így ferdítés nélkül is elég anyagot találhatott volna hazafiatlanságunk megbélyegzésére. Miért ferdített szükség nélkül? Miért adott ki egy teljesen fölösleges cikket? Hanem ebben is meg kell nyugodnunk. Hisz a magát annyira szükségesnek tartó *B. H.* nem először s bizonyára nem is utolszor közöl ily fölösleges cikket. *Szerk.*

Új magyar könyvek.

Kiss Zoltán. A fényképezés kézikönyve. Gyakorlati útmutató úgy a kezdő, mint az előrehaladottabb műkedvelők részére. Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest, 1905. Calderoni és Társa. (Kilián F. utóda biz.) 1 K 60 f.

Kozári Gyula. Comte, a positivizmus és az evolutio. 1. 2. kötet. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. VI, 227.; 307; 98 l.) 14 K.

Minke Béla. Az élet nyarán. Költemények. Budapest, 1905. Varga A. (8-r. 238 l.) 3 K

Morrison Arthur. A kék gyémánt. Bűnügyi regény. (Legjobb könyvek. 110. köt.) Budapest, 1905. Légrády-testv. (8-r. 180 l.) 60 f.

Nagy Endre. A birsai vándorforrás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r, 171 l.)

Népköltési gyűjtemény, Magyar —. VII. kötet. Székelyföldi gyűjtés. Gyűjtötte és szerkesztette Mailand Oszkár. Kiadja a Kísfaludy-társaság. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. XXVI, 574 l.) 6 K.

Olesó Könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1905. Franklin-t. (16-r.)

1390. szám. **Ouida.** A Pitti-palotában. Jelenet. (Valódi történet.) Angolból fordította F. S. (55. l.) 20 f.

1400—3. « **Fromentin Jenő.** Rubens és Van Dyck. Francziából fordította Erdey Aladár. (145 l.) 80 f.

Pekár Károly dr. Modern felfogásunk és az ember világ-helyzete. (Uránia könyvtár V.) Budapest, 1905. Lampel R.

Rodiczky Jenő dr. A kecske tenyésztése és haszonvétele. Budapest, 1905, Pátia. (8-r. 86 l.) 1 K 50 f.

Rósa Ferencz dr. A m. kir. közigazgatási bíróság 1901—1904. évi joggyakorlata. Budapest, 1905. orsz. közs. ny. (8-r. XIV, 104 l.) 2 K.

Simon Péter. A székely kivándorlás, kivált vallási, nemzeti és közgazdasági szempontból. A M. T. Akadémia által pályadíjjal kitüntetett tanulmány. Kolozsvár, 1905. Stein. (8-r. XXIV, 181 l.) 2 K.

Somló Bódog. Állami beavatkozás és individualizmus. Második kiadás. (Társadalomtudományi könyvtár. II. kötet.) Budapest, 1905. Politzer. (8-r. X, 178 l.) 4 K.

TOLDY FERENCZ EMLÉKEZETE.*)

Tisztelt társaság! Tisztelt ünneplő közönség!

Ünnepeljük a magyar irodalomtörténet atyját, a Kisfaludy-Társaság atyját, Toldy Ferenczet.

Társaságunk bölcsőjét ő ringatta s lelke örömeivel örvendett e társaság születésén és fölvirágzásán. Most ez a család keresi föl lélekben a százéves múltban a budai polgári házat, a hol az ő bölcsője ringott, és szent örömmel örvend a német fiúcska születésén, a kit a gondviselés a mi nemzetünk szolgálatára rendelt s belé magyar lelket oltva, a magyar lélek egyik legjelesebb bűvárává, ébresztőjévé és művelőjévé avatott. Igen, abban a bölcsőben a német ajkú szülők a magyar nemzeti eszme leendő apostolatát ringatták s a magyar irodalomtörténet tudományának, a mi társaságunknak és egy sereg irodalmi és művelődési intézménynek termősejtjeit. A mai, századik év tudomásával szállva vissza az első születésnaphoz, ünneplő érzéssel veszünk részt a derék szülők örömeiben, mert a ki akkor született, mindnyájunknak született. Szerencsekívánatul az utókor halás tiszteletét s fiuk dicsőségének hírét adjuk át.

Mi nagyot tett Toldy Ferencz, hogy a százéves megemlékezés kivételes tisztességében kívánjuk őt a nemzet színe előtt részesíteni, mint a legnagyobbakat? Hol vannak hallhatatlan művei mint írónak? Hol a gondolatok új tartományait feltáró s az emberiség egyetemére nézve kötelező érvényű eszméi, mint tudósnak? Nagy író volt-e, nagy tudós volt-e? Szükkeblű és jogosulatlan kérdések, tisztelt közönség! melyeket hétköznapi foglalkozásképen lehet feszegetni s akár ellenére el is dönteni, akkor is csak a nagyokról véve

---

*) Főolvasztattott a Kisfaludy-Társaságban 1905 október 25-én tartott Toldy-ünnepélyen.

mérteket; de ilyen ünnepi alkalmakkor, midőn százados távlatból nézzük a tényeket és személyeket s egynek látva Toldy Ferencz egész rengeteg munkásságát, az tűnik szemünkbe, hogy ez a munkásság a XIX. század nagy nemzetépítő törekvései közt az első rendűek egyike: akkor tiltakozni fogunk egyéniségének széttagolása ellen, s azt fogjuk kérdezni: vajon a nemzeti hálát psychophysikai erőpróbák eredményéhez kell-e inkább mérni, mint a nemzet érdekében kielégített szükségletek arányaihoz, s vajon a nagyságnak egyetlen alakja-e az eredeti productio, nem épen oly fontos szükséglete-e közéletnek és irodalomnak a szervező. közlető, föntartó erők működése, mint a teremtő erőké? Maga Toldy Ferencz nem tűnt-e ki olyan nagyszabású lelki vonásokkal, az agy ki nem merülő terveléseivel és foglalozásával, a szív csodálatos hitével. az akaratnak lángoló buzgalomával és kitartásával, hogy őt mintegy az irodalmi buzgalom geniejének mondhassuk? Igen, ő eszménykép e tekintetben, egy typus, melynek emléke bevésődött a nemzetédek tudatába. A magyar irodalom fogalma és Toldy Ferencz alakja elválhatatlan képzetek, egymás nélkül el sem gondolhatók. Irodalmunk legnagyobb korszakainak kiváló részese, a múlt irodalmának feltárója, író a szónak fokozott értelmében: az írók írója, a kinek minden író-kortársához s minden régi íróhoz köze volt. Minden írónak vagy utóda, vagy testvére, vagy előde s ő e nagy családban az összetartozás érzésének megszemélyesítője. Ez az emlék él Toldy Ferenczről. S kell-e kérdezni, hol vannak maradandó művei, épen e Társaságban, mely az ő műve?

Toldyt a maga egészében kell nézni s akkor különben is első rendű szellemi tulajdonságai fölött egy nagy uralkodó vonása magaslik ki, mely őt a nagyszabású alakok közé emeli. Neki mint írónak, tudósnak, agitatornak legsajátabb vonása nemzeti lelkesedése. Ez a rajongó, szent hazafiság egy félszázadnál tovább, erejében nem csökkenve, mozgatta agyát, szívét, akaratát s volt ezek által hajtó ereje a magyar kulturai és irodalmi életnek.

De honnan vette ő ezt az indító erőt? Hogyan lett a németajkú hivatalnok fiából I. Ferencz és Metternich korában a leglelkesebb magyar, az orvosnak készülő ifjúból író-ember, a Schedelék Fránczijából a mi Toldy Ferenczünk?

A kik még emlékeznek személyiségének bizonyos sentimentalis vonásaira, vagy ismerik íratainak néha modoros pathosát, talán hajlandók lelkesülttségét fölvelt érzésnek tekinteni, mely az ő fogékony szellemére erősebb egyéniségű írotársainak suggestiója alatt ragadt át, s ő a tüzes magyar szerepét azután ifjúkorán túl is következetesen megtartotta, részint jóhiszemben, részint hiúságból. A kik mélyebbnek hiszik is lelkesedését, általában íróink ráhatásában keresik hazafisága kizárólagos forrását, s talán nem épen nagy nyomatókat tulajdonítanak Toldy azon vallomásának, melylyel magyarrá lételét elbeszéli, hiszen a Czegléden, gyermekkorában töltött egy év csak magyar nyelvűvé tehetta, nem magyar lelkűvé is, lelkesülésében, érdeklődésének tárgyaiban és formáiban pedig a romantikus írók általános exaltációjában való megrögződést látnak.

Az első magyarázat sekélyes, a második sem kielégítő. Hiúságból akkora tudós munkát s annyi megpróbáltatás közt nem szoktak végezni, csak komoly lelki szükségből; lelkesedésének erőmegtartását pedig nem magyarázza meg sem társainak suggestiója, sem a Schlegelek és Grimmek példája, valamint nemzeti érzésének sokszor legszemélyesebb jellegű, szinte az ösztön módjára nyilatkozó tüneteit nem érteti meg teljesen Révai, Kazinczy, Kisfaludy Károly példaadása. Van-e nemzeti lelkesedésnek eredetibb forrásai.

A természettől nyílt és gyors ész nyert örököül, nagy befogadó képességgel, erős reactióval és mozganyossággal, a mellett friss, vidám kedvet, kissé sanguinikus, de állhatatos temperamentummal, rendkívüli rugékonyságot és tevékenységi ösztönt; egyéb tehetségeihez viszonyítva kisebb volt benne az alkotó erő, az izlés és ítélet; a nevelés hatása alatt bizonyos költői érzelmesség és közlekenység fejlett ki lelkében s nagyfokú optimismus.

Fejlődésére részben ellentétes körülmények hatottak, de azok szerencsére szög alatt találkoztak, s megtalálták eredőjüket, a nélkül, hogy időelőtti válságok elé állították volna lelkét.

Szepesi származású apja, Bécsben született anyja egyaránt németek voltak; Toldy nyolcz éves koráig nem tudott magyarul. De mind a két szülő egyúttal szép lélek is volt. Az apa postaellenőr, de több a nyárspolgári tisztviselőnél;

jelentékeny politikai műveltséggel bírt, melyet mintegy 500 kötetnyi könyvtára támogatott; josephinista, felvilágosult és kosmopolita, de nem ideolog, hanem realis életnézetű ember. Az anya az udvari építészeti bizottság mérnökének leánya, gondos irodalmi és művészeti nevelésben részesült, nagy olvasottságú, meleg érzésű nő, költői lélek, a ki költői dolgozatokkal is próbálkozott. E művelt és összhangos házi körben kezdett a kis fiú érdeklődni szellemi kérdések iránt. Az apa okos számítása ellensúlyozta saját kosmopolitizmusát. A magyar nyelv jogaiért vívott országgyűlési küzdelmek hatása alatt jónak látta gondoskodni róla, hogy a fiú megtanulja az ország nyelvét. De abba az elhatározásba, hogy a nyolcz éves Fránczit Czeglédre adják magyar szóra, egy más tényező is befolyt: az anya. Thalherr Jozefa egy szót sem tudott ugyan magyarul, — német és francia culturája volt, — de magyar nemesnőnek tudta magát s nem tekintette magát németnek, se kosmopolitának, hanem a magyar nemzet tagjának. S az előjogok érdekkapcsolatán felül: lelke bizonyos költői színbe vonta ezt a hozzátartozást; rajongó büszkeséggel beszélt fiának a nemes magyar nemzetről — soha e jelzőt el nem hagyta, — mely a nagy királyné trónját lovagias hűséggel és áldozatkészséggel megvédte, s melynek hősiségét az ő szülővárosának költője, Denis is megénekelte és az egész világ magasztalta; képzeletében egyazon fénykoszorú vette körül a magyar nemzet fogalmát és Mária Terézia alakját, a kinek temetési pompáját látta, mint kis leányka s a kiről családja körében és bécsi évei alatt ezer kedves és fenkölt emléket hallott. A magyar nemzethez tartozás gondolatát azzal a melegítő, sugárzó fényvel, a nemzet nagyságán való lelkesedést a Mária Terézia-cultussal egyetemben, a hogy ő kapta a hagyományból, s ápolgatta szívében, úgy oltotta át fiáéba. És ez a positiv lelki hatás volt a foganatosabb, mint az apa nemzeti közönyössége.

Ezek az adatok visszavezetnek bennünket az idők folyamán az örökösödési háborúk koráig. A kurucz háborúk lezajlása óta a nemzeti öntudat 1741-ben villant föl először, még pedig hosszú idők óta ismét a dynastikus érzéssel kapcsolatban. A magyar királynéért vívott, s legalább címre mintegy nemzeti jellegű háborúkban a magyar ismét nemzetül léphetett föl a világ színpadán, dicsőségét elterjesztette

villamszikrája tehát először nem az írók által jutott szívébe, hanem más vezetéken, de ugyanabból a telepből, mint azoké: a magyar nemzetnek Mária Terézia alatt fölébredt öntudatából és becsvágyából. Nem később kapcsolódott bele lelki életébe ez a motívum, mely oly egyenes vonalban ragadja végig egész pályáján, hanem a családból hozta magával mint eredendő lelki készséget. Ugyanaz az eleven erő, ugyanabból az eredeti forrásból, kezdte őt is mozgatni; ezt csatolta ő a közös nagy lelkesültséghez s ehhez vett még nagyobb lendületet, eszményeket, célokat, formákat attól.

Hogy ez több pusztá elméleti következtetésnél, arra nézve önéletrajzi töredékére hivatkozunk. S viszont, hogy anyjának reá gyakorolt nagy erkölcsi hatása több volt az emlékiró önkénytelen eszményítésénél, azt az emlékiraton kívül hősünk lelki világának egy másik, közvetlenebb, s nem a közönség számára készült emlékadata is tanúsítja; az a csonka jegyzet a férfikor későbbi éveiből, melyet irományai közt találtak, s így szól:

«Napjaim munka, emberek, foglalkozás közt telnek el, százfélé igénybe véve, elszórva, keblem életétől elvonva — —.

De midőn megjő az éj, magányos íróasztalomnál, s gondolataimban élek, a múlt idők körül szállongva, föl-fölmerül lelkemben a te képed, a történet műzsája elrepül, csak te állasz előttem, és mondhatatlan fájdalom lep el, sovár kivánság téged látni, kebledre borúlni, kezedet ajkamhoz vinni és számtalan jótétidért elmondani hálámat, elmondani bajaimat s kevés örömeimet, megmondani, mit gondolok és érzek s helybenhagyásodban jutalmamat lelni föl. Nem hágy el képed. És visszaszállok gyermeki éveimbe, mikor te tanítál imádni, olvasni, ismerni a jót és gonoszat, a világ folyását . . . s előttem állsz, mint szülő anyám, táplálóm, nevelóm, tanítóm, őrangyalom az ifjú élet csábútjain s vigasztalóm, örömosztóm és örömevelóm — —.»

A férfikebelnek e bizalmas megnyilatkozása — melyhez csak rimek kellenének, hogy dal legyen belőle, az érzés költőisége és igazsága megvan — mély bepillantást enged az anya és fiú viszonyába.

Hosszabban időztem e pontnál, de születésnapot ülünk s el kellett mondanunk, hogyan született Toldy Ferencz

Európaszerte, maga is érezni kezdte, hogy hatalmi tényező lett a népek társaságában, s érezni kezdette nemzeti becsét. Aligha igazuk nincs azoknak, a kik a nemzeti lélek újabb ébredését innen számítják, e nagy morális föllángolástól, melyben pártkülönbség nélkül ismét egy volt a nemzet, s egy volt uralkodójával is küzdelemben és dicsőségben. A nemzeti öntudat és becsvágy ez ébredését a politikusok akkor nem használták föl, nem építettek rá, s a pihenésre utalt nemzet nagyrésze ismét visszasülyedt mintegy a faji tengés fokára; de maradtak, a kik nem tudták elfelejteni a nemzeti nagyságnak szemök előtt egyszer megvillant látványát, az ösztönző hatás megmaradt, s a királyné uralkodásának utolsó tizedében az ő alatta serdült ivadék, a mint az európai kultúrával érintkezik s a cultura hatalmát látja: rögtön megragadja ezt az eszközt, melylyel élnie szabad, hogy általa a nemzetet nagygyá tegye, megkezdi, culturalis téren, a nemzet nyelvén teljesített műveltség által a nemzetné szerveződés nagy munkáját. A nemzet katonai és politikai nagyjai közül csak kevesen értik át a nemzeti nyelv fontosságát, mint báró Orczy Lőrincz, vagy gróf Festetics György, s még soká első sorban az írók tartják meg a nemzetet nemzeti eszméinek tudatában; II. József ellen és II. Lipót alatt jórészt a Mária Terézia korában szerzett erkölcsi erőt veti mérlegbe a politikai nemzet, egyúttal figyelmezeni kezd az írók lelkesítő tanítására, intézményileg akarja biztosítani a nyelv jogait és művelését, s a nyelv politikai programmá kezd lenni. Mikor a nemzet politikai eszmélete ismét hanyatlik, újra az írók vállaira nehezedik a nemzetiség fönntartásának és az anyanyelvi műveltség által kifejlesztésének lelkesítő feladata. Ezt a lelkesedést nemzetiségünkért íróink nemzedékről nemzedékre mint egyre növekvő eleven erőt adják át egymásnak: Bessenyei, Révai, Kazinczy és Kisfaludy Károly kora, míg a politikai viszonyok hatása alatt és a nemzeti eszmének Európaszerte megerősödése idején a politikai és a társadalmi élet terére is átesap a mozgalom s a nemzet újjászervezésének művét Széchenyi veszi kezébe.

Toldy is belekerült a lelkesedés sodrába, de benne már akkor működött az az eleven erő, mikor az írók lelkesültségét és céljait megismerte, azért is vonzotta őt szent hazafiságuk áradata oly ellenállhatatlanul. A nemzeti eszme

magyarrá. És látogatásunk a szülőknek is szól. Áldás nemes emlékökre!

Fejlődésének egyes mozzanatai előttünk állanak. Egy tanárának szép történelmi előadásai, anyjának ehhez fűzött reflexiói, atyjának politikai beszélgetései, egy másik tanárának hatása, a ki bevezette a latin verselésbe, a gymnasium VI-ik - - akkor legfelső — osztályában kezébe került első magyar verses könyv: Baróti *Verskoszorúja*, melyből látta, hogy magyarul is lehet verset írni: történelmi, közéleti érdeklődést s irodalmi és nyelvmívelő ösztönöket ébresztettek benne már a gymnasiumban, melynek végzésekor mindössze tizennégy éves volt.

Az első író, a kivel ismeretséget kötött, egy vele együtt fejlődő ifjú tehetség, egy méla, de mély érzésű iskolatársa, a nála másfél évvel idősebb Bajza. Együtt látogatták az egyetemen a hároméves philosophiai cursust, mely inkább a mai középiskola felső osztályainak felelt meg, s jogásznak, orvosnak is át kellett esnie rajta. Toldy simulékony és rokonszenves egyénisége hozzá tudott férni a Bajza zárkózott lelkéhez s annál bensőbb barátok lettek, mert több pontban ellentétes egyéniségök és műveltségök kiegészítette egymást. Toldy jártasabb volt a német és franczia szépirodalomban, Bajzának magyar könyvei voltak, s előbb ismerte a magyar irodalom küzdelmeit és céljait, melyekért küzdeni ő is hevült. Toldynak általános nemzeti lelkesedését és irodalmi érdeklődését ő vonta a maga mély érzése által a magyar irodalom eszményei felé. Attól fogva együtt rajongtak az irodalom nagyjaiért, együtt várták és olvasták az irodalom új jelenségeit, az új könyveket és írókat.

Egy meleg szív szeretteti meg Toldynkkal a magyarságot: az anyáé, egy másik meleg szív irodalmunkat: a baráté.

De az ifjú lelkét ideálok kezdik formálni, míg később a kifejlett lelkét az élet szükségletei formálják.

Rajongása különösen három kiváló írónkra irányult. Hósi gloria övezte lelkében a már elhunyt Révait, «a nagyot», a kinek törhetetlen magyar lelkét, izgatásait a magyar irodalmi intézmények ügyében, nyelvtudományát és történeti fölfogását épen úgy bámulta, mint meghatva gondolt derékban kettétört pályájára. A magyar szellem történetének útjaira

ez vezette először figyelmét, róla írta egyik első irodalom-történeti tanulmányát 1822-ben s róla kezdte meg az utolsót 1875-ben; tőle vette hazafi lelkesedésének első hatalmas lendülését. Másik formáló ideálja volt a még élő Kazinczy, a nagy műveltségű, finom ízlésű, classikus irányú irodalmi reformator, vezér és izgató, a ki szellemének előkelőségével és személyiségének varázsával megnyerte az írókat, mindenre kiterjedő ösztönzésével közszellemet tudott teremteni organumok híján is, a magyar szellem számára meghódította az európai formákat, nyelvújítási harczaival közügyggyé tette az irodalmat, újjá alakította prózánkat s bevezette költői nyelvünk megújítását, páratlan agitatori működésével és önfeláldozásával megmutatta, hogyan lehet tollal vívni a nemzet sorsát eldöntő csatát és tollal végezni egy hosszú élet alkotó munkáját. Senkinek szellemi képét annyira magára nem öltötte Toldy, mint Kazinczyét. Legjobban is illett egyéniségéhez. Ő is épen olyan optimista, lelkes, közlékeny és udvarias. minden iránt érdeklődő, európai culturájú lélek volt, még hibáikban is megegyeztek: könnyelműségökben és szeretetreméltó hiúságukban. E szellemi hasonlóságot találóan tünteti föl Gyulai Pál párhuzama. Kazinczy lelke mintegy újjászületett Toldyban, a ki az ő szent hazaszeretetét és irodalmi szenvedélyét — szinte még az ő formáiban is — átvette és az újabb időkig átörököltette. Még stílusa is Kazinczyé után képződött, annak hangnemeivel, fordulataival, sőt hanglejtésével. Kazinczy emlékének szentelte legihlettebb, legmelegebb írói életrajzát. A harmadik, Kisfaludy Károly, a ki akkor tűnt föl s újabb szellemet vitt a kiművelt formákba, újabb ösvényeket tört költészetünknek és az élet eleven lüktetését tette az irodalom motívumaivá. Személyes ismeretségbe Kisfaludy Károlylyal lépett először; mester és tanítvány lettek, de barátok és munkatársak is. Kisfaludy inkább vezére lett, mint ideálja; kezdetben ugyan mintául vette őt is, de tőle inkább eszméket és munkakört kapott s önálló irányba terelést.

Kisfaludynak 1822-ben mutatkozott be, 17 éves korában. Már ekkor sem járult minden múlt nélkül az irodalom vezéréhez. Már egy év óta fordítása és czikkei jelentek meg, ez év tavaszán első könyve is, Isokrates *Paraenesis*ének latin-magyar kiadása, Agricola latin szövegével és az ő

magyar fordításával, atyjának ajánlva, névnap ajándékol; ugyanez évben jelentek meg első irodalomtörténeti dolgozatai. Virághoz már az előző év óta járatos, a ki fölvette őt az írói karba. Virág és Horvát István avatták be a magyar nyelv történeti ismeretébe és Révai tanításaiba, Horváltól sok irodalomtörténeti ismeretet is nyert, míg a német irodalom történetében Haliczky András egyetemi tanártól vett tájékozást, Elenyák előadásai a philosophia történetéről gerjesztették érdeklődését a szellem története iránt. Ugyancsak 1822-ben levelezést kezd Kazinczyval, megismerkedik Vitkovicssal és Döbrenteivel. Mindenkitől tanul, vagy egy-egy jó könyvet kap. A neves írók e figyelme tetszik az apának is, a ki szívesen áldozott fiának irodalmi tanulmányaira is; egyébként a bécsi kormány önkénye az ő politikai nézetét is megváltoztatta, a magyarokkal érzett, sőt írókkal is érintkezett s eljárt Kulcsár estélyeire. De az íróság még nem volt pálya akkor, Toldynak életpálya kellett; orvosnak ment, a mint ezen a pályán volt egy unokatestvére is.

A fiatal orvosnövendék már egyetemi évei alatt, 17 éves korától 22 éves koráig is számottevő író volt. Kisfaludy Károly barátságára méltatta, s ő belső tagja lett az Aurora-körnek és szívvel-lélekkel osztozott e kör érzéseiben és törekvéseiben. E törekvésekről maga így emlékezik meg Horváth Mihályhoz intézett vázlatában:

«Hogy mit akartam teljes életemben? — Kik az 1820-as években, sőt általában a magyar akadémia megnyitása előtt, de ezután is 48-ig, működünk a magyar írói pályán, legfőképp a hazafiság által vezetettünk. Életünk földadása a magyar nyelv s a magyar irodalom művelése és terjesztése volt s mindkettőt nem mint végezték tekintettük, hanem mint esz-közt a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a magyar állam föntartására. Erre törekedtünk nagyok és kicsinyek, ez tette a magyar írókat, az erőseket és gyöngéket testvérekké... Az, ki irodalmunk szeretetét keblébe mint szent vallást befogadta, csak társai szeretetéből s a kis táborban már tekintélyekké és vezéreké lett jelesek buzdításából merített erőt és örömet; ezek javulásában lelt vigaszt a megbántás, a gúny s a mellőzés ellenében. Mint az első keresztények rejtekeikben, úgy a magyar írók összejöveteleikben bátorították egymást, erősítették egymást azon büszke öné-

zetben, hogy végre is ők fogják a nemzetet életben tartani addig, míg megjő annak politikai föltámadása, — mely hogy megjövend, hittük ugyan, de e hitet minmagunk előtt igazolni nem tudtuk.»

Ő e körbe ugyanazt a lángoló hazafi lelkesedést hozta, mint kortársai, bár nem annyi alkotó tehetséget, de bizonyos költői szellemet, vagy inkább fogékonyságot, szép tájékozottságot a nyugati irodalmakban, s magyar irodalom- és nyelvtörténeti ismereteket. Először költői kísérletekkel lépett föl s drámai és lyrai műfordításokkal. De a természetes kiválasztás — Vörösmartyék mellett — visszafejlesztette benne a költőt. Kisfaludy Károly pedig fölvilágosította tehetségének igazi természetéről s az irodalom körében æsthetikai és történelmi tanulmányokra buzdította. Megfogadta az őszinte tanácsot s nem lett költő, hanem költők tolmácsa. Ismertette költőinket és irodalmunkat német és hazai folyóiratokban s a külföld irodalmi mozgalmait nálunk, és fordított jeles műveket. Meleg csodálattal eltelve Vörösmarty elbűvölő geniusza iránt, a költő epikai munkáit lelkes tanulmányorozatban, az *Æsthetikai Levelekben* ismertette. Ez első irodalom-elméleti önálló művét egy sokkal fontosabb, és pedig irodalomtörténeti munkája követte. Némi történelmi fonalon ismerte már a német irodalmat a Kütter-féle munkából, a francziát is Ideler és Nolte akkor híres német tankönyvéből, melyet Döbrentei adott neki olvasás végett, a magyar irodalom némi történetét is Bod *Athenásá*-ból, Pápay és Wallaszky munkáiból, Kazinczynak és gr. Mailáthnak jeles vázlataiból, Horvát István szóbeli közléseiből és a maga tanulmányaiból, s most egy nagyobb szabású kézikönyvet tervez a magyar költészetről a külföldi és a hazai német olvasóközönség számára, életrajzokkal, mutatóványokkal. A fiatal kor merészségével — s ki ne lett volna merész oly társaságban, a melynek tagjai huszonhárom éves korukban epopœát írnak — meg is valósítja tervét, két nagy kötetben bemutatja a magyar költészet jelesebb képviselőit és termékeit a legrégebbiektől kezdve az ő koráig. Németül hazafiságból írta könyvét: meg akarta ismertetni a korabeli magyar költői törekvéseket a külfölddel és megkedveltetni a hazai, németül olvasó közönséggel, másfelől a régi irodalom ismertetésével a nemzeti becsületnek emléket akart állítani

a külföld előtt, mely vagy nem is tudta, hogy van magyar költészet, vagy legfőlebb annyit tudott, hogy magyar költészet Ferencz császár óta van. Toldy föl akarta tüntetni, hogy a magyar egész európai léte alatt mindig folytatott szellemi életet. Horvát István Wallaszkynek latinul írt *Conspectus*át a nemzeti becsület szerencsés védőjének nevezte. Toldy is annak szánta könyvét, mely e célra annál alkalmasabb volt, mert élő nyelven volt írva s eredeti és fordított mutatóanyagokat adott csinos életrajzokkal. Csakugyan a *Handbuch der ungrischen Poesie* megjelenése — 1828-ban — esemény volt, s a huszonhárom éves ifjú komoly irodalmi szolgálatot tett nemzetiségünknek. A külföld számára hozzáférhetőbbé tette a magyar költészetet s némi támaszpontokat nyújtott neki szellemi értékelésünkhöz; az egyetemes irodalomtörténetek azóta nem mellőzhatték a magyar költészetet, melyről Bowring angol gyűjteménye csak azután adott, de kevésbé teljes képet. Hazai közönségünk számára is ez volt költészetünk első összefoglaló gyűjteménye, mely a magyar költészet terjedelmét és régiségét feltárta. A könyv bevezetése pedig irodalomtörténetünk fejlődésében nevezetes állomás, mert itt próbálja Toldy először rendszeresen tárgyalni a magyar irodalomtörténetet, melynek nevét nálunk addig — néhány vázlaton kívül — könyvezímek halmaza és száraz biographiák gyűjteménye «bitorolta», ez volt a későbbi magyar irodalomtörténeti rendszer első fogalmazása. A mellett a könyv első próbája volt szerzője gyűjtő, valamint feldolgozó és rendszerező erejének. Egy adat szerint utóbb maga csodálkozott, hogyan tudta ő már akkor oknyomozólag tanulmányozni a magyar irodalmat. Életrajzai jellemzés tekintében kevésbé elevenek, mint az Ideler és Nolte-féle könyvé, melyet elrendezésben és külső formában mintául vett, de kitűntek tömörségökkel és adataik megbízhatóságával.

Így kezdi nálunk is a romantikusok írói csoportja megalkotni az irodalomtörténet modern tudományát. S így tett a fiatal orvosjelölt már is nagy szolgálatot nemcsak az Aurórákörnek, hanem az irodalomnak is. Kisfaludy Károlynak már-már jobb keze volt, s képzettségénél, tehetségénél, mozgékony-ságánál és tüzenél fogva a körnek már is egyik összetartója. A körön kívül is voltak összeköttetései. Ismeretségbe lépett Szemere Pállal, Kölcseyvel, Kisfaludy Sándorral is. Kazinczy-

val személyesen is találkozott az ősz pátriarcha pesti látogatásakor, 1828-ban, s Kisfaludy Széchenyinek is bemutatta még ez évben.

Kisfaludy Károly nagyon szerette «a heves, hirtelen, de jó Franczlit», a kinek külföldre is azt írja: «Írjon meg mindent, min foglalatoskodik szive és feje, mert magáról reménylem, hogy ez a kettő mindig, mint egy égi húrnak édes hangja, összezengeni fog». Össze is zengett. Itt ebben a lelkes, nagy tehetségekben gazdag, szeretettel teljes körben élte Toldy életének legszebb korszakát; ez időre emlékszik a legtöbb melegséggel és kegyelettel mindenkor.

Mindazáltal Toldy nem állapodott még meg az irodalomtörténetnél, sőt az íráságnál sem. Elvégezte orvosi tanulmányait és 1829-ben felavatták doctorrá és a szemészet mesterévé. Terve volt az orvosi pályán élni meg és szabad idejét az irodalomnak szentelni.

Külföldi útjában is, melyet 1829 nyarától végzett a következő év nyaráig Német-, Angol- és Franciaországban, kettős szempont vezérli: egyrészt orvosi tanulmányait egészíti ki, Berlinben és Párisban híres orvostanárok előadásait hallgatja és kórházakat látogat, de másrészt minden irodalmi és művelődési mozzanat iránt érdeklődik. Weimarban meglátogatja a nyolczvan éves Goethét, Berlinben nemcsak Hufeland orvosi, hanem Hegel bölcséleti előadásait is hallgatja; Angliában az államférfi és folklorista Bowringnak mindennapos vendége s Párisban az Akadémia üléseit és szervezetét tanulmányozza, megjelen Heidelbergben a német természetvizsgálók és orvosok vándorgyűlésén, a hol megtiszteltetésben van része; a cultura ezer emléke és mozgalma s az egész szellemi légkör felvillanyozza; de nemcsak szerez ismereteket, ad is. A vándorfelolvasások abban az időben már nagy divatban voltak. A német romantika megalapítói, a két Schlegel adtak erre példát a német fővárosokban. Toldy is felolvasást tartott Berlinben a magyar nyelv szerkezetéről, a mi ott majdnem olyan exotikus tárgy volt, mint a hindu nyelv és irodalom. Párist a júliusi forradalom előtt hagyta el, Svájczon és Felső-Olaszországon keresztül jött haza a tanulságok és ösztönző benyomások egész tömegével.

Itthon szomorúság várta, a szeretett mester gyógyít-

hatalatlan betegségben feküdt s Toldy, az ő kedves hive, a kinek külföldre azt írta, hogy vágyik érte, hogy csak a régi szívét hozza vissza: visszahozta régi szívét, de a mesteré nemsokára megszűnt dobogni.

Toldy csakugyan a régi szívét hozta vissza külföldről is, régi hazafiságát és rajongását az irodalomért. A mester halála után sem pártolt el az irodalomtól, érezte, hogy e téren kötelességei vannak. Érezte, hogy a vándorévek elteltek, a férfikor küzdelmei várják, a mint barátja, Bajza már meg is kezdte kérlelhetlen harczait az irodalmi felületesség és áltekingtények ellen. Csakugyan életének és munkásságának új korszaka kezdődik, mely a forradalomig tart.

A júliusi forradalom nálunk is mozgalmat keltett a szellemekben. Széchenyi is megindította nagy reformjait s épen az irodalom eszközeivel. Megalakult az akadémia, annak munkaprogramm és munkaerő kellett. Az ébredező nemzeti társadalom művelődési törekvéseit szervezni és irányozni kellett. Fejlesztetni kellett a tudós és az ismeretterjesztő irodalmat. A költészetnek, mely előkészítette a nemzeti szellem ébredését a felsőbb rétegekben, most még fokozott erővel kellett azt szolgálnia s kiterjeszteni az alsóbb néprétegekre is, tovább haladva egyúttal nemzeti irányban művészi tökéletesedése felé. Soha nagyobb szükség nem lett volna magára a vezérre, mint abban a perczben, mikor lehunyta szemeit és soha nagyobb szükség nem volt az Aurora-kör együttmaradására, melynek hegemoniája is veszedelemben forgott és szétzüllésével az irodalmi haladás ügye jutott volna veszendőbe, de soha nagyobb szükség a Toldy széleskörű műveltségére, nagy tehetségére, világlátottságára és nemzeti buzgalmára sem.

Toldy nem is maradt az orvosi pályán. Megkezdte ugyan gyakorlatát s az 1831-iki kolerában mint kerületi orvos működött; egyideig az a szándéka volt, hogy első sorban orvos-tanár és orvosíró lesz, de az irodalmi és művészeti szükségletek ellenállhatatlanul más térre sodorták, a hol az egész emberre szükség volt. Miután az akadémiába bejutott s 1831 elején segédjegyző és levéltárnok lett, ez év őszén fölhagyott szépen indult orvosi gyakorlatával. Irodalmi téren azonban tovább is művelte e szakot; megindította Bugáttal együtt az első magyar orvosi folyóiratot, az *Orvosi Türt* és

szerkesztette három évig, munkálkodott az orvosi műszók megmagyarosításán, e mellett 1833-ban a diätetika és makrobiotika rendkívüli egyetemi tanára lett és e tárgyakból 1844-ig előadásokat tartott két csoportban, magyar és német nyelven, miközben egy diätetikai kézikönyvet is közzétett. E tanszéktől akkor vált meg, mikor az egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki, de tovább is érdeklődött a tudománykör iránt, a minthogy természettudományi jártasságának az irodalomtörténetben is hasznát vette. Voltakép azonban 1831-től kezdve már csak író volt.

Toldy beleállt a culturalis és irodalmi munkába szívének minden lelkesedésével s fiatal ereje teljességével. Életének ez a középső szakasza sok tekintetben a legfontosabb.

Mindenek előtt a szépirodalom, kritika és irodalmi publicistika terén Vörösmartyval és Bajzával együtt szövetkezve biztosítják az Aurora-kör megmaradását s kezökbe ragadják a vezetést. Vörösmarty elragadó költői tehetségével, Bajza győzelmes, polemikus erélyével, Toldy ismeretgazdagságával és tevékenységével. Elnémítják az ellenpártot, föntartják az *Aurorát*, megalapítják a *Kritikai Lapokat*, majd ezek helyébe megindítják az *Athenaeumot*, e szépirodalmi és általános művelődési organumot, és kritikai társlapját, a *Figyelmezőt*; e közlönyöket irodalmi tribunállá emelik, a reformkorszak legfontosabb irodalmi organumaivá, melyek közül a *Figyelmezőt* épen Toldy szerkeszti; Vörösmarty orgonaszavú lyrája kifejezi e nagyratörő korszak legmagasztosabb vágyait és legbensőbb sejtelmeit, ugyancsak Vörösmarty költőivé emeli a dráma nyelvét s állandóan érezteti a képzelet szabadságának művészeti jogát. Bajza az irodalmi publicistika megalapításával előkészíti a politikai publicistika korát, a kritika őszinteségével a lyráét, Toldy a nyugati irodalmakból és saját irodalmunk multjából vett ösztönző hatásokkal termékenyíti a jelenkor magyar irodalmát, melybe mozgalmasságot visz, s érezteti történeti és nemzetközi kapcsolatait. Mindezzel együttesen és szükségképen előkészítik a nemzeti költészet aranykorszakát, Petőfi és Arany korát.

Toldy e korszakban inkább activ író volt, mint történetbúvár. Ez időben az élő szépirodalomra is kiterjedt hatása, még inkább a tudományos irodalomra. Nagyszámú bírálatot és irányczikket írt, félig kritikus és irodalmi publi-

cista is volt, mint Bajza, de ő az irodalmi eszméletességet mégsem annyira kritikai, mint történelmi és irányító értelemben képviselte. De Bajza polemikus heve olykor mintegy reá is elragad. Ilyen eset volt a Pyrker-polemia, melyben Toldy, a hálás tanítvány, egyenesen az ősz mester, Kazinczy ellen fordul, a miért egy németül író magyar főpap munkáját fordításra méltatta. Toldy és Pyrker, mily megkapó ellentét! A német szülők gyermeke, a ki úgy tanult meg magyarul s nyelvünk művelésének áldozta anyagi jólét kilátása nélkül életét, itéli el a magyar nyelv elhanyagolásáért egy régi magyar család főpapi sarját, a ki a magyar hazától annyi jót vett, s mégis gazdag nyelvtalentumával nem a mi nyelvünk művelésére sietett, hanem egy idegen költészet gazdagságát gyarapította szükségtelenül. Ezt még később, akadémiai gyászbeszédében sem tudja elfelejteni Pyrkernek, ő, a ki legnagyobb személyes ellenfeleit is mindenkor tövistelen kegyelettel búcsúztatta el.

De volt Toldynak egy másik nagy munkaköre, jórészt a triumviratus kötelékén kívül. A tudományos munkát is szervezni kellett. Toldy e téren is a legbuzgóbb izgató. 1848 előtt létrejött tudományos intézményeink nagy részét vagy ő alapította, vagy résztvett alapításukban. Egy sereg társulat és bizottság s egy sereg folyóirat neki köszönheti létét. Csodálatos érzeke volt az intézmények fontossága iránt; ő, a ki a személyes hatásnak mestere volt, mégis ösztönszerűleg nem akarta tisztán személyi tényezőktől feltételezve látni tudományos mozgalmainkat. De szelleme is volt, megtölteni az intézményeket élettel. Mert az emberekkel is tudott bánni, nemcsak az intézményekhez értett. Buzgó heve, lelkesedése, sőt szenvedélye ritkán maradt hatás nélkül. Munkatársakat toborzott, mecénásokat szerzett tudományos törekvéseknek. Az akadémiát Széchenyi megalapította, de a lelket benne sokáig Toldy tartotta. 1835-ben Döbrentei visszavonultakor ő lett a titoknok s e tisztében megmaradt 1861-ig. Az elnökök ritkán érték rá az akadémiával foglalkozni s 1848-ig Toldy volt «minden mindenben», adminisztrált, elnökölt, írt, tett s a mint feljegyzí, még a tagok is kétharmadrészben a mit tettek, az ő buzdításaira, kéréseire, eszmeadásaira tették, oly «iszonyú volt az indolentia». Szerkesztette az akadémia megbízásából a *Tudománytárt*. Bajzával és

Vörösmartyval a Zsebszótárt, mint titkár az *Évkönyveket*, indítványozta és szerkesztette az *Akadémiai Értesítőt*. Rendezte és lajstromozta öt évi szakadatlan munkával az akadémia könyvtárát, maga jószántából és minden jutalom nélkül. S a mi legfőbb, ő szervezte újra az akadémiát is tudományterjesztő intézetből tudománymívelő intézetté, kiválóan nyelvművelő munkakörét általános tudományos programmá bővítette ki, önállósította az osztályok működését, életbe léptette a bizottságokat és behozta a felolvasó üléseket. Senki az akadémiai eszméért annyit nem tett, mint Révainak e jeles tanítványa. Ő működtette, támadások ellen mintegy testével fedezte. 1848-ban féltékenyen megóvta a compromissiótól, 1849-ben pedig, saját veszedelmével megmentette a veszélytől. 'Neki köszönhető első sorban, hogy a gyászos évtizedben az akadémia a hazafiság tüzhelyéül szolgálhatott. «Harminczegy éven át — írja egy baráti levélben — idóm és legjobb erőm nagyobb felét egész lélekkel az akadémiának áldoztam föl. Mondhatom, úgy viseltem ügyének gondját, mintha a magaméit viselném. De talán más is tette volna akkor — s tette volna, mint én, mert akkor nem azt nézték, hogy 800 forint, hanem azt hittük: az első kötelesség hazafinak lenni. E kötelességérzet hajtott a társas téren is apostolkodni nyelv és irodalom mellett, mire akkor nagy szükség volt, mert az nem fizetett sem hivatallal, sem pénzzel».

De az ő szerepét más aligha töltötte volna be. Ahhoz az ő lelkesedése, fáradhatatlansága, különböző tudomány-szakok iránt való érdeklődése és szeretetreméltó simulékonysága kellett. Érdemei a szunnyadó erők felébresztése és foglalkoztatása, a tudományos törekvések megindítása és szervezése tekintetében művelődéstörténeti fontosságúak. Ismerte a külföldi művelődési intézményeket s szükségleteinkhez alkalmazva, sokat meghonosított. Előkelő részt vett az orvosok és természetvizsgálók vándoregyesülete, a természet-tudományi társulat, később a történelmi társulat megalapításában s megindította az archæologiai tevékenységet.

Ő indítványozta és alkotta meg 1836-ban a Kisfaludy-Társaságot, ezt a mi szépirodalmi intézetünket, intézménynyé alakítván át az addigi baráti kört és emlékbizottságot, s ezzel állandó szervre ruházva át Kisfaludy Károly örökét, kivált mikor a negyvenes években ez intézetet is átszervezte

jutalmazó testületből munkálkodó testületté s felolvasó üléseit rendszeresítette. Társaságunknak 1841-től 1860-ig ő volt igazgatója, attól fogva másodelnöke, szerkesztette társaságunk *Évlapjait* és számos kiadványát. Hány íróat vezetett be, mindenkor boldog érzéssel a társaságba, hányat búcsúztatott el fájó kegyelettel; hány eszmét pendített meg itt s hány javaslata vált valósággá. E társaság kebelében alapította meg a *Nemzeti Könyvtár* című vállalatot, melyben 1843-tól kezdve az újabb magyar irodalom jeleseinek műveit bocsátotta közre: *Kisfaludy Károly*, *Kármán József*, *Csokonai. Vörösmarty* és *Kisfaludy Sándor* munkáit. Itt tesz indíványt az írói tulajdonjog rendezése iránt s az ekkor készült törvényjavaslat fölhasználásával történt az osztrák rendezés, mely azóta nálunk érvényét veszttette, de Ausztriában megmaradt. Ő indítványozta a *Szépirodalmi Szemlét* s szerkesztette Erdélyi Jánossal együtt. Alatta emelkedett e társaság a szépirodalom vezető szervévé s osztotta első koszorúit. E társaság mindvégig csak öröme volt, mint az ő emléke nekünk mindig büszkeségünk lesz.

Toldy apostolkodása két pontban különbözik a Kazinczyétől; egyrészt az ő agitatója inkább a tudományos törekvésekre terjed ki, csak másodsorban a szépirodalomra (a színügyre alig) a nyelvújítást is inkább a tudományosság nyelvére viszi át, másrészt pedig Toldy a személyes izgatás hatásának fönmaradásáról is gondoskodik, midőn intézményeket alapít.

Irodalomtörténetírói működése e korban, 1830—1848 közt, jóformán a kiadásokra s a kiadásokat bevezető életrajzokra, továbbá az akadémiai gyász- és emlékbeszédekre szorítkozik. De sokat foglalkozott irodalomtörténeti tanulmányokkal s nagy anyagot gyűjtött össze. Már 1839-ben hozzá akart fogni a kidolgozáshoz, de még nagy hézagok voltak. Az emlékek egy része lappangott, vidéki könyvtárakban hozzáférhetetlen volt, a fővárosi könyvtárak közül is az akadémiaé s az egyetemé rendezetlen. Amazt maga rendezte, majd az utóbbinak igazgatójává nevezetvén ki, ennek rendezését is megindította. E munkálatok közben sok anyaga összegyűlt, de nem voltak előmunkálatok, azokat is neki kellett végezni. Másfelől az irodalomtörténetírás egyre bonyolultabb feladattá vált. Az irodalomtörténetet a XIX. szá-

zad eleje óta egészen új tudományyá nőtt. A classicismus nem tudta megalkotni, a classica philologia sem alkotta meg, még az antik irodalmakra nézve sem. Jóllehet már Herder is óhajtotta «a költészet Winckelmannját», Goethe pedig a *Dichtung und Wahrheit* bevezetésében határozottan formulázta az író és kora viszonyának jelentőségét, melyet e classicus önéletrajz folytonosan érvényre is juttat: mindazáltal az irodalomtörténet tudományszaka mégis csak a romantika eredménye; s előbb a modern népek irodalomtörténete vált tudományossá, a mint hogy a hazai szellemi élet múltja iránti érdeklődés a romantika lényegéhez tartozik.

Mióta Staëlné épen e század küszöbén rámutatott arra, hogy az irodalom a társadalmi intézményekkel szoros viszonyban van és a vallás, erkölcsök és törvények meg az irodalom cserehatásban vannak; mióta Schlegel Frigyes az irodalomnak különösen a népek politikai fejlődésére való befolyását is hangsúlyozta, Sismondi pedig egyidejűleg az elveket alkalmazta s a déli népek irodalmában nyomozta az irodalmak viszonyát a népek szelleméhez és történetéhez, azóta az irodalomtörténet is pusztán chronologiai jellegű disciplinából igazi történeti tudományyá alakult, mely a tények benső kapcsolatának megállapítására törekedett. E tudomány módszerét a francziák, angolok és németek fokozatosan fejlesztették. Villemain, Staëlné és Sismondi után alkalmazta és terjesztette a történeti módszert, melyet utána Sainte-Beuve ismét tovább képzett. A harminczas évek közepén a német Gervinus olyan egységes történeti képét adta a német költészetnek, melyben minden irodalmi jelenséget a kor egész művelődésével való kapcsolatában igyekszik megvilágítani és a melyet a szerzőnek nemzetnevelő czélzata egyoldalúvá tesz ugyan, de eszméi egységét magában is biztosítja. Toldynak volt tudomása e haladásokról s nem is volt fogékonytalan irántok, annál kevésbbé, mert ő a nyelv élete terén már tanult történeti módszert Révaitól, másfelől az irodalomtörténet új fölfogására nézve is voltak hazai előzmények, így nevezetesen Kölchsey jeles tanulmánya a *Nemzeti hagyományokról*. De még mindig érezte adatainak hézagait s másrészt idejét az activ irodalmi működés elfoglalta. A reformkorszakban nem lehetett elmerülnie a történelmi bűvárlatba és alkotásba.

A szabadságharcz után lett igazán irodalomtörténet-íróvá. Ekkor nyílik meg életének utolsó korszaka. Mindig fontos szerepe most ismét gondviselészserűvé vált, a minő 1830—1845-ig volt. A nagy katastropha eltemette vagy földönfutóvá tette forradalom előtti irodalmunk legtöbb jelesét. Toldy barátai elborúlt lélekkel roskadoztak. De Toldy nélkülök is helyt állott. Az ő csodálatos hite nem tört meg. Valamint házi tűzhelyét, még a szabadságharcz előtti időkhben, kétszer szétdúlta a halál s ő harmadszor is újjá építette és végre is állandó, boldog családi kört alapíthatott, úgy most a nemzeti élet körében is újra kezdte építeni az irodalom és közművelődés szétdúlt fészkeit. Kezdte összegyűjteni az írókat, szervezni a társulatokat, élesztgetni az akadémiát. Bátorságának ekkor adta legnemesebb próbáját. A hatalomnak iránta nyilvánított némi bizalmát a nemzet javára kezdte gyümölcsöztetni, s a míg elfogadta a bécsi akadémia tagságát, itthon újra fölvette a harcztéren elvesztett küzdelmet. Fölemelte a régi zászlót: műveltséggel teremteni meg nemzeti létünket. Hitt az írás, az irodalom csodatevő erejében, mely már egyszer megmentette nemzetünket. Kezdetben vala az ige akkor is. Most is az ige volt az első. Oh áldott optimismus, mely a kétségbeesés szélén sem szünt meg remélni! Mennyit köszönhetünk e hitnek, mely oly jogosnak bizonyult! «Minden egyéb felsőbbség ingatag, csak a szellemi biztos és maradandó. Ebben nemzetünk jövődjöje, semmi egyébben», szölt a Társaságunk kiadásában megjelent *Euripides*-fordítás élén a nemzet értelmiségéhez, melyet az erőmészö búsongás vagy a koczskáztos ábrándok mellöl új serény munkára hívcct fel. Megalapította az *Új Magyar Muzeumot*, fölelevenítve e névben Kazinczy egykori *Magyar Muzeumának* czimét, mely József császár rendszerének bukása után indült meg s reményt fejezve ki ezzel, hogy ez a vész is elmúlik; e folyóirat a tudomány minden ágát fölkarolta, de föleg a nyelvészetet és az irodalomtörténetet. Ennek is volt egy jeligéje, egy kis idézet Claudianusból: *peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit*. E néhány petit betüvel szedett latin szó abban a csendes és komor időben mint egy kiáltvány hangzott, s a hazafias értelmiség körében jelszóvá lett.

De ez idézet az irodalomtörténetíró gondolkodását festi,

a modernét, ki ismeri a szellemi erők gyakorlati hatását, és a magyarét, a ki e tanulságokat oly jól ismeri s oly közeli példákön látta. Valóban, pályája ez utolsó szakában az irodalomtörténet lesz munkásságának uralkodó ága. Két téren műveli e tudományt: az egyetemen, a hol 1850-től mint magán- s 1861-től mint rendes tanár adta elő és az irodalomban értekezésekkel, rendszeres munkákkal, életrajzokkal, kiadásokkal, chrestomathiákkal és anthológiákkal. Régibb munkásságának egy nevezetes ágával felhagyott: a szépirodalom irányítására már nem kívánt befolyni, ott úgyis már egy-kettő híján egészen új nemzedék vette körül; a tudományos mozgalmakat azonban továbbra is szíven viselte, e téren azután is agitált, buzdított, kért, előmozdította a culturalis törekvéseket s élesztette a hazafiság tüzét. Nagy rokonszenvvel segítette elő különösen a nyelvhasznítási, valamint a magyar történelmi tanulmányokat; ő indította meg a *Történelmi Tárt* és szerkesztette számos kötetét. Mindenben ott volt az ő buzdító lelke, mint kezdő vagy közreműködő.

De az ő munkásságának főirányát is meghatározta e kor történelmi szelleme, a melyben Aranyval epikánk, Keményvel regényírásunk ismét a múltba ment vissza. történetírásunk nagy összefoglaló műveit alkotgatta s új anyaggyűjtéshez látott.

Legnemzetibb tudományunk megalakulására a nemzeti szerencsétlenség adott ösztönt, de az első mű létrejöttére sajátságos módon az elnyomó hatalom nyújtotta az alkalmat. A német kormánytól behozott tanrendszer, mivel a külföldi tantervekben az irodalomtörténet már előbb is középszkolai tárgy volt, nálunk is gymnasiumi tárggyá tette az irodalomtörténetet. E váratlanul kedvező fordulat megfelelő tankönyvet tett sürgősen szükségessé és Toldy hozzá is fogott egy tankönyv kidolgozásához. Az első két kötet, az «ó- és középkor» irodalma (a mohácsi vészig) 1851-ben jelent meg.

Ez a könyv a magyar irodalomtörténet alapvetése.

Nem az a mű ez, melyet Toldy az irodalom történetéről írni akart. Az ő terve az volt, hogy hosszas tanulmányainak gyümölcseit előbb egy, az egész irodalomtörténet anyagát bírálatilag földolgozó s kimerítő terjedelmes munkában adja

át a hazának és csak ennek nyomán dolgozza ki a nagy közönségnek szóló kézikönyvet, mely talán a köztanításnak is alapul szolgálhatna. De közbejött az abszolút kormánytól legkevésbé várt intézkedés, hogy a magyar irodalomtörténet a középiskolában elnyerte méltó helyét s így készült el Toldy könyve. A munkát ebből a szempontból kell tekinteni. Tankönyvnek készült, nem tudományos műnek, de a nagy anyag tudományos ismeretével és a fölkeresésnek minden részlethez tapadó érthető szeretetével. A könyv valami közép lett tankönyv és tudós munka közt; amannak túlságos bő, mint tudományos műnek tárgyalási módja iskolás modorú és rövid, a tudományos megokolás, valamint a kritikai apparatus hiányzik a műből, az előadás is kevésbé művészi, mint inkább — nemesen — tanszerű. E hiányokat a szerző is hamar észrevette, s a művet az iskola számára ebben a terjedelemben tovább nem folytatta és nem fejezte be. Fájdalom, a nagy, tudományos irodalomtörténetet Toldy soha sem írhatta meg, azóta sem írta meg senki. De miután a bő és mégis csonka iskolai könyvnek pár kiadása elfogyott, Toldy végre kidolgozta iskolai könyvnek és 1865-ben közzétette az első kidolgozásnál jóval rövidebb alakban a magyar irodalom történetét egészen a forradalomig.

Már lecture gyanánt van írva és sokkal közvetlenebb hatású e könyvnek a testvére, szintén az 50-es évekből, *A magyar költészet története*. E mű az ő lelkes egyetemi előadásából keletkezett, a melyeket akkor a fővárosi társadalomból is sokan látogattak. Az előadás-sorozat megjelent a *Pesti Napló*ban, majd könyvben is. Szép könyv lett belőle. A tankönyvies földolgozás helyett itt az essay-szerű modor uralkodik; az előadás friss, szabad, jeles, a tárgyról az olvasónak egységesebb képet nyújt, költőink nagyobb részéről itt kapunk először történeti keretben összefoglalóbb méltatást. Toldynak e lelkes és sok tekintetben legjelesebb műve szintén félben maradt, de mégis eljut Kisfaludy Sándorig. A második rész tárgyalta volna a XIX. század költészetét.

E két mű akkor mindenekelőtt hazafias tett volt. Iskola és olvasóközönség útján olyan fogalmakat terjesztett nemzetünk szellemi életének régi idők óta folyó széles körre kiterjedő munkájáról és culturánknak egyrészt régiségéről, más-

részt állandó fejlődéséről, hogy bizalmat és reményt keltett nemzetünk jövője iránt is. Toldy bevitte a magyar iskolába a magyar irodalomtörténet lelkesítő erejét s a hazafias nevelésnek új eszközöket adott.

Azonban a mohácsi vészig terjedő szélesebb irodalomtörténet, továbbá a költészettörténet, végül az 1849-ig terjedő rövidebb tankönyv magokban foglalják egyúttal Toldy irodalomtörténeti rendszerét is, s mindjárt az első nemcsak hazafias tett volt, hanem egyúttal alapvető tudományos alkotás is, egy új tudománynak alapvetése nálunk. A három műből pedig összevéve meg lehet ismerni Toldy irodalomtörténeti conceptióját és módszerét. A tudományos nagy mű legfeljebb adatokban lett volna teljesebb, az indokolásban részletesebb és tartalmazta volna a tudományosan érdeklődők számára a kritikai készületet, de alapvonalában és fölfogásában alig ha lett volna más. Ezek alapján bizvást itéletet mondhatunk irodalomtörténetirői munkásságáról.

Toldy a magyar irodalomtörténetben szigorúan megalapítja a forrástanulmányt és az adatbirálatot és kötelezővé teszi az autopsziát. Ő minden könyvet és emléket, a miről szól, saját szemével látott s ebben olyan egyéni példával jár elől, mint egykor Horvát István, a ki egy kijelentése szerint 300 ezer oklevelet tanulmányozott át. Toldy szorgalmát a források fölkutatásában és fölhasználásában a Horvát Istvánéhoz lehet hasonlítani.

Toldy egyúttal megkísérli és elvégzi az anyag rendezését is; biztos kézzel construálja a magyar irodalomtörténet rendszerét és fölosztását.

Ezenfelül megkísérli megalkotni s egy nagy historiai tárgyalásban megvalósítani az irodalomtörténeti fölfogást is. Célját abban látja: szakadatlan folyamát föltüntetni a nyelvben és irodalomban működő nemzeti értelmiségnek. Ennek más fogalmazása az, hogy a magyar ész történetét akarja megírni. A magyar ész történetét, mint egy egységes substantia fejlődését, még pedig minden irányú működésében, nemcsak a költészet és a műpróza terén, hanem azzal együtt és annak háttéréül egyéb vonatkozásaiban is, az összes tudományokban és művészetekben.

Ez a conceptio tagadhatatlanul nagy, talán túlságosan is nagy szabású; a történeti életben mutatkozó népléleknek

egységes szellemű fölfogásán alapúl s az ú. n. pragmatikai fölfogáson. Gervinus is azzal az alapgondolattal alkotja meg a német költészet történetét, hogy azt, mint szakadatlan folyamatát tüntesse föl a nemzeti lélek nyilvánulásainak. Történetírásunk is ekkor jutott a hasonló álláspontra és ha Szalay László intézményeink mint nemzeti valónk termékének szakadatlan folytonosságát mutatta ki, Toldy egész szellemi életünkét akarta előtárni.

A módszer az alapfölfogásból ered. A tárgyalásnak az ő szavai szerint kapcsolatosnak és okfejtőnek kell lennie. Nem elszigetelt töredék-ismeretek nyújtása a föladat, hanem pragmatikai történetet kell adni, «mely az egyes tüneményeket az irodalmat határozó valamennyi tényezőkkel összefüggésben mutassa föl.»

Végül Toldy a földolgozásban is kezdeményező volt nálunk, t. i. a compositióban, az egyes vonásoknak összefüggő képpé egyesítésében, az előadásban, szóval az irodalomtörténetírásnak inkább művészi föladataiban: általán törekvése volt az irodalmi történetírás különböző nemeiben a művészi formára is példát adni.

Mindezek új eszmék voltak nálunk az irodalomtörténet terén s Toldy munkássága mind e tekintetben úttörő. Azonban egészben véve jelesebb gyűjtő és kutató, mint földolgozó, s a tudományos oldal erősebb benne, mint a művészi. A gyakorlati kivitelben, illetőleg a földolgozásban mutatkoznak egyes hiányok, melyek elkerülhetetlenek olyankor, ha ilyen rengeteg anyaggal az egész elbánás egy ember vállaira nehezedik a gyűjtéstől, az adatkritikától, az előmunkálatoktól kezdve az egésznek művészi megalkotásáig és megírásáig. A megvalósítás nem áll arányban a jeles conceptióval és a módszer alapelvei nem érvényesülnek eléggé a kivitelben.

Maga a «folytonosság» gyakran inkább külső nála, mint szerves. A «pragmatikai tárgyalás» érdekében minden korszak ismertetésében sorban vázolja legelőbb az országos állapotokat, azután a vallási és műveltségi állapotokat a képzőművészetekével együtt, majd a tudományos viszonyokat az iskolázással és a hazai idegen nyelvű (deák) irodalommal együtt, ismét külön szakaszban a magyar nyelv külső történetét, majd a népköltészetet s ezek után tér át az illető kor nemzeti irodalmára és a nyelv külső történetére; jelszava egy bírálója szerint

«minden irányú fölfogás.» De mindezek az oldalai nemzeti életünknek inkább egymás mellett vannak föltüntetve, semmint szoros egymásra hatásukban, kölcsönös föltételezettségökben; a merev elkülönzés miatt nem igen áll elő milieu-rajz. Ő kezdi ugyan nálunk a politikai történet hatását az irodalomra föltüntetni, de a politikai eszmék fejlődését és irodalmunkra hatását nem rajzolja elég behatóan és megvilágítólag. A mellett a roppant széles alap megosztja figyelmét, minden irodalmi ténynyel foglalkozni akarván, sokszor a jelentéktelebbeknél hosszabban elidőzik, s a jellemző és nevezetes irodalmi alkotások tárgyalása nem arányos. Nagy érdeme az értékelésben a történeti álláspont követelése. De olykor némi elfogultságot maga is éreztet. Nemzeti elfogultságában — oly szívesen megbocsátjuk neki — nem kíséri egyenlő figyelemmel az idegen irodalmak hatását a mienkre, pedig a nemzetközi solidaritás föltüntetését a pragmatikai szempont is megkívánta volna. Elvi, sőt majdnem személyes elfogultsága Kazinczy, Kisfaludy Károly iránt és az Aurora kör jelesei iránt hanyatlásnak láttatta vele újabb irodalmunk emelkedését. Előadásának nemes komolysága és lendülete mellett némi nehézkessége és Kazinczy, Kölcsey prózájára emlékeztető modora csakhamar mintegy elmaradni látszott a magyar prózai előadás újabb fejlődésétől. De e fogyatkozások oly érthetők s oly múló hatásúak voltak az ő nagy és maradandó hatásával szemben. A philosophiai fölfogás erősebb érvényesülésének hiányával szemben nem nagy előny-e, hogy Toldy megmaradt a tények terén s nem ragadtatta magát metaphysikai vagy történetphilosophiai speculatiók terére. A többi hiányból sem háramlott kár irodalomtörténetünkre. Petőfi és Arany korának æsthetikai igazolását már az ötvenes évek kritikája elvégezte. A történeti előadást azóta kifejlesztették s az irodalomtörténeti módszert épen úgy tökéletesítették már Toldy életében is mások, mint a földolgozás művészetét. Mindez nem az alap, az alapokat ő megadta olyan kiterjedésben, hogy a fölépítésre egész korszak munkája szükséges, a tárgy iránti lelkesedésével, szeretetével, a részletek föltárásában is nyilatkozó bűvárszellemével sokakban kedvet gerjesztett. Ő két tekintetben alapítója irodalomtörténetünknek: saját munkáival és serkentő hatásával.

Lehet, hogy a magyar irodalomnak más irodalmaktól

elkülönzésében és az epigon-korszak elméletében nemcsak személyes elfogultsága ismerhető föl, hanem Gervinus hatása is, a kihez tehetségök és előkészültségök, temperamentumuk és becsvágyaik minden különbsége mellett is némi analogiákat mutat. Gervinus is egy politikai szélesend alatt szellemi multjára emlékeztette nemzetét, az is az egységes nemzeti lélek fejlődését ábrázolja, az is kelleténél jobban elszigeteli a költészet fejlődését más népektől s a német költészet aranykorát az is egy elmúlt korba helyezi. Ez utóbbi meggyőződés Gervinusnál abból a fölfogásból folyt, hogy a német közlélek költői irányban tovább nem fejlődhetik, Goethével és Schillerrel elérte a lehetőség határát s most már az értelmi és akarati tevékenység fokozatába jutott el és a nemzet előtt a tudomány és a tettek mezeje nyílt meg, arra kell lépnie. Toldy e térre nem követte Gervinust, nem akarta elhallgattatni a magyar költészetet, bár működtette a magyar tudományt. Hiszen a Kisfaludy-Társaságot is éppen a szépirodalom ápolására szervezte. A tettek kockázatos mezejéről pedig éppen el akarta vonni a nemzetet. Fölfogásának oka az, hogy ő a formai gond hanyatlását látta Vörösmarty után költészetünkben s e tünetből ítélve, az irodalom fejlődésének vonalát afféle görbének képzelte, a minőnek a német költészetet mutatták föl, a tetőponton Goethével és Schillerrel. De utolsó éveiben újra átolvasván Vörösmarty utáni jelesebb költőinket, megváltoztatta meggyőződését s az újabb kor költészetét nem tekintette már epigoni jelleműnek, hanem «még mindig levésben levő»-nek, mely biztos úton halad a nemzeti és művészi tökéletesedés útján.

Nagy irodalomtörténetének megírása állandó czél gyanánt lebegett előtte. De mennyi hézag volt még a «folytonosság» szempontjából s hány részletkutatást kívánt végezni az «okfejtés» kedvéért! Egész sereg értekezést és monographiát nyertünk tőle az irodalom és nyelvtörténet köréből, melyek megannyi részletre derítettek világot. Hány életrajzot kellett kidolgoznia s hány író műveit kiadnia!

Maga kiadói munkássága is nagyszabású és úttörő. A *Nemzeti Könyvtár*nak az ötvenes években «új» folyamát indította meg, voltaképp a régibb magyar írók, mint Zrínyi, Eszterházy Miklós, Liszti munkáiból. Majd az ötvenes évek végén megindított *Remekírók* sorozatában a legtöbb író t ő

adta ki. Egyáltalán 1830-tól, Kisfaludy Károly munkáinak közrebocsátásától kezdve az ő haláláig, 45 éven át a legtöbb elhunyt jeles magyar költőt és prózairót az ő kezéből vette a közönség, s a mint Gyulai megjegyzi, e tekintetben egymaga teljesítette egész korszak feladatát. Az írókon kívül sok régi irodalomtörténeti és nyelvemléket kiadott, legendákat, passiókat, a régi magyar nyelvészek gyűjteményét s több chrestomathiát, irodalomtörténeti olvasókönyvet szerkesztett: a költészet kézikönyvét magyar az ötvenes években már két nagy kötetben, melyet élte végén némi kibővítéssel öt kisebb kötetbe alakított át. A kiadásokból általa kiküszöbölni törekszik az önkényt, mely Döbrenteiék és Helmezczyék korában annyira divott s az írók rendszeres kritikai kiadását ő kezdi meg.

Nagy terjedelmű ága munkásságának az életrajzírás is. Az ő életrajzain alapulnak általán a jelesebb írókról való ismereteink, valamint ezeken alapszik újabb életrajzírásunk. Kiadásait, illetőleg kézikönyvében mutatványait életrajzokkal vezeti be, melyek föltétlen lelkiismeretességgel és lehető szabotossággal, az ő adatszerű józanságával készültek. Nagy kegyelettel gyűjtött össze az írókra nézve minden adatot s értékesítette vagy a főszövegben, vagy az ő igen gyakori jegyzeteiben. Néhány nagy életrajz, mint a Csokonaié, Szenczi Molnár Alberté, Eszterházy Miklós nádoré igazi monographiák. Az ötvenes években kezdte megírni egyik legkedvesebb témáját is, a *Kazinczy és kora* cz. monographiában. Sehol sem művészebb, elevenebb compositio és hang tekintetében, mint e Lewes mintájára kezdett művében. Egyes fejezetei igazi költői szívvel vannak megírva, kissé archaistikus előadásán áttör az érzés igazsága és hőse iránti lelkesedése, kinek fejlődését és sorsának drámai fordulatait érdekesen beszéli el. E töredék módszer tekintetében is jeles, mert itt sikerül Toldynak legjobban a korrajzot összeolvasztani a személyes történettel.

De alig van az irodalomtörténetírásnak oly ága, melyet ne művelt volna. Nagy kedvvel művelte különösen az irodalmi beszédet is sokféle változatában, az elnöki megnyitók, ünnepi, bevezető, gyász- és emlékbeszédek formájában. Emlékbeszédeit azzal a becsvágygyal dolgozta ki, hogy e műfajban jeles példákat állítson föl; valóban az emlékbeszéd komoly méltóságát a nagyobb szónoklatok szünetközeiben is

főntartotta, s beszédei épen úgy emlékei igaz kegyeletének és nemzetiségért, művelődésért való buzgóságának, mint részben források is. Kegyeletét kiterjeszti a legkisebbektől a legnagyobbakig, személyes ellenfeleinek is megadja a koszorút. S nem csak beszédeiben tanúsít kegyeletet. A hol egy író vagy családján segíteni kell, a hol egy író emlékezetét meg kell tisztelni, ott ő jelen van. Az ő javaslatára lép közbe az Akadémia a katonai kormánynál az elfogott Czuczor érdekében s az abszolút korszak vége felé ő indítványozza Kazinczy Ferencz születésének százados megünneplését, első alkalmat adván ezzel e szomorú korszakban a nemzeti érzés országos megnyilatkozására.

S megérte hitének, lelkesedésének foganatát, a tranquilla potestas eredményeit. Megérte sok kezdő vagy részvevő munkájának sikerét, az Akadémia új palotájának fölépültét, a Kisfaludy-Társaság föltámasztását, alkotmányos életünk helyreállításával együtt, a tudományos munkásság nevezetes föllendülését, új organumok, új társulatok keletkezését, a régiek újabb virágzását, az irodalomtörténet terén az ő kezdeményének tovább építését, az anyaggyűjtés és kritika folytatását, a módszer és forma tökéletesedését, az irodalomtörténeti fölfogás terjedését és fejlődését, egy új nemzedéket, melynek körében maga is, az irodalomtörténetírás atyja, tisztelettől környezve, vidám kedvvel munkálkodott.

Még utolsó éveiben is szenvedélyes harcra kelt, hogy megvédelmezze a nyelvújítást az «új magyar orthologia» ellen. És nem szünt meg teljesíteni hazafias küldetését politikai történetünk legújabb korszakában sem. Közvetlenül a kiegyezés után, 1868-ban tartott nevezetes akadémiai beszédében arra emlékeztette a nemzetet, hogy a külső veszélyek szüntével se hanyagolja el nemzetiségét, mert a múltak tanúsága szerint épen a békés korokban szoktunk leginkább elnemzetietlenedni; tudósainkat pedig fölhívta, hogy egyetemes érdekű nagy munkáikat is magyarul írják, ne a világnyelvek valamelyikén, mert a kisebb nemzetek tudósai is saját nemzetök nyelvén szolgálhatják legcélszerűbben részint nemzetök, részint — ez által — az emberiség culturájának érdekeit. E tiltakozás a tudományos kosmopolitismus vagy inkább nemzetietlenség ellen nem hangozhatott volna el illetékesebb ajakról, de alkalmasabb időben sem.

Ilyen lélekkel töltötte be hivatását mindvégig «a vidám ifjú öreg.» Lelkesedését és vidámságát csak táplálhatták valóra vált eszményei, az eredmények távlatából egyre szentebb fényben föltűnő régi emlékei, élete becsének nagy érzése és tervei, melyek elég lettek volna egy ifjú életterveinek. Öreg korában is ifjú lelkesedés és tettvágy töltötte el, csak érdemekben és években öregbedett, de szívben ifjú maradt. S midőn néhány évvel félszázados örömmünnepe után, 1875 december 10-én hetven éves korában is váratlanul, iróasztala mellől elragadta a halál, a tervben levő vagy megkezdett művek egész csoportja maradt utána, mint egy élte derekán elhunyt művész műtermében. Még mindig nem írta meg nagy irodalomtörténetét, nem a költészettörténetet, nem a Kazinczy-monographiát, e kedves és remeknek szánt művét, csak épen megkezdte Révai életrajzát, nem bocsáthatta közre 12 kötetre tervezett *Corpus Poëtarumát*, se történeti nyelvtanát, se Magyarország irodalmi történetét az új korban, melyet 3 kötetre tervezett, irodalomtörténeti fölfogásának azzal a nevezetes módosulásával, hogy egyetemes irodalmunk újkora nem a reformatióval kezdődik, hanem Mátyás korának renaissance-ával. Hogy ne lett volna fiatal, a kinek ennyi terve van! S nem készíthette el emlékiratait, az ő korának történetét, mely a Kazinczy korával együtt épen egy kerek századot tett volna ki, a leggazdagabbat irodalmunk egész történetében, ezt ő nagyrészt személyes értesülés, illetőleg tudomás alapján írhatta volna meg s e személyes emlékek mind ott rajongtak agyában és mind sirba szálltak vele.

De, tisztelt közönség, a siron innen annyi maradt utána, hogy nem szabad fájlalnunk azt, a mit magával vitt.

Toldy Ferencz nemcsak sokat, hanem nagyot is tett. A magyar culturtörekvéseknek egyik legkiválóbb bajnoka volt. Ha nemzeti létünk fölépítőit akarjuk nevezni a XIX. században, az ő nevét nem fogjuk mellőzni. Ő a nagyszabású nemzetépítők egyike volt. Résztvett a század mindkét felének nagy nemzetépítő munkájában, a század első felében mint irodalmi és culturalis agitator, a második felében, hova az első félszázadból kevés társa követte, mint tudós, mind a két nagy korszakban szervező és közlető szerepben.

Két irányban közlet és szervez: egyfelől európai szellemű intézményeket hoz létre és működtet, másfelől megőrökíti

nemzeti szellemünk életnyilvánulásait; áthozza a külföld culturélet formáit és szerveit, másfelől elhozza saját multunk eszmei tartalmát a jelenbe, hogy azt megtermékenyítse. Képviseletileg az irodalmi eszme folytonosságát és nemzeti fontosságának lelkesítő érzetét saját korában, Kazinczytól a ma élő vezérekig, s viszont a múlt századokba folytatólag visszavitte a magyar nemzet szellemi tevékenységének tudatát s ezzel erősebben megalapozta nemzeti öntudatunkat és érzésünket. Ő az eszméletesség szerve volt irodalmunkban, nem a kritikáé elsősorban, hanem a folytonossági és a történeti eszméletességé. Az irodalom öntudatát képviselte; hisz mi az öntudat egyéb, mint érzésünk azonosságának nyilvántartása tudatállapotaink sorozatában s készség ezt a multtal való azonosságunkat a jövőben is fentartani. Képviseletileg ezt tüzzel, hittel, fáradhatatlanul és céljától visszavetve is mindenkor csüggedetlenül, hevítő példával.

Harmincz év óta nyugszik a kerepesi temető kriptájában a budai kis ház szülőtte. Immár új század virradt föl, új föladatak várnak reánk, új horizontok tárulnak fel előttünk. De életének nagy erkölcsi hatása bele van edződve irodalmunkba, intézményeinkbe, e Társaságba s a tűz, mely őt hevítette, átsugárzik hozzánk is.

Te sokat fáradt, de el nem fáradt bajnok, pihenj munkád után nyugodtan. 'Mértöbb napi munkát nem végzett nálad senki sem. 'Szőjed tovább honfiálmaidat, hisz senkinek annyi szép álma be nem teljesült, mint neked; teljesedjék be a többi is. Ne háborítsa álmodat, ha a kutató munka, melyet te indítottál meg, olykor a te alakodat is érinti, a te emlékednek nem esik attól csorbulása. Nem egy kortársad nagyobb szerű műveket alkotott, de hány kortársadat te juttattad szóhoz s hány elődöt te támasztottál fel hamvaiból. Hány elfeledett ének, érzés és eszme te általad elevenült meg újra. Te századok dalosainak symphoniáját szólaltattad meg. Ki mondott ennél szebb dalt? És ne háborítsa álmaidat, a mit mi látni vélünk ebben az új világban, hogy a nemzet nagy épülete, melyet ti kis kezdetből oly magasra emeltetek, nagy omlása után újra fölraktatok s melyet te késő korodban is minden európai rázkódás idején külső veszélytől féltve féltettél: most belülről kezd decomponálódni; hogy mielőtt a nemzeti élet egészen szerveződött volna, mielőtt a nemzeti

eszme és összetartozás érzete az egész nemzetet áthatotta volna, épen az alapot tevő rétegben mutatkozzanak a nemzeti élet oszlásának jelei.

De félre a keserőséggel e pillanatban! Kishitőségnek nincs helye a te emléked előtt. Minő törpék lennénk, mi a te nagyságod bírálói, a te nagyságod előtt, ha kétségnek engednők át magunkat! Kell-e egy pillanatra is kétségeskednünk a nemzeti eszme további diadalában, melynek épen te is nemcsak egyik hőse, hanem egyik hódítása is voltál. Nem örököltük-e a szellemi erőknek sokkal nagyobb tömegét tőletek, mint ti egykor elődeitektől? S nem él-e a ti példátok, a te példád, mely nem csüggedni tanít, hanem hinni, nem panaszkodni, hanem tenni, tenni fáradhatatlanul s a nemzeti műveltség által nemzeti lelket teremteni s az által a nemzet minden fiát a nemzet egyetemébe kapcsolni? E földön a műveltség magyarság. Csak folytatnunk kell műveteket. Alapítanunk kell a magyarnak a magyar lélek kiművelése által új, szebb századot. Akkor lesz virág újabb száz év múlva is nemcsak a kertekben, hanem a honfi szivekben is. És lesz koszorú számodra is!

NÉGYESY LÁSZLÓ.

GRÓF DESSEWFFY AURÉL.

Második és utolsó közlemény.*)

Dessewffy Aurél politikai rendszere.

Magyarország jogi helyzetének tényleges helyzetével való ellentéte a XIX. század elejen óriás volt. Közjogunk értelmében: egységes, önálló nemzet, melynek nincsenek heterogen részei s mely maga sem része semmi más államnak; nulli alteri regno obnoxium. A valóságban: nemzetiségek által szétagolt országunktól a határőrvidék elszakítva s katonai szervezet alatt, Erdély különválva s a hatalom megsosztva nemzetek szerint, a Királyföld pedig önálló, nemzetiségi szervezet. Ilyen volt a nemzeti egység képe s a nemzeti önállósága nem sokkal különb.

A magyar helytartótanács csak közvetítő hivatala a bécsi állam-ministeriumnak s a magyar kamara a bécsi kamarának.

A só- és vámjövendelmek és a pénz kibocsajtás fölött semmi ellenőrző eszközünk.

Valójában tekintve a dolgot, azt kell mondanunk, hogy a magyarállam nem létezett. A magyar *nemzet* megvolt, a magyar nemzeti szellem hatalmasan nyilatkozott; de *állam* nem volt sehol.

Ez adja meg ezeknek a küzdelmeknek s későbbi politikai harcainknak is sajátos jellegét. Volt birodalom és voltak vármegyék, volt összmonarchia és volt megyei autonomia, de nem volt *állam*-hatalom, sőt még a nemzeti küzde-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 347. számában.

lem sem a magyar állam-hatalomnak reconstruálását tűzte ki céljául.

Mint hogy ugyanis nemzeti függetlenségünk az idők folytán tényleg elsatnyult, tetemesen megszorított, az állam-hatalom reconstruációjánál a tiszta közjogi szempontokat, — melyeknek ábrándjai e megcsonkításokról mit sem tudnak, — el kellett volna e teni s tekintetbe kellett volna venni azokat a korlátozásokat, melyeknek figyelembe vételét az erőviszonyokban idők folytán beállott változások nélkülözhetlenné tették.

A magyar ellenzék azonban ezt nem akarta s így a nemzeti eszme híveinek célja a megye erősítése volt.

Dessewffy Aurél politikájának célja ezzel szemben a magyar állam-hatalom reconstruálása volt, — természetesen az erőviszonyok által szigorúan megszabott határok között.

A viszonyok különleges alakulása ekként a nemzeti irányt és a magyar állam-hatalmat reconstruáló irányt — melyeknek végcéljok elvégre ugyanaz — egymással erős ellentétbe hozta. Dessewffyt a megyével hozván ellentétbe, kényszerítette az ebben nyilatkozó nemzeti irány ellen is küzdeni; Kossuthékat pedig a birodalommal hozván összeütközésbe, kényszerítette az erre támaszkodó magyar állam-alkotó irány ellen is harcolni. Míg tehát másutt az állam-hatalom a nemzeti szellem organisatiója s e kettő harmoniája teljes nálunk a nemzeti *szellem* és a nemzeti *állam* úttörői egymással szemben állanak.

A magyar állam-hatalom reconstruációja tehát az a föladat, melyet Dessewffy politikájának célul tűzött. A végrehajtó hatalmat a magyar kancellár kezébe adni s annak a bécsi kormány és a vármegyék akaratával szemben önállóságot biztosítani, ez volt az egyik föladat. A másik a törvényhozásnak függetlenné, elemeinek szilárddá tétele.

A törvényhozásban ugyanis szintén e kettős tendentia tusakodott (a vármegyei és a birodalmi irány pártszempontjai) s mindkettő célja — független elemek teremtése helyett — a meglévő elemeknek pártirányuk számára való megnyerése volt.

Már a városi kérdésben is figyelmeztetni kénytelen Dessewffy, hogy ennek rendezését a kormány és a rendek ne a szavazatok megnyerésének szempontjából, hanem a városok politikai súlyának szempontjából nézzék.

A főrendiház «öt-forintos» mágnásai tisztán arra valók, hogy a főrendiházat a bécsi kormány eszközévé tegyék; míg a vármegyék bocskoros nemessége — a megye statuaris jogának kiterjesztésével — ismét kizárólag a megye hatalmába akarja keríteni a törvényhozást.

A birodalmi és vármegyei érdekek e tusájában mindkét iránynyal szemben Dessewffy a magyar állam-hatalom híve. A főrendiházat nem akarja a kormány eszközévé tenni s annak önállóságát oly alapokra kívánja helyezni, melyeknek liberalitását újabb ide vágó törvényeinknek elérni nem sikerült. A főrendiházban az aristocrazia választottait kívánja látni s annak jellegéből kizárni minden guvernementalis és minden plutokratikus vonást. A törvényhozás önállóságát, elemeinek szilárdságát annál inkább óhajtja ily módon megővni, mert a most ultraconservatív regalisták viharos időben ultraradicalisok lehetnek. — a stabilitas és józan haladásnak mindkét esetben ellenségei.

Sajátságos világot vetnek az akkori Magyarországra e körülmények. Az elvek és a valóság között talán soha sem volt ekkora örvény. Közjogunk szerint önálló ország, valójában elnyomott provincia; közjogunk szerint törvényhozásunk jellege aristokratikus függetlenség, valójában pedig részben oly elemekből áll, melyek az aristocrazia s a függetlenség követelményeitől egyformán távol állanak. Az ötforintos mágnások és a bocskoros nemések az aristocrazia előítéleteivel a democratia tudatlanságát egyesítik s mindkét pártirányban fölhasználhatók. Míg a felsőház ez elemeitől Dessewffy még csak félt, hogy az ultraradicalismusnak válnak idővel épen oly vak eszközeivé; a bocskoros nemesség ez utat tényleg megtette.

A birodalmi kormány volt első fölhasználójok az alkotmányos æra elején s nemsokára szemben találta őket magával, hogy a negyvenes évek elején ismét zászlaja alá gyűjtse őket, a negyvenes évek végén pedig ismét bennök találja legerősebb ellenségeit. Dessewffy észrevette ez elvnek ingadozásait s arra nem épített, mint az ó conservativek és Kossuth. Ismernünk kell ez osztály egész irányát, mert pártküzdelseinkbe lényegesen befolyt; mert okává vált egy hibás irány elharpódzásának s mert hatalmának ismerete egyedül képes csak megmagyarázni a forradalmi jelszavaknak — különben ért-

hetetlen — varázsát egy alapján aristokratikus gondolkozású ország történetében.

A birodalmi kormánytól 1825-ben fölhasznált bocskoros nemesség egy része a — jobbágy telken lakó nemes megadóztatásával a pórnéppel egy rangba helyzetetett s így csakhamar elveszítette érdekét a rá nézve már károsná úgy sem válható — küzdelem ellenében. Nem volt többé ellensége a haladási mozgalomnak, sőt hívévé lett, a mint az neki a megyegyűléseken állandó befolyást, szereplést és népszerűséget biztosított. Az örökválság actualissá váló kérdésében / könnyen volt bőkezű a birtokos nemes rovására.

Kossuthék cultust csináltak ez osztály szereplésének színhelyéből, a vármegyéből s cultust csináltak Dessewffy halála után a conservatívek is. (Akkorra ugyanis ismét az adó ügye került napirendre s a bocskoros-nemes conservatív volt megint. A vagyontalannak nemesi előítéleteit, a vagyonnal bírónak anyagi érdekeit ez már súlyosan érintette s a haladás ellen mindet harczba vitte.)

Ezért volt hajlandó még Kossuth is mérsékletre az adóügyben s ezért volt kénytelen közjogi irányba vinni a harczot, hogy ismét megnyerje ez elemeket. A védegyelet s az Ausztria elleni izgatás szükségképeni következménye azon félelemnek, hogy a haladási mozgalmat ez elem cserben hagyja s Széchenyi mérsékelt reform-iránya ül végkép diadalt. (A conservatívek azonban épen úgy csalódtak a bocskoros nemességben s megye-cultusokban, mert az adó ügyéért hozzáfordult elemek — Ausztria ellen fölszított gyűlöletből — az adókérdés megbukása után ismét odahagyták őket.)

A Kossuthtól megnyert bocskoros nemességet azonban az administratori rendszer — erős szervezettséggel — ismét ellene fordította. Wesselényi ez időből fönmaradt leveléből már az ellenzék végpusztulása iránti félelem nyilatkozik. Az administratori rendszer végleg lezáfolta a megye cultust és sikere Kossuthot átkergette a parlamentarismus hívei közé. Nem az 1848-iki európai forradalom mindent megváltoztató eseményeinek befolyása alatt, hanem — az előtt már — történt e fordulat. Bebizonyult, hogy ez energikus kormánynak a vármegye épen oly jó eszköz, mint egy energikus ellenzéknek s egyiknek, mint másoknak egyaránt megnyerhetők annak demokratikus elemei.

Az események oly erős ítéletet mondtak a megye cultus fölött, mely előtt maga Kossuth is meghajolt. A megyéért rajongó conservatívek azonban e támogatásért szintén megszenvedtek. Midőn a kormány a haladás útjára lépett; midőn az adó kérdése volt a haladási kérdések legelseje: hiba volt arra az elemre támaszkodni, mely az adónak ellensége. Hiba volt oly rendszer, mely támaszul ez elemekre szorult.

Midőn a közadózás kérdésének mérsékelt megoldásával szemben — mely a bocskoros nemes előtt népszerűtlen volt — Kossuth előre láthatólag a kényszerű megváltás elvének — a jobbágy-telken lakó bocskoros nemes előtt rokonszenves — proclamálásával keresett népszerűséget: hiba volt oly rendszert követni, mely — támogatóitól való félelmében — kénytelen volt reform-terveit titkolni s ekként a haladási mozgalom mérsékelt elemeinek támogatását elveszíteni. Hiába volt Széchenyi minden támogatása, ha a conservatív program a haladási kérdésekben nem nyilatkozott.

Ekképen csaldott mindkét rész (Kossuth s a conservatívek) s ekképen hatott vissza haladásunkra e demagog aristocratia két irányban is. Kossuthot a negyvenes évek elején — az adó-ügy bukásakor — mindinkább közjogi térre kényszerítette s az örökváltság kérdésében túlzásra; a negyvenes évek végén pedig — az administratori rendszer sikere után — a parlamentarismus hívei közé vitte. A conservatív pártot viszont megfosztotta a mérsékelt reform-párt — lehetségesnek látszó — támogatásától s erőszakos rendszabályokra kényszerítette.

Az ez által szült országos keserőség alkalmas tér lett később azon mozgalom számára, melynek formája a parlamentarismusért, lényege a közjogi separatióért való küzdelem volt.

Ez irány kifejlésének s érvényesülésének lehetősége ily szorosan tartozik össze a bocskoros nemesség megyei szereplésével.

Dessewffy Aurél kezdettől ellene volt a megyei cultusnak s a bocskoros nemesség törvényhozási befolyását az utasítási rendszer föntartásával akarta megszorítani, a vármegyékét pedig a statuarius jog határainak szigorú megtartásával. Az utasítási rendszer ismét a bizottság kezébe adta volna azt a törvényhozási befolyást, melyet így nem gyakorolhatott volna,

továbbá az a tömeg, mely csak egy-egy hevesebb ütközetre volt becsődíthető, állandóan azonban az ügyek menetét nem irányíthatta. Míg ekkép Dessewffy az aristokratikus befolyást akarta megszilárdítani; a megyék hatásköri túlkapásai ellen az országos törvényhozás jogait védelmezte meg. Ennek a — reformtervei szempontjából is ellenséges — elemnek ellensúlyozásával is a magyar központi államhatalom roconstruálását szolgálta.

A mint ki akarta vonni a főrendiházat a kormánynak és regalistáinak, a rendek tábláját pedig a megye és alsó nemességének befolyása alól, úgy akarta — a kormányzat terén is az irányt megvalósítva — a magyar kormány a vármegyék és a birodalmi kormány akaratától függetlenné tenni. A törvényhozás terén aristokratikus tendenciájának célja is a független elemek megszilárdítása, mert e nélkül nincs állandó országos akarat s nincs független törvényhozás. A kormányzás terén ugyanez az önállósági törekvés vezeti. Nem lehet azt állítani, hogy ez irányban a bécsi kormánnyal szemben ne lett volna elég határozott. Az a kormányzási terv, melyet 1839-ben benyújtott, azt kívánja a birodalmi kormánytól, hogy lépjen a reformok terére, s magyar kormányt nevezzen ki, mely az országgyűlést megnyerni igyekezzék. Az első követelés teljesítése megváltoztatta a bécsi kormány régi rendszerét.

A Széchenyitől fölszított nemzeti mozgalom erejének elismerése ez, a magyar szempont mögött a birodalminak első háttérbe szorítása. Tényleges elválása ez a magyar politikának a birodalmitól, melylyel egy irányban — saját egyéniségében rejlő indokokból — többé már nem volt vezethető. A reform-irány elfogadása az ország akaratának elfogadása volt s a reformer magyar kormány kinevezésével a magyar függetlenségi elv és a parlamentarizmus elismerése. Ez a függetlenség és ez a parlamentarizmus akkori közjogunk- és erőviszonyainktól lényegesen korlátozva volt. A kormány függetlensége ugyanis akkori közjogunk alapján a cancellaria függetlenségét jelenthette csupán s Dessewffy iskolájának érdeme éppen az, hogy e közjogi formáknak tartalmat adott. A parlamentarizmus elv is csak abban a keretben volt megvalósítható, a melyben az ország tényleges önállósága mozgott.

Természetes az is, hogy az erőviszonyok miatt a parlamentarizmus elvi diadalának így kizárólag csak a reform-irány érvényesülésében kellett nyilatkoznia. Ezért kellett Apponyiék-nak kormányra jutni, a kik e reform-irányt azok nélkül a közjogi tendenciák nélkül képviselték, melyek a birodalom érdekeibe ütköztek. E közjogi kérdésekben Magyarország nem volt önálló s így parlamentarizmus sem lehetett.

De azon keretek és viszonyok között; (egyrészt a magyar államhatalom akkori szervezete; másrészt a magyar nemzet és az összbirodalom erejének akkori aránya mellett) Apponyi cancellársága a független és nemzeti kormány ideájának lehető legteljesebb megvalósulása volt.

Ennek a kormánynak nemcsak vezetői voltak parlamenti férfiak, hanem parlamenti pártot is képviseltek, mely diadalmaskodott a burocracia fölött, s parlamentarizmus volt maga az az elv is, hogy egy törvényhozási irány a kormányra jutott. Nemzeti is nemcsak az által volt e kormány, hogy vezetői magyarok voltak, hanem azon — a nemzeti akaratban gyökerező — politikai elv miatt, melynek erejével a birodalmi politika irányától el tudták választani a magyar politika irányát. Ennek a rendszernek megteremtője Dessewffy Aurél-lehetetlen nem látnunk az erős következetességet, melylyel — a birodalom és a vármegye rovására — reconstruálni igyekszik a magyar állam-hatalmat.

Azért kívánja a regalisták és bocskoros nemesek befolyásának megtörését, hogy helyökbe független, szilárd törvényhozói elemek lépjenek, kik egyik résznek sem lesznek fölhasználható vak eszközeivé, hanem az állandóság és józan haladás hívei.

Azért akarta önállónak, szilárdnak e törvényhozást, hogy annak akaratát a kormánynak jövőre is mindig számba kelljen vennie. És azért akart befolyást a kormány részéről annak vezetésére — a mit minden parlamenti vezér akar — hogy a törvényhozási akarat is viszont mindig respectálja a birodalomhoz való viszonyunkat, mely önállóságunk hatáskörön kívül esik.

A kormánynak a magyar törvényhozás kebeléből való megalakítását nem átmeneti egyes intézkedésnek, hanem rendszernek kívánta tekinteni s ezért a kormány céljául a többségre való támaszkodást tüzte ki. Ez a parlamentarizmus

elvnek a törvényhozásban való keresztül-vitele. Ez volt Dessewffy Aurél célja.

Végrehajtása azonban az adminisztratori rendszer miatt teljesen elhibázott volt.

Ezek a tervek a mérsékelt reform-eszmék híveinek támogatására voltak alapítva, oly időben, midőn a közjogi ellentétek elsimultak s az izgatás szüksége Széchenyi s Deák egybehangzó nézete szerint megszűnt.

Időközben azonban a helyzet teljesen megváltozott. A reform-követeléseket Kossuth a túlságig erőltette, a közjogi ellentétek pedig előtérbe állítottak. Már nem volt többé remélhető, hogy a mozgalom vezetése a kormány kezébe jut s a mozgalom pártja a kormány támogatója lesz. Másrészt viszont a maradiak részéről sem remélhetett a kormány — ha reform-terveit keresztül viszi — őszinte segítséget.

A Kossuthtól előidézett izgatás ekkép, míg a reformkérdésekben a haladási párt egy részét túlzó követelésekre ragadta, másrészt a mérsékelt haladás pártján levő kormányt a haladás ellenes tényezőkhöz sodorta s így kényszerítette, hogy (azoknak támogatását véván igénybe), azoknak politikáját kövesse, épen a parlamentaris elv szoros követelménye alapján.

Mínthogy ugyanis közjogi szempontból a kormány conservatív, reform szempontból pedig liberalis alapon állott; szükségképen ahhoz a párthoz kellett csatlakoznia, melynek támogatását szükségessé tette az actualitas.

Ha Széchenyi terve szerint a reform-kérdések válnak actualisokká; a kormány a reform pártjára támaszkodik. Kossuth azonban a közjogi kérdést tette actualissá.

A közjogi kérdéseknek előtérbe állításával a kormánynak reform-hajlandósága háttérbe szorult; a reform-követelések túlszigázásával pedig az egyesült haladás lehetősége megszűnt.

Így károsodott meg a mérsékelt reform ügye két irányban is: híveinek egy része túlzó lett, a másik pedig conservatív.

A kormánynak — közjogi politikája megvédésére s a túlzó radicalismus ellen — azon elemekre kellett támaszkodnia, melyeknek iránya reform terveivel homlokegyenest ellenkezett.

De nemcsak a reform-mozgalom ereje az, a mi a változott viszonyoktól ekképen szenvedett.

Megkárosodott az első önálló kormány ereje is, mely a reform-mozgalmat így nem vihette diadalra s a mely ezek után a reform-mozgalom erejére sem támaszkodhatott. Elvi alapjával parlamentáris ereje is megtört.

És épen ekkor, támaszait veszve, kellett a kormánynak a rend-érdekeit megvédelmeznie. Midőn a megyék az ország, az ország pedig a birodalom cohesióját fenyegette megingatással; midőn a nemzetiségi nyugtalankodások és a democratia túlzásai izgatták föl a kedélyeket; a kormányra nehezedett a föladat: mind ezen mozgalomnak közepett erős támogatás nélkül vezetni az ország ügyeit. Az egyik pártot közjogi iránya tette ellenségévé, a másikat bizalmatlanná tették reform-tervei. Az egyik közjogi ellenszenvé mellett még reform-törekvéseit is csekélynek tartotta; a másik nemcsak ezeket sokallotta, de közjogi téren is rosszalta újításait.

Midőn a támogatók is — kikre Dessewffy még számíthatott, — most ellene fordultak, a Dessewffy idejében kitűzött föladat nehézségei lényegesen növekedtek.

A föladat elől azonban nem lehetett kitérni.

A helyzet nehézségeinek csak kikerülése és nem megoldása a közjogi parlamentaris elvek tisztaságához való theoretikus ragaszkodás, mely a tényleges helyzeten nem segít.

Az államhájó azonban megy tovább a maga útján s a nagy érdekek és erőtényezők működnek háboríthatlanul tovább. Meg nem változtatják azoknak erejét se a közjognak paragraphusai, se az állam-bölcsészet doctrinái. Megy a maga útján s a visszavonuló politikus ábrándjaival — érintetlen elveivel messze elmarad.

Azoknak, kik egy nemzet kormányzására hivatva vannak, e kérdésekkel meg kell küzdeni s tisztába jönni azzal, hogy a ki nem ismeri el a tényeket, az által még nem semmisítette meg, csak magára hagyta azoknak erejét. Kitért előlök; kitért a küzdelem elől.

Visszamaradni a tiszta elvek érintetlen álláspontján, épen oly népszerű, a mily egoista szerep. Nem törődni az államnak tovarohanó gépezetével; nem gondolni meg, hogy annak futása ezentúl merre visz; nem gondolni meg, hogy mit zúz

össze és hogy talán maga is összetörik: ez a tiszta elvek népszerű politikája.

Küzdeni a tények ereje ellen; küzdeni azok elismerése alapján — mert hiszen azokat el nem ismerni valójában nem lehet — ez a föladat mindig népszerűtlen marad s annak teljesítőire hárul a viszonyok súlyának minden odiuma.

Ilyen szempontokból kell az adminisztratori rendszer hibáit is megítélnünk: mint egy kényszerű helyzet szükségképeni követelményeit, melyeknek levonásával lehet egyedül csinálni realis politikát. A kormány emberei az adminisztratori rendszer erőszakos eszközeivel — parlamentaris keretek között — annak a birodalomnak erejét akarták velünk megéreztetni, melytől megszabadulnunk nem sikerült, mely nálunk erősebb volt s melylyel az összetűzés s általa a leveretés immár küszöbön állt. Éreztetni akarták a veszedelembé rohanni kész országgal ellenfelének erejét s épen ezáltal elkerülni a bukással járó összeütközés veszélyeit.

Egy forradalmat s egy belháborút akartak elkerülni s nem méltányos-e szokatlanul nagy föladat megoldását a megszokott szempontokból bírálni el.

Mert ez volt a cél s tagadhatatlan, hogy egy ideig — a rendszer minden hibái mellett is — sikerült. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy míg az európai forradalom ki nem tört s az ország sorsának irányítását magával nem sodorta, ez a kormány és vele Széchenyi — Kossuth ellen — lépésről lépésre diadalmaskodott.

Míg a Védegyelet — minden elnyomás nélkül, pusztán rossz számításai alapján — a Gyáralapító Társasággal együtt megbukott, a Tisza-szabályozás gazdaságilag és politikailag egyaránt fényes eredményeket mutat s az ellenzéki tiszai nemességet megnyeri. Míg a vukovár-fiumei vasút tervét maga az ellenzék ejti el, a Széchenyitől benyújtott kormánytervezet diadala teljes. Maga az adminisztratori rendszer által okozott leveretés is a vármegye híveit épen saját fegyverökkel sújtja s éveken át vitatott elveink hibásságát mutatja meg.

Az adminisztratori rendszer sikere a megyei cultus leg-erősebb kritikája.

Mielőtt tehát az európai forradalom kitört, Kossuth magát — a kormány és Széchenyi sikeres reform-tervei

által – egészen elszigetelve érzi s leveretése épen oly teljes, mint volt a Védegyelet bukása után.

Bármily nézetten legyünk tehát későbbi szereplésének jelentőségéről, sikerei e korszak küzdelmeinek megítélésénél nem befolyásolhatnak. Sem a sikernek, sem a dicsőségnek nincs visszaható ereje s az igazi kegyelet az igazsággal ellenkezésbe nem jöhet.

Ha azonban különbözök is szempontjaink e rendszer politikai megítélésénél, a történelmi igazság szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy míg az adminisztratori rendszer — a viszonyok kényszere miatt — többséget akart nyerni előbb s azután keresztülvinni a reformokat, Dessewffy épen ellenkezőleg a reformok keresztül vitelével akarta megszerezni a többséget.

E különbség igen lényeges s a kettő egymástól oly messze áll, mint a moralistól a materialis alap.

A morális alapon szerzett többség uralma már parlamentáris elv.

E részben tehát Dessewffy politikája épen oly liberalis, mint a főrendiház rendezésében — hol az összes aristocrátiát választott tagjaitól kívánta képviseltetni — és az alsó tábla rendezésében, — hol a városoknak kellő szavazati jogot követelt, — végre a megyei követek választásánál, hol minden községnek két egyén által való képviseltetését kívánta.

A régi feudális és dicasterialis rendszernek történelmi alapon, fokozatosan népképviselési és parlamentáris rendszerré való átváltozása mindezekben a cél, s ez irányt conservatívnek nevezni alig lehet.

Nem volt conservatív a vallási kérdésekben sem s a reversalisoknak épen oly erős ellensége, mint a rendek táblájának liberalis vezérei.

Közjogi fölfogáshoz is sokkal közelebb áll, mint ellenfeleiéhez, a mai liberalis párttól védett hatvanhetes politika s a megyék autonomiájának rendre bekövetkezett megszorításával is az ő politikája nyert igazolást.

Igaz ugyan, hogy nem akarta a censura eltörlését, de csupán akkori közjogi, nemzetiségi és különösen rendi viszonyainkra való tekintettel. Általában nem csak az különbözteti meg a conservativektől, hogy a haladási, vallási és parlamentáris kérdésekben teljesen liberalis alapon áll; hanem az is,

hogy még azon kérdésekben is, melyekben velök egyetért, szempontjai és indokai egészen modernnek. A mi régi conservatívjeink előtt bűn volt minden haladás s így a sajtó- és szólásszabadság is. Dessewffy ismeri ezeknek előnyeit s méltányolni tudja a viszonyokat is, melyeknek különbözősége miatt ugyanazon rendszabályoknak különböző eredményei lesznek. Egészen modern elv ez -- a relativitas elve -- mely Anglia politikájának alapja, de nálunk csak Széchenyi és Dessewffy gyakorolták.

Modern az a kiválóan politikai vonás is, mely a dolgot mindig az egész rendszerrel kapcsolatban vizsgálhatja vele s mindig azon szempontból, hogy mik lesznek annak következményei. Ezért ragaszkodik az utasítások conservatív elvéhez, mert attól az alsó nemesség befolyásának megtörését és -- a conservatívek számításainak ugyancsak ellenére -- a mérsékelt reform-irány diadalát reméli. Ezért van a rendek táblája ellen a politikai perek ügyében is, mert azokat nem jogászai szempontból, hanem következményei szempontjából tekinti s a túlzók mozgalma miatt a haladás ügyét veszélyben látja. Mennyire igazolva volt ez aggodalom, azt épen az administratori rendszer sorsa mutatja, mely eredetileg parlamentarismusként indulva -- amazok túlzásai miatt -- reactionarius irányba kényszerítettett, mely által reformiránya is egyelőre háttérbe szorult.

Tehát az utasítások és a szólásszabadság kérdésében is lászólag conservatív álláspontjának indoka: a haladási irány érdeke, melyet a tömegek s a féltelenségek részéről veszélyeztetve lát.

Híve volt a jobbagyság fölszabadításának is. Csakhogy a megváltást nem a *Pesti Hírlap* megváltási tervei szerint -- megváltási bankkal -- hanem a jobbagyság részleges önmegváltása alapján tervezte. Széchenyi és Wesselényi hasonló állásponton voltak.

A *Pesti Hírlap* tervétől a földbirtokost féltette s kimutatta a megváltási banktól egyszerre tömegesen kibocsátandó papírok szükségképeni elértéktelenedését.

Ez események tárgyalásának körén kívül ez a kényszer-megváltás elvének bírálata s eldöntése annak a kérdésnek, hogy a magyar birtokosság anyagi romlásának nem ép ez a rendszabály s nem épen az egyszerre tömegesen ki-

bocsátott úrbéri papirosok — Dessewffytól megjósolt — elértéktelenedése volt. Ennek következményei, a magyar birtokok tömeges idegen kézre jutása, a magyar középosztály politikai elernyedése s a vármegyei autonomia életképességének e miatt való elvesztése e kérdéssel szorosan összetartoznak. Addig is, míg egy elfogulatlanabb kor igazságot szolgáltatna Dessewffy aggodalmainak, jegyezzük meg, hogy a haladásnak e téren is barátja volt s hogy az általa megtámadott örökváltsági tervek sem Széchenyi, sem Deák, sem Wesselényi, hanem kizárólag a *Pesti Hírlap* tervei voltak, hogy tehát Dessewffy e kérdésekben nem állott szemben az ország közvéleményével s hogy ez időben az állami kényszer-megváltás elvét még maga a szélső párt sem proclamáta.

Hive volt minden haladásnak: az örökváltságnak, a nemesség megadóztatásának, az ősiség megváltoztatásának, a városi szavazatok igazságos megállapításának, a parasztság képviseltetésének s a főrendi tábla függetlenné tételének. Hive volt a haladási kérdések mindegyikének. És megalapítója — merész, radicalis tervezője — egy új kormány-rendszernek, melyben nemcsak a nemzeti, hanem a parlamentarizmus elv is Magyarországon először nyilatkozott. Hirdetője a haladásnak, nem a tapsoló tömeg üdvívalgása között, hanem hirdetője Európa legmaradibb kormányának minden újítástól irtózó előítéleteivel szemben.

Az igazságos történelem mindig úgy fogja őt említeni, mint a józan haladás buzgó hívét; minden ízében modern politikust.

Emlékezzünk meg végül erős fajszeretetről, melyet azon korszak szenvedélyes tusáiban is mindig elismertek ellenfelei s mely minden törekvésében megnyilatkozott.

Függetlenség és parlamentarizmus.

Miként Metternich idejében az általános európai reactio, úgy Kossuth alatt a forradalom európai ereje befolyásolta az ország politikáját. Ez utóbbi irány természetesen népszerű volt, mert tőle várták — eredményképen — az ország függetlenségét s e mellett észre sem vették, hogy ez az eszköz — idegen áramlatok befolyása — maga is ellenkezik a függet-

lenség azon eszméjével, mely minden irányítást magától az országtól és nem külső erőtől vár. A függés ezen — látszólag igen subtilis — elvének következménye igen brutalisan mutatkozott, midőn az európai forradalmat leverte az európai reactio s az a mozgalom, a mely fölemelt minket, ugyanaz rántott bukásában magával. Mi azonban — erre nem gondolva — segítettünk megdönteni Bécsben Metternichnek a történelmi traditiókat tisztelő conservativ kormányát s helyébe ültetni a radicalismus terv-gyártóit, kik, midőn szabadsági ábrándjaik leverettek, germanisáló ábrándjaikat törekedtek legalább megvalósítani s e téren a történelmi fejlődés és a viszonyok különbözősége iránt ugyanazt az érzéketlenséget hozták magokkal, mely democratikus ábrándjaikat jellemzi (Metternich herczegnek 1850-ben Schwarzenberghez intézett levele ezzel szemben a régi magyar alkotmány helyreállítása iránt az első föl szólás, mely azonban eredménytelen maradt).

Miként annak idején a megyei alsó nemességet, úgy vette 1848-ban politikája eszközéül Kossuth az európai mozgalom erejét s miként az administratori rendszer az alsó nemességgel, úgy verte most Bécs az európai reactióval támadásait vissza. Mindkét esetben kiszámíthatatlan elemekre támaszkodott Kossuth s ellenfelei saját fegyvereivel győzték le őt.

Dessewffy a józan haladás ügyét nem a megyei elemek s a megyék túlesapongásával hitte volt biztosíthatónak, hanem egy szilárd — minden oldalról független — törvényhozás megteremtésével. Épen így a nemzeti önállóságot sem hitte külpolitikai események által megvalósíthatónak, hanem mindezekről független, önálló belpolitikai actióval. A külső események ellenünk is fordulhatnak s az általuk megszerzett jogok megvédésére, — ha ez események elmúltak — amúgy sincs erőnk. A mi törvénykönyveink telve vannak írott jogokkal; azok számát szaporítani fölösleges. A mi történelmünk tele gyöngeségünkkel, ennek megváltoztatása a mi föladatunk. Külső befolyás pedig adhat jogot, de nem adhat állandó erőt s megszűnt a jog érvénye is, mihelyt megszűnt az azt kivívó külesemények ereje.

Nem a rendkívüli eszközök igénybevétele egy állam boldogulásának eszköze. Normalis, állandóan ható, hatalmunkban álló, eredményeiben kiszámítható rendes eszközök-

kel érni el rendkívüli eredményeket: ez a valódi államférfiúi föladat. Ha ez nem igaz, akkor a forradalmin kívül minden más korszak tespedő s a harc és nem a cultura a haladás egyetlen fegyvere.

A *törvényszerűség* kutatása s a törvényszerűségeen alapuló rendszeres actio a modern kor alapiránya. A természettudóstól nem a rendkívüli, csodás események előidézését kívánjuk, hanem épen a rendes, állandóan ható erők törvényszerűségének ismeretét, melyen a technika minden csodája alapul. Nem kuruzslást kívánunk, hanem tudományt.

Az írótól sem kívánjuk többé a megoldások rendkívüliségét, a deus ex machinát, hanem a pszichologiai törvényszerűség ismeretét és annak szükségképeni következményeit.

Minden nemzet politikájának megvan a maga törvényszerűsége, viszonyaink szükségképeni consequentiája, a maga egyénisége és ereje. Miként az egyéniséget, úgy az államot sem változtatja meg egy pillanat alatt semmi külső befolyás.

A küleseményeket azonban nemcsak hogy nem irányíthatjuk — s így könnyen ellenünk fordulhatnak azok — de nem is indíthatjuk meg — s így azokra nem is számíthatunk.

És valóban, épen itt mutatkozik a Kossuth-féle irány legfőbb gyöngesége. A míg az európai forradalom ki nem üt, addig Kossuthnak a nemzeti függetlenség kivívására *nincs egyetlen egy eszköze*. Vannak reformtervei, közjogi sérelmei, közgazdasági — sikertelen — kísérletei; de nemzeti, függetlenségi politikája nincs. És ha elmarad e nagy európai crisis — melyet előre tudni nem lehetett — hol lenne ma a függetlenség, a nemzeti önállóság?

Szükséges ezeket tekintetbe venni azokkal szemben, kik Dessewffyék ily irányú, kisebb méretű törekvéseit kicsinyelik. E törekvések akkor kezdődtek, mikor függetlenségi politikának nyoma sem volt s európai crisisre semmi remény. Dessewffynek már akkor volt függetlenségi politikája, mikor Kossuthnak még csak reformpolitikája volt.

Nem lehet tehát azt a politikát nemzetietlennek mondani, a mely önállóságunk felé az első lépést akkor tette, midőn még tanácstalanul és tervtelenül állottak — igyekezetőknek más tért keresve — a függetlenségi politika későbbi hívei. A kik előtt hiba az, hogy Széchenyi az anyagiak iránt érdek-

lődött s társadalmi úton keresett politikai tervei számára támaszt, ne feledjék el, hogy Kossuth szereplése, a *Pesti Hírlaptól* való távozása után, politikája érdekében szintén csak materialis irányban — a védegyeleti actióban — és csak társadalmi úton történt s a függetlenségi politika irányában — közjogi, politikai téren — egy lépést sem birt tenni.

Széchenyi és Dessewffy Aurél politikája sok tekintetben megegyezik. Dessewffy Aurél hibáztatta ugyan, hogy Széchenyi első föllépésével alulról jövő reformot tervezett — s ez az egyetlen pont, mely a *Kelet Népe* megjelenésekor írt cikkeiben Széchenyi ellen szól — de minthogy már ez a mozgalom megvolt, nem habozott fölhasználni azt Bécsben s — annak erejére hivatkozva — egy parlamenti és nemzeti kormány érdekében szólalni föl. Széchenyi viszont félt ugyan, hogy e rendszer a megyei hatalom elleni szükségképeni föllépésével a hatalmi positiók iránti súlyos tusákba sodorja a nemzetet; de midőn e kormány megalakult, nem habozott annak támogatásával és segítségére igyekezett vinni az általa megindított reform-mozgalom egész erejét.

Midőn pedig 1843-ban az országos pénztár fölállítása tervezetik, azon elvet mondatja ki, hogy e pénztár igazgatójának rendeletei ellen a vármegyék még törvényességi szempontból se tehessenek kifogást s így ebben is találkozik Dessewffy irányával a megyei hatáskör rovására az országos hatóság hatalmának kiterjesztésében.

Előtte is a kormánnyal való egyetértés főczél s a reformkérdésekben az aristocratia vezető szerepe, mert tudja, hogy e két tényező ellenállása mindent semmivé tehet s mert a haladás csak ily föltételek alatt maradhat realis alapon. Épen oly hevesen támadja ő is a *Pesti Hírlapot* s mindjárt az első számok után észreveszi annak veszedelmességét. Széchenyi aggodalmaiban — bár bizonyítását nem tartja sikerültnek — teljes mértékben osztozik s a mérsékelt szavak mögött rámutat az izgató szellemre, mely a lap minden során átvonul.

Széchenyi működése különben is összevág Dessewffy terveivel. Már első fölléptével azt a czélt követi társadalmi úton, a mit később Dessewffy politikailag követ: Bécs és a megyék társadalmi élete között egy harmadik, közös, magyar társadalmat akar (lóversenyeivel, casinójával, Pest szépítésé-

vel) létrehozni, miként Dessewffy egy magyar állambatalmat Bécs kormánya s a megyék autonómiaja rovására.

Ennek a célnak is szolgál később Széchenyi s a magyar kormány hatáskörébe közlekedésügyet teremt. Az adózás ügyét e szempontból is nézik s be akarja vele hozni a felelősség elvét s egyúttal egy országos pénztár teremtésével megvetni — a birodalmi és megyei pénzkezelés közepett — a magyar önálló pénzügy kezdeteit s ezzel a magyar állam reconstructiójának egyik lényeges mozzanatát.

Ez országos pénztár terve Dessewffy halála után fölvetve — Dessewffy iskolája által is pártoltatott. Érdekes az önálló pénzügy e kezdetleges tervével szemben Kossuth álláspontja. Míg ugyanis Széchenyi ez által a közös teherviselés megállapítását oly módon akarta, hogy — az eddigi terhek egyelőre a nép által viseltetvén — legalább ebben a kérdésben a nemes is járuljon hozzá egy országos cél előmozdításához: Kossuth a nemességnek a házi adóban való részesedésére sokkal nagyobb súlyt helyezett.

«A nép nem érti — mondja 1847-ben — azon messze-menő combinatiót, miként reá az ország beruházásából oly nagy haszon háramlik, rögtöni eredményre várakozik az, látni akarja, hogy a nemesség az ő terheiben fog-e részesülni.» E nyilatkozat világosan mutatja, hogy nála e kérdésben a demokratikus szempont az országos szempont fölött álló. Kossuth célja csak a nép terheinek könnyítése, míg Széchenyi a közadózást a felelősség és a pénzügyi önállóság javára óhajtja megoldani.

Széchenyi és Kossuth eltérő iránya itt is mutatkozik. Szükséges rámutatnunk egyszersmind arra is, hogy Kossuth híveinek a reformkérdésekben az idealismus hangoztatására nincs joga. A rendiség elleni mozgalom csak addig volt ideális, míg azt a nemesség vezette, mely önmagát kívánván megadóztatni és saját jobbágyait fölszabadítani, ez által ritka önzetlenségről tett tanúbizonyságot. Az ideális reformmozgalomnak ezen — Széchenyi által megindított — iránya azonban lényegesen megváltozott akkor, midőn a reformokat oly elemek kezdték követelni, melyek egy része az által semmiféle sem veszített, a másik pedig igen kézzelfoghatólag nyert.

Ideális volt az aristocratia hajlandósága egy országos közpénztár terheiben való közös hozzájárulás iránt. De nem

volt az a közterheknek a nemesség vállaira való tolása iránti igyekezet. Méltányos volt, de nem ideális akkor, midőn ezt a democratia követelte. És még kevésbé volt ideális az, midőn ez irány az örökváltságot később országos pénzen eszközölte. Igazságos volt humanus szempontból, de hogy az a tömeg, mely ezt követelte, anyagi érdekek által vezéreltett, azt tagadni nem lehet.

Ha tehát Széchenyi az országos pénztárból az egyesekre eső hasznot mutogatja is, az aristocratia előtt mégis csak világos, hogy az adózás: áldozat. És ha Kossuth az örökváltság magasztosságát bizonyítja is, a democratia előtt mégis csak világos, hogy az állami kényszermegváltás: nyereség.

A demokratikus irány ekképen ütközik össze az idealismussal a haladás kérdésében; miként az országos pénztár kérdésében a nemzeti szemponttal összeütközött.

Azonban nemcsak a haladási kérdésekben voltak Széchenyi és Dessewffy egy állásponton, és — mint láttuk — az állami önállóság fokozatos reconstruálásának kérdésében, hanem a parlamentarismus kérdésében is.

Dessewffy és iskolája akarta a parlamenti elv megvalósulását és pedig már Eötvös föllépte előtt. De ő és iskolája is ez elv keresztülvihetőségét a viszonyok erejétől lényegesen korlátozva látta.

A viszonyok e korlátozásának tekintetbevétele azon alapszempont, melyen a Dessewffy és Eötvös iskolája közötti ellentét sarkallik.

A tiszta parlamentaris elvnek gátja volt az a viszony, melyben Magyarország a birodalomhoz állott. Önállóság nélkül nincs parlamentarismus és így a parlamentaris elv csak a függetlenségivel párhuzamosan haladhat. A parlamentarismus erősödésével erősödik a függetlenség is, de a függetlenség határai a parlamentarismusnak is határai. Eötvös tiszta parlamentarismusa tehát Kossuth tiszta függetlenségi elvével egyformán téves és, a viszonyok erejének tekintetbevétele az elvnek tisztaságáért egyaránt ignorálja.

Függetlenségünk hiánya a tiszta parlamentarismust három irányban korlátozta. Először: nem juthatott bármely többség kormányra, hanem csak olyan, melynek programja a birodalommal való tényleges viszonyunkba nem ütközött.

Másodszor: a parlamentarizmus elv nem volt átvihető a kormányzás azon ágaira, melyek ma közös ügyeknek neveztetnek s melyek közé ekkor — tényleg — a kereskedelmi- és pénzügyek is tartoztak. Harmadszor: a miniszterek felelősségre vonása — a koronának más országaiban rejlő hatalma miatt — igen erős akadályokba ütközött. Mindezen korlátozások a parlamentarizmus elv leglényegesebb követelményeibe ütköznek; hogy azonban mennyire mellőzhetlenek voltak, azt leginkább az 1848. év tiszta elvi szempontjainak 1867-ben és azután beállott szükségképeni correctiója mutatta meg.

A mi a harmadik pontot illeti, szükséges tekintetbe vennünk, hogy a parlamentarizmus a korona fölött nyert túlsúly eredménye egy oly nemzetnél, mely törvénysértő királyát letenni elég erővel birt. A hol azonban a dynastia egy egész Európában hatalmas birodalom ura s egy nemzetietlen erős hadsereg birtokában, a nemzet pedig rendi és nemzetiségi ellentétekkel széttagolva volt; a parlamentarizmus elvének realizálása még igen sok nehézségekbe ütközött.

A későbbi események igazságot szolgáltatottak Dessewffy parlamentarizmus aggodalmainak és pedig oly időben, midőn az erőviszonyok — a dynastia veszteségei miatt — a mi javunkra lényegesen megváltoztak. Igazságot szolgáltatott Deák Ferencz is közjogilag a kiegyezés megteremtése által. — Elismerte, hogy közös viszonyok mindig léteztek s az 1848-iki törvényhozás azoknak szabályozását elmulasztotta. Ennélfogva a fejlődés és nem a visszaesés tényének declarálta az 1867-iki kiegyezést, melyet oly alapokon kötött meg, hogy ahhoz Dessewffy párthívei elveik sérelme nélkül csatlakozhattak.

A függetlenség és parlamentarizmus szempontjából mindig érvényesnek kell találnunk azt a programot, mely az ország függetlenségét a törvényhozás elemeinek függetlenségére építi s a változékony és minden irányban fölhasználható elemek helyett a törvényhozási organismusoknak politikai erős individualitásában keres a nemzeti irány szilárdságának támaszt. A változékony elemek helyett a függetlenek érvényesítése volt a cél, melyet a megyei aristocratia befolyásának erősítésével követett, s ez által akarta a — követet küldő — vármegyei politikai individualitását megállapodottá, megszilárdítá, szilárdná és következtetessé tenni. A főrendi és alsó

tábla rendezésével is ezt a czélt akarta elérni s egy erős többség szervezésével is, mely a rendnek biztosítéka legyen fölfelé s az alkotmányosságnak lefelé. Hogy pedig ez a többség ne válhassék — az akkori ellenzék és Deák aggodalma szerint — a reactio eszközévé, politikai individualitást akart adni neki egy népszerű, a korszellem színvonalán álló reform-programm erkölcsi erejével, hogy így — a változó kormányok alatt is — a stabilitás ez eleme a következetes nemzeti alkotmányosságnak az országban mélyen gyökerező erős garantiája legyen.

Az 1848 és az 1867 év eseményei elhomályosították e párt férfainak emlékét, — minekünk azonban nem lehet felednünk, hogy az ő táborukból hallatszott először a parlamentarismus és a paritas elve s bár terveiket mindkét irányban túlszárnyalták az események; az eredmények megítélésénél — mindkét esetben — az előre nem látott külesemények erejének befolyását tekinteten kívül hagyni igazságtalan.

A külesemények pillanatnyi befolyása azonban nem hagyhat a nemzet beléletében maradandó nyomot; miként a külpolitikai események sem nyerhetnek más irányt egyes, pillanatnyi belpolitikai visszahatások miatt. Épen ez volt a hiba a magyar politikában hosszú időn át. 1848-ban az európai események segítsége által egy pillanat alatt vélték megváltoztathatni a magyar belpolitikai fejlődés egész menetét s ezen múltó erőtenyezővel az állandó erőviszonyok összességét egyszersmindenkorra megváltoztathatónak; miként viszont 1848 előtt azt vélték, hogy az ország passiv ellenállásával, vagy gravaminális támadásaival egyszerre megváltoztathatják az európai helyzetnek — Metternich rendszerében nyilatkozó — szükségképeni következményeit.

Széchenyi István — Dessewffy mestere — tudta, hogy Európának és Magyarországnak egyaránt megvannak a magok fejlődési törvényei s a helyes politika csak azok fölismerésében áll. Számított ő is a küleseményekre, de nem azoknak ephemer hatására — az ő számításaiban nincs semmi ephemer — hanem az európai politika azon állandó fejlődési irányára, mely Ausztriát — nyugati hatalmától megfosztva — rendre Kelet felé fogja tolni. Nyugati birtokainak elvesztéséből gyengülése — és így a mi erősödésünk — következik be; keleti politikájából pedig a mi érdekeink vezető szerepe.

A külpolitikai fejlődés ez irányának tekintetbe vételével kell megszabnunk szerinte belső politikánk céljait.

E cél az, hogy a monarchia külpolitikájának irányítása állandóan a mi kezünkben legyen s ez által az 1848-ik év előtti korszak említett második tévedése is correctiót nyerjen.

E program a jövő programja s teljesülésének arányában tűnnek el azon nehézségek is, melyekkel Dessewffynak kellett volt küzdeni. A magyar *állameszme* és a magyar *nemzeti eszme* iránya ismét egy lesz s az organisatio, a magyar államhatalom erősítése, nem lesz népszerűtlen föladat.

A hűbéri rendszer immár félszázada romban s a mint az idegen befolyás is teljesen eltűnik, eltűnnek azon ható okok, melyek Európában mindenütt kedveztek a forradalom elveinek. Akkor eljött az ideje, hogy nálunk is bekövetkezne a tekintély és az uralom kora.

A zavaró tényezők eltüntével a helyzet állandó következményei ismét visszanyerik erejüket.

A mi helyzetünk követelményei világosak.

Egy nemzetiségi viszályoktól fenyegetett nemzet fajpolitikája szükségképen aristokratikus s egy külpolitikai missióval bíró országnak életkérdés az imperialis politika.

A nemzedék, mely ezt megérti majd, igazságos tud lenni Széchenyi és Dessewffy érdemei iránt. Saját nemzedékek nem tudott.

Az a politikai irány, melyért Széchenyi és Dessewffy küzdöttek, 1848-ban, a nemzet által megtagadtatott. Államférfiúi éleslátásuk hiábavalónak bizonyult; az ő szavok a pusztában kiáltó szó volt, mely elveszett nyomtalanul.

Szomorú tapasztalás ez; a lángész erejébe vetett hitnek erős kritkája. Bizonyosága a tömeg önkényességének, mely csak saját szenvedélyeitől vezetteti magát, csupán azokat türve meg a polczon, kik magokat annak alávetik. Bizonyosága a fejlődés fokozatosságát hirdető — örökké érvényes — elvnek is, mely minden radicalis tökéletesedést kizár. A culturalis fejlődés át nem ugorható lépcsői választják el egymástól az egyes korszakok politikáját s csak egy fejlettebb culturából keletkezhetik fejlettebb politika.

Nem adatott meg egy elmaradott nemzedéknek sem,

hogy egy előhaladottabb nemzedék culturalis stadiumának megfelelő politikáját követhesse. És azoknak a lángeszű államférfiaknak, kik a jövő nemzedéköket politikájának képviselői, nem adatott meg, hogy *saját* nemzedéköket valóban vezethessék.

A fokozatos haladásnak azon elvei, melyeknek hirdetői voltak, épen az ő életök példája által nyernek legerősebb igazolást. És épen az az ő pályájuknak megrendítő tragikum, hogy midőn a helyes politikai haladásnak elveit hirdetik, ez elvnek megértésében a tömeget a culturalis haladás hiánya gátolja meg.

A nemzet culturalis haladásának előmozdítása ekképen az a nagy föladat, mely minden helyes politika nélkülözhetetlen alapjául mutatkozik.

Különösen fontos föladat e haladás a culturának azon ágában, mely e helyes politikának alapítóival foglalkozik.

Midőn így egy productiv korszak munkásságának vettetek meg alapjai, eleget teszünk a kegyeletnek is, melylyel nagyjaink iránt tartozunk.

Az ő lángeszöknök örök nyomait látjuk a nemzet történetében s a tények erejének világos fölismerésében nagy egyéniségöknek eltörülhetlen nyomát.

A történelem szava az igazság szava; ítélkező az elmúltak nagysága és tévedései fölött.

Megenyhíti az időknek igazságtalanságát s a kortársaknak pártos ítélőit megigazítja.

A népszerűség szava az ő szemében a szenvedélyektől elfogúlt tömegnek elmuló zajongása. A hatalom: nyers erő rövid uralma a nyers erők fölött. Magának a napnak sikerei is gyakran csupán délibábok csalóka látománya.

A történelem igazolta Dessewffy Aurélt s ellenfeleit megezfolta.

A mi sikernek látszott, valójában csak egy rettenetes catastropha előjátékának mutatkozott. A mi hatalom volt, semmivé lett az események súlya alatt. Maga a népszerűség is, mely ellenfelét környezte, mindinkább veszít ragyogásából a történelemnek elfogulatlanul ítélő széke előtt.

BUDAPEST ÖSKORÁBÓL. *)

Épen negyedszázaddal ezelőtt kezdeményezte néhai Havas Sándor, nyugalmazott államtitkár az ó-budai ásatásokat s a rómaiak vízvezeték-reservoirjainak s Attila várának nézett Csigadombból Torma Károly lelkes fáradozásaival napfényre hozott amphitheatrum igazolta mindjárt a kezdeményezés üdvös voltát. Torma Károly egyik tanítványa, Kuzsinszky Bálint lépett legutóbb a mester örökébe s az ő rátermettségét illusztrálja az aquincumi díszes muzeum is, mely fővárosunk méltó büszkeségeként évről-évre nagyobb számú idegen szakember látogatásának célpontját teszi s Alsó-Pannonia egykori székvárosának katonai és polgári régiségeiből igen tanulságos gyűjteményt tár a látogató elé. E tekintetben némi elégtelenséggel vallhatjuk be, hogy a felső-pannoniai Carmentum muzeumával bátran szembeállíthatjuk eddigi leleteinknek úgy számbeli, mint különösen művészettörténeti eredményeit. És jól eső érzéssel állapíthatjuk meg azt is, hogy az ásatások irodalmi publicatiója szintén méltó a székesfőváros méltóságához s a most előttünk fekvő nyolczadik *Évkönyv* is archæologiai irodalmunk gazdagodását jelenti.

A jókora kötet legterjedelmesebb s egyuttal legértékesebb közleményét Hampel József *Thrák vallásbeli emlék Aquincumból* című értekezése teszi. Az aquincumi ásatások során ugyanis a nagy közfürdő mellett egy ólomlemez domborművén oly képcsoportozat merült föl, melyből a thrák népcsalád kedvelt kabir vallási-mysteriumait határozta meg Hampel, a ki épen kevéssel előbb tüzetes tanulmányt szentelt a Dunamellék római tartományaiából eddig napfényre

---

*) *Budapest régiségei. Régészeti és Történeti Évkönyv.* Szerkeszti dr. Kuzsinszky Bálint. VIII. Budapest, a Székesfőváros kiadása. 1904.

került s a Nemzeti Múzeumban különösen megsokasodott lovas thrák Istenség cultusáról. A thrákokat már Herodotos a leghatalmasabb nemzet gyanánt emlegette s hatásuk Dáciától le Kis-Ázsiáig a római császárság idejében is nemzeti vallásuk: a kabir cultus érvényesülésével annyira szembe-tűnő volt, hogy azt sem a rómaiak államvallása, sem a néprétegekre rendkívül vonzó egyiptomi istenségek, avagy a keleti jövevényektől a birodalomban szétterjesztett Mithras-cultus, sőt a keresztyénség sem volt képes jó ideig túlszárnyalni. S ennek ellenére az ó-kori írók rendkívül hézagosan és határozatlanul tájékoztatnak ennek a nagyhatású vallásnak mibenlétéről, mert ismeretlenek a vallás szent könyvei s ábrázolásait a felettébb szétszórt s a domborzati configuratio változatossága által is mereven elkülönített néptörzsek sajátos fölfogása, helyi nemtöiknek bevegítésével annyira eltérővé alakította, hogy utóbb a symbolikus és ceremonialis jelvények sokfélesége között az együvé tartozóság kapcsolatát fölismereni valóban nehéz föladattá vált.

A kabir vallás kiindulása Phœniciára utal s a görög szigetekre átplántálódva Samothrakosban s a partvidéken kialakult fölfogás szerint a hajósok gyámolítója volt s symbolumai közt is ennek vonatkozásai a legföltűnőbbek. Macedonia és Thracia lókedvelő hegylakóinál azonban a gyalogos hajós Istenség az ősi hit és helyi fölfogás módosító befolyása alatt lovasítva kezdte meg hódító útját s a testvérpár, vagy apa s fiúként szereplő kettős isten-ábrázolás a Kr. e. IV. századtól a görög dioscurokkal annyira azonosul, hogy az egymással szembe rohanó lovasokról valóban bajos eldönteni: őskabirnak vagy dioscurnak szánta-e annak idején a művész? S a római birodalom óriás emberáradatában egymással összekeveredett vallási fogalmakkal új emberi és állati formák, szertartási jelenetek bevegülése növelé a fölfogásbeli zavart, melyet a Kr. u. III. században a napimádó császárok, leginkább Aurelianus és Probus pártfogásával túlsúlyra jutott Mithras-vallás symbolumainak bekeveredése is növelt. Innen, többi közt, a négyesfogaton robogó napisten egészíti ki a jelvények gazdag sorozatát, úgy hogy a dioscurok tényleg a heliakus istenségek csoportjába emelkedtek, a hova kezdettől fogva tartoztak. Minthogy pedig a tisztán thrák jellegű vidékeken, így Dácián kívül a thrákokkal vegyest lakó kelták földjén

Moesiában s a kelta illyr népségű Pannoniában is népszerű volt a thrákok lovas istensége, melyet a római birodalom nagyobb városaiban kedvelt thrák gladiatorok is hathatósan terjesztettek, igen természetesen még többféle helyi fölfogás és vallási symbolum keveredett az ábrázolásokba, melyeknek ősi jelentését utoljára magok a megrendelők és készítők sem igen tudhatták.

Hampel József már az *Archaeologiai Értesítő* 1903. évfolyamában összeállította a bucuresti Antonescu első rendezesebb tanulmánya óta a thrák istenségnek a Dunamelléken fölszaporodott leleteit. Most az aquincumi dombormű kapcsán a nagyszámú ábrázolási változatok magyarázatát közli, melyből kiderül, hogy a legtöbb táblán mutatkozó hálaáldozás a legrégebb, s mint a kabir áldozás reminiscentiája, Pompilosra, a kabir legenda macedoniai változatára vonatkozik. E régebbi értelme elhalványult, a mikor Terra Mater vált az áldozás központjává s még bizonytalanabb lett, mikor Epona vált főistennővé. A hegyvidéki thrákoknál feledésbe jutott Pompilos-legenda a hallal táplálkozó Dunavölgyén nemcsak fölelevenedett, de meg is erősödött s ezek képsorozatain háromszorosan jelentkezik; de egyuttal a hegyi thrákoknál a büntől való megtisztulás kosáldozását is náluk találjuk legteljesebben. Novotny egy Szerajevóban látható tábláról beigazolta azt is, hogy a levágott kosfejnek a hívó fejére illesztésével fogadták az illetőt felekezetők belső tagjává, azért az aquincumi táblán a leölendő kos mellett a külön kosfej vagy kifeszített kosbőr is mindezt a fontos szertartást ábrázolja.

A főcsoportozat körül látható mellékalakok, mint a kutya, a fa, a kígyó, a thrák lovas istenség őseredeti attributumai. Főleg a lóval vadászó thrák kutyája akkor sem marad el a lovas mellől, mikor az már kabirrá, vagy épen kettős kabir-és dioscúrrá változott. A dioscúrok jelképeihez tartozó csillagok, a kos-áldozási amphora, hydra és kígyó között a kabirok társaságában mutatkoznak néha a szintén hozzájuk tartozó kakással együtt. A Mithras-cultusból Helios, Luna a legbiztosabb kölesönzések. Cumont, e cultus elismert monographusa azonban csakis a krater, a kígyó és oroszánban ismer ilyen vonatkozást; míg Hampel az oroszánnal együtt egy másik, néha a kakason kívül is mutatkozó madárban: a Mithras ábrázolások elmaradhatatlan hollójában teszi föl ezt a hatást.

A thrákoknál a kabir vallás elterjedését a bor iránti nagy előszeretet is könnyíthette, hisz Bacchus cultusa is innen terjedt Hellasba. A thrák ábrázolásoknál az áldozati rhyton, a háromlábú asztalon mutatkozó kelyhek, amphorák, kraterek, koszorúk, gyertyatartók, fáklyák, mécsesek s ezeknek oszlopos tartói mind a ritualis éjjeli libatiókra, a vallásgyakorlatok kíséretében folytatott nagy ivásokra utalnak, melyeket a vadászatok megünnepléséül is szívesen rendeztek a hegyi thrákok.

A szóban forgó emlékek legtöbbször mész-kőből, márgából több-kevesebb avatottsággal kivésett dombormű. Akad közöttük, de már hazánkon kívül, egy calcedonból gondosabban készült kétoldali intaglio is, valamint egy üvegpászta készítmény a bécsi császári és királyi régiségtárban, sőt a herceg Odescalchi-család római muzeumából már 1750-ből egy lapis lazuliból művészileg kivésett tojásdad intaglio vált ismeretessé, mely szintén a két phoggiai sapkás lovas közt álló női alakot, felettük csillag, félhold, kígyó, a lovak alatt fekvő embereket szemléltet. A cultus nagyobb elterjedtségére utalnak a fémből (réz, bronz, ólom) gyárszerűleg előállított táblák. Ilyen a magyaregeresi ¹⁾ (Somogy megye) a kaposvári muzeumban s a Nemzeti Muzeumban Duna-Penteléről, Szerbiából (1899-ben), Vinkovczéről, Mitroviczáról őrzött, valamint a Petroviczról, Sziszeckről Zágrábra, ²⁾ a tolnamegyei Ocsényből és a Tüskepusztáról Szekszárdra s a boszniai Halapiiról a szerajevói muzeumba ³⁾ került ólomtáblák technikája, jelenetezése legalább is egy közös mintára vagy épen öntőműhely föltevésére utalja a vizsgálót.

A segesvári ág. ev. gymnasiumban őrzött s Hampelnél 18 számmal jelzett márványtábla valószínűleg Hátszeg vidékéről jutott oda s a szakállas lovaspár a mellékesoportozatokkal együtt a dáciai helyi fölfogás legsajátosabb illusztrációjául szolgál.

¹⁾ Melhard Gyula: *A magyaregeresi ólom relief. Somogyvármegye tört. rég. társulat Évkönyve* 1882. évf. 31—40. Paur Iván magyarázatával.

²⁾ Dr. W. Hoffiler tüzetesen ismerteti a thrák lovassal. *Vjestnik* 1902. VI. 192—209. 1.

³⁾ E. Nowotny: *Ein römisches Mysterienrelief in bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum. Wissenschaftliche Mittheilungen des bosnisch-hercegovinischen Museum.* IV. 1896. 296. 1.

Egy lovas kőtáblát ismeretlen lelőhelyről láthatunk a Nemzeti Muzeumban (1-es 4. sz.), a kolozsváriban a hamisítványnak nézett 2-ik, a ló mellett álló alakkal (3), az orosz-lánnal viaskodó két kutya mellett lovagló egyes lovassal (6). Igen érdekes egy égetett agyagból készült tábla is Viminaiumból (Kostolac) Belgrádban.

Dáciából a bukaresti muzeum rendelkezik még nagyobb számú kabir emlékekkel s onnan is vettük Antonescu Teohari jelenlegi jassyi egyetemi tanár tollából az első kimerítőbb, a mi leleteinket is felölelő monographiát. Még előtte Odobescu és Tocilescu is foglalkoztak e leletekkel. Különösen tanulságosak a cultus ősalakját illető dáciai helyi fölfogását ábrázoló egylovas bronztáblák. Az Antonescu *) monographiájában I. t. 1. és 4-ik helyen látható lovas jobbjában gerelyt emel, felette mercur-bot, két kígyó s előtte fátyolos nő tálat nyújt a lónak s egy ifjú félig feléje fordul; mögötte álló ifjú. A ló egy fekvő emberen gázol át. Legalul három talpas váza, egy hydra látható.

A thrák lovas istenség és mellékalakjainak ábrázolásából épen Dácia s a Dunamellék szolgáltatott idáig legtöbb emléket. Így Aquincumon felül Carnuntum (Deutsch Allenburg Hampelnél 22), de különösen Ó-Szőny-Brigetio kisebb és nagyobb táblákkal (Hampelnél 31., 37., 38. számú kőtáblák), lentebb Kápolna 32. sz. kő és 43. sz. ólomtáblák, Dunapentele (12., 26. sz.) Tolnamegyéből Öcsény 55. sz. ólomtábla, Túskepuszta Sziszek 60. sz. ólomtábla és Zágrádban 33. sz. kőtábla 63. sz. tojásdad indiai kőtábla töredékekkel Budapesten a Nemzeti Muzeumban, Mitrovicza 52. sz. ólomtábla Poserovac (39. sz. kőtáblácska szegedi muzeumban) és 61 szép kivitelű ólomtábla Poserovac gymnasiumában mind ilyen leleteket alkotna. Dáciából túlnyomólag kőfaragványok ismeretesek. Így Temesmegyéből (nyilván Palánka tájáról) egy táblatöredék a Nemzeti Muzeumban (20. sz.), Apulumról (Gyulafehérvár) a szebeni Bruckenthal muzeumban levő szép kőtábla (Hampel sorozatában 13. sz.), különösen pedig Potaissából (Torda) a 16 és egy aquilejaira emlékeztető (25.) 24. sz. durva faragvány s az 1847-ben gróf Ke-

*) Teohari Antonescu: *Cultul cabirilor in Dacia*. Boceresci 1889. 12 kőnyomatos táblával. Doctori értekezés.

mény Józseftől megszerzett három (27—29. sz.) tábla a kolozsvári Muzeumban ismeretesek. Tordáról a budapesti Nemzeti Muzeumban is őriznek egy három mezőre osztott négyszögű, de csak egy lovast mutató táblát (16). A kolozsvári muzeumban van több bizonytalan eredetű, de mindenestre dáciai és épen kolozsvárvidéki kabir kőtábla. Így Hampel sorozata szerint 35. sz. $\frac{1}{4}$ töredéke egy ovalis táblának, a 30. sz. gondosabban faragott jellegzetes kised kőtábla.

Élénken emlékeztet a sárkányos zászlós bukuresti kabirra a carnuntumi kőtáblatöredék,*) csak hogy itt a lovasok phrygiai sipkát viselnek, mind a kettő jobbában sárkányos zászló. A középső oltár mögött álló fátyolos nő a két lovat tából eteti, miként azt a bukuresti kőtáblánál (Hampel 19. Antonescus IX. tábla 15.) fölteszem. Itt a jobbfelőli lovas fejére a mögötte álló Victoria jobbával koszorút helyez, baljában rhytonféle. A felső mező közepén három női mellkép, jobbra a sárkány fölött kigyó és egy női mellkép, melynek túl pendantja lehetett s így Sol és Luna ábrázolói.

Hogy e helyi ábrázolásoknak megfelelő külön localis elnevezések és szertartások feleltek meg, azt legvilágosabban épen fővárosunk szomszédságából a Duna-Pentelén (Incisa) 1903-ban előkerült s a Nemzeti Muzeumban látható lovas dombormű igazolja. Ennek a négyszögű táblának alján a III. század kezdetleges vésetével ez olvasható:

DEO DOBRATI EVTICES SER(vus) DE(dit.)

Domasewsky szerint a lapidarius tanulatlansága nem csupán a betűk primitív alakjában, hibás az adományozó Eutic(h)es hibás előállításában is szembetünő. Annál becsebb a faragvány istenneve, mert a Deus Dobrates nevű helyi istenség a messzi Thraciából fölhatolt egészen Aquineum alá Duna-Pentelére. A Dobrates elnevezés nyilván Doberes várával van kapcsolatban s ez a nevezetes thrák vár Salonikitől 52 kilométer távolságban egy kis tó mellett feküdt a Vardar közelében. A tó ma is halgazdag s a lakosság egyik életforrása még mindig a halászat és halkereskedés, melynek kedvező

*) Dr. Robert Schneider: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich Ungarn* 1887. XI. évf. 14. l.

sikeréért az ős thrákok a kabir cultushoz folyamodtak s melynek jelvényei a czeremóniáknál is fölismerhetők.

Ilyen thrák jellegű végül Trau, a bécsi ismeretes nagy thea-kereskedő gyűjteményében látható s a bécsi 1893-iki archæologiai kiállítás catalogusában 1572. sz. bemutatott (Hampelnél 34. sz.) egyes kabir ábrázolás, mely nagy lehetőség szerint szintén hazánkból s épen a Dunamellékéről jutott üzéreink kezén, mint sok egyebünk, Trauhoz. Épen ilyen dáciai módosulásnak tetszik a bukuresti Nemzeti Muzeumnak kettős lovas kabir ábrázolása. Antonescu IX. t. 15 rajza (Hampelnél 19) szerint a csuklyás és chlamyst viselő bal-felöli lovas mögött koszorút tartó Victoria, alatta könyökeire zuhant alak fekszik s a ló lábai előtt általam kosfejnek nézett alak. A jobb felöli lovas mögött háttal egy csuklyás ifjú felső teste. A lovak között háromlábú asztalon a samothrakosi haláldozat, mögötte csuklyás nő, ki két karját úgy ereszti le, mintha a lovak kantárát tartaná, vagy azokat etetné, csak, hogy kezeit a lófejek elfedik. Feje tetejéről két kigyó tekerőzik jobbra, balra. Az alsó mezőben három női mellképtől jobbra fátyolos nő, odább egy meztelen férfi alatt görnyedő férfi oltár fölé hajlik, melytől jobbra három római amphora s egy nyugovó oroszlán következik. Hasonlót mutatott be sárkányos zászlóval a bukuresti muzeumból Tocilescu György *Dacia inainte de Romani* művében 1886. V. táblán. (Antonescu X. tábla 16 rajz, Hampel 21. sz.) Ennek az ábrázolásnak változata a Jankovich-féle gyűjteménnyel állítólag Temesmegyéből a Nemzeti Muzeumba került táblatöredék. (Hampel 20. sz.)

E vallástörténelmi becses tanulmány után Éber László *Középkori és renaissance- emlékek Budapest területéről* című közleményében becses adalékokat szolgáltat a főváros művészettörténetéhez. Monumentalis építészeti emlékeink legnagyobb része a török pusztítások áldozatául esett szobrászati műveinkkel együtt s Éber László igazán érdemes munkát végzett, a mikor a jobbadán a budai vár területéről a Fővárosi Muzeumba és a Nemzeti Muzeumba került s idáig ismeretlen vagy hiányosan közölt töredékeket jó képek segítségével bemutatja.

Középkori szobrászatunk legbecsesebb maradványát a tabáni plébánia-templomnak Krisztust ábrázoló domborműve teszi. Kéves számú román-stilű emlékeinkből főleg ikono-

graphiai szempontból érdekes a Nemzeti Muzeumban a majomként ábrázolt ördög kísértését megjelenítő gyámkő, a Fővárosi Múzeum angyalszobra a XI. századra utaló lombardiai szifonatos disztiméntörödek s a Mátyás firenzei mesteri egyikétől eredő Madonna-szobor, pár pillér és ballustrade töredékekkel, melyeket disztiményök, valamint Mátyás címere alapján az ő palotája maradványaként Francesco di Simone, a Tartigui-féle siremlék mesterétől származtat Éber. Nevezett mester 1477-től működött hazánkban s 1480-ban már Bolognában folytatta művészi tevékenységét.

A mi kevés emlékünк tehát elkerülte a pusztulás átkát, művészettörténelmi szempontból annál becsesebb s igazolja azok fáradozásait, a kik e jelentéktelen kőanyagoknak nézett faragványok megmentésében eljárak s példájokkal buzdításul szolgálhatnak arra nézve: hogy a gyorsan megújuló székesfőváros régi épületeinek lebontásánál még fokozottabb gonddal viseltessenek az illetők e reliquiák iránt.

Tanulságos képet rajzol Nagy Géza *Budapest környékének őskoráról*. A kelenföldi átkelő játszotta az őskori népek forgalmában is a legjelentékenyebb szerepet s valami 50 kilométer szélességből gravitáltak erre felé a Kárpátok aljáról délnyugatra igyekvő népelemek s megfordítva. A köorból azért kevesebb útjelzőnk maradt, mint a bronzkorból. Budapest földjéről épen ritka a kőszerszám, minthogy itt, a mi volt is, a régi településekkel megsemmisült. A Gellért déli lépcsőzetein, barlangjaiban, a Svábhegy verőfényes oldalán, Remete-Mária sziklaodúiban mutatkoznak újkőkori cserepek, kőeszközök s az *Angol királyné* fogadó mellől bír a Múzeum egy serpentin baltát. Dél felé Haraszti, Ócsa, Batta kőeszközökkel. Érd rézvéső baltával, Duna-Pentele, a Csepelszigeten Tököl, hol három urnatemetőt ásattott meg Csetneki Jelinek Elek 1878-ban s némelyekben guggolt csontvázat talált. Fölfelé Dunakeszi, majd Vác, Duna-Bogdány, odább Kis-Szent-Miklós a kőkor állomásai. Ez utóbbit Gödöllő és Valkó vidékével Zavodszky István volt jegyző buzgósága tette ismeretessé, a ki hivataloskodása alatt meglepő lelkesedéssel kutatta s észleleteiről évtizedeken át naplót vezetett. Hévízről báró Nyáry Jenő ásatása szolgáltatott néhány jellemző leletet. Fővárosunk legdélibb őstelepe a gombási Várhegy, melyet még Kubinyi Ferencz kutatott volt föl 1858-ban.

Archonologiaiailag még mindig kérdéses *rézkornak* nagyobb telepeit nem szolgáltatja Budapest környéke s csupán szórványos leletekben jelentkezik ez. Ó-Buda, Békás-Megyer-ről nem csupán a Nemzeti Múzeum, hanem a bécsi Naturhistorisches Hofmuseum is szerzett rézeszközöket így köpüs, lapos vésőket, rézcsákányt. Csepel, különösen Tétény a czófalvi (Háromszék) aranycsákányra emlékeztető rézszekerezével. Észak felé Vác, Visegrád, Tince (Vásárhelyi Géza muzeumában), Tó-Györk, Aszód és Kerepes szolgáltatott rézcsákányokat, utóbbi plane a kétágú skytha vascsakányok alakjában.

Sokkal tömegesebben van képviselve a főváros környékén a *vaskorszak*, melynek föllépését Nagy Géza a Krisztus előtti évezredtől számítja, a mikor a bronzkor 1000–1200 éves uralma befejeződött. A vaskor kezdete szerinte összeesik a mykeni cultura azon periodusával, mely III. Amenhotep (Kr. e. 1419–1403.) a IV. Amenhotep (1403–1391.) uralmára következett. A bronzkor kezdete viszont a kabuni papyrus leletből megállapíthatólag a XII. dynastiával esik össze. Ennek a dynastiának uralma pedig az eddigi értelmezésnél jóval későbbre Kr. e. 1995-ből 1801-ig terjedt.

A bronzkorból Budapest területe négy temetőt szolgáltatott: úgy mint a külső soroksári-úti, városligeti, kelenföldi és a rákos-úti, mely utóbbinál kövekkel rakták körül az urnákat, a mint azt Vásárhelyi Géza Tincén, báró Nyáry Jenő a nagylehotai (Nyitra), nyitraszegi (Bars), a lapujtői (Nógrád) s különösen a pilini Boroshegy hírneves temetőjében jellegzetes skytha csákányokkal s La Tène kelta fegyverekkel észlelte. Így a skytha néparadat nyugati határszélét Borsod-megyéig teszi föl Nagy Géza, minthogy Kr. e. 200-ban nyomulnak a bojok Felső-Itáliából a ceh medenczébe, s onnan Hellas, Kis-Ázsia, Itália földjére. E helyváltásokkal nyomulhatott hazánkig az ázsiai árjakkal rokon thrák elem s ezzel párhuzamosan a skytha masszageta turánság, melynek első királya Targitaos, Herodotos szerint (IV., 7.) Dárius skytha háborúja előtt ezer esztendővel, vagyis 1500 körül szervezte az utána három felé mállott skytha birodalmat. Az említett érintkezési határt épen itt a Duna nagy térdhajlatába, a Cserhát dombjaira jelölik a fölemlített leletek. Ezekről nyugatra már a græco itáliai csoporttal rokon illyr elem, valamint északnyugatról a lettek helyezkedtek el a Balkán vállán és Itáliában.

Mindezek még kiforratlan combinatiók s biztosabb történeti látásunk a Kr. e. 700 évvel már Dél-Oroszországon át a szárnyas, köpüs nyilaikkal épen itt a Dunáig terjedt keleti *skythákkal* vagy *szkolotokkal* kezdődik; míg a IV. században a kettősélű szekerczékkel, ezüst fibulákkal, fülönfüggőkkel s a La Tène jellegű vasfegyverekkel a kelta népek, mint a skordiskok, avariskok, tawuskok és bojok válnak a közép Dunavidék uraivá.

A közel vidékről Dunakeszi a leggazdagabb bronzkori lelőhely nagy temetőjével. Odább az alagi pusztá, Rákoskeresztúr, Szent-Lőrinczen, a Cséry Lajos villa környéke, Soroksár, Haraszi, a sári urnatemető, Csepelsziget s a Duna túlsó partján Szent-Endre, Káposztás-Megyer, Tinnye, Promontor, majd Herczeghalom (egész öntőműhelyteleppel), de különösen Érd, Batta, «Százhalom» nevű hirneves halomsírhalmok, melyeket a hunnok temetőjének tartottak. Érdén a vaskor elejéről keltezhető bronz és vas-szerszámok, barna cserépedény, agancs kagylóhéj vegyült nagy faszén-darabokkal s a hullarészekkel: míg Batta bronzkori telephely. Érdnél már 1847-ben ásott Luczenbacher János, ki innen vette föl az Érdy nevet is. A halmok 2—3—9 $\frac{1}{2}$ m. magasságnak, a kisebbek 19, a nagyobbak 57 m. kerülettel bírnak, némelyikben az elégetett hamvakat kövel, földdel borították: másokban (az ifjabb eredetűekben) belül mészszel kitapasztott fakamara fogadta be a tetemet, erre köveket raktak, majd földet sujkoltak rá s abba helyezték az urnákat, olykor 20—30-at is.

Alább Ercsi jelentékenyebb bronzkori telep, majd Perkata, Duna-Pentele, míg a fővárostól északkeletre a Galgavölgye szolgáltat sürűbb leleteket s a Csörszárók mentén koncentrálódott volna ez a népség. Így Aszód, Hévíz, Tura s főleg a villanovai származású két etrusk edényével és bronzdiadémjával kiváló Szent-Lőrincz, Valkó (a Kása tetőről), Gödöllő s a Csörszárók mentén Mogyoród szolgáltatott leginkább vésőkben, surlókban, tükben emlékeit a bronzkori lakosságnak. Fennebb Vác, majd Kis-Szent-Miklós, Veresegyház homokbuczkái, a Vaskapu, Rátót már szárnyas köpüs nyilcsúcsaikkal, ezüst fibulákkal, fülbevalókkal a vaskor átmenetét képviselik.

Bármilyen érdekesek is ez őskori leletek, kevés ethni-

kai támpontot nyújtanak Budapest környékének első lakóira nézve. Az őslakosság talán culturában, eredetben közel állhatott a trójai első város pelasz-etrusk népességéhez. Majd egy hihetőleg ázsiai árja és turán keverék elem jut uralomra a bronz-cultura előnyeivel itt a Cserhát, Mátra alján, össze-
 ütközve a Balti-tenger felől aláereszkedő szőke fajjal. A Kr. e. XIV—XII. század között fölmerült népmozgalmakkal «a tenger széléről való északi népek», mint a dardok (dardan), mőszuk, (mysiai), javanok (ijonok), akaivairok (achai) šakalsák (siculi), sardok vagy sairdanák (sardin) II. Ramses (Kr. e. 1347—1281.) ötödik esztendejében, Merenptah (1280—1260.) és III. Ramses nyolczadik évében (1232.) Egyiptomot is zavar-
 ták, s megsemmisíték a XIII. században, vagy Eratosthenos szerint 1183-ban Ilion hatodik városát. Ekkor nyomultak be a görögök, phrygek, illyrek és italicusok a Balkánra.

Kuzsinszky Bálint, az aquincumi muzeum buzgó őre az Aquincum fölirattárát a Pápföldről, a dunaparti temetőből ki-
 ásott, valamint a véletlen által a pesti oldalon s a királyi vár-
 ban előkerített római föliratokkal gazdagítja. A 18. szám alá foglalt közleményben egy oltárkö (Silvano silvestri), három emléktábla, egy mérföldmutató a nevezetesebb. Az oltárkö historailag is nevezetes, mert L. Nævius Campanus præf(ectus) Kast(rorum) leg(ionis) IIII Fl(aviæ) állítja, a kitől Aquincum meg Macovibus sanctis oltárkövet (Corpus Inscriptionum Latinarum III. 1468. sz.) nyert. Adegio IV. Flavia Felső-Moesia helyőrségébe tartozott Dessau szerint (2292.) mindjárt attól az időtől, mikor Vespasianus Kr. u. 71-ben szervezte ezt a tartományt. Kuzsinszky számítása szerint a bellum germanicum et sarmaticum néven emlegetett svév-szarmata háborúban Decebal dák király ellen küzdvén az aquincumi legio, II. adinrixot helyettesíté rövid ideig a legio IV. F. F. Erre az időre utal a præfectus castrorum titulus is, mert Domitianustól kezdve minden legio saját táborhelyet és térparancsnokot nyert 201-ig kimutathatólag, mikor egy præfectus castrorum legionis I. Minervæ (Brumbach gyűjteménye 481. sz.) viseli legutoljára Domasewsky szerint ezt a czímet. A IV. legiónak egy tribunusa (M. Cæcilius Rufinus Marcianus tr(ibunus) lat(iclavius) leg(ionis) IV. [F(laviæ) Corp. Inscript-Latin III. 1461.] és egy katonája (C. I. L. III. 10. 518.) ismeretes még téglabélyegeivel (C. I. L. III. 10. 663. a. 6.),

melyek egyike a Filatorgátról ered, a miként Mommsen Aquincumból következteti.

Az emléktáblák egyike egy balneum-, fürdőből való, melyet Alexander Severus (curante Flavio Marciano consule) építtetett. Ez a consul suffectus lehetett, mert neve azon időszak consuli listájában nem található. Épen ily érdekes a királyi bérpalota helyén, a régi Curia törmelékében fölmerült emléktábla, egy Kr. u. 223-ban a császár d(ominus) n(oster) Alexander Severus jóvoltáért a Collegium Victorianorum tagdíjaiból, collat(ionibus) cocinator(iummal) vagyis konyhával együtt épített fannumról. Természetesen ez is Aquincumban állott s a munkálatokat a templom magisterének elnökletével (instante) még két magisterből álló előljáróság és a collegium hat decuriójának decuriói vezették. Még patronusa is volt a collegiumnak Cn. M. Mesvetus személyében. Csak az kár, hogy nem az építkezés helyén került fölszínre a becses emlék.

Értékes történeti documentumhoz jutott a Fővárosi Múzeum az ó-budai hajógyár területéről is. E szerint M. Julius Bassus Fab(ius) Val(erianus) Pannonia Inferior helytartója Kr. u. 156-ban Aquincum Canabéjában tartózkodott s ennek emlékére az ott lakó római polgárok (eives romani) a közéjük telepedett kiszolgált katonákkal szentelék a táblát, vagyis a Hadrianus által 117/118. létesített municipium csakis a bennszülöttek telepére szorítkozott s a katonaváros, ott az ó-budai part és a hajósziget táján állott castrum mellett tovább tartotta magát, mígnem Septímius Severus (Kr. u. 193—211.) Aquincumot coloniává avatá.

Caracallának egy az analogiakból (Willianus Exempla 749. Corp. Inscr. Latin III. 292.) mérföldmutatónak minősülő fölirattöredéke a Hungária-köruti Vilmos tüzéraktanya közeléből került elé s e szerint ez volna az első mérföldmutató, melyet Aquincum közönsége maga állíttatott, vagyis községi és nem állami útmunkáról tanuskodnék, a minőt még Heliopolis szolgáltatott. (Corp. Inscr. Latin III. 202.). A bemutatott föliratból egy sírkőtöredék a királyi várak építkezésénél merült föl. A Victoria téglagyárnál talált részlet azt illusztrálja: hogyan vakartatta ki Caracalla (198—217.) császár 212-ben meggyilkoltatott öcscse, Geta nevét a föliratokból. A többi töredék nem szolgáltat figyelemreméltóbb vonatkozást fővárosunk őstörténelméhez.

Székesfővárosunk áldozatrakészségének elismeréssel adózhatunk ez újabb adalékokért, melyekkel a metropolis legrégebbi multjával együtt hazánk őskorát is gazdagította s alkalmat nyújtott arra, hogy a Duna e fontos szakaszának első telepeseivel s Alsó-Pannonia a Dácia történeti adalékaival dicső Mátyásunk finom műízlésének és stilszerű építkezéseinek töredékeiből egy, hézagaiban is ragyogó mozaikrészlet illeszkedjék be építészeti műiparunk lassan kialakuló történetébe is.

TÉGLÁS GÁBOR.

JOGI INTÉZMÉNY-E A PARLAMENTI KORMÁNY?

I.

Kérdésemet úgy is állíthattam volna föl, jogszabályon alapszik-e a kormánynak politikai felelőssége? Mert parlamenti kormány politikai felelősség nélkül nincs. De minden vizsgálatnak, hogy czélt érjen, helyesebb, ha lehet, magát a dolgot, az állapotot, a ható tényezőket, s nem azok hatását vizsgálni. Már pedig a politikai felelősség csak hatása, folyománya a parlamentáris kormánynak, helyesebb tehát itt is az intézményt, a kormány parlamentáris jellegét s azután a politikai felelősség minőségét vizsgálni. Jogszabály alatt természetesen úgy a törvényhozó hatalom által kimondott, írott, mint a nemzet szokása útján nyilvánult jogtételt értem; hisz a jogszokás erősebb jogforrás, mint a törvény, a törvényt a törvény is, a jogszokás is megváltoztathatja, ellenben a törvénynek sokszor százados küzdelme kell ahhoz, hogy valamely a nemzet szokása által helyeselt jogtételt erejétől megfoszszon.

Kérdésemet úgy is szövegezhettem volna, a mint az mai közéletünk napi rendjén föl van téve, lehet-e törvényes oly kormány, mely nem parlamenti, mely nem a parlamenti többség bizalmi férfaiból áll? Avagy teljes szabatossággal beszélve, lehet-e jogszerű, tudniillik úgy az írott joggal, valamint a szokásjoggal megegyező olyan kormány, a mely nem parlamenti? Ámde a kérdés ily fölállítása sem mén annak gyökeréig, névszerint a főkérdésig, vajon a parlamenti kormányt jogi intézményként képzelhetni-e? A kérdésnek oly föltevése ugyanis, lehet-e törvényes oly kormány, a mely nem parlamenti, mely nem bírja a többség bizalmát, igenlő és tagadó érvelést enged: nem kell ehhez egyéb, mint a par-

lamenti kormány értelmét szűkebben vagy tágabban, összes lehetséges következményeivel vagy azoknak csak némelyikével fölvenni s a vitázás vég nélkül nyújthatóvá válik.

Ellenben egy intézménynek jogintézményi jellege olyan vitán kívül álló ismertető jelektől függ, a melyekre nézve ily eltérés nem lehetséges. Jogintézmény alatt ugyanis az emberek akaratának oly megkötését értik, a melynél fogva az intézmény által védett cél elleni cselekvés vagy egyenes büntető megtorlást von maga után, vagy legalább is jogi hatály nélküli lesz.

A királyság, az országgyűlés, a bíróságok, az egyéni tulajdon, a monogam-házasság, az örök jog, a vallás, a közszemérem, a kormánynak, a hatóságoknak a törvény alá rendelése s ebből folyó felelőssége például kétségtelen jogintézmények.

Ezért tettem föl a kérdést akként, vajon mondhatni-e hogy a parlamenti kormány jogintézmény?

A kérdésre nem akarok általában, hanem csak saját közjogunk szempontjából felelni, de mivel a parlamenti kormány nem a magyar föld terméke, hanem idegen földről való behozatal, teljesen nem kerülhettem ki, hogy eredeti hazájában kifejlett természetére érvelésben tekintettel ne legyek.

A kérdésnek ily föltevésére azért fektetek súlyt, mert a legkülönbözőbb fordulatokkal, kitételekkel állítatják, hogy csak a parlamenti kormány törvényes, csak ez alkotmányos.

Országos pártjaink egyikének vezére, gróf Andrássy Gyula, a ki tüzetesen foglalkozott a parlamentaris kormányzat törvényességének ügyével, azt állítja (*Budapesti Hírlap* 1905 június 29 i szám), hogy az 1848: III. t.-cz. egy ismert politikai és jogi fogalmat iktatott törvénykönyvünkbe, majd ismét, hogy az 1848: III. t.-cz. behozta az Angliában kifejldött parlamentaris kormányzatot. (*Budapesti Hírlap* augusztus 12. szám)

A «törvénykönyvbe iktatás»-féle határozatlan, homályos kitétel a Horvátországra vonatkozó, hamar munkával, politikusoknak erőszakos befolyása alatt készült 1868: XXX. t.-cz. 70. §-ában mily veszélyes törekvéseknek nyújtott támpontot. Valaminek behozatala törvény útján pedig, nem dönti el annak sem intézményi, s ha intézmény is, annak jogi vagy nem jogi jellegét.

A parlamenti kormány törvényességének kérdését részéről ezért a legvilágosabban, legszabatosabban úgy vélem tárgyalhatónak, ha jogi intézményi minőségét vizsgálom.

* * *

A parlamenti kormány abban az alakjában, a melyet a mult század első felében Európában mutat, nálunk eleinte csak a szobatudósoknak (doctrinairek), centralistáknak nevezett és gúnyolt férfiak kis csoportjának az ideálja.

Eötvös, Szalay, Csengery, Trefort, Kemény, Szontagh és Madách hirdetik a *Pesti Hírlap*ban. Széchenyi, Deák, Kossuth s velök az ország vagy közönbösek iránta, elméleti, akademikus jellegűnek, a gyakorlati politikára értéktelennek, a szabadelvűek táborát megbontónak tekintik, sőt egyenesen elítélik. Különösen Kossuth szolt lenézőleg a parlamenti kormányról, reánk nézve szobatudós, papiros gondolatnak, idegen intézménynek nevezte, melyért nemzetünknek drága kincsét, a megyei intézményt cserébe adni nem lehet. (*Pesti Hírlap* 1844. jun. 27-iki cikk.)

Országos párt jelszavává a parlamenti kormányt a szabadelvű ellenzéknek 1847. június 5-iki gyűlésében elfogadott ellenzéki nyilatkozat teszi.

Az ellenzéki nyilatkozatot a censura miatt a külföldön nyomtatott *Ellenőr* (*Politikai zsebkönyv*. A pesti ellenzéki kör megbízásából szerkeszti Bajza. 1847. Németországban. 576—587. l.) tette közzé; későbbi lenyomata Horváth Mihálynál (*Huszonöt év Magyarország történetéből* III. kötet, III. kiadás 231—239. l.) található.

A Deák szerkesztette nyilatkozat a parlamenti kormányról a következőket tartalmazza. Kiindulva abból, hogy az ellenzéknek minden alkotmányos országban természetes hivatása a kormány ellenőrzése, így szol: «De mi az ellenzést vagy pártolást nem személyekhez, hanem tárgyakhoz és tényekhez kötjük s a kormánynak csak oly lépéseit fogjuk helyteleníteni, sőt tehetségünk szerint ellenezni, melyek formájokban vagy lényegökben törvényelleniek vagy következményeikben a haza közérdekeire s az alkotmányos élet fenntartására és kifejlődésére károsak. Hazánk jelen viszonyai között a magyar kormány tényleg nem parlamentáris, mely eredetére nézve a többségben nyilatkozó nemzeti akarat ki-

folyása volna s lételét a többség pártolásától feltételezettek ismerné. A magyar kormány, alkotmányos törvényeink ellenére, idegenszerű s nem nemzeti befolyás alatt áll, oly befolyás alatt, mely a monarchiának egyéb tartományait abszolút hatalommal igazgatván, alkotmányos formáinkat, összes közigazgatási rendszerére nézve is, alkalmatlankodóknak szereti tekinteni s az alkotmányos életnek sem épen barátja. Ilyen viszonyok között pedig pártállást vagy ellenzést személyekhez kötni nem lehet.»

Az ellenzéki nyilatkozatnak a parlamenti kormányra vonatkozó ez a része nekem úgy látszik, a főnyomatékot arra fekteti, hogy a magyar kormány nem független, nem a nemzetnek, hanem a birodalmi kormánynak a kifolyása, ellenben a kormánynak az országgyűléstől való nem függését a főszéremhez képest, hogy Ausztriától függ, mellékesnek veszi.

A fő szempont, a régi magyar szempont, hogy idegen tanácsosok a király hatalmának mikénti gyakorlásába ne avatkozzanak; ellenben arra nézve, miképpen legyen a kormány a nemzeti akarat kifolyása, a parlamentáris kormány szónál egyebet nem mond.

A másik helye az ellenzéki nyilatkozatnak, mely a parlamenti kormánnyal foglalkozik, az akkori kormánynak alkotmányellenes tényei okozta sérelmek kifejtésénél található. (Bajza, *Ellenőr*, 581. l. — Horváth id. m. 235. l.)

«Ellenörködési kötelességünk teljesítésében épen a jelen körülmények közt leginkább szükséges az éber figyelem, gondos óvatosság és csüggedetlen kitűrés. De hazánknak már régen aggasztó helyzetében igyekeznünk kell azon is, hogy alkotmányos állásunk törvényszerű biztosítékait növeljük s erősítsük. Ily biztosítéknak tekintjük mi a kormány felelősségét, mely az alkotmányos élet természetében fekszik s mely alapja leend Magyarországbán is az oly igen szükséges parlamentáris kormánynak és a magyar kormányt leginkább megóvja idegenszerű elemek kártékony befolyásától. Ezen felelősséget, mely törvényeinkben sem ismeretlen s azoknak szellemével oly igen összhangzik, minél előbb életbe léptetni leend egyik legfőbb törekvésünk».

Ez a hely a felelősséget, «mely törvényeinkben sem ismeretlen», nyilván jogi értelemben veszi, mert törvényeink 1847-ig csak jogi felelősséget ismertek, de annál fogva is,

mert a felelősséget az alkotmányos élet természetében rejlnék állítja, az pedig ketséget sem szenved, hogy monarchiák és köztársaságoknak volt alkotmányos élete, a nélkül, hogy más mint jogi felelősséget ismertek volna.

De legvilágosabb a hely értelme abból, midőn arra utal, hogy a felelősség alapja leendő Magyarországon is az oly igen szükséges parlamentáris kormánynak.

A tiz oldalas Ellenzéki Nyilatkozatnak mindkét, pár sorra terjedő helye azonban mondhatnók, részint bevezetőleg, indokolásképen, részint csak közbevetőleg foglalkozik a felelősség és a parlamenti kormány kérdésével, de azon tárgyak közé, melyeknek «minél előbbi létrehozását az idő és hely körülményei szerint a hon javára multhatatlanul szükségesnek hiszszük» se a kormány felelősségét se a parlamentáris kormányt köztudomás szerint nem sorozza.

Ezek után alig kételkedhetni Kemény Zsigmond előadásán (*Forradalom után* 91. l.), a ki felelős kormányzatról, mint a párttörekvés végezteljáról szóló, rövid szakasz beiktatását az ellenzéki nyilatkozatba arra a célra vezeti vissza, hogy a conservativok erős sorakozásával szemben az összes szabadelvű ellenzék minden árnyalata egyesítették s névszerint Eötvös, a parlamenti kormány s a centralisatio előharczosa, a kit az ellenzék többi vezérei előbb ép a miatt a hirlapirodalomtól való visszavonulásra akartak erkölcsileg kényszeríteni, kibékítették s az egyesült ellenzékhez csatlakozzék.

«Jelen valék egy tanácskozmányban, írja Kemény, melyben Kossuthnál a programm első vázlata főbb eszméiben fölhozaték. Valamelyik a vidékről érkezettek közül a «felelős kormány» megemlítését czélszerűtlennek találta. Kossuth azzal csilapítá le a csak alig érintett más véleményt, hogy «Eötvösnek a parlamentáris kormány vesszőparipája» lévén, érette kell a programmba a felelősség eszméjét beszöni, mi egyébiránt sem nem használ, sem nem árt, miután csak egy theoretikus nézet, mely mostanság úgy sem jön alkalmazás alá. Így vélekedett akkor Kossuth és az ellenzék nagy többsége». «A magyar közönség legértelmesebb része is, az utolsó pozsonyi diéta kinyitásakor a parlamentáris kormány neve alatt tulajdonkép csak parlamenti reformot akart . . .»

Az ellenzéki nyilatkozatot ugyanaz a Deák szerkesz-

tette, a ki Zalamegye 1845 január 7-iki ülésén így szólt: «Hallá a kormány felelősségét említeni, mely magában jó, de nem oly absolut eszme, mely magában állhatna és panacæa lehetne. Franciaországnak voltak felelős miniszterei, kik büntetés nélkül törvényt törtek. A népképviselet a fő.» (L. Kónyi, *Deák Ferencz beszédei*. II. kötet, 61. l. II. kiad.)

A kormány és törvényhozó hatalomnak attól a benső viszonyától, mely a parlamenti kormány lényegét teszi, úgy tárgyilagos köz- és magánjogi viszonyaink szerint, mint az irányadó elemek alanyi fölfogásához képest vajmi távol állottunk.

A Bajza-féle *Ellenőr*, mely az Ellenzéki nyilatkozatot s abban a kormány felelősségét, a parlamenti kormányt, mint az ellenzék végcélját, a nagy közönségre először tette hallhatóvá, Fáy András megnyitó értekezésében (Az ellenzék, különösen a magyar 17. l.) hosszasan kell, hogy fejtegyesse, hogy «azon ellenzéki van hibás ámulatban, ki minden kormányi kinevezéstől függő hivatalviseléstől fázik, mert ezt elvei megtagadásával azonosítja. Nem tévesztett fölfogás-e a végrehajtás eljárásait kirekesztőleg oly kezdeknek engedni által, mik közt fájdalom, oly számosan hajlandók elkülöníteni a kormány és nemzet érdekeit egymástól. Nem dicső pálya-e egy tiszta keblű ellenzékire nézve: a végrehajtás hivatalain arra munkálni, hogy ezen érdekek minél inkább közeledjenek egymáshoz, sőt végre ugyanazonosuljanak, miként a két valódi érdek, józanúl fogva fel, valóban ugyanazon is».

Valóban a kormányfelelősség, de különösen a parlamenti kormány 1847-ben nem a nemzeti közvélemény, hanem a szobatudós centralisták, Eötvös és kis csapatjának lelkében él, mint erős kíváncsolom.

A konservatívok Verbőczyre (I. r. 3. czím) támaszkodva, hogy a királyra a nemesítés hatalma az uralkodással együtt átruháztatott, a kormányt a király személyével összeolvadott, fenséges, szentséges hatalomnak tekintették. Az ellenzékiek ellenben, bár a kormánynak (imperium et regimen) a királyra szállását szintén elismerték, de a kormányzásbeli segédeit, tanácsosait tőle elválasztották (*Deák Ferencz beszédei* I. k. 180. l.): e segédek és tanácsosok jogállására nézve határozott álláspontot el nem foglaltak s a királynak regi-

men-je, végrehajtható hatalma ellenében csakis a megyéknek ebben a hatalomban való részesedését állították, vagy pedig oly kalandos terveket kegyeltek, a minők az 1790-iki országgyűlésen s az akkori irodalomban fölmerültek. (L. szerző: *A 90-es évek reformeszméi és előzményeik*. Olesó könyvtár.)

Ilyen tervek voltak, hogy a minisztereknek király és országgyűlés által kell választatniok (Hungaria ægra), hogy a nádoron kívül az országbirót, a tárnokot, a primást és a nemzet közügyészét a rendek válaszzsák a király jelöltjeiből, a főispánokat pedig a király a megyék jelöltjeiből, ezenkívül pedig egy országtanács alkotandó a mintegy permanens országgyűlés helyetteseként, mely a legfőbb hatalomnak ő felségével egyenlő részese legyen.

Maga az 1790-iki országgyűlés foglalkozott ily tervekkel s az akkori publicisták egyik legjelesebbjének, gr. Batthyány Alajosnak gondolkodásában főhelyet foglalnak el. A kerületeknek három évre választott küldötteiből alkottassék egy állandó tanács, mely a küldöktől utasítva és felelősséggel terhelve a fejedelemmel együtt alkossa a törvények mellett szükséges rendeleteket és tegye ilyképen lehetlenné a cancellaria törvénytelen hatalmát. Ez a Batthyány-féle tervezet. (*Ad amicam aurem. Fasciculus I. 19—21. l.*)

E terveknek 1847-ben bizonyára halvány emléke sem maradt, de helyettök más, életrevalóbbak sem jutottak népszerűséghez és bennök Horváth Mihálylyal a kormányi felelősség elvének föltűnését komolyan állítani alig lehet.

Az egyetlen komoly, a nemzet szükségleteinek leginkább megfelelő terv, a centralistáké (felelős kormány) pedig ez időben, 1847 végén, 1848 elején részint ellenszenves, részint Ausztria miatt kivihetetlenek vélt, minden esetre úgynevezett theoretikus nézet volt.

II.

A nemzet alaphangulata azonban 1848 márczius elején a februári párisi forradalom és a márcziusi bécsi forradalmi mozgalmaknak következtében lényegében megváltozott.

Az országgyűlés márczius 14-iki felirata már határozottan a miniszteri felelősség alapjára áll, sőt a miniszterium

parlamenti jellegét kívánja, a súlyt azonban az országgyűlés összes diplomatikus nyilatkozatai talán mégis a magyar kormánynak az osztrák kormánytól független létére és működésére fektetik. Legalább én mindenütt ezt látom előtérben.

«Törvényeink csak az által nyerhetnek életet és valóságot, így szól a márczius 14-iki felirat (*Orsz. irományok* 79. l.) ha végrehajtásukkal minden más befolyástól független nemzeti kormány lesz megbízva, mely a többség alkotmányos elvének legyen felelős kifolyása — s ezért collegialis kormányrendszerünknek magyar felelős ministeriummá alakítását minden reformjaink alapfeltételének és lényeges biztosítékának tekintjük».

A százados bajok oka «abban fekszik, hogy a nemzet nem független miniszterium által kormányoztatik.» (*Orsz. irományok* 80. l.)

A midőn a parlamentáris kormányzás nem oly mellékesen és határozatlanul, mint a fenti helyen (a többség alkotmányos elvének felelős kifolyása), hanem a legvilágosabban, egyenesen, elvileg követeltetik a feliratnak következő tételében: «Egy szabad, alkotmányos országban, úgy a törvényhozó, mint a végrehajtó hatalomnak szoros összhangzásban kell lennie. Mindkettőt csak oly egyének gyakorolhatják sikerrel, a kik a nemzet többsége akaratának kifolyásai». (*Orsz. irományok* 80. l.) erre is a főérvet hazánkban abból meríti, mert: «Hazánkban már a törvényhozó hatalom sem gyakoroltatott a nemzet érdekében, így folytatja a felirat, «a végrehajtó hatalom pedig a nemzeten kívül álló idegen elemekre lévén bízva, a megalkotott korszerű törvényeknek jótékony hatását a végrehajtásban többnyire meghiúsítja».

Ugyanez a vezérgondolat domborodik ki annak a bizottságnak jelentéséből, mely e feliratot Bécsbe, a királyhoz vitte

De magában az 1848:III. törvényezikben az első, főfontosságú rendelkezés abban rejlik, a mit a törvényezik neve jelez: a független magyar miniszterium alakításában. A mondatban először említetik független magyar miniszterium alakítása s csak aztán annak egyszersmind felelős jellege.

Magában véve már feltűnő, furcsa dolog, hogy egy állam a saját kormányát függetlennek nevezni szükségesnek látja,

mikor ez önként értetődik, a hol az tehát megtörténik, annak nagyobb a jelentősége, mint a felelősség kimondásának, mert a kormány felelőssége nem önként értetődő, ellenben minden kormány vagy független, vagy nem is kormány.

Ha tehát az 1848:III. törvényzikk szükségesnek látta a magyar kormány függetlenségét kijelenteni s annak alakítását oly módon meghatározni, a hogy az e törvényzikkben megtörtént, úgy ez nem csak azért történt, mert előbb a magyar kormány nem volt független, hanem más okból is.

Az 1830-iki belga forradalom által keletkezett miniszterium is független lett például a holland kormánytól, a nélkül, hogy ezt a belga alaptörvény kijelenteni szükségesnek látná.

Az 1848:III. törvényzikkben ellenkezőleg a nyomaték épen e fölöslegesnek látszó kijelentésre esik, mert az a természetes személy szentesíti a magyar független kormány megalakítását, a ki egyúttal annak az osztrák államnak a képviselője, a melytől függött eddig a magyar kormány.

A III. törvényzikkben a súlypont a magyar független kormányra esik és ez a törvény nem azért fontosabb, mint az 1790:X. törvényzikk, mert ez a felelősséget nem foglalja magában, hanem mivel az 1848:III. törvényzikk merő elvi, jogi kijelentések helyett tényleg megalkotja a magyar független kormányt.

És pedig mi által? Különösen a törvény 2. §-a által, mely a végrehajtó hatalmat a királynak az országból való távollétében a nádorra ruházza, a ki azt a főpapok, zászlósurak kinevezésén, a kegyelmezésén, nemesség és czímek adományozásának jogán kívül (7. §.), mely ezentúl is a királynál marad, minden egyéb tekintetben nemcsak teljes királyi hatáskörrel, hanem egyszersmind királyi minőséggel, felelőtlenül, sértetlenül gyakorolja.

Másodszor az által, hogy a király, illetve a királyi helytartó, a nádor a végrehajtó hatalmat törvényesen, jogszerűen és jogérvényesen csak a Pesten székelő miniszterek valamelyikének ellenjegyzése mellett gyakorolhatja.

Harmadszor az által, hogy a miniszterek mindegyike, úgy a Pesten székelő, mint a Felsőnégy állandóan személye körül levő a Pesten tartandó országgyűlés által feleletre vonhatók és elmarasztalhatók.

A királynak ugyanis állandó lakására az országban számítani nyilván nem lehetett, a 2. §. rendelkezése tehát, hogy a király távollétében a végrehajtó hatalom telje a 7. §-beli jogok kivételével a nádorra száll, annyi, mint a királyi hatalom egységét megszüntetni, csak hogy a királyi hatalom gyakorlója idegen befolyás alá ne kerülhessen, független legyen. Meggondolt volt-e a királyi hatalom ilyenmő meosztása, nem kutatom.

Nem a collegális kormányrendszer megszüntetése, a mint 1848-ban s azóta most is únosúntig hangsúlyozzák, és a végrehajtó hatalom egyes feladat-csoportjainak (osztályainak, a hogy a törvény hívja), személyes felelősséggel terhelt nyolczkilencz miniszter közti meosztása a főczél, hanem e miniszteriumnak Pestre hozatala s csak egynek Bécsben hagyása. Mert hisz az egyénileg felelős szakminiszterek egy testületet, miniszteriumot, összes miniszteriumot is alkotnak, egy fölöttük álló elnök alatt, s ez összes miniszterium tanácsüléseket is tart (3., 4., 5., 10., 11., 12., 17. §§-ok), sőt a 48-as törvényhozók a III. törvényezikkal függetlenné, jogilag felelőssé tett miniszteriumot erkölcsileg, azaz politikailag is felelősnek, az országgyűlés többségétől függőnek, parlamentinek óhajtották, annak tehát collegialitását, más szóval a jogilag személyenként felelős minisztereknek erkölcsi, politikai solidaritását különösen kellett kívánniok.

A súlypont tehát itt is a miniszteriumnak idegen befolyástól való megóvására esik, a mit annak Pestre tételével (5. §. A miniszterium székhelye Buda-Pest.), a Bécsben székelő királynak nem magyar környezetéből való kiragadással véltek biztosíthatni.

Felállítják ebből folyólag, röviden szólva, a ministeri ellenjegyzés jogintézményét, hogy ne mondjam a ministeri hatalmat, — pedig valójában azt — olyképen, hogy a királynak csak azok a tényei érvényesek, a melyeket a Buda-Pesten székelő miniszterek egyike is aláír.

Az 1848: III. törvényezikk positiv alkotása itt van tehát, 1.) a király, ha az országból távol van, nem gyakorolhatja végrehajtó hatalmát, az helyette a nádorra száll; 2.) eltörli részint egyenesen, részint hallgatag, a régi országos nádori, tárnoki, kamarai hivatalokat, cancelláriai és helytartósági collegiumokat s helyökbe a nyolcz osztályból álló miniszte-

riumot állítja, ez osztályok mindenikét egy felelős személy, miniszter vezetésére bizza, de az összes minisztereket egy elnök alá rendeli. Sőt a III. törvényczikk 12. §-a nem is a királynak, illetőleg a nádornak, hanem a miniszterelnöknek tulajdonítja az egyes szakminiszterek megválasztását, mint a törvény mondja, javaslatba hozását, s a király közreműködését csak megerősítőnek minősíti. 3.) Se a király, se a nádor, mint királyi helytartó egymagában, miniszter nélkül nem végezhet érvényes kormányzati (végrehajtó hatalmi) ténnyt, sőt a 3. §. a legáltalánosabban kimondja, hogy a királynak bármely rendelete, parancsa, határozata, — tehát a melyik a végrehajtó hatalmi körön túlesik is, — csak azáltal lesz érvényes, ha valamelyik Pesten székelő miniszter aláírja.

Midőn a fentebbiekben a 48. III. t.-cz. súlypontját a kormány függetlenségébe s ennek intézményes megalkotásába helyeztem, távolról sem akartam a III. t.-cz.-nek a felelősségre vonatkozó részeit kicsinyelni.

A felelősség azonban nem az elsődleges cél, melyre a nemzet törekedett, hanem a kormányzati függetlenség. A 48. III. t.-cz. főképen a maga pozitív alkotásának, a magyar kormányzás függetlenségének védelmére, annak sanctiójaképen szabályozta, igen természetesen, a felelősséget.

A főérdek abban összpontosult, hogy az ország meg legyen óva egy idegen állam beavatkozása ellen, a mit a királyi helytartó, a Pesten székelő és ellenjegyző, az összes kormányzati ágakban rendelkező ministerium által hittek legjobban, mert praeventiv módon, hatalmi eszközökkel elérhetni.

Ezen nemzeti főérdek mellett a nemzet az általános emberi szabadság, a törvényszerűség biztosítását, a jólét követelményeinek kielégítését is várta természetesen függetlenné tett kormányától s ez érdekek biztosítását is kereste a felelősségi törvénnyel.

De a felelősség tekintetében már nem oly világosak a törvényhozó szándékai, mint a függetlenségre nézve, névszerint, hogy minő, mekkora legyen a felelősség?

III.

A III. t.-cz. egyenesen, világosan csak a ministerek jogi felelősségét állítja föl.

Annyira szoros jogi a törvény fogalmazása, hogy a rossz kormányzás miatti vádat is csak a közbátorság fentartása körüli mulasztásra lehetne alapítani (32. §. c.).

A mit az angolok már 1678-iki vádiratukban Danby ellen érvényesítettek, hogy a minister az ő rendszabályainak nem csak törvényességéért, hanem tisztessége (honesty), igazságossága (justice) és hasznosságáért (utility) is felel, annak a mi törvényünkben alig van nyoma, ez csak a büntető és vagyonjogi felelősséget szentesíti.

Következik ez már abból is, hogy a ministeriumnak, mint testületnek, solidaris felelősségéről nem is szólva, ezt határozza: a ministeriumnak mindegyik tagja mindennemű hivatalos eljárásáért felelős. (4. §.) Mindegyik minister azon rendeletért, melyet aláír, felelősséggel tartozik. (18. §.)

Következik ez a felelősség eseteinek s a vádeljárás, ítélkezés módjának szabályozásából. (32—36. §.)

A ministereknek ez az egyénenkinti jogi felelőssége működésöknek logikai folyománya. A király nélkülök jogérvényesen mit sem tehet, ténykedésöknek tehát, akár a törvényhozó, akár a végrehajtó hatalomra vonatkozzanak, viselniök kell jogi következményeit, mert őket sem a törvényhozói, sem a királyi souverainitás nem illeti és mert a királyi tények a ministerek tényei is.

Ezen szoros jogi szabályzaton kívül azonban a III. t.-cz. bizonyára tartalmaz olyan rendelkezéseket is, a melyek a kormányznak az országgyűlés, a parlamenttől való jogi függésén, felelősségén túl, tényleges erkölcsi függését és felelősségét is alkalmasok biztosítani. Így a költségvetés és számadás évenkénti bemutatásának kötelessége, a ministereknek az országgyűlésben adott ülési, fölszólalási, sőt tagsági jog, illetőleg kötelességek az üléseken megjelenni, nyilatkozni, hivatalos irataikba betekintést engedni. A IV. t.-cz. 6. §-a. mely az országgyűlés föloszlatását a költségvetés iránti országgyűlési határozat előtt meg nem engedi, ugyanily irányban hat.

A ki a költségek emelését vagy bár csak évenként újabb megszavazását kénytelen kérni, a ki magát személyesen tartozik kitenni egy nagy testület birálatának, a kinek tartania lehet attól, hogy nyilatkozataival gúny tárgyává teszi magát, az nyilván nem csak jogilag függhet a parlamenttől, hanem tényleg is.

Minden alkotmány, a mely a jogi felelősséget kimondja, a költségek évenkénti megszavazását, a kormánynak a parlamentbeni rendes megjelenését megszabja, ez által magában hordja a jogi felelőség mellett a parlamenti, politikai felelőséget is s a csak jogilag felelős kormányból kedvező pártképződés mellett szükségkép parlamenti felelőségű kormány alakul ki.

Parlamenti kormány abban az értelemben, hogy a kormány a parlament többségéből alakul s addig áll fenn, a míg a többséggel egyenlő irányt követ, illetőleg annak helyeslésével találkozódik.

Ennek a fejleménynek részint jogi akadály, vagyis tilalom állhatja útját, részint alkalmas pártalakulás, úgynevezett nagy pártok hiánya. Ilyen jogi akadály van az amerikai köztársaságokban, a hol nem a parlament, hanem a polgárok többsége választja a kormányt és pedig négy évre, ilyen tilalom, hogy a kormánynak és a parlamentnek nem szabad együttműködni, a kormánynak nem szabad a parlamentben megjelenni s egymással csak írásban vagy legfőlebb a hátsó lépcsőn, a committee-kben érintkezhetnek.

Már azok a törvényes rendelkezések, melyekre az 1848. III. és IV. t.-cz.-ből rámutattunk, bizonyos fokig kedveznek a jogin túl a parlamenti felelőség kialakulásának, a parlamentaris kormány lehetőségének. Ezen kívül a parlamenti kormány létrehozására szerfölött kedvező a miniszetelnöknek jogilag tulajdonított hatalom ministertársai megválasztására.

Rá lehet továbbá mutatni a 48-iki országgyűlés fölirataira, a két tábla üzeneteire, egyes nagytekintélyű orsz. tagok ellenmondás nélküli fölszólásaira, melyekből kitűnik, hogy 1848 márcziusban nem pusztán jogilag felelős, hanem a parlamenti többség bizalmára támaszkodó parlamenti kormányt kívántak alkotni.

Ámde ép oly bizonyos, hogy a parlamenti kormány, illetőleg a parlamenti kormányzás létfeltételeivel azok sem

voltak tisztában, a kik annak életbelépését leginkább sürgették. Sőt magok a meghozott törvények sok oly rendelkezést tartalmaznak, a melyek egyenesen a parlamenti rendszer ellen irányulnak.

A ki, mint gr. Andrássy Gyula (*Budapesti Hirlap* 1905 június 29. sz.) azt állítja, hogy az 1848. III. t.-cz., mely a felelős magyar kormányrendszert behozta s a mely a jogi és politikai felelősség kettős elvének uralmában áll, ez által egy ismert politikai és jogi fogalmat iktatott törvénykönyvünkbe, az 1.) nem veszi figyelembe a III., IV., XVI. és XXIX. törvénycikkeknek országgyűlési tárgyalását; 2.) nem vizsgálja e tényleg meghozott törvénycikkeket; 3.) igen egyszerűnek képzei a műveletet, a melylyel a politikai és jogi felelősség kettős elvének uralmát egy fogalomba összevonni, sőt «törvénykönyvbe iktatni» lehet.

Nézzük elsőben a ministerium alakításáról (III. t.-cz.), az országgyűlés évenként üléseiről (IV. t.-cz.), a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról (XVI. t.-cz.), az ország közhivatalnokairól (XXIX. t.-cz.) szóló cikkek tárgyalását és azok tartalmát.

A parlamenti kormány létföltételeit a főrendiház márczius 21-iki ülésében veszik először vizsgálat alá s Lonovics József, a nagyeshű csanádi püspök, az országgyűlés évi üléseit tárgyzó IV. t.-cz. fölötti vitában követeli az országgyűlés fölőszlatásának a jogát, mint a parlamenti kormány természetéhez tartozót (*Főrendi Napló* 365. l.), míg Batthyányi Lajos, a kinevezett miniszterelnök, az országgyűlésnek kormányi berekesztését nem ellenzi ugyan, csak azt akarja, ezt előbb tenni ne lehessen. míg a kitűzött szükséges tárgyak abszolva nincsenek, a mint azt a márczius 21-iki kerületi ülésben az alsó táblán követelték s így került belé a törvénybe — a parlamenti kormány elvével ellentétben, mely végső forrását a választókba helyezi — a híres 6. §., mely a költségvetés letárgyalása és a számadások elintézése előtt az évi ülés berekesztését vagy épen az országgyűlés fölőszlatását megtiltja.

A márczius 22-iki alsótáblai ülésen ugyancsak küzdeni kell a III. t.-cz. 31. §-áért, hogy a ministerek követek (képviselők) lehessenek. Kossuth is csak azzal biztat e szakasz elfogadására, hogy nem kell félni, ha a nyolcz miniszter követ

lesz is, el fognak tűnni a követek között, kiknek száma nagyra terveztetik. A kik a javaslat mellett fölszólalnak, mint Lónyai M. és Pázmándy, világért sem a parlamenti kormány elve miatt tartják azt elengedhetlennek, hanem Lónyay: mivel Angliában is így van, Pázmándy D.: mivel minden alkotmányos államban így van, egyedül a Convent tesz kivételt. De azért is jó a javaslat, mert a ministerek jelenléte emeli a követi állás tekintélyét. (*Pesti Hirlap* 1848 márczius 29-i 13. szám.)

A kormány kötelessége, hogy az országgyűlés üléseiben megjelenni, fölvilágosításokat adni, a hivatalos iratokba tekintést engedni tartozik, támasztott mélyreható vitát.

Az alsó tábla egyszerűen azt a tételt állította föl, hogy a ministerium a többség kifolyása lévén, nem fog oly közlések tételére kényszeríttetni, a melyeket az ország kára nélkül nem tehet, vagy ha igen, a ministerium lelépni kénytelen. Gróf Teleki László még élesebbre hegyezte a tételt: Vagy a tábla többségével kell kormányozni, vagy lelépni.

Gróf Szécsen Antal, a ki fölszólalásai szerint a parlamenti kormány létföltételeit ritka éles szemmel vette mindenütt észre, ezzel szemben arra utalt (márczius 23-iki főrendiházi ülési *Napló* 403. l.), hogy «a dolgok természetes rendje szerint végeredményben, alkotmányosan, többség nélkül kormányozni nem lehet ugyan, de hogy ezt oly módon kellessen érteni, miszerint ha a ministeriumnál a többség nincs, tüstént lelépni köteleztessék, helyesnek nem találom, mert ez a koronának jogával, mely szerint tanácsosait szabadon választhatja, meg nem egyeztethető és ezen esetben joga és kötelessége a nemzetre appellálni.»

A ministerium törvényes kötelezése interpellációkra választ adni, a hivatalos iratokat a parlamentnek megtekintés végett kiadni, Szécsen szerint, csak ott szükséges, a hol parlamentarizmus nincs, itt t. i. más biztosítékot kell keresni, mint a mely amott a többség bizalmában rejlik. A mit gróf Teleki László mondott (a felelős ministeriumnak vagy a tábla többségével kell kormányozni, vagy lemondani), az kétségen kívül állana akkor, ha a többséggel való kormányzás törvénnyel lenne kimondandó, nem pedig a kimondott felelősség természetes következtetése lenne. Mert azon esetről, melyet . . . említett, megfeledkezett a t. gróf egy más alkotmányos orvoslatról. Tudniillik lehetnek oly dolgok, melyek-

nek közlését a többség kívánja és akkor a ministerium ha nem találja érdekében az ily dolgokat nyilvánítani, az ország véleményére támaszkodik és joga van a többségtől a nemzet-hez appellálni.»

Ifj. Majláth György, a későbbi országbíró, ugyanezen a nyomon, a parlamenti kormányzás szabályaival annyira ellenkezőnek találta a III. t.-cz. 29. és 30. §-ait a ministerek válszólási, hivatalos irataik előterjesztése iránti kötelességéről, hogy a polgárosult világban ilyesminek előfordulását ott, a hol parlamenti kormány létezik, kétségbe vonta. (*Főrendi Napló* 399. 1.)

S a mintául vett belga s a nálunk nagy tekintélyű 30-iki francia alkotmány ilyes rendelkezéseket csakugyan nem foglaltak magukban. A belga (43. §.) csupán a petitiók tartalmáról való jelentéstételre kötelezi a minisztereket, továbbá (88. §.) megszabja, hogy a ministerek a kamarák kivánságára megjelenni tartoznak. A francia (46., 47. §.) pedig épen csak azt határozza, hogy a parlament tagjai lehetnek, e nélkül is ott megjelenhetnek és ha kívánják, meghallgatandók.

A 29. és 30. §-ok jogi kényszerét ugyanis fölöslegessé teszi a parlamenti kormányzás elve, hogy kormány és többség egy irányban haladnak, másrészt e jogi kötelességnek megszegése: a nem nyilatkozás, az iratok bemutatásának megtagadása úgy a bel-, mint a külbiztonság, az állam pénzügyi érdekei szempontjából a nemzetre életkérdés lehet. Ily tekintetek vezették nyilván azokat a fölszólalókat, a kik e szakaszokat (akkor még a javaslatnak 26. 27. §-ai voltak) ellenezték.

Az államtanácsot, mely Angliában tényleg merő szertartásos testületté lett — bár jogilag, törvény szerint annak útján kellene Angliának kormányoztatni, — Franciaországban pedig az önkényes uralom menedéke, a III. t.-cz. 19. §-a nálunk is meg akarja honosítani. Nem azért támadják, hogy hatásköre («az ország közügyei felett . . . tartandó értekezés») bizonytalan, hogy a tervezett parlamenti kormányzással összeütközésbe jöhet, hanem mert a régi kormányzések embereit akarják bennök elhelyezni, a kik csak azért kaptak magas hivatalokat, mert utasításukat egykor hűtlenül megszegték és a nemzeti haladásnak ellene szegültek.

Élénk világot vet a parlamenti kormányzás létföltételei

iránti akkori tájékozottságra, hogy az államtanács felállításának indítványozója a parlamentarizmus legorthodoxabb híveinek táborából, a nagyeszű Kemény Zsigmondtól eredt. Idősb gróf Andrássy Gyulának kellett miniszterelnökké lennie, hogy a nagytekintélyű Kemény Zsigmondnak (*Pesti Napló* 175., 176. sz. 1869-iki folyam) és másoknak sürgetései ellenében a 48. III. t.-cikknek az államtanács föllállítását rendelő szakaszát a parlamenti kormányzással összeférhetlennek minősítse s az államtanács ügyét immár 35 éve levegye közéletünk napirendjéről.

Az a III. t.-cz., mely nálunk a parlamenti kormánynak jogi és politikai fogalmát állítólag törvénykönyvünkbe iktatta, 17. §-ában a királyt, vagy távollétében a nádor királyi helytartót teszi a ministertanács elnökévé, holott Angliában a fejedelem ma már személyesen soha sincs jelen a cabinettanács ülésein, nehogy ez által pártatlansága szenvedjen. «Mindaddig, a míg a ministerek tisztába nem jöttek magokkal az iránt, hogy egy bizonyos ügyben minő tanácsot adjanak ő felségének: időelőtti dolog volna a tárgyalás folyamáról már értesíteni a koronát, sőt még magának a premiernek sem kötelessége, hogy akár hivatalos, akár udvariassági tekintetből értesítse a fejedelmet a cabinetben tárgyalás alatt levő ügyek felől.» (Todd, *Parl. korm.* II. 500. l.)

Gladstone ugyan védekezik a báró Stockmar-féle támadás ellen, hogy az angol kormányok a fejedelmet ekként kizárták a ministertanácsokból s nagy nyomatékkal állítja, hogy «a fejedelem prerogatívája, mely a jogban áll: jelen lenni kormányának tanácskozásain, most is az, a mi előbb volt és fontossága a képességektől, a jellemtől, a tapasztalattól és mindenekelőtt a figyelemtől függ, melyet a fejedelem oda hoz.» (L. Gladstone, *Quest. Constit.* 94. l.) Csakhogy a parlamenti kormány jogi és politikai elveinek együttes érvényével összhangban előbb már kijelentette: «A korona méltósága megköveteli, hogy se a közönséggel, se a kabinettel soha ne érintkezzék az értelmi déshabillé egy nemében.» (U. o. 87. l.) Vagyis a korona méltósága az ellenkezőt követeli, mint a mit neki jogi prerogatívája megad.

A III. t.-cz. kimondván, hogy a király, illetőleg a nádor «a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar ministerium által gyakorolják» (3. §.) s hogy «a mi-

nisteriumnak mindegyik tagja mindennemű hivatalos eljárásáért felelős» (4. §.), szükségesnek látja (26. §.) egyúttal kijelenteni, hogy «az ország minden törvényhatóságainak eddigi törvényes hatósága ezentúl is teljes épségben fentartandó.»

A megyék mellé, a kiket az 1790 1-iki regnicolaris deputatio s a nyomán indult közvélemény «legalia potestatis executivæ organa et custodes legummá» avatott, a független magyar ministeriumban a végrehajtó hatalomnak új, hatalmasabb organuma sorakozik tehát, de a mely felelőssége által szintén a törvény őre, custos legumként van hivatva az alkotmányosságot biztosítani.

Egy-máshoz való viszonyukat azonban nem bírja a törvényhozó megállapítani, nevezetesen azt nem: a felelős ministeri kormányzat, a parlamenti kormányzat kívánja-e a törvényhatóságok hatáskörének megszorítását, alkotmányvédő szerepök módosítását? A nemzet inkább bizik-e egy-egy parlamentjében, avagy polgárainak területenként élő testületeiben?

Nyitva hagyja a kérdést s a megyéket mint custodes legumot, mint, a magyar kitétel szerint, az alkotmány védbástyáit a XVI. törvényezikk bevezetésében megörökítve, a jövő törvényhozásnak tartja fenn annak rendezését s csakis a XXIX. törvényezikkben rendelkezik egyenesen a ministeri kormányzat túlsúlyának érdekében, a midőn «a közigazgatásnak a ministeri felelősséggel összhangba hozatala tekintetéből» kimondja, hogy a kormányi kinevezéstől függő közhivatalok közül egyedül a bíróiak viselőit nem lehet a törvény útján kívül hivataluktól elmozdítani.

Ez a törvényes rendelkezés a megyéket csak főispánjaikban érinti, de igen fontos nemcsak a mennyiben a főispánok akkor a főrendekhez tartoznak s a miniszterek ellen emelt vád fölötti bíraskodásra is hivatottak lehettek, de kérdésünkre főképen azért, mivel az egyedüli helye az 1848-iki törvényeknek, a mely a ministeri felelősség elvállalhatóságának nem jogi előfeltételeivel foglalkozik.

Vajon a XXIX. törvényezikk ezen indokában megtalálhatjuk-e a parlamenti kormány létesítésének határozott szándékát? Az akkori időben nem ugyan Angliában, de a kontinensen a parlamenti kormányrendszer nélkülözhetetlen kellékének tekintették, hogy a kormány a bírói hivatalno-

kokon kívül a többiekkel föltétlenül rendelkezessék, névszerint őket elbocsáthassa. Ennyiben tehát a XXIX. törvény-czikk részben, különösen a főispánok fölött a kormánynak adott hatalom által nemcsak a felelős, de a parlamenti kormányzásnak tényleges előfeltételeit nyújtja.

Ámde ennek ellenében az összes megyei és városi tisztviselők irányában nem látja szükségét, hogy azok jogállását a ministeri felelősséghez alkalmaztassa. Hasonlóképen meghagyja a III. törvényczikk 26. §-ának ünnepi kijelentése a megyék közönségeit addigi törvényes hatóságukban minden tekintet nélkül arra, vajon azok közigazgatása a ministeri felelősséggel összhangban tartható-e? s a XVI. törvényczikk 2. §-ának *f*) pontja a megyék ideiglenes képviselő bizottmányának a ministerium alá rendelése tekintetében mitsem szólva, annak kijelentésére szorítkozik, hogy az «úgy a ministeriummal egyenes érintkezésben álland, mint a törvény értelmében a megyei tisztviselőkkel határozatilag rendelkezendik».

A parlamenti kormányzás, sokak meggyőződése szerint még a felelős kormányzás tényleges lehetősége sincs megadva e törvények rendelkezései által.

Azoknak a doctinaireknek lapja, a *Pesti Hirlap*, a kik a parlamenti kormányért legrégebben küzdöttek, április 7-iki 22. számában e fölfogást tolmácsolja. «Mit eddig csak a journalok hasábjain vitattunk: a felelős ministeriumnak a mostani megerendszerrel összeférhetlensége, . . . az országgyűlési zöldsztal mellett nemcsak megpendült, de erős küzdelmet idézett elő. S azok, a kik a felelős kormányt, a parlamentáris kormányt annyi erőfeszítéssel kivívták, . . . nem akarják elfogadni annak természetes, kimaradhatlan következményeit.» A mi alatt a megyék hatóságának föntartását értette.

Kossuth más nézetben volt. A megyék törvényes hatóságát s a ministerium felelősségét nem látta ellentétben.

A controversia mindenesetre azon fordul meg, minő értelem tulajdonittatik a felelősségnek?

Deák az alsótábla márczius 30-iki kerületi ülésén, midőn Széchenyi a nemzetőrségbeliek egynémelyikének erőszakoskodásait, magánházakba való törvénytelen berontását erősen megróttá, a felelősséget egészen jogi értelemben vette:

«Ha föláll a felelős ministerium, teljesíttessék rajta a törvény, de akkor sem tetteleg s a törvényhozó és birói hatalom mellőzésével.» (*Pesti Hírlap* április 5-iki 20. szám.)

De legjellemzőbb Kossuth megnyilatkozása a felelőségről a megyék hatóságának ideiglenes gyakorlásáról, s a kormányi kinevezéstől függő hivatalnokok elbocsáthatásáról szóló javaslatok tárgyalásakor az április 2-iki ülésben.

«Ha a felelősség úgy értelmeztetik, a mint a törvényjavaslatban is áll, hogy felelős a minister az iránt, hogy törvénytelen cselekedni nem fog, végrehajtja a mit a törvény kezeire bízott s ennek végrehajtását nem fogja elmulasztani, hatásköre meg van szabva. Hogy minden, a mit a ministerium akar, teljesüljön, ebben ugyan gát a municipium, azonban ha a ministerium csak törvényest akar, a törvényesnek meg fog tanulni engedni a nemzet.»

Végül arra a kijelentésre ragadtatja magát: «Mintsem a megye megszűnjék, készebb inkább a ministerialis törvényt megbuktatni.» (*Pesti Hírlap* április 8-iki 23. szám.)

IV.

Mindezen egyéni fontos nyilatkozatok, a két tábla üzenetei, az egész országgyűlés föliratai azonban elvesztik jelentőségüket a törvény szövege mellett. Az alkotóinak kezéből kikerült törvény független létre jut s nem alkotóinak szándéka szerint él tovább, hanem a szerint, a mint ezt a szándékukat kifejezni is bírták.

Az 1848-iki törvények nem nyilvánítják a parlamenti kormány létesítésének szándékát, bár kétségtelen, hogy alkotói erre törekedtek, ha annak követelményeivel teljesen tisztában nem voltak is.

E törvények egy része olyan, mely lehetővé teszi a parlamenti kormány tényleges kialakulását, vannak azonban olyanok is, mint a királyi hatalom ketté osztását (királyi helytartó), a ministertanácsnak a király elnöklete alatt tartását, az államtanácsot, az országgyűlés fölосzlatását (IV. törvényczikk 6. §.), a megyék eddigi törvényes hatáskörének föntartását tárgyzók, melyek a parlamenti kormány tényleges kialakulásának ellene állanak.

Annak azonban, hogy az 1848-iki törvények a politikai felelősséget, a parlamenti kormányt jogilag kötelezően megszabták volna, e törvényekben semmi nyoma.

Van egy állam, melynek alaptörvénye szól a politikai felelősségről: a francia köztársaságnak 1875 február 25-én kelt törvénye a közhatalmak szervezéséről.

Ez a törvény különösen tanulságos a tekintetben, lehet-e a politikai felelősséget jogi tétellel szentesíteni? de annak megállapítása végett is van-e valami hasonló a mi 1848-iki törvényeinkben, a mivel a kormány parlamenti jellegét kifejezték.

Az 1875-iki francia alkotmányt határozottan azzal a szándékkal alkották, hogy — eltérőleg a nagy északamerikai köztársaság népuralmi kormányrendszerétől, a melyben a kormányt, azaz az elnököt maguk az összes felnőtt polgárok választják, — a francziában a parlament útján való kormányzást honosítsák meg, mert nem bíztak a francia nép kormányzási képességében, illetőleg a napoleoni történetek ismétlődésétől féltek.

Ez alkotmány úgy szellemi alkotóinak, Laboulaye-nak, Wallon-nak, mint ellenzőinek egyező fölfogása szerint először létesített parlamenti kormányzatu köztársaságot.

Az 1875 február 25-iki törvény 6. §-a egyenesen kimondja a ministerium politikai felelősségét a parlament irányában. «A ministerek szolidárisan felelősek a kamrának a kormány általános politikájáért, egyénileg pedig személyes tényeikért. A köztársaság elnöke nem felelős, kivéve felségárulás (haute trahison) esetében.»

Ez a felelősség pedig, mint Esmein is mondja (Droit constit. 619. lap) a hatalom elvesztésében és a morális kötelességben áll visszalépni, ha a parlamentben a többséget elvesztették.

A solidaris felelősségnek e tartalmát azonban mindent codifikálni szerető természete daczára sem mondja ki a francia nemzet törvényben. Megelégszik a solidaris felelősség fönti hangoztatásával s a parlamenti kormányzás további technikáját a tényleges erkölcsi erők játékára bizza. Névszerint nem bocsátkozik annak jogi meghatározásába, mikor, mi által, a szavazatok mily mennyisége által vesztik el a ministerek a többséget, s mi a kisebbségben maradás jogi

következménye, de még azt sem, elég-e, ha a kamarák egyike, például csak a senatus nem helyesli politikájukat.

Az 1875 február 25-iki törvény kimondja tehát a parlamenti felelősséget a nélkül, hogy azt ez által jogivá tenné. A 6. §. igazi *lex imperfecta*, sőt ennél is kevesebb, a nemzetnek egy nem jogi jellegű szándékát jelenti ki, melyben annyi jogi sincs, mint ha valaki részére emlékszóbor állítását határozza.

Különösen pedig nem határozza meg annak jogi következményét, ha a kormány, melynek politikáját a kamrák nem helyeselték, továbbra is működésben marad.

Oly magyarázatát a 6. §-nak azonban, hogy a parlament vagy egyik házának többsége ellen kormányon maradt ministerium, már ez által minden más tény nélkül alkotmány sértést követne el és vád alá lenne helyezhető, egyenesen kizárja az ugyancsak 1875-ik évből való július 16-iki törvény (*Sur les rapports des pouvoirs publics*), melynek 12. §-a szerint: «A köztársaság elnökét csak a képviselőház helyezheti vád alá . . . és csak a senatus ítélhet fölötte.»

«A ministerek ellen a képviselőház emelhet vádat oly bűntényekért, melyeket functióik gyakorlása által követtek el, (*pour crimes commis dans l'exercice de leurs fonctions*.) Ez esetben a senatus ítél fölöttük.»

E két törvénnyel napnál világosabbá van téve a törvényileg elismert politikai és jogi felelősség minősége.

Az első *solidaris*, erkölcsi felelősség, mely a parlament és ministeriumnak iránya, fölfogása, általános politikája közti különbség folytán áll be és a melynek csak tényleges következményei vannak, az utóbbi valódi jogi felelősség, melyet az egyes ministerek személyes ténye, bűnténye, jogsértése szülhet csak s melynek, mivel bűntény az alapja, következményei is súlyos jogi jellegűek.

Ezért van, hogy a ministerek általános politikájukért mindkét kamra előtt tartoznak helyt állani, mint a törvény mondja, felelni («*les ministres sont solidairement responsables devant les Chambres de la politique générale du gouvernement*»), természetesen csak politikailag, ellenben a köztársaság elnöke így sem, mert azt ez a törvény a leszavazás erkölcsi vereségének nem akarja kitenni, az erkölcsi, a

politikai felelősség alól is egyenesen fölmenti és ennek megfelelően hivataloskodását fix időre, hét évre állapítja meg.

Ezért van, hogy a vád alá helyezést csak a jogi felelőség alapján engedi meg a törvény s a mennyiben felségárulás miatt ilyen az elnök is vonhat magára, ellene ép úgy mint a ministerek ellen csak a képviselőház emelhet vádat s mindkettő fölött a senatus ítél.

De a törvény kitétele, hogy a ministerek ellen vádat a képviselőház emelhet hivatalos bűncselekményekért és ez esetben a senatus ítél fölöttük, eléggé jelzi, hogy ha nem jogsértésekről van szó, hanem a kormány általános irányáról, ily esetben politikailag, erkölcsileg mindenik kamra ítélhet fölöttük.

A francia alkotmánynak ez az éles különböztetése a politikai és jogi felelőség között nem ötletszerű. Tudatosan tették azt alkotói. Merev jogi alkotmányokkal elég tapasztalata volt a francia nemzetnek azon 14-féle alkotmányban, melyek alatt 1789 óta élt. 30 év előtt a parlamenti kormányu republikát akarta hát megpróbálni. A parlamenti kormányzásról pedig úgy volt meggyőződve, vagy legalább érezte, hogy azt se törvényi, se szokásjogi jogtételekre alapítani nem lehet, mert ez által elveszti rugékonyságát, a legváltozatosabb helyzetekhez való alkalmazkodási képességét.

Csakugyan a parlamenti kormányt, mint jogintézményt létesíteni egyáltalán jogi lehetetlenség minden olyan államban, a melynek parlamentjén és ministeriumán kívül királya vagy (köztársasági) fejedelme van, a kiket a nemzet parlamentfölosztási, ministerkinevezési, szentesítési vagy legalább veto joggal fölruházni szükségesnek lát.

Mindenek fölött pedig tényleges lehetetlenség a parlamenti kormányzást mint jogintézményt bármely államban létesíteni, a melynek nincsenek oly nagy pártjai, melyek többségi kormányok alkotására képesek lennének.

A jogi lehetetlenséget illetőleg ugyanis világos, hogy a király vagy a (köztársasági) fejedelem joga mellett: ministereket nevezni és elbocsátani, meg nem állhatna a parlament joga, hogy ugyanazokat bizalmával vagy bizalmatlanságával a parlament válassza, illetőleg buktassa.

A király vagy elnök parlament felosztási jogát pedig kizárná a parlament jogi fensőbbsege, a parlamenti kor-

mányrendszernek az a politikai alapelve, hogy az államnak úgy kül- mint belügyekben legfőbb akaratát a parlament dönti el.

A parlamenti kormányrendszerben ugyanis, — a választóktól, mint magának a parlamentnek forrásától eltekintve, — a parlamentnek kell ily túlsúlylyal, ily tényleges legfőbb hatalommal bírnia: fölötte álló hatalom a választókon kívül nem képzelhető, ámde ha a királynak, elnöknek ily hatalom adatik, az a parlament legfőbb jogával ellenkezik.

Ha pedig a választókat tekintjük a közhatalom legfőbb forrásának, úgy a feloszlatási jog egyáltalán lehetetlen, a mint hogy nincs is meg az amerikai, a schweiczi államokban, s helyét a direkt néptörvényhozás, a referendum pótolja. A hol azonban ez nincs, és parlamenti kormányzás van, ott a föloszlatás joga nélkülözhetetlen, mert nélküle a parlamenti kormányzás a legnagyobb zsarnokságra vezethet.

Annak ellenére tehát, hogy a parlamenti kormányrendszer egy jogi lehetetlenség, ezt a kormányrendszert a ministereknek államfői (királyi, elnöki) kinevezése és elbocsátása, a parlamentnek államfői föloszthatása, s a ministereknek mégis a parlament bizalmától függése nélkül se a történelem nem ismeri, se a politikai logika elgondolni nem bírja.

Hogyan tartja hát fönn magát a parlamenti rendszernek e mechanikája? Csakugy, ha a ministeriumnak e függése a többségtől erkölcsi, tényleges kényszer s nem jogi kényszer jellegével bír.

Parlament bizalma, mint ministeriumalkotó és elbocsátó jog, és államfői ministerkinevezési jog egymással nem férnek meg.

De igenis megférnek, ha a parlament bizalma nem jog, csak tényleges, erkölcsi erő, mely előtt az államfő a maga jogát meghajthatja.

Ez a jogi képtelenség az oka, hogy az angolok parlamenti kormányrendszerüket nem jogi tételekre, hanem ethikus, a politikai illendőséget megállapító szabályokra, meg egyezésekre (conventions), kötelelességekre fektetik s mivel ez az én becslésem szerint 100 év óta, mások szerint 200 év óta fönnálló parlamenti kormányzás mai alkotmányuknak a tényleges souverain hatalom szempontjából legfontosabb része, ez a körülmény magyarázza azt a szoros jogi szabályo-

zásokhoz szokott nemzetek előtt, előttünk is csodálatos dolgot, hogy kétfelé angol alkotmány van: törvényes, jogi alkotmány és conventionalis, illedelmi, etikus alkotmány.

Az angol alkotmány legújabb, tekintélyes magyarázója, Anson (*Law and custom of the Constitution* 3. kiadás. 2. lap) azzal kezdi fejtegetését, hogy «lehetetlen a mai tényleges alkotmányi gyakorlatot megállapítani, ha csak a törvényes, jogi alkotmány (legal Constitution), — mert az angol a törvény (law) alatt nemcsak a parlamenti végzéseket (statute law), hanem a jogszokást (common law) is érti, — és a conventionalis, illedelmi, etikus alkotmány (conventional constitution) közti eltérések okai némi részben nem magyarázhatnak».

«Ha alkotmányunkban a jog és a szokás eltérnek, elsöben megállapítandó a jog s aztán mint nötte be azt a szokás.» (Ugyanott 12. lap.)

Az alkotmány jogi elmélete és tényleges gyakorlata közti különbségre jog és szokás eltérésére utalva mondja: «Folyton zavarban vagyunk, tapasztalva, hogy a jog olyanoknak ad hatalmat, a kik azt tényleg sohasem gyakorolják és hogy olyanok gyakorolnak valóságban hatalmat, a kiket a jog nem ismer.» (Ugyanott 34. lap). «Mind ez nemcsak idegen jogászra hat mintegy rejtély (this is a puzzle), a kik Tocqueville-el hajlandók lesznek azt mondani: angol alkotmány nem létezik, de mi reánk (angolokra) is . . . A kik dicsérik, hajlékonynak, a kik bírálják, ingatagnak mondják. Mi reánk se a magasztalás, se a gáncs nem tartozik, hanem csak a nehézség, hogyan lehet a politikai jogok és kötelességek ilyen keverékét (meddley) érthető formába önteni.» (Ugyanott 37. lap).

Anglia jogi és ethikai alkotmányának ezt a különbségét communis opinionak lehet mondani a XIX. század első fele óta. Lord Brougham 1846 január 22-iki beszédében így fejezte ki: «A kormány ténye alkotmányellenes s a minister érte felelős lehet, habár a tény nem törvénytelen.»

Freemannak nálunk is közkézen forgó «Az angol alkotmány fejlődése» (*Olcsókönyvtár* 115—121. lap) különös nyomatékkal fejezte ki e helyzetet.

Reá hivatkozom inkább, mint Dicey-re, kinek «Bevezetését az angol alkotmányba» ugyan szintén bírjuk magyarul,

mert oly egyszerűen, világosan, mint Freeman senki a dolgot elő nem adta.

«A politikai erkölcsnek egy egész rendszere áll ma fön, egész codexe ama szabályoknak, hogy mint viselkedjenek a politikai élet férfiai; ezek a szabályok sem törvényczikkekben, sem a közönséges (szokás) jogban sehol sem találhatók meg, s tényleg mégis aligha tartatnak kevésbé szenteknek, mint a Magna Chartában vagy a Petition of Right-be beiktatott elvek. Szóval írott törvényünk mellett egy nem írott, vagyis conventionalis alkotmány fejlődött ki.»

«Ha angol ember a közélet valamelyik fiának viselkedéséről, mint alkotmányosról vagy alkotmány sértőről beszél, egészen mást ért alatta, mint a mit törvényes vagy törvény sértő magaviselet alatt ért. Az alsóház egy híres határozatával, melyet egy nagy államférfi indítványára hozott, kijelentette egykor, hogy a korona ministerei iránt nincs bizalommal, és hogy hivatalban maradásuk az alkotmány szellemét sérti . . . Az indítvány megtevője nem akarta az akkori minisztereket törvénysértő tettel vádolni, a melyért akár az alsóbb ítélőszék, akár a parlament főítélőszéke vád alá helyezhette volna. Nem azt akarta mondani, hogy ők, a korona ministerei, a kik addig ministerek, a míg a koronának tetszik, az által, hogy megmaradnak hivatalukban, míg a korona jónak látja őket hivatalukból elbocsátani, olyan törvényszegést követnek el, melyről a törvény tudomást vehet. . . Az alsóház ilyen határozata olybá tűnhetik föl, mint egy alkotmányos elv alaki kinyilvánítása. De ha alaki kinyilvánítás is, nem törvénynek (nem jognak) kijelentése volt . . . Egészen más alapon áll tehát, mint azok a becikkelyezések, a melyek akár megváltoztatták, akár egyszerűen kinyilvánították a jogot, törvényes erővel bírtak s melyek mindenképen a törvényes bíróság megítélése körébe esnek. Ha a koronának bármelyik hivatalnok a parlament fölhatalmazása nélkül szedetne be adót, vagy a parlament beleegyezése nélkül hajtatna végre egy hadügyi törvényt, jogsértő bűncselekményben válnék vétkessé. De ha csak hivatalában marad meg továbbra, a melybe a korona ültette, és melyből a korona nem mozdította el, ha a parlament mindkét házának akármilyen szótöbbséggel kifejezett bizalmatlansági szavazata ellenére marad is meg hivatalában, épen nem szegi

meg az írott jogot. De arról, a ki így cselekednék, általánosan azt mondanók, hogy a nem írott, de általánosan elfogadott alkotmánynak kétségbe legkevésbé vonható egyik elvét tiporta lábbal.»

Az angolok azonban nemcsak a jogi lehetetlenség miatt nem próbálták parlamenti alkotmányukat jogivá, parlamenti kormányukat jogi intézménynyé tenni, hanem mert annak céljait, bár közvetve, bár lassabban jogi kényszer nélkül is el bírják érni és mert tudják, hogy a parlamenti kormányzásnak ténybeli előfeltételei vannak, a melyeknek meglétele nem föltétlenül bizonyos.

V.

A parlamenti kormányzásnak e ténybeli előfeltételeivel kell immár másodsorban foglalkoznunk.

A tényleges előfeltételek legszembeötlőbbike a nemzetnek erős pártok szerinti tagoltsága.

A hol compact, erős pártok nem léteznek, ott a parlamenti kormányzás tényleg lehetetlen, vagy a helyes kormányzás torzképe lesz.

S mivel a nemzetek nem láthatják előre, lesznek-e kebelökben állandó, egymást felváltani tudó pártok, melyek egy bizonyos politikai irány mellett helyt állani képesek, ezért kormányaik jogi létét nem kötik parlamenti pártjaik bizalmához, nehogy hónapról-hónapra változó kormányok alatt legyenek kénytelenek élni.

A parlamenti kormányrendszer jogi kényszer nélkül is könnyen ide vezet, mint a francia köztársaság története mutatja, a melynek 35 éves fennállása alatt voltak oly évek is, melyekben háromféle miniszterium kormánya alá jutott.

De beállhat az ellenkező véglet is, egyik párt túlhatalma.

«Az ellenzékét az érvényesülés lehetetlenségének érzete az ebből eredő keserűség, felelősségének hiánya és a benne mindinkább kifejlődő irigység és gyűlölet decomponálja. A többség megszokja az örökös kormányzást . . . Az ellentétek a polgárháború élességére emlékeztetnek. A parlamenti rendszer egymást ellensúlyozni képes, egymást fölváltó pártok létén alapul. Mihelyt a váltógazdaság ki van

belőle zárva, a rendszer nem működhetik helyesen». (Gróf Andrassy Gyula. *Az 1867-iki kiegyezésről*. 1896. 352. l.)

Mivel az állam nem ura a tényeknek, melyektől a parlamenti kormányrendszer függ, mivel nem varázsolhat elő egymást felváltó pártokat, ezért nem teheti jogintézménynyé a parlamenti kormányt.

Mert jogi sanctiót csak oly szabálynak, oly kötelességnek adhat az állam, a melynek betartása minden körülmény között lehetséges.

Ellenben a nehezebben, különös képességektől függő, magasabb erkölcsi kötelességeket jogilag nem kényszeríti ki.

Ilyen magasabb ethikus, illedelmi kötelesség a parlament, a kormány, az államfő közti összhang, megegyezés, ilyen a miniszterium politikai felelőssége működése általános irányáért.

Ámde épen mert ily magas erkölcsi kívánalom, melynek tényleges teljesíthetéséhez oly sok kellék kívántatik, jogi kényszerrel nemcsak nem lehet életbe léptetni, de még a törekvés is elérése után veszélyt okozhat az államnak, ha mindennemű ténybeli előfeltételei hiányoznak.

Az északamerikai unio s a belétartozó államok alkotmányai azért zárták ki jogilag a parlamenti kormányt, függetlenítették politikailag a kormányt a parlamenttől, tették merevvé, jogivá alkotmányaikat, mert a ténybeli előfeltételek a ruganyos parlamenti kormányzáshoz hiányoztak.

A nemzetek jogukat utoljára is tények, emberi cselekedetek végett alkotják, mert a joggal a tények, a cselekedetek hatását és határát állapítják meg. A hol tények nincsenek, ott hiába való a jogi kijelentés.

S a parlamenti kormánynak e ténybeli előfeltételei nemcsak abból állanak, hogy legyenek compact, egymást felváltani bíró pártok. Nem egyedül a pártok számbeli ereje, két nagy párt léte a határozó, hanem megférnek-e egy állam, egy társadalomban.

A sociáldemocraták és a polgári pártok, a rabszolga-tartó és rabszolgaellenes pártok, helyesebben felekezetek parlamenti kormányzású alkotmány alatt nem élhetnének, mert minden kormányváltozás az egész társadalmi szerkezet fölforgatását jelentené.

Első esetben két-három évig lenne egyéni tulajdon, a

másik két-három év alatt minden tőkebeli tulajdont, földet, házat, eszközöket kisajátítana az állam.

A második esetben az emberek egy része, 3–4 évenként váltakozva, rabszolga és szabad lenne.

De ne menjünk a végkövetkezményekig.

Mihelyt egy párt programjának érvényesülése egy másik állam bizonyos magatartásától függ, az ily párt, ha többsége lenne is, nem juthatna érvényre, a míg az a másik állam a kívánt magatartást követni hajlandó nem lenne. «Ki csodálkozhatnék azon, hogy, ha például Angliában akadna párt, mely azt mondaná, hogy programja alapja, a mely nélkül a párt nem érvényesülhet, egy Németországgal kötendő meghatározott tartalmú szerződés: e párt mindaddig míg a német kormány oly szerződés megkötésére hajlandónak nem nyilatkozik, kormányképtelen volna? «(Gr. Andrassy Gyula. *Az 1867-iki kiegyezésről.* 351. l.)

A parlamenti kormányzáshoz szükséges, számszerűleg erős pártoknak tehát bizonyos belső kellékekre is van szüksége. S e belső kellékek kérdése visz el bennünket ahhoz a további kérdéshez, ha egy állam egy más állammal egyszerű nemzetközi frigyénél erősebb kapcsolatban van, például közös fejedelem által, vajjon lehet-e a parlamenti kormányzást ily kapcsolat mellett is oly pártcsoportosulásokkal fentartani, mint a minókkal az ily kapcsolatban nem álló államokban lehetséges?

Más szóval a gróf Széchenyi István annyit emlegette egyes házasság, melyben Ausztriával élünk, nem lép-e föl a parlamenti kormánynak ténybeli előfeltételeire, bizonyos pártok belső kellékeire nézve oly követelményekkel, a melyek hiánya vagy kormányképtelenné teszi azt a pártot, mely benne szenved, vagy lehetetlenné teszi az államkapcsolatot?

Erre a kérdésre gróf Andrassy Gyula adja meg a feleletet.

«A közös intézmények két államnak vannak alávetve, két állam pénzén és áldozataival állítottak és tartatnak fenn. Helyesen ép oly kevéssé rendelkezhetik a maga kezére egyikük ezen közös intézményekről, mint a magánjog terén sem rendelkezhetik valamely közösen vett birtok fölött ennek egyik tulajdonosa a másik tudta és beleegyezése nélkül...»

«Persze, elképzelhetni a politikai életben viszonyokat,

a melyek az állam létérdekeit annyira sértik és a status quo föntartását oly annyira lehetetlenné teszik, hogy ha az okvetlen szükséges reformra nézve szövetséges társunkkal megegyezésre jutni nem bírának, az önföntartás kötelessége rákényszeríthetne arra is, hogy akaratszabadságunkat tényleg gyakoroljuk. Ilyen gyászos viszonyok között azonban csak a közös intézmények megszüntetésére lehetne gondolni . . . »

«Ezen elv következménye azon politikai nagy szabály, hogy a pártok, a melyek a kiegyezést fönn akarják tartani, ne tegyék az 1867: XII. törvénycikknek s az ennek alapján létrejött közös intézményeknek esetleg kívánatossá váló módosítását politikai programjuknak olyan sarkalatos tételévé, a melyet érvényesülésekor azonnal foganatosítaniok is kell». (Gróf Andrássy Gyula. *id. m.* 337—339. 1.)

Ez a politikai nagy szabály, hogy oly pártok, melyek egy külállammal bizonyos intézményi közösséget fenn akarnak tartani, a mennyiben egyikök e közösségnek módosítására nézve külön programmal bír, ezt a módosítást ne tegyék programjuk sarktételevé, a parlamenti kormányzás lehetőségé szempontjából ugyan szintén igen fontos és azt mutatja, hogy megegyező alapon álló pártokra nézve is mily belső kellékek szükségesek, hogy egymást a kormányon fölválthassák, a mint egy másik állammal fennálló közösségen szándékolt változtatás teszi az egyik párt törökvését.

Vagyis a jogilag kimondott szüksége annak, hogy a kormánynak a többségből kell alakulni, azaz a parlamenti kormány mint jogintézmény lehetetlenné válik, ha a másik államot nem lehet a közösség módosításának megnyerni. Vagy pedig a közösséget, melyet a módosítást kívánó párt is esetleg életszükségletnek tart a nemzetre, talán fegyveres erővel is meg kell szüntetni, csak azért, hogy a parlamenti kormány jogintézménye szentül föntartassék.

S mégis a parlamenti kormány tényleges előfeltételei szempontjából ez az eset az enyhébb, a szelidebb bajok esete. El lehet gondolni, hogy a másik állam a módosításra egy idő múlva rábirható, vagy hogy a közösséget háború nélkül meg lehet szüntetni.

A ki azonban a parlamenti kormánynak jogintézményi jellegét állítja, annak egy sokkal súlyosabb esettel is kell

számolnia, azzal, midőn a nemzet két nagy pártra, helyesebben felekezetre tagolt, melyek egyike a közösséget, a másik a közösség megszakítását teszi törekvése sarkpontjává.

Ily esetben ugyan bárminő alkotmányos kormányzás nehéz lesz, de a parlamenti épen lehetetlen mindaddig, a míg az egyik párt polgárháború által a másikat meg nem semmisíti. Avagy a míg be nem következik, mint nálunk 1861-ben, hogy a többségben levő határozati párt a döntő ütközetben visszavonul és a győzelelről lemond, vagy mint 1875-ben a balközép a fusio által teremt egy kormányképes pártot.

Az illetők ezen esetekben az egyéni belső morál szempontjából a legszebben, a leghazafiasabban cselekedtek, önzetlenül leküzdtek büszkeségöket, meggyőzték önmagukat, mert a hazának vélték szolgálni. De a parlamenti kormányzás etikája szempontjából vétkeztek, mert a választó polgárok százezreinek lelkiismeretébe zavart hoztak, mert a pártok elvhűségét megingatták. Már pedig a pártok erkölcsi tisztasága minden alkotmányos életnek, de főleg a parlamenti kormány alkotmánynak a végső alapja.

A pártok a jog által nem ismert, vagy alig ismert tényezői a nemzeti életnek, mint ösztényezőknak, mint a nemzet nagy tagozatainak nincsenek a jog által megszabott köteleességeik, tisztán és egyedül az erkölcs fékezi őket, csak az egyes hozzátartozók, de nem mint párttagok, vannak alávetve a törvényeknek.

Az egyes pártok erkölce, felelőssége minden lépésük, szavuk, tettükért a nemzetnek az illető párthoz nem tartozó tagjai, a jövő nemzedékek iránt tehát a legfőbb nemzeti érdek és a párthűség megszegése, még önzetlen okból is, zavarólag hat a nemzet politikai erkölcsére.

A pártoknak örökös változása, átalakulása, bármily önzetlen az egyes párttagok részéről, csak abból a célból, hogy a parlamenti kormány lehetővé legyen, a nemzet politikai erkölcsének aláásása.

Fölfordult világ az, midőn egy kormány lehetővé tétele végeztül alakul párt, holott a normális viszony az, hogy egy párt veszi át egy időre a nemzet kormányzását, alakít magából kormányt.

A parlamenti kormánynak jogi intézménynyé avatása természetesen fokozná a pártképződésnek ilyen elfajulásait.

VI.

A parlamenti kormánynak jogi intézménynyé alakulását azonban e nagy, végső elvi akadályokon kívül, egyszerűbb, mindennapibb nehézségek sem engedik.

Elvesztette-e és mikor, mi által vesztette el a kormány a parlament bizalmát? csakis a direct bizalmatlansági szavazat vagy a kormány eltávolítását kívánó fölterjesztés esetében világos. Csak ezek szolgálhatnak tehát jogi alapul a kormány visszalépési köteletségére. S még ez esetekben sem állíthatni, hogy a bizalmatlansági szavazatnak oly jogi hatása van, mint egy szavazással eldöntött választásnak, habár ily esetben világos az ethikai köteletség, a mely szerint el kell járnia. Le kell mondania avagy a házat föl kell osztatnia, ha a leszavazás a többség részéről a maga ethikus kötelességeinek teljes szemmel tartásával történt. Mert mi történjék, ha a ház felosztatását jogi akadály gátolja, például költségvetés hiánya, melyet nem a kormány pártja okozott. Avagy, ha a több pártból képződött többség nem vállalkozik kormányalakításra, nem bir kormányt alkotni egyező elvek hiánya miatt. Vagyis midőn a kormány eltávolítását kívánó, ellene bizalmatlanságát egyenesen kifejező többség nem számolt azzal az ethikus kötelességével, hogy többségi kormányt kell alkotnia. Már pedig az állam kormány nélkül nem lehet, vagy mint az angolok mondják: A király kormányának nem szabad fönnakadni. (The Kings governement must be carried on.)

De vegyük föl az egyszerűsítés kedvéért egyelőre, hogy az egyenes bizalmatlansági szavazat esetén jogi szükségképséggel következhetik be a leszavazott kormány távozása és az új kormány megalakítása s a most kiemelt nehézség, új kormány alakítása nem lehetetlen.

A kormány másként is elvesztheti a parlament bizalmát, elvesztheti az által, hogy a parlament nem járul hozzá valamely törvényjavaslatához, vagy az által, hogy a kormánynak meglévő törvények keretében végrehajtó működésével nincs megelégedve s a hozzá szükséges eszközöket megtagadja.

«A minisztereknek, mondja az angol alkotmánynak a maga egészében legjelesebb magyarázója, Hearn (*Govern-*

ment of England 222. l.), a parlament teljes bizalmára van szükségök végrehajtásuk tisztaságát és ügyességét illetően (their administrative integrity and skill) és ennek a bizalomnak nemcsak eljárásuk gáncsolásának mellőzésében kell nyilatkoznia, hanem a parlament készségében, mind azon rendszabályok megszavazására, melyeket a miniszterek lényegesnek tartanak a létező törvények kezelésére. Nem szükséges azonban, hogy a parlament, ha a miniszterek iránt, mint a meglevő törvények kezelői iránt, bizalommal viseltetik, hasonló bizalommal viseltessék irántok, mint egy alkotandó törvény javasloi iránt.» — «Ha a törvényhozási rendszabály nem érinti, vagy csak kis mértékben érinti a fennálló törvények végrehajtását, a miniszterek, bármennyire helytelenítsék a törvényhozási újítást, avagy sajnálják valamely javaslatuk elvesztését, kötelesek megmaradni. Ha ellenben komoly és közvetlen változás létesítenék a kormányzás gyakorlati menetében, a miniszterektől nem követelhetni, hogy oly felelősséget vegyenek magokra, a mely ellen tiltakoztak».

Azaz a köteleességet, le kell-e mondaniok a ministereknek egyenes bizalmatlansági szavazat esetén kívül máskor is vagy nem? midőn a parlament valamely törvényjavaslatuk vagy kormányzati rendszabályuk ellen fordul, nem a parlament szavazata dönti el, hanem a ministerek fölfogása, vajon lényegesek-e a megtagadott kormányzati vagy törvényhozási rendszabályok az ország jó kormányzásához.

«Ennélfogva, mondja Hearn, a ministerek véleményének kell döntőnek lennie minden egyes rendszabályuk jelentőségét illetően, a melyre nézve vereséget szenvedtek. Annak a jele, hogy valamely rendszabály lényeges-e vagy nem, a ministerek készségében mutatkozik, hogy a kormányzatérti felelősséget a nélkül is elvállalják. Ha a ministerek, jóllehet az általok kívánt rendszabályt a parlament megtagadta, mégis hajlandók a közügyek vitelére csak azokkal a rendszabályokkal, a melyekkel előbb is rendelkeztek, ez a rendszabály, bármily fontos legyen, szemeikben nem lehet lényeges.» (Id. m. 229. l.)

Sir Robert Peelnek 1841-ben egy szavazattöbbséggel elfogadott híres, alkotmányos præcedenst szolgáltató határozati javaslata is: «Ő Felsége ministerei nem bírják eléggé az alsóház bizalmát, mely nekik lehetővé tenné, hogy azokat a

rendszabályokat a Házban keresztül vigyék, a melyeket lényegeseknek tartanak a közjóra, ennél fogva hivatalban maradásuk ellenkezik az alkotmány szellemével», a súlypontot egyrészt az elégséges bizalomra fekteti, másrészt a miniszterek kívánta rendszabályok lényegességére.

Elégséges bizalom, lényeges rendszabály csupán oly tényállások, melyeknek objectív, jogi meghatározása lehetetlen s melyeket csak a miniszterek subjectív érzéke, belátása dönthet el, a melyekhez tehát jogi hatásokat sem lehet kötni. A minisztereket csak azért, mert a parlament bizalmát elégségeseknek vélték, hogy az ország javára sikeresen tovább kormányozzanak, vagy mert egy elvetett javaslatukat a jó továbbkormányzásra lényegesnek, nélkülözhetetlennek nem tekintették és a kormányon megmaradtak, jogsértőknek, viselkedőket az állam törvényes alkotmányába ütközőnek állítani jogi lehetetlenség.

Tévedhettek a bizalom elégséges volta, a parlament mellőzte rendszabály lényegessége tekintetében, de e tévedések nem jogsértések.

Nincs ember, a ki objective a bizalom elégséges voltát meghatározni bírná. Mekkora legyen a többség, mely egy javaslatot helyesel? 10, 20, 50, 60 szavazatnyi-e? A ház tele volt-e a szavazáskor, vagy csak épen határozatképes? (Defeated in a full house vagy in a thin house.) A közbiztonságért a rendőri közegeknek 500 vagy 1000 emberrel való szaporítása mellett lehet-e jótállani, mennyiben lényeges tehát ily emelés, hogy a miniszterek a közbiztonságért a felelősséget 500 embernyi szaporítás mellett is elvállalják, mindezek jogilag eldönthetetlen kérdések s mivel ezektől függ az ily indirect bizalmatlansági szavazatok után a kormány lemondása vagy megmaradása, sem a lemondást, sem a megmaradást nem lehet jogilag minősíteni, sem a kormányt ily esetben s ily alapon törvényesnek vagy törvénytelennek nyilvánítani.

A lemondás és a megmaradás is nagy erkölcsi bűn lehet, mely megkaphatja erkölcsi, de nem jogi megtorlását.

A lemondás, «ha a miniszterek erkölcsi gyávaságból vagy hegykeségből könnyelműen hagyják oda tisztöket, uralkodójuk méltán utasíthatja vissza utóbb, hogy azokat fogadja újból tanácsosainak, a kik állásukat a veszély órájában oda-

hagyták. A közvélemény és annak képviselői a parlamentben nem fogják elmulasztani kemény és megérdemlett büntetéssel sujtani a hűtlen ministert, a ki saját kényelmét vagy kicsinyes duzzogásának kielégítését többre becsülte, mint királya és országa iránti kötelességét.» (Hearn id. m. 223. l.)

A megmaradás, «ha kétségtelenné válik, hogy az a királyt és országot további zavaroknak tenné ki, hasonló erkölcsi megtorlást vonna maga után». Sir Robert Peel, a ki 1834-ben az országbóli távolléte alatt jelettetett ki miniszterelnökké, elfogadta a jelölést. . . «bár kevés reményt táplált arra nézve. . . hogy a képviselőházban oly többséggel fog rendelkezni, melynél fogva képes lenne az ügyek vezetésére. . . s e mellett arra is kevés kilátása volt, hogy talán a parlament föloszlatása által javíthatna a helyzeten. Mind a mellett nem rettent vissza a kísérlettől, hogy megfeleljen Ő Felseége meghívásának, meg lévén győződve, miszerint a parlament annyira tiszteletben fogja tartani a fejedelem azon jogát, hogy szabadon választhassa ministereit, miszerint habár bizalommal nem is, de legalább bizonyos ideig türelemmel fog lenni azok eljárása iránt.»

«A közélet emberének, a ki nagy válság esetében országa ügyeinek vezetését elvállalja, köteles mindaddig kormányon maradni, a míg becsületével megegyeztethetőnek tartja» . . . Sir Robert Peel ezen elveknek megfelelőleg, bár a siker kilátása nélkül, folytatta egy ideig a harezot. . . s hivatalát akkor, de csak akkor tette le, midőn világossá vált, hogy erőfeszítése sikertelen.» (Hearn id. m. 212. l. — Todd, *Parl. Korm.* I. köt. 159. l.)

Sir Robert Peel kormányzása 1834 december 16-ától 1835 április 18-áig tulajdonképp a parlamenti többség ellenére azért nem részesül erkölcsi megtorlásban, mert a pártok helyzete szerfölött bonyolult volt és mert Sir Robert Peel a küzdelmet azonnal föladta, a mint többszörös leszavazás után belátta, hogy a parlamentet a kormány irányában kedvezőleg hangolni nem lehet.

Arról, hogy Sir Robert Peel kormányon maradása a leszavaztatások után jogsérelem lenne, soha szó sem volt.

A kormány kötelességét, minő esetekben tartozik lemondani, jogilag szabályozni lehetetlen tehát minden oly esetben, midőn nem egyenes bizalmatlansági szavazattal áll szemben.

De egyenes bizalmatlansági szavazat esetében is oly bizonyodalmakat szülhetne a jogi szabályozás, a melyek miatt kizártnak kell tekinteni.

Lord John Russel kormányának esete 1851-ben szolgáltat erre érdekes példát. «A kormány azon az alapon mondott le, hogy csak kis többsége volt Disraeli indítványa ellenében, mely lényegileg a szabad kereskedelem elvétől való eltérést foglalta magában, azután meg, igaz csak gyengén látogatott, csak épen határozatképes házban (in a thin house), vereséget szenvedett Locke King indítványának eldöntésénél, mely által a ház indítványozónak megengedte, hogy törvényjavaslatot adjon be a választó jogosultság kiterjesztésére nézve. Három kísérlet is sikertelen lévén más ministerium alakítására, Ő Felsége kifejezte óhajtását, hogy a lemondott ministerek vegyék át újból hivatalaikat és ezek a királyi parancsokkal egyezőleg ezek előtt meghajoltak.»

«Az okok, melyeket a ministerek lemondásuk igazolására fentiek szerint fölhoztak, oly silányoknak látszottak, hogy Lord Derby nem is habozott Ő Felsége előtt kételyeit kifejezni, vajon csakugyan a fölhozott okok szolgáltak-e az egyedüli, sőt épen főalapul a lemondásra. Mert ha e lépésnek valóban ezek voltak az igazi okai, úgy a hosszúra nyúlt ministerválság okozta baj, hátrány (inconvenience) és a lemondott ministeriumnak visszatérése hivatalába azt látszanak jelezni, hogy a lemondás igazolatlan (unjustifiable, mit úgy is lehet fordítani; e lemondásért nem lehet a felelősség alól fölmenteni) volt.» (Hearn, id. m. 231. l.)

Tegyük föl, hogy az ellenzék ez esetben egyenesen kifejezte volna bizalmatlanságát s a ministerium nem kétkedhetett, hogy az ellene fordult ellenzék akarja is és képes is a kormányt átvenni s tényleg még sem birt kormányt alakítani, vajon a ministeriumot a válság okozta bajért s a hivatalba való visszatéréseért lehetett volna-e jogilag felelősnek, a hivatalba való visszatérését jogsértésnek, létét törvénytelennek nyilvánítani, mert a többség bizalmát elvesztette.

Ha viszont megfordítjuk az esetet s a ministerium tudva az ellenzék összetételét s a legnagyobb gondossággal mérlegelve a lehetőségeket, ép úgy nem hihette, hogy az kormányt alakítani bír, a mint 1851-ben nem birt s ennél fogva az országot nem akarva — a miért Lord Derby szemrehányást

tesz neki — egy válság hátrányainak kitenni, megmarad állásában, egy következő leszavazás után azonban az ellenzéknek tényleg mégis sikerül kormányt alakítani, a kormány tehát ténybeli tévedésben volt itt is, mint az előbbi esetben: vajon már az első vagy csak a második leszavazás után vált-e jogilag felelőssé, törvénytelené, jogtalanná?

A kormány a pártok számarányábani tévedés miatt egyszer az által vált volna tehát felelőssé, mert lemondott, törvénytelené pedig, mert visszatért a hivatalába, másszor ugyanily ténybeli tévedés alapján, mert először mindjárt le nem mondott.

A lemondás kötelességének s az ebből eredő felelősségnek jogi szabályozása, mint ezekből az esetekből is látszik, jogilag lehetetlen.

Nincs emberi előrelátás, mely egy kormányváltozás szükségességének idejét, körülményeit, előfeltételeit, a kormány viteléhez nélkülözhetlen bizalom fokát biztosan meghatározni bírná s tévedésektől ment lehetne. Jogi következményeket fűzni ily kiszámíthatatlan, meghatározhatatlan ténybeli állapotokhoz a legnagyobb formalismusra vagy önkényre vezetne.

De a közrend megingatása nélkül egyenesen lehetetlen a kormány törvényességét oly bizonytalan alapra fektetni, a minő a bizalmatlansági szavazat, mely meglepetésszerűleg, nem teljes házban is bekövetkezhetik. Mert ha a kormány törvényessége kétségessé válik, kétségessé lesz az emberi élet minden része, mert hisz a kormánynak ezek mindenikében van része.

A kisebbségek és többségek mikénti alakulásának biztos előrelátása, kormány alakításának lehetősége s a létező kormánynak ezen eshetőségekhez képesti maradási vagy lemondási kötelessége az imponderabiliák világának azon legfelsőbb régiójába tartoznak, a hová a jog többé el nem ér, a hol már csak az erkölcsi és illedelmi törvények uralkodhatnak.

Az állami életnek a fejedelem, kormány, parlament viszonyát illető területét a jog ép oly kevésé rendezheti minden irányban, a mint nem rendezheti jogilag teljesen a családot, a melyben az erkölcsi, az illedelmi kötelességnek a jogiakon túl döntő szerepe van.

Vagy ha mégis rendezik, mint Khinában, az államnak, a családnak az a khinai torzképe áll elő, a melyen a legfino-

mabb erkölcsi és illedelmi kötelességeket bambuszütésekkel kikényszerítő komikus jelenetek mulattatják az erkölcsinek nem ily megkötött divatjához szokott európaiakat.

Az angol fölfogás a khinaival teljesen ellenkező.

«Értjük, — mondja Freeman (id. m. 125. l.) — hogy mit jelent az, ha a ministerek iránt az alsóház bizalommal van vagy nincs; ismerjük az eseteket, a melyekben hivatalukról le kell mondaniok, minthogy a ház nincs irántok bizalommal s azokat az eseteket, melyekben méltán fölebbezhetnek az országhoz a föloszlatás által. De teljesen lehetetlen volna ezeket előre meghatározni egy törvényczikk szavaival.»

Nekem ehhez nincs mást hozzátennem, mint hogy ez nem csak törvényczikknek, de bárminő szokásjogi jogtételnek a szavaival lehetetlen volna és pedig nem a szavak hiánya, de a jogtétel lehetetlensége miatt.

VII.

Ha az 1848. III. t.-czikkben egy ismert jogi és politikai fogalmat iktattunk volna törvénykönyvünkbe, úgy azt, minthogy a törvény annak csak egyes részleteit határozta meg, csakis abban az értelemben tehattük volna, a melyben eredeti hazájában, Angliában vették.

Nem akarok most annak vitatásába bocsátkozni, a parlamenti kormányzás egy egyszerű jogi és politikai fogalom-e avagy a legbonyolultabb, szövevényesebb, nehezen megérthető alkotmányi rendszer, melyet az emberiség történetében találunk, melyhez képest Róma, Görögország, a középkori monarchiák és köztársaságok, az észak-amerikai unio és a hozzá tartozó államok alkotmányai valóságos elemi egyszerűségű, könnyű érthetőségű állami berendezések?

Nézzük, minő a kormány állása Angliában, milyen mi nálunk? Átvettük-e a felelős kormány jogi és politikai fogalmát Angliából?

Az angol parlamenti kormányzásnak két nélkülözhetlen előfeltétele van, először egy tényező: egy a parlament bizalmán nyugvó, 10—15 emberből álló cabinet, másodsor egy functio: az alsóház munkálatainak vezetése e cabinetnek egy tagja, lehetőleg az elnöke által.

E két leglényegesebb föltételét a parlamenti rendszernek nem jog állapítja meg, ellenkezőleg őket a joggal ellenkezőnek tekintik. A király ugyanis az alkotmányjog szerint egy több száz tagból álló titkos tanács útján kormányoz; ez a jog azonban az angolok szerint elmélet, szabály, a valóság ellenben, hogy a kormányzás a titkos tanács bizottsága (cabinet), egy 16 emberből álló ministerium útján történik, a melynek vezetője a miniszerelnök, a premier.

A cabinetnek, a premiernek létezéséről azonban hivatalosan, diplomatically szólani nem szabad. Lord Lansdowne szerint «semmi sem lehetne az alkotmánynyal ellenkezőbb visszaélés, mintha valamely parlamenti végzeményben ismertetnék el valami ilyen hivatal létezése». (Todd, *Parlamenti korm.* II. köt. 409. l.)

A cabinettanács a miniszerelnöki hivatalhoz hasonlóan máig ismeretlen az alkotmány előtt és egyetlen parlamenti végzeményben sincs említve. 1851-ben egy parlamenti bizottság a maga jelentésében a cabinetminisztereknek bizonyos elsőséget javasolt a parlament megnyitásakor, a fölvonulásnál. A ház azonban a javaslatot visszautasította azon az alapon, mert ily hivatalnokok ismeretlenek az angol alkotmány előtt s törvény szerint ilyenek Angliában nem léteznek. (Todd, *id. m.* II. köt. 412. l.)

Angliában e szerint a ministerium állása sem jogi. Mint Gladstone mondta (*Questions constit.* 277. l.) «a ministerium a király, a lordok, a közrendűek mellett nem külön hatalom, a mely más elemekből állana, mint azok . . . Ez a negyedik hatalom a másik három irányában elősdi hatalom: az ő életükből él a nélkül, hogy neki külön léte volna».

«Az alsóház elnökét ismeri a törvény. Az alsóház vezetőjét*) (Leader) ismeri mind a ház, mind az ország; ép oly jól tudják, mi a teendője, mint azt, hogy mi az elnöké. De az alsóház Leader-jéről a törvény nem tud semmit. Hiába iparkodnánk törvényes alakban meghatározni kötelességeit, a ház maga nemrégén visszariadt attól, hogy elismerje egy ilyen személy létezését olyan alakban, melyről valamely törvényszék tudomást vehetne.» (Freeman *id. m.* 125. l.)

«Nincs sem törvény, sem jogszokás, mely megszabná, hogy

*) Rendszerint a miniszerelnök.

a korona ministerei a parlament valamelyik házának tagjai legyenek. Tán ezért . . . kevesen tudják mily lényeges ennek a szokásnak megtartása . . . Soha nagyobb mértékben el nem tértek tőle. Véletlen körülmények következtében megtörtént, írja tovább Gladstone, hogy 1845 decemberétől 1846 júliusáig ministeri tisztet viseltem, a nélkül, hogy az alsóház tagja lettem volna. Ez a kivétel nem került ki a bírálatot. . . » (Gladstone, *Quest. Constit.* 278. l.)

Mi mindezzel szemben ismerünk a törvény szerint a király által kinevezett miniszterelnököt és meghatározott tagból álló miniszteriumot. Az alsóház vezérének mi egyáltalán nem ismerjük, mint intézményt. Semmi esetre sem azonosítottuk a miniszterelnökkel az alsóház vezérének úgy, mint Angliában. 1865-től 1875-ig Deák volt az alsóház vezére, nem a miniszterelnökök. Mi végül törvény szerint bebocsátjuk mindkét házba a ministereket, ha annak nem is tagjai, az angolok csak utóbbi esetben.

A mi törvényünk a felelősségnek eseteit codifikálta, ezzel szoros jogi mederbe szorította. Az alkotmányos szokás pedig a felelősséget sem jogi irányban nem tágította, sem a politikai felelősségnek azt a bonyodalmas ethikai codexét meg nem honosította, melyet Freeman szerint mindenki ért, de melyet előre meghatározni egy törvényezik szavaival lehetetlen.

Ily szokás képződésére 1848 óta nem volt 1905-ig alkalom, mert mindig egy párt volt uralmon.

Mindjárt 1861-ben, a parlamenti kormányzás elvével ellentétben, a többségben levő határozati párt önmagát semmisítette meg.

1875-ben a kisebbség szélére jutott Deák-pártot az ellenzék fusioja mentette meg s tette újra többséggé.

Ezután a kormányváltozások az uralkodó párt belső palotafórradalmi voltak a többi pártoknak nagy ingadozásaival s a miniszterek politikai felelőssége úgyszólván csak saját pártjok irányában állott fenn.

A szokásra sem hivatkozhatni véleményem szerint, mely akár jogi intézménynyé tette volna a parlamenti kormányt, akár csak olyan elfogadott, bevett, conventionális viselkedési szabályokat állított volna föl az esetekre nézve, a melyekben a minisztereknek le kell mondaniok, mint a milyeneken az angol parlamenti rendszer nyugszik.

A mi parlamenti kormányrendszerünk megállapodatlanságát a közvéleményben alig jellemezheti valami jobban, mint az az álláspont, melyet az országnak 1848 óta id. gróf Andrássy Gyula után legjelentékenyebb kormányfőfia, Tisza Kálmán 1865-ben azzal szemben elfoglalt, midőn a miniszterek hivatalban maradhatását nemcsak a parlament, hanem a megyék többségének bizalmától is függőnek kívánta. (Tisza Kálmán: *Parlamenti felelős kormány és megye rendszer.* 1865.) De még jobban jellemzi közvéleményünk állapotát, hogy ez az 1865-iki, szerzőjétől bizonyára megbánt gondolat, még a törvényhatósági reform alkalmával 1891-ben is komolyan kísértett s egy tekintélyes képviselő és publicista, Holló Lajos, komolyan foglalkozik a kérdéssel: meg kell-e adni a nemzetnek is a parlament feloszlatási jogot, oly képen, hogy azt a törvényhatóságok kétharmada elrendelhesse? (Holló L. *A közigazgatás rendezése* 48. l.)

De összegezem már is túlhosszúra nyúlt fejtegetésemet.

Az 1848: III., IV., XVI., XIX. törvényczikkek, melyek a felelős kormány intézményére vonatkoznak, csak a jogi felelősséget léptetik életbe, csak a jogilag felelős kormányt létesítik, mint jogintézményt. A parlamenti felelős kormányt e törvények nem zárják ki, sőt lehetővé teszik, de ennek nem adnak jogi sanctiót.

A fentebbi törvények nem egy ismert, Európában 1848-ban elterjedt általános jogi fogalmat cikkelyeztek be, hanem azt a különös jogi fogalmat, mely e törvényeknek és későbbi (például állami számszék, számviteli) törvényeknek határozmányjaiban foglaltatik, illetőleg e határozmányokból jogelvek szerint következtethető.

A parlamenti kormány a világon sehol sem jogintézmény, hanem ethikus, illedelmi szabályok, illetőleg ethikus, illedelmi fenytékek által fentartott ethikus intézmény, mely a jogintézmény jellegével bíró felelős kormányból alakul ki és csak ezzel együtt létezik.

A parlamenti kormányt, mint jogintézményt nálunk a jogszokás sem létesítette, nem lévén eddigelé alkalom ily jogszokás keletkezésére.

A király által alkotmányos módon kinevezett, a közhivatalnokokban megkívánt törvényes kellékekkel bíró tagokból alkotott miniszterium törvényes kormány marad akkor

is, ha az országgyűlés ellene egyenesen kifejezi bizalmatlanságát.

Meddig viheti az állam kormányát a parlament bizalma ellenére hivataloskodó ilyen miniszterium az állam alaptörvényeinek, vagyis az alkotmányjognak megsértése, az állam javának károsítása nélkül? ettől teljesen különböző, önálló jogi kérdés s azon tények, illetőleg mulasztások szerint kell, hogy elbíráltassék, melyeket ily nem parlamentáris kormány elkövet.

Soká semmi esetre sem, de az *időpont*, a mikor az alaptörvények megsértése vagy az állam javának károsítása bekövetkezik, bizonytalan; a kormány illető tényének vagy mulasztásának időpontja lesz, melyet előre tudni nem lehet.

A mily nagy érdeke fűződik a nemzeteknek a parlamenti kormányrendszerhez, ép oly nagy veszélyeket rejt magában, ha igazi értelme elhomályosíttatik, ez pedig jogi intézménynyé minősítése által bekövetkezett.

Célom és reményem e fejtegetésekkel nem az volt, hogy velök a nemzet mai nagy alkotmányválságában talán a véleményeket megváltoztassam, mert tudom, hogy az állami nagy alkotmányos törekvéseket, küzdelmeket, ellentéteket nem a doctrinák, hanem az érzelmi és erőviszonyok döntenek el.

A negyvenes évekbeli doctrinaire-ek felelős kormányi doctrináját még 47-ben is theoretikus ábrándként kicsínyelték, hogy 48-ban az erőviszonyok, a nemzet érzelmi világának változával a szabadság palladiumává avassák.

Fejtegetéseim célja apologia régi álláspontom mellett, melyet *Újkori Alkotmányok* (Anglia) II. köt. 1888. és *Politika* I. köt. 1895. című munkáimban elfoglaltam és a melyekben a parlamenti kormányzás lényegét ethikai, nem jogi természetében véltem föltalálni.

Álláspontomnak ezzel a védelmével úgy hittem, tartozom régi olvasóimnak s talán e folyóirat olvasóira sem lesz érdektelen a vitássá vált kérdés megvilágítása.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Tizenkettedik és utolsó közlemény.*)

XI.

Minden embernek vannak soha el nem felejthető élményei. Ezek legnagyobb részét az ifjúkorból valók, a mikor a lelki szervezet még nem erősödött meg, a mikor az ember még nem ismeri az életet s hozzá van szokva, hogy mankón járjon és egyszerre szabaddá lesz, belesodródik az élet árájába, hibás lépéseket tesz s aljas dolgokat követ el, a melyek ellen egész lénye tiltakozik.

Mihail élt át most ilyen napokat, a melyeket nem feledhet el egész életében. Mikor éjtszakának idején hazajött, a Fedorral folytatott beszélgetés után egyszerűen unta magát. Nem tudott mihez fogni, a bor pedig elvette az álmát.

A társait csakugyan a Katyára való homályos emlékezés hatása alatt hagyta el. Csak hogy ez az emlékezés nem volt valami mély. De általában véve is undorodott minden piszkos és közönséges dologtól. Katya nem játszott ebben valami fontos szerepet. De mikor bement a szobájába, nem alkotott volt magának eléggé tiszta képet arról, vajon mi lesz a dolog vége. Nem tudta, hány az óra és fogalma sem volt róla, hogy már olyan későre jár az idő. Csak homályos sejtelve volt az idő múlásáról. Nagyon is el volt foglalva lelki állapotával.

De Katya olyan kedvesen állt ott előtte, és egész megjelenése úgy emlékeztette őt arra a jelenetre, mely köztök külföldre való elutazása előtt lejátszódott! S élénken visszaidézte emlékezetébe akkori ölelését és csókját.

---

*) Az előbbi közlemények lásd a *Budapesti Szemle* 1905 évi 337., 338., 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346. és 347. számaiban.

S ez volt az, a mi fölizgatta. A feje a nélkül is rendetlenül működött. Se az okosság, se az egészséges logika nem fékezte. Még attól a kis akaraterőtől is megfosztotta, mely volt benne, szinte észrevétlenül egy fiatal állattá vedlett át, még pedig olyanná, a kit az élet meglehetősen elkényeztetett, s a ki Mihajlovics Arkadij életfölfogásának a hatása alatt lassanként kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy nemcsak ebben a házban, de magában az életben is, minden az ő kedvéért van, s hogy az életben az egyetlen, a mi becses, az élvezet.

Mikor Katyához közeledett, egyszerre egy szenvedélyes fölbuzdulás hatalmába került, s minden, a mit tett és mondott, mind az ennek a fölbuzdulásnak volt az eredménye, mely nyilván erősebb volt, mint ő.

Ha csak kissé is tudott volna uralkodni magán, úgy persze megállott volna, s nem szaladt volna ki a folyosóra, tudva azt, hogy közel van az apja, a kit minden valószínűség szerint föl fog ébreszteni. De ő mindenről megfeledkezett, és mikor egyszerre megpillantotta apját, a mint hálóköntösben, a kezében gyertyával ott állt az ajtóban, olyan érzés fogta el, mintha mély álomból ébredt volna föl. A szegény és az önmegvetés érzése vett erőt rajta. Rámeredt Mihajlovics Arkadij átható tekintete, s egyszeriben tudatára ébredt annak, hogy valami szegényletes és aljas dolgot művelt. Gépiesen engedelmeskedett az apja parancsának és bement az ő hálószobájába.

Belépett a dolgozó szobába, a honnan egy szinte alig észrevehető ajtó nyílt egy másik, eléggé tágas szobába. Ebben a szobában volt egy ágy, éjjeli szekrény, mosdóállvány és pamlag. Mozdulatlanul ült a pamlagon, mert várta hogy tüstént bejön az apja, s eltökélte volt, hogy nyugodtan végighallgatja mindazt, a mit csak mondani akar. Aztán hirtelen rémület fogta el, ugyancsak arra a gondolatra, hogy tüstént bejön az apja és beszélni fog vele.

A pamlagon nem volt megágyazva. Mind a mellett, a nélkül hogy levetközött volna, lefeküdt és arcczal a fal felé fordult. Az apja bejött, pár pillanatig ott állt mellette, nyilván meg akarván győződni róla, vajon alszik-e. Úgy találván, hogy alszik, elment a pamlagtól s föl és alá kezdett járni a szobában.

A léptei zaja, a lélekzetvétele után itélve, Mihail tisztában volt vele, hogy dühös. De azután az apja abbahagyta a járás-kelést, oda ment az ágyához, lefeküdt és eloltotta a gyertyát.

Mihail sokáig nem aludt el; egyetlen érzés fojtogatta, mely egész lényén erőt vett, s minden egyebet távoltartott a lelkétől, — aljasságot követett el, és apja lábbal rúgott felé. Ebben a pillanatban az apja iránt is ellenséges érzelmeket táplált. Egyszerre fölbredt benne a régi ellenségeskedés, mely az utóbbi hónapokban olyan szépen elsimult.

A mámor eloszlott. Egyáltalában nem is gondolt arra, hogy mászszék ki rettenetes helyzetéből. A gyöngé emberek szeretik a döntő elhatározást halogatni. Arra számítanak, hogy majd az idő elvégzi azt, a mit nekik kellene elvégezniök, hogy valami véletlen kihúzza őket a csávából.

De lassan elnyomta az álom, és reggel felé észrevétlenül elszunyadt. Mikor reggel fölnyitotta a szemeit, az apja már nem volt a szobában. Mihail azt következtette ebből, hogy az apja vagy az ebédlőben van, vagy pedig már elment a hivatalába.

Andrej csöngetésére fölkelt az ágyból. Valahogyan megérezte, hogy ez a csöngetés összeköttetésben van a tegnapiakkal, s hogy a dolognak még folytatása lesz. Valami úgy húzta-vonta az ebédlőbe. Miután csaknem teljesen föl volt öltözve, s csak a kabátja hiányzott, melyet tegnap a szobájában hagyott, nagyon hamar elkészült. Egy karosszéken ott hevert Mihajlovics Arkadij kabátja, Mihail magára kapta és kiment.

Az, hogy Andrej ott volt az ebédlőben, rettenetesen megdöbbentette őt. Sehogy sem ment a fejébe, hogy mit jelentsen ez. Már messziről látta őt, a mint keresztüljött az ebédlőn. Mikor a küszöbhez ért, egyszerre úgy érezte, mintha egy erős kéz arczúlütötte volna. Ugyanakkor megütötte a fülét ez a szó, a melvet Andrej kimondott: «Gazember» — rettenetes szó, mely fölé a guillotine-al. Abban a pillanatban, mikor kimondják, a halál szellője csapja meg az embert.

Egész testében megrázkódott, a vér a fejébe szökött, és szeretett volna rárohanni Andrejre, de ez csak pillanatnyi érzés volt, tüstént megjelent a nyomában egy másik: valami tartóztatta őt és nem engedte, hogy a helyéről elmozduljon.

«Biz' az igaz!» — gondolta magában, mire oda lépett az asztalhoz és hangosan is kimondotta, hogy az igaz.

Azután meg az apja is megalázta őt. Andrejt behívta a dolgozó szobájába. Tehát azt akarta, hogy Mihail ne legyen jelen a beszélgetésükön. Nem tartotta őt erre valónak. Lehet, hogy még talán valami titka is akadt Andrejvel.

Bement a fogadószobába és oda állt az ablakhoz, hogy bevárja Andrejt. És csakugyan Andrejt várta. Minden legcsekélyebb neszre figyelt, attól tartva, hogy elmulasztja azt a pillanatot, mikor kinyílik a dolgozószoba ajtaja és kilép rajta Andrej. Eltökélte, hogy megmondja neki, hogy rászolgált a sértésre, hogy beösméri cselekedetének egész alávalóságát és bocsánatot kér tőle.

De Andrej kijött a dolgozószobából, s neki sem volt elég ereje, hogy megforduljon és megállítsa őt. Ezért aztán Andrej még jobban megvetette. Pedig mikor Andrej már az előszobában volt, akkor megfordult és utána akart kiáltani, de nem jött ki hang a torkán. Nem volt elég ereje hozzá, hogy a nevét kiejtse.

Egyszerre, Andrej eltávozása után újabb rémület vett erőt rajta, most már küszöbön állott az apjával való beszélgetés. Már előre elképzelte, hogy fogja őt az apja a földre sülyeszteni. Mert ő így gondolta. S egyszerre tisztán állott előtte, hogy attól fogva, hogy köztök a közeledés megtörtént, az apja egész idő alatt nem tett egyebet, mint hogy lassan a földre tiporta őt. Teljesen alárendelte őt magának, és iparkodott kiirtani belőle az önálló akaratot. Csakhogy ezt lágyan, tapintatosan és finoman csinálta. «Ezt én többé nem akarom!» — mondotta magában Mihail.

Továbbra is ott maradt az ablakban. Lenn becsapódott egy ajtó. Most ment el Andrej. Mihailnak megvillant a fejében az a gondolat: ő is elmegy Andrej után, tüstént leszalad és utóléri őt. De azért megis ott maradt. A gondolatai mindig határozottak voltak, de nem kerültek kivételre soha.

Im' egy hang hallatszott a dolgozószobából:

— Mihail, gyere ide.

Mint ha gyökeret vertek volna a lábai, nem mozdult, és ott maradt az ablakban.

— Gyere már ide! — ismételte Mihajlovics Arkadij.

Gyöngé akarata itt is vereséget szenvedett. Még pár

pillanatig habozott. de aztán bement a dolgozószobába. Mihajlovics Arkadij föl és alá járt a szobában. Az arca mogorva, rideg és kellemetlen volt. Rá sem nézett Mihailra. Egy darabig hallgatott, majd így szólt:

— Jobb ha az ember leharapja a nyelvét, mint sem kogy kiszolgáltassa magát az ellenségének...

Ezt a fogai közt mondta, nyugodtnak iparkodott látszani; de azért a düh kiértzett a hangjából.

— Én ezt nem tudom... — szólt Mihail mogorván.

— Akkor tanuld meg előbb, mielőtt szabadjára engeded változhatatlan szenvedélyeidet. Bármily rossz véleménynyel is vagy magadról, tudd meg, hogy mások még rosszabb véleménynyel vannak rólad. És semmi szükség sincs rá, hogy még bizonyítékokat szolgáltass nekik.

— Nem tudom, miért mondja nekem mindezt! — szólt Mihail boszúsán, de egyúttal könyörögve, hogy hagyjanak neki békét és lássák be végre, hogy mindez neki ropantúl terhére van.

— Hogy-hogy miért? Te berontottál és megzavartál a föladatomban...

— A föladatában?

— Igen, abban a föladatomban, hogy készítsem úgy gondolkozni, a mint én akarom.

— De hát hogy gondolja?

— Én úgy gondolom, lelkem, hogy te alávalóságot követél el. De sem neki, sem másnak nem kell így gondolkodnia. De hogy te alávalóságot követtél el, ahhoz kétség sem fér. Én épenséggel nem vagyok rigorózus, és nem ítélem meg olyan szigorúan a fiatalos fölbuzdulásokat. Ezek természetesek és törvényszerűek, tehát el is ismerendők. Még ha nem szépek, akkor is érthetők. De még a legocsmányabb dolgot is tisztán kell véghezvinni.

— Nem értem...

— No természetesen, hogy tisztán, nehogy nyomok maradjanak utána, a melyeken mások is rájöhetnek. Kell, hogy az ilyesmi veled szálljon a sírba. Hiszen én értem, az egészben az életismeret hiánya a hibás, semmi egyéb. Képzeld el magadnak a következő helyzetet, — azért beszélek, mert látom, hogy tiltakozni akarsz, és nem vagy velem egy véleményen, — tehát képzeld el a következő helyzetet. A férj

egészséges, erőteljes, a feleség pedig, betegsége vagy életfölgása következtében-e, az mindegy, ... elég az hozzá, hogy tulajdonképen nem a felesége. De a férj meg akarja óvni a családi békét. Már most ha ő kirúg a hámból, nem úgy kell-e ezt cselekednie, hogy semmiféle nyomokat se' hagyjon maga után? Ez nem gyávaság, vagy a maga személyeért való félelem ám, hanem egyszerűen a tisztességes látszat, a családi épség megőrzésére irányuló törekvés... Lehet kirúgni a hámból, azt mindenki megteszi, különösen a te korodban; de a saját házában tenni azt, a hol annyi szem ügyel az emberre... Ez kényelmetlen is, de meg — bocsásd meg ezt az erős szót — alávalóság is. Rábízod magadat egy fruskára, s ezzel a hatalmába adod magadat. Tudod-e, hogy mi szokott az ilyesminek a vége lenni? Az ilyesmi után rendszerint holmi ártatlan kis házi szemfényvesztés veszi kezdetét... A nő nagyon természetesen ki akarja használni kiváltságos helyzetét, elégedetlenkedni, követelőzni kezd... S a vége az, hogy rabjává leszel meggondolatlanságotnak. Oh ez a legborzasztóbb, mikor az ember valakinek a hatalmába kerül, a saját házában. És még hozzá mindezt, olyan durva formában; én mindent elismerek, kivéve a durvaságot. Mindent az æsthetika határai közt kell cselekedni. Most nézzük a te esetedet... Itéld meg magad: éjtszakának idején utána eredsz a folyosón, egy ingben, kóczos hajjal, ő pedig menekül előled... A házban zaj, kiabálás hallatszik... Akárcsak egy háziszolga meg egy szobalány a kapu alatt. Ez annyira nem szép, annyira közönséges... És a mi fő, nyoma sincs az óvatosságnak. Te a legcsekélyebb körültekintésről sem tettél tanúságot. Mindenki hallhatta, mindenki láthatta... Erre aztán elkezdődnek a kétértelmű mosolyok... Elveszted a tekintélyedet a saját házában; de tovább... Mikor én a helyes útra akartam terelni a kérdést, te megzavartál. Remélem, — tette hozzá Mihajlovics Arkadij valamivel szelidebb hangon, mintha csak békés hangon akarta volna mondókáját befejezni: — mind ez lagalább jó lecke lesz neked.

«De hiszen ez mind nem az, ez mind nem az», — gondolta magában Mihail, mialatt az apja hidegen és lenező hangon oktatta őt. — «Kényelmetlen, nem szép, megfontolatlan»... Ilyeneket mond olyankor, mikor ő egész lényével érzi, hogy aljasan és csúnyán viselkedett. Szóval az

apjában nincs meg ez. Ő ezt nem érzi. Ő tisztán csak az eset külsőségeit érzi. Szóval még az ilyen dologban sem értik meg egymást.

És egyszerre kedve kerekedett ezt nyíltan kimondani, és úgy beszélni az apjával, a hogy még soha életében sem beszélt vele.

— Ez mind nem így van! — mondotta, a mitől Mihajlovics Arkadij összerezett és megállt. A régi, már-már feledésbe ment hangot érezte ki szavaiból. Erre nem számított.

— Nem így van? — kérdezte csodálkozva.

— Nem, nem így van. Az mind mellékes, a mit ön mond! Kényelmetlen, nem szép, meggondolatlan, ez mind mellékes...

— Hát mi a fontos?

— A fontos az, hogy az én eljárásom alávaló... Hogy megbántottam egy leányt, a ki húgom, barátnőm volt. Megbántottam a legaljasabb módon, s hogy ezen most már segíteni nem lehet. Csakis ez a fontos.

Mihajlovics Arkadij elmosolyodott.

— Ahhoz te még nagyon fiatal vagy, hogy engem oktass. Én sokkal jobban tudom, mi fontos, mi nem fontos, s a te viselkedésed legkevésbé sem ad neked jogot arra, hogy ilyen hangon beszélj velem. Aljas és csúnya-e, szükséges és nemes-e, — ez a te dolgod. Ezt csak te érezheted s ezt csak a te lelkiismereted mondhatja meg neked; de az embereknek ehhez semmi közök. Őket egyáltalában nem is érdekli. Nekik semmi közök ahhoz, vajon te aljas vagy-e vagy emelkedett, erényes-e vagy gyalázatos? Nekik csak az kell, hogy tisztességes formában menjen végbe minden.

Egyszerre eszébe jutott, hogy már meglehetősen későre jár az idő, s hogy ideje már hivatalba menni, megnézte az óráját és elkezdett sietni.

— Majd befejezzük ezt a beszélgetést később, ha ugyan érdemes... De most hivatalba kell mennem. Egyre azonban nagyon kérlek. Az Istenért, ne tégy nélkülem semmit. Látom, hogy még nagyon tapasztalatlan vagy ahhoz, hogy önálló lépéseket tégy az életben.

— Ugyan hát mit is tehetnék most?

— Sok mindenfélét! Még utóbb eszedbe juthatna párbajozni?

— Párbajozni? Kivel? — kérdezte Mihail bámulva. — Talán csak nem Andrejjel?

— Nem tudom... Csak úgy mondom... Elejét szeretném venni minden ostobaságnak, a mi csak esetleg eszedbe juthatna. De ígérd meg nekem Mihail, hogy ha netalán kihívnának, nélkülem nem adsz feleletet! Megigéred?

— Nem tudom, mire való ez...

— Szükségem van rá.

— Jól van.

-- Legjobb lesz, ha ma nem is még az egyetemre. Ott esetleg megtudják és elkezdenek suttogni: te zavarba jössz és nem fogsz tudni mit felelni. Az a fiatal ember megigéerte, hogy nem fog neked ártani... De semmi okom sincs rá, hogy bizzam benne...

Fogta a táskáját és elment a hivatalába, a nélkül, hogy búcsúzásul csak egy jó szót is szolt volna.

Mihail egyedül maradt, de kellemetlen volt neki a dolgozószobában ülni. Itt minden olyan rideg és száraz volt, mint az a beszélgetés, melyet az imént folytatott az apjával. Bement az ebédlőbe. Ott találta Fedort.

— Arkágyevics Mihail, — fordult hozzá Fedor: — micsoda változás ez?

— Miféle változás? — kérdezte Mihail csodálkozva.

— Hát az, hogy ma egyszerre a papájánál aludt...

— Hjah az... Minden különös ok nélkül történt...

Egyszerűen ott ragadtam nála...

— De hiszen én a saját szobájába kísértem be...

— Igen, de aztán át mentem az apámhoz.

— Arkágyevics Katerina pedig, alig hogy pittymallott, elment valahová...

— Igen, összevesztünk vele, — mondotta Mihail, — azért ment el...

«De mért is hazudom én az inasnak? — gondolta magában Mihail. — Mert félek, hogy rájön az igazságra...»

Az ebédlőben is kellemetlen volt a tartózkodás, mert Fedor nagy kedvet mutatott a beszélgetés folytatására. Bement a saját szobájába.

Itt már minden rendben volt. Mindamellet nyomasztóan ránehezedett a tegnapi történetek emléke. Érezte Katya szobájának a közelségét, s ez még jobban bántotta.

Félt bemenni ebbe a szobába, s a világ minden kincseért sem ment volna bele, még ha kellett volna is. De a maga szobájában is szokatlanul tisztán eszébe jutott minden, a mi tegnap történt. Lépésről-lépésre eszébe jutott az egész eset minden legapróbb részletével együtt. Visszagondolt rá, a mint hazajött, s Fedorral beszélgetve, bement a szobájába, a mint levetette a kabátját, kitérta az ablakot, füttyörészett, kopogott a falon s azután be ment Katyához.

— Nem, ez rettenetes, ez türhetetlen! — suttogta, a mint képzeletében megelevenedett az, a mi azután történt. — Ez nem maradhat így, ettől a tehertől meg kell szabadulnom . . .»

Mindamellett az emlékek egyre-másra besuhantak a fejébe és sehogy sem tudta őket magától elűzni, — s még hozzá olyan tiszták, olyan élénkek voltak, mintha csak tes-tök lett volna, a melyet meg is tapinthatott.

Uram istenem, hogy is történhetett ez meg vele, és épen ő vele! Hát ő csakugyan ilyen ember volna? Hát hihette volna-e bárki is ő róla, hogy erre képes? Ha valaki mondta volna neki, ő maga sem hitte volna el. De nyilvánvaló, hogy a jellem mélyén ott lappang ez az alávalóság . . .

És Katyával úgy bánt az utóbbi időben, hogy ilyesmire nem lehetett számítani. Egyszerre eszébe jutott esküje, a melyet neki tett: hogy soha sem feledi őt el és mindenkor hűséges barátja marad. Önként tette ezt az esküt, Katya nem kívánta tőle. Akkor következett az a külföldi utazás. Oh hogy átkozza most ezt is. Úgy tetszett neki, hogy akkor vetették meg az alapját annak az iránynak, mely lehetségessé tette a mai éjtszakát.

De hát ezt a terhet most állandóan viselnie kell? Vajon kire is háríthatná át? Kivel oszthatná meg? Csak az apjával tán?

Megint egy új emlék, a melybe szinte belesápad . . . Előtte áll haragos arcczal Andrej, merően a szeme közé néz és azt mondja: «Így csak gazemberek viselkednek!»

S ezt Andrej mondja, a kiért valamikor a lelkét is oda adta . . . Igen, oda adta, de azután vissza is vette! . . .

Mihail égető, türhetetlen fájdalmat érzett. Átélté azt a mélységes szenvedést, a melyből az ember sokszor egészen megváltozva, ujjászületve kerül ki. Elvesztette mindenkijét, a

kije csak volt: az anyját, a ki meghalt; a nagymamát, a ki kiment a házukból, mert az apja megbántotta; Andrejt, ... mind, mind elhagyták őt, s végül már csak egy valaki maradt mellette, Katya, ezt meg ő bántotta meg...

Csak úgy lézengett a szobájában s érezte, hogy valami elhatározó, fontos lépést kell tennie, s hogy ezt megtehesse, tüstént, haladéktalanul ki kell mennie ebből a házból és el kell sietnie valahová; de egyúttal viágosan érezte azt is, hogy kezén, lábán béklyók vannak. Igéretet tett az apjának. De miért kellett ez az apjának? Úgy látszik, csakugyan valami föladat előtt áll, a melynek a megoldásához erre szüksége van.

De neki is kell valamit tennie; de hogy mit, azt maga sem tudta. Így töltötte a nap legnagyobb részét. Majd leült, majd ismét fölugrott. Az ebédlőben négyet ütött az óra. Az ütések éles hangja behallatszott hozzá. Nemsokára haza kellett jönnie az apjának.

Egyszerre úgy érezte, hogy képtelen rá, hogy ma még egyszer egyedül maradjon vele. Ezt nem bírná kiállani. Bármikor máskor, csak ma ne. Ma nem ura az érzéseinek, nem bír erőt venni magán, s utóbb még valami olyat talál oda mondani neki, a mit aztán nem lehet többé jóvátenni. Aztán meg lehetetlen ilyen terhet hordozni magában, valamit csinálnia kell vele. Fogta a sipkáját és kiment a szobájából. Útközben össze akadt Fedorral.

— Itthon fog ebédelni Arkágyevics Mihail? — kérdezte tőle.

— Nem tudom, — felelt Mihail.

— Nem sokára haza jön a papa.

— Mindegy...

Kiment az utcára. Itt tüstént rájött, hogy nem tud haza menni. Csak vágyódott valahová, de sémmi határozott célja nem volt, s csak bolyongott céltalanul.

Annak az egyetlen érzésnek a hatalma alatt állott, hogy ő gazember, s úgy érezte, hogy mégis csak kell valaminek lenni, a mi megszabadíthatja őt ettől az érzéstől. És szeretne volna ezt a valamit megtalálni. Szomjazott utána. Minden bizalma, minden reménysége ebben összpontosult. A mélységes hitű bűnös szomjazhatik így a föloldozásra, mely megszabadítja őt bűnei tudatától.

Elment a Teviceszkij kertbe és mohón szívta be a friss

levegőt, de ez sem szerzett neki semmiféle könnyebbülést. Még mindig ugyanaz a súlyos teher nehezedett rá a lelkére. S úgy tetszett neki, hogy könnyű kieszelni az orvosságot, csak kissé meg kell erőltetnia magát... Közel van az orvosság, mely tulajdonképpen rendkívül egyszerű. És rettenetesen megfeszítette az erejét, de nem jött rá semmire sem.

De egyszerre megállt. Tisztán állott előtte, hogy valaki előtt hangosan, a legcsekélyebb föntartás és minden, a mentetetőzésre irányuló kísérlet nélkül be kell ismernie, hogy gazember, s hogy ez az egyetlen menekvés. Ettől meg fog könnyebbülni. De ki előtt? Az egyetlen ember, a ki őt megérthetné: Andrej. De ez meg szörnyűséges dolog volna: annál az embernél keresni könnyebbülést, a ki őt megsértette, a ki követ dobott rá.

De hát ki más lehetne az? A nagymama? Nem, ő képtelen volna őt megérteni. Ő csak kegyetlenül elítelné őt s még néhány sértéssel tetézné a baját. Katya? Isten ments'! Hiszen nem is tudna most a szemébe nézni; a föld alá süljedne a jelenlétében. Andrej ugyan elítéli őt, lehet, hogy kissé tán túlszigorúan is, de legalább meg is értené őt. Megbecsülné vezekelésének őszinteségét; azt pedig szilárdul eltökélte, hogy őszinte lesz, a legcsekélyebb hátsó gondolat nélkül őszinte.

De hol van Andrej? Senki sem mondta meg neki, hol lakik Andrej. Hol van és mit csinál? Ekkor valami homályos emlék bukkant föl benne; ma reggel valami egyenruhában volt, de milyenben? Nem jól nézte meg őt. De hogy is gondolhatott volna akkor ilyen semmiségekre? Most azután elkezdett tündönni, milyen egyenruha lehetett is az rajta? Úgy tetszik technológiai... Igen, igen... úgy is van. Eszébe jutottak a részletek is, a melyeket az emlékezete öntudatlanul is megőrzött.

Nos tehát, el hozzá; de most már késő... Ott most nincs senki... No mindegy, majd holnap. S elhatározta, hogy holnap fölkeresi Andrejt.

Már ettől az elhatározástól is szinte megkönnyebbült. Hat óra elmúlt volt, mire Mihail megint hazakerült; az apja alkalmasint már régen otthon volt és ebédelt. Arra gondolt, hogy egyenesen a szobájába megy; sehogy sem akarózott neki ma az apjával találkozni. Minek is? A lelkét amúgy sem mutatja meg neki. A viláért sem! Ott most egy olyan

szép és tiszta felbuzdulás lakozik, és mit csinálna az apja ezzel a fölbuzdulással. Tüstént végigöntené gúnyjának mérgevel.

Mert hiszen ebben van az ő ereje: a gúnyban. Mindent, a szó szoros értelmében mindent kigúnyol. Semmiféle korlátot nem ismer. Egyszerűen elmosolyodik és ettől romba dől és porba omlik minden. Ő pedig teljes világeletében mindig rettegett a gúnytól és különösen attól, hogy nevetségessé váljék ennek az embernek a szemeiben, s ime ez az, a mivel ő szinte észrevétlenül a hatalmába kerítette és úgy életnézletre, mint mindenre nézve leigázta őt.

Hét órakor került haza, s az első a mit látott, két teríték volt az ebédlő asztalon. Ebből megtudta, hogy az ebéd még nem kezdődött el.

— Megjött az apám? — kérdezte Fedortól.

— Megjött. Már várja. Régóta várja.

— Tehát elkerülhetetlen — gondolta magában Mihail. Ugyanekkor a léptei zajára kijött a dolgozó szobájából Mihajlovics Arkadij. Fürkésző pillantást vetett a fiára, nyilván nem bizván a sétájában.

— Sétálni voltál? — kérdezte.

— Igen! - - felelt Mihail kurtán.

— Mindegy, azért mégis illik idejében hazajönni ebédre. Mert különben más ember kénytelen fölösleges izgalmakat átszenvedni.

Mihail hallgatott. Asztalhoz ültek. Fedor szolgálta föl az ebédet s egész idő alatt ott ögyelgett a szobában, a minek Mihail csak örült. Mihajlovics Arkadij mindent elkövetett, hogy olyannak látszassék, a milyen rendesen lenni szokott. De azért benne volt még a harag, a melyet csak fokozott Mihail titokzatos sétája. Ilyen körülmények közt nem akart beszélni, de azért mégis beszélt, csak azért, hogy a hallgatást elkerülje, a melyet Fedor kénye-kedve szerint magyarázhatott, s ilymódon esetleg rájöhetett volna az igazságra.

Mihail fülében rettenetesen csengtek ezek a szavak, a melyeket Mihajlovics Arkadij látszólag nyugodt és egyszerű hangon ejtett ki:

— Nálunk a ministeriumban változás történt, új helyettest neveztek ki. Ez is alkalmasint ki fog eszelni valami

újitást, és majd alkalmazkodni kell hozzá. Mindenikök kötelességének tartja valami újítással állni elő. Ez az egyetlen módja annak, hogy kineveztetésök föltétlen szükségességét igazolják.

Mihail hallgatott és Mihajlovics Arkadij bizalmatlanul nézett rá. Bár semmit sem kérdezett a fiától, mégis természetesnek találta volna, hogy ő is megtegye megjegyzéseit. E mögött a hallgatás mögött, nézete szerint valami válság lappangott. Már megtörte volt akaratát, s most ime újabb ingadozással kellett megküzdenie.

— Ki kell, hogy aludd magadat, Mihail! — mondotta Mihajlovics Arkadij.

Jól van, majd kialszom magamat.

Mihail megörült ennek a gondolatnak. Aludni ugyan esze ágában sem volt, de ez pompás ürügyül szolgált arra, hogy elkerülje az apjával való beszélgetést és bemenjen a szobájába. Hamarosan megitta a kávéját és sietett távozni. Mihajlovics Arkadij hosszasan és figyelmesen nézett utána. Nőttön-nőtt benne a fia ellen való fölháborodás.

Vajon szerette-e ő tulajdonképen a fiát? Azt a gyöngéd érzést, a melyet rendszerint szeretetnek neveznek, ő nem ismerte; de mindamellett azt hitte, hogy szereti őt. Mihail túlságosan gyöngé volt. Iránta inkább szánalmat és jóindulatot lehetett érezni, de Mihajlovics Arkadij nem tartozott azok közé az emberek közé, a kik a gyöngék iránt szánalmat éreznek.

A vér hangja? Igaz, olykor ő is hallotta ezt a hangot, csakhogy ezt maga alatt állónak tartotta és nem akarta magát neki alávetni. Ő csak az indulatos érzéseket ismerte el. Neki szüksége volt a fiára. Szüksége volt egy emberre, a ki mindenben ő hozzá hasonlít, s azért minden erejéből rajta volt, hogy benne megismételje önmagát, beleoltsa a jellemét, a fölfogását, a melyet valósággal istenített magában.

Ez valami különös érzés volt. Mintha ő egy példányban kevés lett volna magának. Ez magasabb fejlődési foka volt az érzésnek, mikor az ember kétszeresen akarja magát látni, mikor egy más embert szakasztott olyannak akar tudni, mint ő.

És ime minden erejét megfeszítette. s már előre élvezte a sikert, tisztán látta maga előtt a diadalt, a mikor egyszerre

újabb ingadozást kellett tapasztalnia. S milyen különös oka volt ennek az ingadozásnak! Ő pedig épen az ellenkezőre számított. Mihailnak az által, hogy hibázott, az ő véleménye szerint még inkább alá kellett volna rendelnie magát neki, de nem úgy történt: megint kibújt belőle a régi szögletes fiatal ember, a ki neki annyira ellenszenves volt.

De ez semmi. Ez az ingadozás majd megszűnik. Hiszen most minden befolyás el van távolítva. Immár minden idegen elem kivonult a házból. Mihail akarva, nem akarva mindig kénytelen lesz vele lenni; ez pedig már egymaga elég arra, hogy neki mindenben alárendelje magát. Ő nagyon is gyöngye s nem képes ellentállani. Ez volt az egyetlen indok, a melyért Mihajlovics Arkadij a gyöngeségét elismerte; általánosságban nem szenvedhette ezt az emberekben. Még ellenégeiben is jobb szerette az erőt.

Annyi bizonyos, hogy ez a válság el fog múlni. Mihail még ideges a tegnapi dorbézolás, de különösen ama váratlan epizód után. Annyira nincs még hozzászokva az érzelmek hevesebb hullámzásaihoz. De majd kialszszja magát és visszatér a rendes kerékvágásba. Csak azt nem szabad megengednie, hogy Mihail akár csak egy pillanatra is kivonja magát az ő befolyása alól. Sőt ellenkezőleg, mind szűkebbre és szűkebbre kell fognia a gyepelt.

Szüksége van társaságra; eddig nem volt önálló ismerőseinek a megválasztásában. Ezt Vasziljevna Vjera végezte el helyette. De az ő ismerősei soha sem voltak Mihajlovics Arkadijnak inyére; most majd ő fogja a társaságot kiválasztani, s erre is nagy gondot kell fordítania. És Mihailt erős kapcsolatokkal kell odafűzni új ismerőseinek a köréhez. Biz' az nehéz föladat, átnevelni egy fölnőtt embert, de neki tetszett ez a föladat.

Arkágyevics Mihailt nem kell fölkeltetni, — mondotta Fedornak: — s kell, hogy a házban teljes csönd legyen. Mikor majd magától fölébred, akkorra legyen készen a thea.

Ő maga bement a dolgozó szobájába, beleült egy karosszékbe, rágyújtott egy szivarra és tovább fűzte a gondolatait ugyanarról a tárgyról.

XII.

Mihail ott feküdt az ágyon, de nem aludt. Az idegei rettenetesen szét voltak zilálva, s a halántékai erősen lüktettek; az önmagával való elégedetlenség és a türelmetlenség érzése nehezedett rá. Szerette volna minél előbb megtenni azt, a mitől megkönnyebbülését várta. De előtte volt még az egész este és az egész éjszaka.

Lassan múlt az idő. Már alkonyodott és Fedor óvatosan gyújtotta meg a lámpát a folyosón. Kilenczet ütött. Mihajlovics Arkadij bement az ebédlőbe.

— Talán bizony még mindég alszik? — kérdezte kissé aggódva Fedortól.

— Nem tudom. Alkalmasint alszik, — felelt Fedor.

— Kérlek, nézz utána.. De csöndesen, nehogy fölébredjen...

Fedor lassan, lábujjhegyen odasompolygott az ajtóhoz és bepillantott Mihail szobájába. Mihail fölkel.

— Nem alszik, Arkágyevics Mihail? — kérdezte Fedor.

— Nem, csak szundikáltam, de most lefekszem...

S legott Fedor szeme láttára elkezdett vetkőzni. Csakugyan nagyon ki volt merülve és kívánczozott aludni.

Mikor Fedor megmondta Mihajlovics Arkadijnak, hogy Mihail le akar feküdni aludni, Mihajlovics Arkadij vállat vont.

— Nincs valami baja? — kérdezte Fedortól.

— Nem panaszkodott.

Már-már elindult, hogy bemenjen Mihailhoz, és maga nézzen utána, mi van vele? De tüstént meggondolta a dolgot. Nem, mert csakugyan olyan állapotban van, hogy nyugton kell hagyni őt. Bárminemű beavatkozás erőszaknak tűnhetnék föl előtte. Az ilyesmivel mindig számolni kell.

Megitta a theáját egyedül és lefeküdt aludni. Az éjtszakai historia következtében ő sem aludta volt ki magát, és tömérdek izgalmon ment keresztül. Ki voltak merülve az idegei. S nem szenvedhette, ha olyasféle physikai okoktól, mint gyöngeség vagy betegség, függenie kellett, ilyen esetekben azon volt, hogy mielőbb visszaszerezze az erejét.

Mihail csakugyan gyorsan elaludt és egész éjjel nem ébredt föl; korán nyitotta föl a szemeit, még alig volt hét

óra. Az ebédlőben még semmi se volt készen. A cselédség még aludt; fölkellettte Fedort s egy pohár theát kért tőle.

Frissnek érezte a lelkét, de a tegnapi hangulat még mindig benne volt. Sőt, miután frissen és egészségesen kelt föl, annál erősebben és öntudatosabban érezte azt a súlyt, a mely még mindig ránehezedett a lelkére. S az az elhatározás, mely tegnap megérlelődött benne, ma még határozottabban kidomborodott.

— Ha az apám kérdezősködik utánam, — mondotta Fedornak, mielőtt a házból kiment — mondd, hogy elmentem sétálni, azután pedig fölnézek az egyetemre.

Kiment és elindult a technologiai intézet felé. Ott kisült, hogy a kapus még nem tudta Szareptov Andrej czímét. De miután föltétlenül meg kellett tudnia ezt a címet, bement az irodába s ott meg is tudta.

Tíz óra felé járt az idő, mire Mihail megtalálta Andrej lakását, fölment a lépcsőn és becsöngetett. A szobaleány már tudta, hogy az új lakót Szareptovnak hívják; beeresztették, ő bement és kopogott az ajtón.

— Ki az? Lehet! — hallatszott Andrej hangja.

Mihail belépett. Andrej az asztalnál ült és theázott. Megjelenésekor hirtelen felütötte a fejét és összeránczolta a homlokát.

— Ön? — kérdezte és fölkel.

— Igen, én vagyok! — mondotta Mihail, a nélkül, hogy a helyéről megmozúdlt volna.

— Én tudtommal nem kívántam önt látni? — szólt Andrej.

— Az érthető! — felelt Mihail. — De én med azt mondom, hogy erre nekem feltétlenül szükségem volt... Hogy e nélkül képtelen vagyok...

— Nem látom be, miért...

— Majd belátja...

Andrej ránézett és olyanoknak látta szemeit, a minőkre a tegnapiak után nem számított. Ez kissé zavarba hozta és megingatta.

— Ha szüksége volt rá... Foglaljon helyet! — mondotta.

Mihail leült és lehorgasztott fejjel hallgatott. Nyilvánvaló volt, hogy valami olyas forr a belsejében, a mit föltét-

lenül ki kell mondania, de a mit még képtelen kifejezni. Végre megszólalt:

— Andrej . . .

És újra elhallgatott, mintha elvesztette volna a fonalat.

— Bajosan tudom kifejezni . . .

— De hát van-e rá szükség? — kérdezte Andrej.

— Van . . .

Andrej ránézett és belátta, hogy csakugyan van rá szükség.

— Beszéljen, — mondotta.

— Andrej, én szükségét érzem annak, hogy hangosan kimondjam azt, hogy: mélységesen beismerem viselkedésemnek egész aljasságát . . .

— No, ez mindenesetre nagyon megnyugtató . . . — mondotta Andrej, a nélkül, hogy csak rá is pillantott volna.

— Miért beszél így? Hát nem látja, hogy mennyire szenvedek? Igen aljasság, hitványság, becstelenség . . . nincs az a szó, mely ezt teljesen kifejezné. De remélem, hogy tudja . . . Remélem, tudod, Andrej, hogy én aljas dolgot cselekedtem ugyan, da azért én még sem aljas, sem hitvány nem vagyok, s hogy ezt nem én cselekedtem, hanem valaki más . . .

— Sajnálom, de ebben nem hiszek . . .

— Nem hiszel az őszinteségemben? Oh édes Istenem! . . . De hát nem hallod? Hát a hangom, az arczom nem bizony-sága előtted az én őszinteségemnek . . .

— Eh, a hang . . . az arcz . . . igen . . . Most hallom és látom az őszinteségét . . . De vajon meddig tart ez? . . . Meg aztán mit érek én veled? A mi történt, az megtörtént, s azon már változtatni nem lehet. Az az ember, a ki képes volt . . .

— Andrej, ezt én nem bírom el! Te megszoktál engem gyöngének látni. De én azt mondom neked, hogyha te engem elutasítasz, én . . . két dolog lehetséges: vagy a lehető leghitványabb ember lesz belőlem, vagy pedig képtelen leszek tovább élni . . .

— Az első könnyebb . . . — jegyezte meg Andrej.

Mihail megsóválta a fejét.

— Szóval tehát el van zárva előlem az út a szívedhez? Igen, igen, látom . . . Persze, ennek egyedül magam vagyok az oka . . .

Ebben a pillanatban valami az ő javára hangolta Andrejt. Lehet, hogy a hangjában volt valami, a mi megkapta őt az őszinteségével; elég az hozzá, hogy Andrej látta, hogy Mihail erős megpróbáltatáson megy keresztül s alkalmasint ezért őszintebben kezdett beszélni, s maga sem tudta hogyan, de egyszerre megint elkezdte őt tegezni.

— Van út! — mondotta. — De ezt magad zártad el kövekkel, a melyeket könnyebb volt összehordani, mint el-tisztítani. S nehéz, nagyon nehéz dolog ez, Mihail! Nagyon is hamar elfordultál a múlttól, nagyon is hamar feladtad régi elveidet és rokonszenvedet, s a mi a fő, minden küzdelem nélkül. A legelső befolyás, a legelső erő, s te máris alárendelted magadat. Hát vajon mire támaszkodhassék az ember? Jön a második, harmadik és mindeniknek ugyanolyan lesz a hatása . . .

— De még a gyöngé lelekben is vannak olyan pontok, a melyek nem rendelik alá magokat semmiféle befolyásnak! felelt Mihail.

— Vajon vannak-e? Ez nagy kérdés!

— Vannak, ezt én érzem . . .

— De hogy bizonyítod be?

— Nézz rám . . . Egyelőre mással nem bizonyíthatok.

— Hiszen tizenöt teljes esztendőn keresztül vártalak én téged, s jönnek, tisztességesnek látszotál előttem . . . És mi lett a vége? Tudod-e, hogy nekem tán még nehezebb volt megválnom a te becsületes szívedbe vetett hittől, mint neked. Én sok mindent nem helyeseltem benned, de a szívedben hittem, s épen ez, ez volt az első, melyben csalódnom kellett . . .

— De viszont ez volt az első, mely följajdult az én viselkedésem ellen, s ez hozott ide hozzád.

— Hát mit akarsz?

— Azt akarom, hogy hidd el, hogy engem bánt a viselkedésem, hogy utálattal vagyok eltelve magam iránt, s hogy kész vagyok minden vezeklő áldozatra.

— Milyenre?

— Itt nincs határ . . . Erre a kérdésre nem tudok felelni. Nem ismerek semmi olyat, a mire képes ne volnék.

— Elmégy haza, beszélj apáddal, s egyszeriben szét-foszlik minden! — mondotta Andrej.

— Nem. Oh te nem tudod, milyen átalakuláson mentem én keresztül ezalatt az egy nap alatt! S ebben segítségemre volt a szívem, ugyanaz a szív, a melyben te valamikor hittél. Én akkor alárendeltem magamat a szívemnek, a mikor még tapogatózva jártam; de az, a min keresztül mentem, észretéritett. Az apám az én cselekedetemben nem látott egyebet, mint gondatlanságot és tapintatlanságot. Ha óvatos lettem volna, úgy nemcsak hogy nem lett volna ellene kifogása, de még tán meg is dicsért volna . . . Andrej légy irgalmas a lelkem iránt, a melynek oly nagy szüksége van a támogatásra . . . S te vagy az egyetlen, a ki föntarthatod. Andrej, mindenre a mi szent, megboldogúlt édes anyámra, a ki neked is anyád volt, kérek . . . Ne taszíts el engem, az ő sugárzó lelkére kérek, a mely egyformán szeretett mindkettőnket s egyformán oktatott bennünket a jóra . . . Kérek, könyörgök . . .

Nagy könnyecseppek peregtek le Mihail arczán és Andrej szívében is megrezdült valami.

— Ő róla ne beszéljünk! — mondotta lágy, békítő hangon. Ő sokkal szentebb, semhogy ilyen mocsokba belekeverjük.

— Az ő emlékére kérek, ne taszíts el engem . . .

— De hát mit tehetek én?

— Azt akarom, hogy hidd el nekem, hogy én csak egy gazember bűnét követtem el, de azért magam nem vagyok az . . . Azt akarom, hogy ne vonakodjál nekem kezdet nyújtani és ne vond el tőlem előbbi barátságodat . . .

— A barátság nem ígérettől függ! — mondotta Andrej. A barátságot az élet hozza létre. És ha az összekötő szál elszakadt, másikat kell fonni, ehhez pedig idő, még pedig sok idő szükséges . . . A kezemet . . . Ime a kezem. Ha megcsalsz, ám számolj a lelkiismeretteddel.

Mihail felugrott és szenvedélyesen elkezdte szorongatni Andrej kezét.

— Nem, nem csallak meg, s mindössze ez az, a mire nekem szükségem volt. Lásd, te föntartottál engem s most érzem, hogy szilárdan állok lábaimon. Még arra akarlak kérni Andrej . . . Én nem mehetek el a nagymamához. Ő alkalmasint szintén tudja a dolgot, s a legellenségesebb érzésekkel van eltelve irántam. Úgyszintén Katya is... Ahhoz nem volna

elegendő erőm, hogy a szeme közé nézzek. De te Andrej, tégy meg az érdeken minden lehetőt s könnyítsd meg nekem azt, hogy oda visszatérhessek . . . S ha elérkezett az ideje, szólj nekem. És ne hagyj el engem . . . Lásd, én gyöngé ember vagyok és szükségem van baráti támogatásra . . .

— Ebben mindig van részed, ott . . . a közeledben . . .

— Nem Andrej, ne mondd ezt. Ott már minden lehetetlen. Én persze ott fogok élni a házban, a míg csak ezt el nem kerülhetem. A fiú, apja iránti tiszteletének minden külső jelét meg fogom adni neki. De ez minden, ennél több — ki van zárva. Ezt én mélységesen érzem. Tudod, mit érzek én Andrej? Hogy két út van az életben, — az egyenes és világos út, a melyen azok az emberek járnak, a kiknek a szíve minden jó előtt tárva van, ez az az út, a melyet nekünk megboldogult anyánk mutatott; és a másik tekervényes és sötét, a melyen azok járnak, a kik elzárják szívöket az egész világ elől s a kik csak maguknak élnek, — ez az én apámnak az útja. Ő és az anyám tulajdonképen egész életökön keresztül ellenségek voltak, de az anyám még az ellenségét is szerette, az apám pedig sötét szívének a mélyén rejtette el ellenséges érzéseit. Ezt én csak most értettem meg. Az én bűnömmel szemben tanúsított viselkedése megvilágított előttem mindent. S én az első utat választom, az anyám útját, a melyen te is jársz, s épen azért mi az apámmal nem találkozhatunk soha. Most Isten veled, Andrej. Köszönöm neked, köszönöm, hogy fölmelegítetted a lelkemet. Ne feledkezzél meg rólam, a kinek épen úgy mint a gyerekségében és ifjúságában, most is szükségem van reád. Isten veled! — ezzel erősen megszorította Andrej kezét.

— Mihail, — mondotta Andrej — én nagyon boldog leszek, ha minden úgy lesz, a mint te mondtad. Ha lesz elég erőd hozzá . . .

— Lesz! Most már lesz, tudom! Isten veled!

Szinte magától jött, hogy összecsókolóztak. Mihail elment, Andrej pedig hosszú ideig izgatottan járt föl és alá. Mihail lelkének az ismerete azt mondta neki, hogy semmi örvedetes nincs az egészben, de viszont volt valami a szemekben, a mi mintha ráczáfolt volna erre. A szemei épen-séggel nem voltak olyanok, mint azelőtt; nem volt meg

bennük a régi bágyadság és tehetetlenség, hanem ellenkezőleg, valami mélységes elszántság.

«Úgy látszik, a gyöngé lelkekre is elkövetkezik az a pillanat, a mikor megnőnek és megerősödnek. Az emberi lélek csudálatos egy alkotás. Némelyikökben egy életen át lapfangnak az erők, melyek soha sem kerülnek napfényre és egyszerre, valami jelentéktelennek látszó alkalomból, hirtelen fölbugygyannak, mint a forrás . . .

Ezen a napon két előadása volt, s elment az intézetbe. Ezenkívül a gyárba is el kellett mennie. Már pár napja, hogy nem volt ott. Bár ez sem volt rá nézve kötelező, mégis, ő maga sem akart elszokni a gyári környezettől. Az óráról tehát egyenesen odament s vagy két órát töltött a jól ismert vashengerelő műhelyben. Újságot is mondtak itt neki. Matojejevics Iván, a ki már régóta áskálódott az igazgató ellen, újabban megint valami rágalommal hozakodott elő a vezetőség előtt, s most alkalmasint el kell hagynia az állását. Andrej nem akarta zavarni Antonovics Christiant, hogy tőle a való tényállást megtudja, s ezt máskorra halasztotta.

A gyártól a Kamennij szigetre ment. Ma még nem ebédelt, s remélte, hogy ott majd kap enni. Közölni kellett velök a Mihailról szóló hírt.

Ott már égtek a gyertyák. Élénk sürgés-forgás volt a házban. Katya örömteljes mosolylyal fogadta őt. A fogadószobában az asztal el volt borítva szövetekkel és új fehérneművel. Mindezt Marfusával együtt ma vásárolták.

— Ujságot mondok, — szolt Andrej, mikor asztalhoz ültették s az ebédlőben mind össze verődtek körülötte.

— Megint valami rossz? — mondotta Viktorovna Jesspraxia.

— Nem, azt hiszem — nem rossz. Mihail volt nálam . . . Katya erre a névre összerezzent.

— Ugyan? És rászánta magát? — kiáltott föl Viktorovna Jevpraxia.

— Nem tudom, hova fejlődik a dolog, de ma nekem nagyon tetszett. Eljött megmondani, hogy teljes mértékben belátja bűnének az aljas voltát, s kért, hogy ezt higgyem el neki . . . Rettenetesen izgatott volt, meg volt rendülve, le volt sújtva . . . Megesett a szivem rajta. Tulajdonképen sok

jó csira van benne, de nincs támasza, nincs akarata. Kezet is nyújtottam neki.

— És jól tetted . . . jól tetted, nagylelkű voltál! — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Van ember, a kinek az egész élete megváltozott pusztán csak azért, mert idejekorán kezet nyújtottak felé . . .

— Nem lesz kitartása! — szólt Marfusa — Mihajlovics Arkadij a körmei közé kaparintja úgy, hogy mukkanni se fog tudni.

— Én pedig valami egészen újat láttam a szemeiben. Mintha valami szilárdság csillant volna föl bennök. Lehet még, hogy lesz kitartása . . .

— Nem szabad őt elhagyni, — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Támogatni kell őt . . . Itt nálunk persze kényelmetlen volna neki . . .

Viktorovna Jevpraxia Katyára nézett, a ki megértette a pillantását.

— Annyi bizonyos, — mondotta — hogy rám nézve súlyos helyzet lesz. De azt sem akarom, hogy miattam . . .

— De ha megbocsát neki Katya, akkor nem lesz súlyos a helyzete! — mondotta Marfusa.

— Megbocsátani, megbocsáthatok, de feledni nem tudok.

Andrej iparkodott véget vetni ennek a beszélgetésnek, nehogy erőszakot kövessen el Katya lelkén, de annyit már is látott, hogy a talaj kedvező, s hogy ha Mihail megtartja az ígéretét, akkor el fogja őt hozni ebbe a házba.

Ez alatt Mihail csakugyan elment az egyetemre, de nem azért, hogy előadást hallgasson, hanem hogy szórakozzék és valahogyan eltöltse az időt. Érezte, hogy ott benn még korán sincs vége a leszámolásnak; ha nem is ma vagy holnap, sőt lehet, hogy hetek vagy csak hónapok múlva, de okvetetlenül lesz az apjával még egy olyan tárgyalása, mely lehet, hogy örökre éles határt von kettőjük közé. Számára már nincs visszatérés. Mihajlovics Arkadij nagyon is nyíltan kimutatta a kártyáit ebben az egész historiában. Nem volt óvatos. Nem értette meg Mihail lelkét, nem értette meg tulajdonképeni hangulatát. Mint ravasz mesternek, szemet kellett volna hűnynia azok előtt az érzelmek előtt, a melyek Mihaillon jelentkeztek, ő pedig egyenesen így állította föl a kérdést: «Mindent magáért; az, a mi rossz, csak mások szemében rossz,

ha mások nem látják, akkor még a rossz is jó, föltéve, hogy hasznos és kellemes.» Ez volt az ő erkölcsi philosophiája, mely teljesen világos. De Mihail nem tudott megbékülni vele. Különösen Andrejjel való találkozása után.

Ha Andrej nem érti meg őt, nem bizik benne, eltaszítja, akkor lehet, hogy csak egy út lett volna hátra a számára: elmenni az apjához és így szólni hozzá: én megvetem a maga philosophiáját, de mert haragszom az egész világra, mégis megfelel nekem. De még ebben az esetben sem lehetett volna többé az ő naiv és engedelmes követője.

De Andrej, Andrej! Mennyi ösztönszerű tapintat rejlik az ő látszólag egykedvű külseje mögött! Milyen szépen megértette őt, s milyen szívesen sietett a támogatására. A történetek ellenére is kezet nyújtott neki. Ezek után, vajon szabad-e őt cserben hagynia?

S egész lényében érezte, hogy csak azon az úton haladhat, a melyet Vasziljevna Vjera mutatott neki, s a melyen Andrej is járt.

Ott maradt az egyetemen lehetőleg minél tovább, négy órákor jött el onnan és gyalog ment haza. Az asztal már terítve volt, de az apja még nem jött haza. Mihail a fogadó szobában volt, mikor Mihajlovics Arkadij hazaérkezett. Rendkívül élénk volt, a milyennek Mihail csak nagy ritkán látta.

— Oh, te itthon vagy! Nálunk nagy a zürzavar a hivatalban . . . Nagy változások történtek . . . Engem egyszerre, teljesen váratlanul előléptettek . . . Képzeld csak, a minister új helyettese, nagyon jól ismerte a megboldogult Vasziljevna Vjerát még gyermekkorában!

«Még most is őt hozza elő, — gondolta magában Mihail. — Még most is közreműködik szegény, az ő előmenetelében . . .»

— Igaz, — folytatta Mihajlovics Arkadij — ma este elmegyünk ketten Kapjevékhez. Te még soha sem voltál náluk, pedig nagyon érdekes emberek. Ez egy úri ház, a szó legszorosabb értelmében.

— Már mért mennék én el hozzájuk? — kérdezte Mihail mogorván.

— Hogy, hogy, miért? Megfelelő ismerős kört kell szerezned magadnak. Hiszen mindeddig úgyszólván társaságon kívül éltél.

— Erre még ráérek, . . . majd ha szükségét érzem.

— De én kezedre akarok játszani ebben.

— Köszönöm. Nem megyek el Kapjevékhez . . .

Mihajlovics Arkadij sanda pillantást vetett rá.

— Mihail, már megint valami forrongás kezdődik benned. Ideje, hogy észre térj! — mondotta szigorú pillantással.

— Ez nem forrongás, ez határozott tudat.

— Miféle tudat?

— Annak a tudata, mondotta Mihail rendkívül tisztán és határozottan: — hogy önnek semmiféle választása sem felel meg nekem. Minden porcikája csak ellentéte és ellensége annak, a mit én érzek és a mire én töreksem.

— Kikérem magamnak úgy ezt a hangot, mint ezeket a szavakat! — mondotta Mihajlovics Arkadij hangosan és parancsoló hangon.

— Bocsánatot kell kérnem. De én csak azt mondom, a mi a lelkem fenekén lappang, s a mit onnét nem fog kiírhatni soha . . . Nem fog tőlem egyetlen olyan szót vagy mozdulatot sem hallani, illetve látni, a mely sértő volna . . . Úgy fogom magamat viselni, mint a fia, de soha sem fogok önhöz hasonlónak lenni. Soha se fogom elsajátítani az ön erkölcsi codexét . . .

— Hol szeded ezeket a phrasisokat? — kiáltott föl Mihajlovics Arkadij haragosan és gúnyos szemforgatások közt.

— Elöttem mindent megvilágított ez az utálatos historia és az ön viselkedése velem szemben. Megértettem, hogy mi ketten mennyire különböző emberek vagyunk . . . És soha, de soha sem találkozhatunk! Ön megy tovább azon az úton, a melyen eddig is járt, én pedig, . . . én rátérek arra az útra, a melyet megboldogult édes anyám, Vasziljevna Vjera mutatott meg nekem . . . Isten önnel . . .

Mihail mogfordult és kiment. Mihajlovics Arkadij odalépett az asztalhoz, beleült egy karosszékebe és hosszú, hosszú ideig mozdulatlanul ült ott.

Megértette, hogy a fia soha többé nem fog az ő hatalma alá visszatérni.

Aznap a Szareptov-házban csak a cselédség ebédelt.

Epilogus.

Öt esztendő múlt el azóta, hogy Viktorovna Jevpraxia tulajdonosnője lett a Kamennij szigeten annak a háznak.

Egyszerű volt az élet ebben a házban és csöndesen folydogált, nagyobb örömök, de egyúttal olyan bajok nélkül is, a melyek nyomot hagytak volna magok után. De az idő azért megtette a magáét, s a munkája talán legjobban észrevehető volt magán a ház úrnőjén, a ki már alig-alig kelt föl a karosszékéből. Lábai fölmondták a szolgálatot, s a bot, a melyre támaszkodott, mikor a karosszékéből át akart menni a pamlagra, vajmi kevéssé könnyített sorsán. Haja teljesen megöszült, háta meggörnyedt, s feje is könnyedén remegett. Ilyen volt Viktorovna Jevpraxia.

De ezen a derült májusi napon, a melyen kizöldültek a kert fái, ő is fölvette ünneplő ruháját. Fekete csipkeruha volt rajta, mert még most is nagy előszeretettel viseltetett a csipke iránt; fején pompás fehér főkötő, mely remek szalaggal volt összekötve keblén.

A veranda ajtaja tárva volt s a kertben, a kerítés mellett egy magas és meglehetősen elhízott nő állott és figyelmesen kémlelte az utat. A nőben könnyű volt fölismerni Marfusát.

— Úgy tetszik, jönnek, Viktorovna Jevpraxia! — kiáltott vidáman a ház felé.

— Csakugyan?

Viktorovna Jevpraxia botjára támaszkodva, kilépett a verandára. És csakugyan jönnek! Felbukkant az első hintó, utána a második, a harmadik, és még néhány, azután kinyílt a kert rácsos kapuja, s az egész vig társaság leperdült a kertbe. Im' itt van Katya, talpig fehérben, tele virágokkal. Megnőtt. Arcza komoly, nyugodt gondolkodás a szemében. Andrej vezeti, a ki szintén ünneplőben, frakkban van. Ő még inkább megférriasodott, arcza kissé megtelt, szemei még komolyabbak, mint annakelőtte. Mellettök ment Mihail, a kinek arczán már derekasan kisarjazott a szakáll, de azért épen oly sovány és karsú volt, mint hajdan. Azután következett Mglinszkij, a ki már rég otthonosan érezte magát ebben a házban, és még egy sereg új ember, kik azelőtt nem voltak ide bejáratosak. Valamennyien hango-

san beszélnek, tréfálnak, kaczagnak. Mind oda mennek Viktorovna Jevpraxiához, kezét csókolnak neki, azután Andrejhez és Katyához, a kikkel kezét szorítanak s a kiknek szerencsét kívánnak. A szobák ünnepiesen föl vannak díszítve, s minden rajta az öröm és az általános derűtség bélyege.

S e közt a fiatal népség közt magára vonja a figyelmet Til Antonovics Christian zömök és széles vállú alakja.

Az ebédlőben teli poharak, s csemegés és süteményes tálak állanak az asztalon. Mindenféle bort töltögetnek és fölköszöntők hangzanak el. Épen most Mihail beszél. Az egész világon legkedvesebb barátaira, Andrejre és Katyára iszik. Azután Andrej veszi kézbe a serlegét s élteni ennek a háznak a központját, Viktorovna Jevpraxiát. Mindenki iszik, kiabál és kaczag, derült az arca mindenkinek.

— Uraim, — hangzik föl Antonovics Christian hangja. — Az én ősz szakállam figyelmet kér. Ez a szakáll, annak a czélnek elérésére való sok esztendei fáradhatatlan és kitartó törekvésben öszült meg, a melyet még akkor tűztem magam elé, mikor arczom alig pelyhesedett. Én egész életemen keresztül dolgoztam, és egész életemen át azt hittem, hogy egyedül állok munkámban, de öregségemre küldött nekem a sors egy dolgozótársat. Uraim! Őt esztendővel ezelőtt beállított hozzám egy fiatal ember és így szólt: «Én bízom magamban és erőmben.» S én is tüstént biztam benne és erőiben. Találtam egy másik lelket, mely épen oly erős volt, mint az enyém, mely épen annyira tudott egyenesen és bátran odamenni, a hova őt mélyen átérzett czélja vezeti, tudott menni tétovázás nélkül, pusztán csak önbizalmára és munkájának helyes voltára támaszkodva! Uraim, én iszom egy jellemért! Én egész életemen át vassal és aczéllal bántam. Megszoktam azt a gondolatot, hogy ezek a világon a legkeményebb anyagok. És ha önök azt akarják, hogy az életben is minden erős és tartós legyen, iparkodjanak, hogy az önök akarata, önbizalma és munkájukba vetett hite is vassból és aczélból legyen. Ilyen az én fiatal barátom, Szareptov Arkagyevics Andrej, ilyen az én új helyettesem, minthogy a mai naptól fogva a gyár vezetésében ő az én helyettesem, s majd ha én idővel kidőlök, kétségkívül ugyancsak ő lesz az én utódom is! Mert nincs senki, a ki nálánál méltóbb volna rá! Iszom ezért a vassból és aczélból való jellemért!

Riadó hurrah volt a felelet erre a felköszöntőre. Azután megcsendültek a vidámság hangjai, megszólalt a zongora, mely most diszhelyet foglalt el Viktorovna Jevpraxia fogadószobájában, a fiatalság tánczra perdült . . .

Néhány nappal ezelőtt a varsói pályaudvarból egy gyorsvonat egyik szakaszában egy magas, őszbajuszú és erősen ritkuló hajú úr utazott el Pétervárról. Ez a sovány és sápadt arcz megvetést és lenézést árult el minden iránt, a mi körülötte történt. Szemeinek hideg volt a tekintete s a kire csak ráesett ez a tekintet, az mind iparkodott menekülni előle. Semmi más nem csillogott ezekben a szemekben, mint az önzés, mely föl volt háborodva azon, hogy nem sikerült neki minden az életben, sőt még az sem, a mi a legfontosabb.

Ez alatt az öt esztendő alatt rideg és komor élet folyt a Kirocsnája-utczában, Szareptov házában. Mihajlovics Arkadij rettenetes erőfeszítést fejtett ki, hogy a közelébe férközzék fia lelkének, s újra a hatalmába kerítse őt; de minden kísérlete hiábavaló volt. Mihail tiszteletteljes, de száraz volt iránta, s nem szólt hozzá soha egyetlen őszinte szót sem.

Bevégezte iskoláit, független állásra tett szert és végképen kiment a Kirocsnája-utczai házból; ekkor Mihajlovics Arkadij egyedül maradt abban a nagy házban, s egyszerre valóságos rémület fogta el ettől a borzalmas egyedülléttől, úgy hogy ilyen körülmények közt szinte tűrhetetlenné vált élete.

Elhívta a fiát, lelkiismeretesen megosztotta vele a vagyonát, elintézte ügyeit, beadta a lemondását és külföldre utazott. Elutazott örökre, mert érezte, hogy már amúgy sem soká fogja vonszolni hideg, magányos és keserű életét . . .

PATAPENKO N. J. után, oroszból.

AMBROZOVICS DEZSŐ.

TOLDY FERENCZHEZ.

Mohos sirjokból a ki földézted
A hívek és nagyok fényes sorát,
Te hű munkás, szívünk sugalma késztet,
Hogy hálásan emlékezzünk ma rád ;
De engem elfog egy szorongó érzet :
Ki küzdve-küzdél egy nagy élten át,
S csupa hit voltál s bátor bizalom,
Hogy' ünnepeljen csüggeteg dalom ?

Irigylem én, dicsőült ünnepeltünk,
A te erős, merész, boldog hited.'
Pedig napod, midőn száz éve feltűnt,
Hideg volt akkor is, nagyon hideg.
Haldokló nép, már-már alig leheltünk,
Csak tompán sajgott a dermedt ideg ;
Gyász volt a hon, sorsa kétségbeejtő,
«Romlásnak indúlt», sóhajtott a költő.

S te a lemondás szomorú korában
Hevülni érzéd ifju szívedet,
Az ébredés sejtelmes mámorában
Szívedben a szent tűz lángot vetett ;
Ott munkáltál az ébresztők sorában,
Kiket az új idő megihletett ;
Versenyre kelt a lángész és tehetség,
Hogy a hazát új virulásra keltsék.

Állván a mester koporsója mellett,
Csüggedt búnak magad' nem adtad át ;
De tette sarkalt munkás honszerelmed,
S gondos kezed ültette ezt a fát,

Mely annyi édes, ért gyümölcsöt termett,
 S nekünk ma is szelid árnyékot ad.
 Oh hála a te bizó, hű szivednek ;
 E kört te méltán vallhatod tiednek.

S midőn sötétség fődte bé egünket,
 S már azt hívök, hogy minden elveszett :
 A te bizó lelked akkor se csüggedt,
 Akkor se lankadt munkás két kezed.
 Gyújtsuk meg hamvadó szövétnekünket.
 A mely a vak sötétből elvezet.
 Hirdetted folyvást, nem szóval, de tettel,
 Magyar hazánk hogy él, hogy nem veszett el.

A szomorú felejtésből felástad
 Az eltemetett szellemkincseket,
 Nevök' átadva újabb ragyogásnak
 Ébresztgetéd a porló szíveket,
 S kiket feltámasztál, feltámadásnak
 Harczosi lettek, köszönjük neked ;
 A szellemtábor rejtelmes hatalma
 Segité vert ügyünket diadalra.

De diadalra vitte-é vajon?
 Vihette volna. Tiszta ég borult ránk,
 Munkára hívott a jó alkalom,
 És úgy tetszett, az ég megáldja munkánk.
 De vége, vége. Elesuklik dalom,
 Borús szemmel látom napunk lehunyát.
 Mint őszi köd, lelkemre ül a kétség,
 Nézek, de csak sötétség van, sötétség.

Te hű öreg, taníts remélni, hinni,
 Kik roskadunk nehéz kétség alatt.
 Mámort ne hagyj méreg-pohárból inni,
 De lopj lelkünkbe tiszta sugarat ;
 Taníts meg, hogy hajónkat révbe vinni
 Sok bölcsesség kell s elszánt akarat.
 S hogy a melyért imáink égbe szállnak,
 Föl kell virulni végre a hazának.

CASABIANCA.*)

... Ott állt a lángoló fedélzeten,
 Honnan mindenki elfutott, csak ő nem; —
 A láng, — az égő harczi roncs fölött —
 Körüle fénylett e nagy temetőben ...

S ő mégis ott állt: bátran és üdén,
 Mintha vihart nyugózni vón' hivatva, —
 Egy büszke, bár még gyermekes alak, —
 Dicső, nagy ősi vérnek hősi sarja ...

... Terjedt a tűz, — de perczig sem akart
 Mozdulni atyja engedelme nélkül;
 Ám az atyja nem hallja már szavát
 Fiának, — a halál köde szemén ül ...

S kiált fennszóval a fiú: «Atyám,
 Mondd, mit tegyek? parancsod egyre várom!»
 — Szegény, nem tudta, hogy a kapitány
 Már halva fekszik s mit se' tud fiáról ...

«Beszélj, atyám!» — szólt újra a fiú. —
 «Lehet-e mennem innen, a hol állok?!» —
 ... Csak ágyúdörgés válaszolt reá, —
 S terjedtek egyre rémesen a lángok ...

Azok hevét érezte homlokán,
 S lehelletét hullámzó, dús hajában, —
 És itt, ez elhagyott haláltanyán
 Szétnézett némán, búsan, egymagában ...

---

*) A fiatal Casabianca, az Orient hadihajó parancsnokának 13 éves fia, a nilusi ütközetben nem távozott helyéről a hajón akkor sem, midőn az már tüzet fogott s mindenki odahagyta. Ott lelte hősi halálát a hadihajón, mikor a lángok a löporkamrát elérve, a felrobbant lőpor az egész hajót pár percz alatt megsemmisítette. Ezt a jelenetet örökíti meg Hemans Felicia e szép költeményében.

S kiáltott még egyszer jó hangosan :
 «Oh, mondd atyám, itt kell-e állni nékem?»
 — A míg föléje, szemfedő gyanánt,
 A láng ölelve ráborúlt egészen...

Szilaj, vad fény áradt el a hajón,
 A zászlót megfogák a lángok ott fenn, —
 S szétáradtak a hős gyermek fölött,
 Mint óriási lobogók az égen...

Aztán jött egy borzasztó dördülés — —
 A hős fiú hol állt előbb? — Mivé lett?
 Kérdezd a széltől, — a tengerre csak
 Tört roncsokat hintett a végitélet...

Árbocz, kormány, — mind szerte a vizen,
 A czéljoknak bár híven megfeleltek :
 — De egy ifjú, hűséges szív vala
 Legdrágább, mit a habok eltemettek...

HEMANS FELICIA *után angolból*

ZSOLDOS BENŐ.

A FRANCZIA HELYESÍRÁSRÓL.

A francia Akadémia hosszas megfontolás után a múlt márczius hó 30-án tette közzé véleményét a közoktatásügyi minis-
terium azon indítványára vonatkozólag, melyben ez neki a
francia helyesírás gyökeres átalakítását, vagyis inkább egy-
szerűsítését ajánlotta, egy ily czélből kiküldött bizottság emlék-
irata alapján.

A nagyérdekű dolgozat, mely Faguetnek, mint a «halhatatlan
negyvenek» megbizottjának tollából került ki, a következő főbb
vonalakban összegezi az Akadémia ide vonatkozó megjegyzéseit:

Mindenekelőtt kijelenti, hogy az Akadémia határozottan
visszautasítja azt az alapelvet, melyből a bizottság az egy-
szerűsítés foganatosítása érdekében kiindult. Ez elv abban áll,
hogy oly helyesírás állapíttassék meg, mely azt a phonetikához
közelebb hozza, azaz a leírt és kimondott szót lehetőleg azono-
sítsa. Ha ez elv megvalósítását a bizottság nem viszi is rö-
gön egészen keresztül, reményli, hogy idővel a dolog magától fog
addig fejlődni.

Ezzel szemben az Akadémia kimondja, hogy semmi sem ön-
kényesebb, mint a phonetikus helyesírás, mert a kiejtés időről
időre és vidékekként változik s nem határozhatni meg, melyik a
megfelelőbb? Ennélfogva valójában többféle helyesírást kellene
eltérni egymás mellett.

Bár a bizottság azt hangoztatja, hogy a szavak helyesírá-
sára nézve nem az etymológiát tekinti kútforrásul, hanem a
hangtant, az Akadémia mégis az etymologiai helyesírás híve. Mi
ok forog fönn most arra nézve, hogy az utóbbi elhanyagoltas-
sék? Vagy talán szükség van arra, hogy ne jelöltessék meg
az a kötelék, mely a francia nyelvet a latinhoz fűzi? Van
idegen ajkú ember, a ki ezt sürgetné? E kérdésekre az Akadémia
csak tagadólag válaszolhat.

Először is a francia nyelvnek a latinnal való rokonsága csak hozzáférhetőbbé teszi megtanulását a művelt külföldiekre nézve. Azután meg már is hallatszottak megjegyzések külföldiek részéről, kik minden ily egyszerűsítés ellen óvást emeltek. Így hát az ajánlott reform nem hogy elősegítené a francia nyelv terjedését, hanem inkább akadályokat gördítene elébe.

Az Akadémia ragaszkodik egyébiránt a «szók alakjához» is. Brunetiere — e nagy nevű tagja az Akadémiának — egy cikkében így fejezte ki magát: «Azok, kik egy nyelvet oly műtárgynak tekintenek, melyet öt-hat század æsthetikai műveltsége emelt tökéletességre, úgy vélik, hogy minden szónak megvan a maga értéke, a maga egyénisége, úgy hogy igaza van a költőnek, midőn azt mondja: hogy a szó «élő lény»!

A «szók alakja» lényeges részét teszi egy nyelv szépségének. Ennélfogva az egyszerűsítés a francia irodalom hagyományainak megapasztását idézné elő.

De legfőbb ok a visszautasításra mégis csak az a fölfordulás, melyet az új helyesírás elrendelése támasztana a francziák csökönyös megszokásával szemben. Ezt a bizottság nem is hagyja ki a számításból. Ismételve erősíti, hogy nem akar radicalisan eljárni; lehetőleg csekély mennyiségű szónak írásmódját akarja megváltoztatni. A valóság azonban másról tanuskodik. A módosítások tekintélyes számúak; ennélfogva könnyen elképzelhető a gyakorlatban előfordulható bonyodalmak nagysága, ha az előbbieket kellesténél gyorsabban alkalmaztatnának. Meg is ígérnek ennek következtében, hogy mértéket fognak tartani, ha nem is az oktatásban, hol polgárjogot fognak nyerni rögtön, de legalább a vizsgálatokon; ezek javára kellő határidők fognak engedélyeztetni. Az Akadémia azt véli, hogy e részben nagy csalódás vár a bizottságra azon időszakot illetőleg, melyre szükség lenne, hogy a közönség az újításhoz hozzá szokjék. És e közben valóságos anarchikus állapotok állnának be, a mennyiben némelyek az Akadémia szótárához ragaszkodnának, mások pedig ahhoz, melyet a bizottság szándékozik kiadni, azokról a «kiengesztelhetlenekekről» nem is beszélve, kik a bizottságtól ajánlott módosításokat sem tartják kielégítőeknek s kik elmennének az ábécze megváltoztatásáig is.

Az Akadémia meg van győződve, hogy nemcsak a nyelv sínylené meg a javasolt módosításokat, hanem maga az irodalom is. Vannak akadémikusok, kik még jól emlékeznek

Renan ily értelmű nyilatkozatára: «Elöttem a szó nemcsak hang, hanem egy igen határozott, nem minden bájít nélkülöző, tiszta körrajzú alak; úgy tetszik, mintha föl birna kelni, mintha kidomborodnék és ha alakját megváltoztatnák, nem is ismernék rá többé, hiába keresném, s úgy érezném magamat vele szemben, mintha már nem léteznék». Annyi kétségbevonhatatlan, hogy a helyesírás nagyobb mérvű módosítása igen kellemetlenné tenné az írók helyzetét s reájok oly, a szervezőkre is visszaható befolyást gyakorolna, mely esetleg írói tevékenységök megbénításává is elfajulhatna. S ezt sokan mégis sajnálatos dolognak tartanak.

Az Akadémia nagyon megütődött azon is, hogy a helyesírás egyszerűsítésére kiküldött bizottság ezuttal azért nem viszi keresztül következetesen elvei foganatosítását, mert azon reményének ad kifejezést, hogy lesz nemsokára utódja s hogy utódjának meghatalmazása teljesebb lesz, mint az övé volt, megengedvén neki az elveiből kifolyó következmények végletekig menő levonását. E kijelentés egy, a valóságos forradalomnak kitárt ajtó benyomását teszi s így ellene már eleve óvás emelendő.

Az is kétségtelen, hogy a bizottság jelentésének csak felületes átolvasása is már arról győzte meg az Akadémiát, hogy az egyszerűsítés következtében igen sok esetben értelemzavaró hasonlatosságok fognak támadni a szavak között. Ezeket annál kevésbé van ok szaporítani, mert már is kelletténél több fárasztja az olvasó figyelmét (*ils couvent, le couvent — nos notions, nous notions*).

A mássalhangzók megkettőztetése ellen joggal foglalt állást a bizottság. Az Akadémia véleménye szerint azonban épen a fonetika kívánja meg a legtöbbnek föntartását. Azt is nehéz megengedni, hogy az igeragozás folyamában essék el egyike a a gyökben levő kettős mássalhangzóknak, mert így a rendes ige rendhagyóvá válnék s a helyesírás törvényeinek megtartását megnehezítné.

Lehetetlen szemére nem vetni a helyesírást egyszerűsítő bizottságnak azon rendszertelenségét sem, melylyel az egyszerűsítésben eljár. Oly önkénnyel változtatja meg néhány szó jelenlegi alakját (*femme = fame, homme = home, traison = trahison*), hogy semmi elfogadható ürügyet sem hozhat föl több más szónak eredeti alakjában való megtartása mellett.

Álláspontjának ily módon való körülírása után az Akadémia részletesen elsorolja azon egyszerűsítéseket, melyeket visszautasít vagy elfogad. Csak az utóbbiak birván positiv értékkel, jelen sorok egyedül ezek ismertetésére szorítkoznak. Tudomásul veendő tehát, hogy az Akadémia az egyszerűsítési bizottság indokolása alapján elfogadja, hogy ezentúl a *déjà* egyszerűen *déjanak* irasék; hogy a kettős ékezet elmaradjon e szavakban: *chute, joute, otage*, a mint ezt már az Akadémia is elejtette, úgy szintén ezekben *dévouement, assidument, crucifiment*;

hogy elhagyassék ott is, hol egy kihagyott betűt jelez, mint e szavakban: *île, naïtre* stb., *isle* et *naître* helyett;

hogy *ad libitum* irathassék *confidentiel* és *confidenciel*, valamint minden hasonló *ance* és *ence* végezetű főnévből származó melléknév;

hogy orthographiaillag azonosítassék *différent* és *différend*, *fond* és *fonds*, *appats* és *appas*;

hogy *oignon* helyett *ognont* lehessen írni;

hogy *pié* tetszés szerint helyettesíthesse a *piéd*t;

hogy *ad libitum* alkalmaztathassék: *enmitoufler* vagy *emmitoufler* és minden más hasonló szó, melyben az *n* az *m* mellett, *m* képen hangzik;

hogy megengedtéssék, hogy néhány *ouval* végződő szó, melyek eddig a többesben szabályellenesen *x* betűt vettek föl s helyett, ezután szabályszerűleg az utóbbi betűt használhassák (*bijou, caillou, chou, genou, hibou, joujou, pou*);

hogy a kiejtésnek és az etymológiának megfelelőleg *échèle* irassék *échelle* helyett;

hogy *chariot* hasonló okból két *r*-et kapjon, mert a latin *carrus*-ból származik;

hogy esetről esetre megtüressék a *h* kimaradása az *r* mellől a görög eredetű szavakban;

hogy a tudományokban előforduló kifejezésekben az *i* helyettesíthesse a *y*-t;

hogy miután *onzième*-t és *douzième*-t írnak, *sizième*-t és *dizième*-t írni se legyen hiba. «Ezek azon határozatok, melyeket hozni a francia Akadémia, a francia nyelv szépségének és könnyen elterjedhetőségének megóvása tekintetéből, kötelességének tartott, bármennyire méltányolja és becsülje is a francia helyesírás egyszerűsítésével foglalkozó bizottság jó szándékait, illetékességét és tudományát».

Ha azon közkedveltségénél fogva, melynek a francia nyelv világszerte örvend, a «halhatatlan negyvenek» e nyilatkozata mindenütt a műveltebb osztályok érdeklődésére számíthat: nálunk e mellett még egy különleges okért is nagyon komolyan veendő. Azért tudniillik, mert ezuttal ünnepélyesen mondatott ki, hogy a szavakat nemcsak etymologiai és philologiai szempontból kell megítélni, hanem æsthetikai szempontból, tisztán graphikai alakjuk alapján. Szóval kívánatos, hogy olvasás közben ne csak a lélek gyönyörködjék a tartalomban s az irányban, de bizonyos fokig a szem is a nyomtatvány vagy az iromány tetszetős formájában.

Ily álláspontra helyezkedve kétségtelenül a francia orthographiának kell oda ítélni az első díjat. Oly harmonikus, jól egyensúlyozott egész az, mely a francia könyvpiacz termékeit már az első látásra vonzókká teszi. A szavak bennök nem nyúlnak kietlenül hosszúra, az igeragozás szellemes változatossága pedig lépten-nyomon újabb és újabb meglepetéssel kedveskedik az olvasónak, a nélkül, hogy fárasztaná, minthogy minden nem várt fordulat a legszabályszerűebben kerül sorra és a józan ész sehol sem sérti meg a magán- vagy mássalhangzók boszantó halmozottsága.

Nem így az angoloknál és a németeknél. Amazok a szót nem szótagozott szervezetének megfelelően írják, hanem inkább mint több magán- és mássalhangzóból összeállított hieroglyphet, melyet az olvasónak meg kell értenie és a hagyományoknak megfelelő módon kell kiejtenie. Míg a németeknél a szó annyira rabja az eszmének, hogy csak egy Goethe vagy egy Heine tolla alatt látszik alakjának öntudatára jutni s némileg foglalkozni külseje vonzóvá tételével. Általában a német könyv a nehézség benyomását teszi az idegenre, melyet a gotikus betűk szegletessége természetesen csak megnövel.

A magyar nyomtatványok és iratok csak azért nem annyira visszatetszők a külföldiek előtt, mint az oroszok és dél-szlávok, mert bennök latin betűkre bukkannak. A sok rövid és hosszú ékezet s a nem kevesebb *k* azonban még mindig elégséges arra, hogy kellemetlenül befolyásolja a nem-magyart.

Ezen a hátrányon nem lehet többé segíteni, minthogy e részben egyedül a hagyományok s a nyelvtan követelményei tekintendők mérvadóknak. A magyar nyelvészet ugyanis már századok előtt behozta az ékezeteket a kettőshangzók helyett; hogy

pedig jellegét úgy a névragozásban, mint az igehajtogatásban a *k* hang adja meg, ez nyelvi sajátság, mely a magyar ős eredete mellett bizonyít s ennélfogva rendkívül értékes.

Volna azonban egy eszköz, melynek segítségével a magyar nyelv külső vonatkozásaiban mégis behizeleghetné magát a nem-magyar szemlélő kegyeibe: ez azon figyelmes kimélet volna, melyet a magyar írók az idegen szavak alkalmazásakor eredeti helyesírásuk iránt tanúsítanak. Görög, latin, angol, francia, német, olasz szavakkal találkozni a magyar szövegben, megnyugtatót keltene az idegennél, megengedvén neki, hogy némileg föllebbentse azt a fátyolt, melyet a magyar nyelvre ugor- finn származása borít az árjakkal szemben.

Ezzel nem az van mondva, hogy újra annyi idegen szó alkalmaztassék a magyar írók által, a mennyit a XVIII-dik században alkalmaztak. De mindenesetre az, hogy szűnjék meg azon izlést-sértő magyarítása más nyelvekből vett kifejezéseknek, melyeket a modern magyar írók a kiejtést utánozva, a magyar helyesírás szabályainak megfelelően használnak.

Ez se nem menthető, se nem indokolható eljárás.

Nem menthető, mert a tudatlanságot dédelgeti minden tekintetben. Az írónál, ki a nyelv tisztaságával nem törődik többé s nyugodt lelkiismerettel engedi befurakodni a köztudatba az idegen szót, a helyett, hogy a magyar nyelvet gazdagító új kifejezések számát óhajtana szaporítani; az olvasónál, ki a magyar köntösbe bujtatott idegen szónak eredetét nem fogja többé kereshetni s így az iránt közönyössé válik. Már pedig az etymologia a lélekre mindig izgatólag hat s a gondolatot önkéntelenül is visszaemlékezteti azon nyelvre, melyből a szó átvétetett s így azon eszmekörre is, melyhez az eredetileg tartozott.

Nem indokolható pedig azért, mert a holt nyelvekből kölcsönzött szavakat az angol, a francia és a német nem egyformán mondja ki s így például épen oly joggal lehetne *sympathiū* helyett francziásan *szenpathiát* írni, mint németesen *sympathiet*. Az élő nyelvekből átvett szavaknál pedig nem kell feledni, hogy ha a francia *jour* magyarosan *zsúr*-nak iratik, a magyar kiejtés egészen elüt a francziától.

Az így támadható ferdeségek elkerülése végett is sokkal jobb volna tehát, ha a magyar írók megtartanák a kölcsön vett szavak eredeti helyesírását, mint ezt megteszik a tulajdonneveknél, melyeknek kiejtése pedig gyakran az illető nyelvekben

is kivétel. A fonetikus írásnak megfelelően nem gróf Goluchovskit, hanem Golyuhovszkit kellene emlegetni a lapokban, mint-hogy a közös külügyminister egy közepén meghúzott lengyel *l*-lel írja nevét, mely körülbelül a magyar *ly*-nek felel még. Ha tehát a magyar ember *Sakespeare*-t szótagol, józanabban jár el, mint az az író, ki *burzsoa* izlésről értekezik, elfeledvén, hogy a magyarul kiejtett *oa* két szótag, holott a francziában az *oi* diphthongus, melyet a prosodia csak egy szótagnak számít.

Általában igen nagy szerencse volna a magyarságra nézve, ha le tudna mondani sok úgynevezett «faji különlegességéről», mely helyzetét csak megnehezíti a külföldhöz való vonatkozásaiban. Így van ez különösen a magyar zenével is. A magyar zeneszerzők a legtöbb esetben úgy írják le magyar szellemű szerzeményeiket, hogy azokat az idegen nem tudja se eljátszani, se megérteni. Azok csak a magyar közönség számára vannak komponálva; ez tudja egyedül kiérezni a sok sujtás közül a lényegét magát.

A chauvinistikus áramlatok mai korszakában, melyek iránt a külföld úgy is a legnagyobb ellenszenvvel viseltetik, elkerülhetetlenül szükséges volna, hogy legalább helyesírásiilag ne emeltessek Magyarországot és a külföld közé khinai fal. A «splendide isolement», a fényes egyedüliség, csak a hatalmas nemzeteknek engedhető meg s hogy a magyar ezek közé számíttassék, ahhoz századokig tartó eszélyesség, nyugalom és becsületes munka árán fog még csak juthatni.

BERTHA SÁNDOR.

ÉRTESÍTŐ.

Ujvári Péter: Legendák és krónikák. Szeged, 1905.

Egy angol statisztikus kiszámította, hogy Angliában naponként öt regény jelen meg. Vajon hány novella kerül ki a sajtó alól naponként Magyarországon? A rövid tárca-novella most a legkedveltebb műfaj. A mi könyvünk is ily rövid tárca-novellák gyűjteménye. A legkedveltebb műfajnak neveztem, de a legveszedelmesebbek egyike is. Veszedelmes, mert a tárca követelte, már eleve megállapított rövid forma könnyen fölületességre csábítja az író mesterkélit, mondva csinált lélektani problémák affectált megoldására vagy játszi semmiségek tárczaszerű fölfuására.

Ujvári Péter könyvének már címlapján is örültünk, mert azt olvassuk rajta: Szeged. Pedig nálunk a főváros annyira uralkodik a könyvpiaczen, hogy azt csaknem monopolisálja és a vidéket elnyomja, a mi nem előnyös művelődésünkre. Mi e részben is üdvösnek tartanók a decentralisatiót.

Ha a legenda szón keresztyén hitmondát értünk (a mint hogy ez a szó helyes értelmezése), Ujvári Péter műve nem felel meg címlapjának, mert zsidó történeteket tartalmaz, a melyek, igaz, biblia-izűek: a Biblia stílusában vannak írva, ó-testamentomi a tárgykörük és fölfogások. Ezek a bibliai reminiscentiák azonban újkori novella-módszerrel vannak alkalmazva, többnyire éles pointe-tel.

Erről az Ujvári-féle novella-műfajról gyorsan fogalmat szerezhethetünk magunknak, ha például a legrövidebb elbeszélést, *A két-fejű ember* címűt elolvassuk, a mely az ismeretes salamoni gyermek-odaitélés mintájára készült. Egy mesebeli kétfejű ember apja halála után dupla örökségre tart számot, «két fej, két ember».

A király forró vizet hozat és az egyik fejre önti. «Uram

király, sivalkodott mind a két fej egyszerre, fáj, meghalunk. Egy ember vagyunk».

Ez a magja a történetnek: a többi bibliai mesterkéltné stilizálás. Hozzá hasonló, ámbar elmésebb, a többi is. A leggyengébb elbeszélés *Sudad ben Ali palotája*. Ennek semmi különös érdeke nincs: sok csudás motívum van benne halmozva, főszmjé gyenge.

A salamoni bölcsesség és Bölcs Náthán gyűrűparabolájának mintájára van alkotva *A csudavesszők* című elbeszélés, mely azon fordul meg, hogy hét fiú közül apjának valódi fia úgy ismerszik meg, hogy a bölcs bíró parancsára a hét fiú apjok sírját csodavesszővel veri: a valódi fiú azonban nem bírja a sírt vesszőzni, ösztönszerű kegyelele visszatartja.

A szerzőnek van tehetsége a műfajhoz, a melyet — úgy látszik — most kezd csak művelni, főhibája, hogy a bibliai hangot erőszakolja és ezzel megédessé teszi előadását. Nem édeskés és mesterkéltné például, ha Máriáról ezt írja:

«Megihleté őt az égi szózat, miként ha esti szellő zengene az olajfák között, nyugovóra híván a napszillagot.»

Még föltünőbb a következő példa, a mely Berenice királynéról, Titus király kedveséról szól:

«És a mikor Titus meglátta rab-éjtő fenségében Judea legszébb asszonyát, kemény szíve puha lett, mint a viasz és e viaszba mulhatlan írással véste bele Berenice iránt való szerelmes gerjedelmét. A déli lakomán, mikor Titus Engedé szőlőnedüjével hevítette mámoros szíve lázadózó vágyait, a királyné aranyhálójából kiszabadítá hollóhaját, a mely hullámosan végigfutott habos testén, mint a hegyipatak, a mikor az erdőnek csudás rejtelmekről susog.»

Milyen keresett (de meg nem talált) hasonlat ez! Milyen précieux! A finomoskodók XIV. Lajos udvarán így beszéltek, míg Molière ki nem nevette őket.

Mi a helyes módja az elbeszélésnek, hogyan kell tárgyat választani és előadni, ezt megtanulhatja a szerző — saját könyvéből. Az utolsó novella *Zuleika* a legsikerültebb: oly frissen, vonzóan van elbeszélve, hogy valóban mintája lehet a szerzőnek. Egy szép orosz zsidó leány úgy menti meg a hitközséget, hogy egy vad kozák vezérnek átadja magát. Nem szabadulhat tőle másként, mint halálával. Elhiteti a kozák-vezérrel, hogy oly szere van, mely sértetlenné teszi; a kozák mindjárt ki is akarja e szert próbálni és a leány kinyitja derekát.

«Iván czélezott, aztán megnyomta a fegyver ravaszát. Zuleika halk sikoltással lerogyott. Havas melléből egy csepp vér szivárgott ki, melegen, pirosan, mint a pünkösdi rózsa. Ajkán a másik rózsa fakadt, de ez fehér volt már. Ez a halál rózsája volt.»

K. Gy.

Régi Okiratok és Levelék Tára. Havi folyóirat az irodalom és történelem köréből. Alapította és Debreczen sz. kir. város tanácsának támogatásával kiadja dr. Kardos Samu felelős szerkesztő.

Dr. Kardos Samu hivatkozva azon szives (?) fogadtatásra, melyben a sajtó báró Wesselényi Miklósról írt munkáját részeltette, arra kérte Debreczen városa tanácsát, hogy indítson az ő szerkesztése mellett egy folyóiratot, a mely közölje az ő «levelés ládájának» eddig ismeretlen kincseit. Debreczen tanácsa olyképen teljesítette e kérelmet, hogy a folyóirat első füzetének nyomdai költségeit teljesen fedezte, jövőre pedig szintén megígért némi anyagi támogatást.

A míg csak a napilapok hírvivataiban olvastunk Debreczen tanácsának ez elhatározásáról, nem adtunk hitelt e híresztelésnek. Azt gondoltuk, ez is csak olyan álhír, a minő már nem egy került forgalomba Kardos munkájának reclamozása közben. Nem akartuk elhinni, hogy egy előkelő testület ilyen könnyedén bánják a közpénzekkel s pusztán néhány pajtáskodásból írt újságcikk hatása alatt százakat dobjon ki előre láthatólag csekély becsú munka támogatására. Ha hidat épített vagy mészárszéket rendeztet be Debreczen város érdemes tanácsa, bizonyosan kiválogattatja szakértőivel az e munkákra legalkalmasabb mesterembereket, mikor azonban tudományos folyóiratot indít, fölöslegesnek tartja ez elővigyázatot. Mert nem hihetem, hogy akadt volna lelkiismeretes történettudós, a ki Debreczen városának e föladat végzésére Kardos Samut ajánlotta volna. Báró Wesselényi Miklósról írt munkája ugyanis lépten-nyomon bizonyítja, erősíti, szinte az olvasó fülébe kiáltja, hogy Kardos Samu alkalmas férfiú lehet minden egyébire, csak éppen a történetírás körébe vágó munkák végzésére nem. De különben a milyen czímen a közoktatásügyi minister ajánlhatta szeptember 16-án kelt rendeletével Kardos munkáját megszerzésre az

összes hazai iskoláknak, ugyanolyan címen Debreczen tanácsa is megbízhatta őt tudományos folyóirat szerkesztésével.

Október 15-én megjelent az új folyóirat első füzete. Csak egyszer kell végiglapoznunk s azonnal látjuk, hogy nagyon is dilettans szerkesztő állította össze, a ki e mellett még a Mæce-nas városi tanács szándékainak sem tett eleget. A debreczeni tanács áldozatot hozott, hogy Kardos «leveles ládájának» kincsei közkinccsökké váljanak, e füzetnek tehát elejétől végig eddig kiadatlan okmányokat s leveleket kellene közölnie. Okmánytárnak szánták s az ilyenben semmi helyük sincs a már közismert adatok alapján készült cikkeknek. Szinyei Gerzson pedig már Isten tudja hányadszor beszéli itt el a sárospataki főiskola első évtizedeinek történetét s a füzet végén hasábokon keresztül folyik a múlt hónapokban megjelent folyóiratok ismertetése s az új könyvek ajánlása.

Legjellemzőbb vonásuk e füzet cikkeinek a rövidség. Talán azért, hogy minél több író megszóltasson és így lekötelezzen, 3—4 oldalas közleményeket közöl a szerkesztő. Elmondja, hogy már 3000 (!?) Wesselényi-féle levelet másoltatott le, hogy garmadával hevernek gyűjteményében a becsesnél becsesebb történeti s irodalomtörténeti emlékek s mikor a közlésre kerül a sor, közli Wesselényinek 5, Kossuthnak 4, Jósika Miklósnak pedig 1 levelét s Wesselényi ifjúkori naplójából 2 oldalt. A füzet tartalmának szerény hányadát teszik a Kardos-féle «leveles láda» kincsei. Inkább üresen hagy, a hol csak lehet egy-egy féloldalt a szerkesztő, de az anyaggal igen takarékosan bánik. Nem is szándékozik minden kincsét e folyóiratban kiadni. Bejelenti, hogy Wesselényinek 48 levelét legközelebb a *Pester Lloyd*-ban fogja közölni — de hát akkor mi végre alapította Debreczen város érdemes és hiszékeny tanácsa ezt a folyóiratot?

Zoltai Lajos, Oláh Gábor, Ujhely Géza és dr. Magosházy Béla közleményei rövidségek mellett is becsesek, de az egész füzet színét-jellegét nem az ő cikkeik, hanem a Kardoséi adják meg. Ezek pedig szakasztott másai Wesselényi Miklósról szóló munkája fejezeteinek. Nagy hangú, semmit mondó phrasisokkal, minden kézikönyvben meglelhető általánosságokkal vezet be a közlendő okmányokat, sőt a könnyebben lelkesíthető olvasók kedvéért *captatio benevolentiae*-képen még politizál is, még pedig elég izléstelenül.

A Bethlen Gábor kardja és Kossuth kormányzói esküje

czímű fejezet végén minden előzmény és logikai kapcsolat nélkül erőszakolt párhuzamot von Kossuth s királyunk között. — Hogy az eféle excursiók beleillenek tudományos folyóiratba, azt valószínűleg még a Mæcenas városi tanács sem fogja elismerni.

A gyenge szöveghez nagyon illenek a szintén ugyancsak gyenge illusztrációk. Hunyadi János, gróf Teleki Mihály és báró Jósika Miklós képmásai ékesítik — *lucus a non lucendo* — e füzetet. Mindegyik kép helyén volna valamely, a nép számára készített históriás könyvben, tudományos folyóirat illusztrációjának azonban csak annyira illenek, mint a báró Wesselényi Miklósról írt két kötetes munka szerzője ugyancsak tudományos folyóirat szerkesztőjének.

Lelkes örömmel hallja a magyar történelem minden barátja, ha törvényhatóságaink a magok erejéhez mérten elősegítik multunk emlékeinek föl kutatását, ámde nagyon rosszul esik, mikor azt látjuk, hogy az ily nemes czélra szánt ritka pénz az ablakon kidobva így a sárba hull. Ha Debreczen városa érdemes tanácsa a Kardos folyóiratára szánt összeget hozzáértő tudósok, mondjuk a *Századok* vagy a *Történelmi Tár* szerkesztőinek kezébe adja azzal az utasítással, hogy évenként 6—8 ívvel nagyobb terjedelemben jelentessék meg multunk eddig ismeretlen emlékeit közlő folyóirataikat, akkor ezeken az íveken historikusokhoz méltó s használható módon megjelenhetek volna a Kardos-féle «leveles láda» kincsei s ma egygyel kevesebb volna gomba módra szaporodó, életképtelen s tudományunknak csak csúfjára váló de — hiszszük, reméljük — kérészéletű folyóirataink száma.

Friedreich István.

Hellmuth Mielke. Geschichte des deutschen Romans. Leipzig, 1904. 140 l. (Sammlung Göschen, 229. sz.)

Alaposan, kellő szakismerettel és igen ügyesen írt kis könyv, mely aránylag, csekélyebb terjedelme mellett is, igen sok anyagot tartalmaz és mégsem lesz soha könyvezímeke vagy szerzőnevek száraz felsorolásává. Pedig a megoldandó föladat nem volt könnyű, már azért sem, mert a német regény mindig idegen hatások alatt fejlődött és történetének legvázlatosabb rajza sem mellőzheti ez idegen mintákat, melyek csak úgy szorúlnak rövid jellem-

zésre, mint maguk a német szerzők és termékek. Mind a két föl-
adatot oly ügyesen és tapintatosan oldotta meg szerzőnk, hogy
csak jelentéktelen apróságokban lehetnének jelentéktelen ki-
fogásaink.

A kis könyv öt fejezetre és XIX szakaszra oszlik. Az anyag-
nak e csoportosítása is igen sikerült, helyes a földolgozás aránya
is, a mennyiben a régibb időre, a XVII. század végeig 50 lap,
a XVIII. századra 20 lap és a XIX. századra az egész könyv
fele, 70 lap esik. A szerző szerénysége ez utolsó részben bizo-
nyára az áldozat jellegével bír, hisz a XIX. századi regényt igen
terjedelmes jeles könyvben dolgozta föl: *Der deutsche Roman
des XIX. Jahrhunderts*, 1890. 3. kiadás 1898.

Szerző rövid ügy értelmezi a regényt, hogy az epikus
költemény prózai alakban, mely egy ember harcát az élet külön-
böző tényezőivel rajzolja. Mégis, helyesen, a regény körébe veszi
a középkori udvari eposzt, mely verses alakja mellett sem egyéb,
mint regény, míg a nemzeti epika termékei lényeges vonások-
ban elütnek a mai regénytől. A regény minden korban a társa-
dalmi élet terméke, mely csak a társadalom virágzása korában
érheti el maga is a virágzás magasabb fokát; a középkori lovagi
(aristocrata) társadalom is megteremtette az udvari eposzt, mely-
ben a lovagok olyannak rajzolták a társadalmat és ennek alak-
jait, milyeneknek magok kívántak tekinteni. Ez udvari eposz
hazája Franciaország: innen kerültek e középkori regények
tárgyai és alakjai, eszméi és formái német földre, hol általában
oly hűségesen vettek át mindent, hogy a legtöbb német udvari
epikus alig egyéb ügyes fordítónál, a legkedvezőbb esetben hiva-
tott átdolgozónál. E francia befolyás a regény terén érvényben
marad egészen a jelenkorig, csakhogy időnként más, főleg spanyol
és angol befolyások is érvényesülnek.

A lovagi társadalommal természetesen elbukik e társada-
lomnak kedvelt olvasmánya, az udvari eposz is. A régi társada-
lom helyébe új, a polgári társadalom lép és ez megteremti ma-
gának sajátos epikáját, a prózai elbeszélést és regényt, még pedig
kezdetben a legnaivabb módon: prózába átírván, persze sokszor
lényegesen rövidített alakban, az udvari eposz termékeit. Így
keletkeztek a XV. és XVI. században az úgynevezett népkönyvek,
melyek nagyrészt szintén francia eredetiek fordításai vagy át-
dolgozásai; de akadnak már eredetiek is, melyek sok tekintet-
ben jóval értékesebbek, mint az idegen származású szerelmes

historiák, így az Eulenspiegel tréfáiról, a schildaiak hóbotos tetteiről, Faust életéről és Ahasverus vándorlásairól szóló elbeszélések, melyek későbbi költőkre is ismételve nagy hatással voltak. De még a XVI. században történnek a németeknél is kísérletek az önálló polgári regény megalkotására: Wickram György a század közepén írja több regényét, melyek a polgári életből veszik tárgyukat és már valóságos tendenciától vannak áthatva, mert különbnek, jóra valóbbnak tüntetik föl az alsóbb osztályok fiát, mint az aristocrata társadalom tagját. A magasabb osztályok kedvelt olvasmánya ez időben a spanyol eredetű, de német földre francia közvetítéssel került *Amadis*, melyet németre is lefordítottak, de kiválóbb önálló utánpótlóra nem talált. Az *Amadis*-regény voltaképp a középkori udvari eposz renaissance-a: az aristocrata társadalomnak (a maga ízlése szerint) idealisáló rajza, melyet e társadalom örömmel olvasott.

A XVII. században e társadalom új anyagot részben új alakban karol és dolgoz föl, persze ekkor is első sorban francia földön. A pásztorregény voltaképp spanyol eredetű (Jorge de Montemajor, *Diana* 1560.), Európára azonban csak francia át-dolgozások és eredetiek útján (Honorée d'Urfée, *Astrée* 1610.) hatott. Német földön nem sok értékest hozott létre, mert Opitz Márton pásztorregénye (*Hercynie*) nagyon gyenge alkotás. Ugyanekkor megteremtette a polgári és alsóbb osztály a picari regényt, szintén spanyol földön (*Lazarillo de Tormes*), melynek egyik leg-remekesebb terméke a német *Simplicissimus* (1668.), mely bámulatosan eleven és hű képe az egész kornak, részben az aristocrata társadalomnak is. Ez utóbbinak kedvelt olvasmánya a XVII. században a politico-galans regény, a későbbi történeti regénynek tökéletlen előzője, mely teljességgel francia alkotás (Calprenède és Scudéry) és igen sok művelőre talált Németországban, a kik (Zesen, Buchholtz, Antal Ulrik braunschweigi herceg, Ziegler, Lohenstein, Happel) művelődéstörténeti szempontból éppen olyan értékesek, mint francia mintáik, és művészi tekintetben nem kevésbé élvezhetetlenek, mint amazok.

A XVIII. század elején azután más oldalról kerülnek tárgyak és eszmék német földre: Angliából, mely a családi regényt és a Robinzonádot megteremti. Az előbbivel a kaland háttérbe szorúl a regényben, melynek központja az egyednek belső élete, szenvedélyei és lelki tusái lesznek. Richardson szüli Rousseaut és Rousseau szüli Goethét. *Werther* az első igazi modern regény,

mely ma is oly remek, mint volt másfél századdal ezelőtt. A regény főtárgya ezóta az egyén lelki fejlődése és az egyén viszonya a világhoz, melylyel összetűz. Ez a társadalmi, azaz az igazi regény problémája. Válfaja a történeti regény, mely ugyanazt a problémát kísérti megoldani a lefolyt századokra. A történeti regény a romantika alkotása; első nagyhatású művelője, Scott Walter, a német romantika tanítványa.

A romantikával szemben az ifjú Németország forradalmi nemzedéke nemcsak rajzolni akarja a modern életet, hanem befolyásolni, vezetni, átalakítani is, még pedig regények útján. Így kerül a tendentia a regénybe, mely e termékeket tényleg igen hatásosakká tette, de művészi értékeket lényegesen csorbította. Egyébként a regény a XIX. században Németországban is igen sokoldalú, a mennyiben fölkarolja az emberiségnek minden osztályát és korát, a legkülönbözőbb álláspontok vagy irányok érvényesülésével. A népet fölkeresi minden tartományban és helyi hűségre törekszik rajzaiban, akkor is, ha a múltból veszi tárgyát. Különös előszeretettel rajzolja a részleteket, a mi genrefestésre vezet (*Heimatkunst*), és mind lejjebb csalja a költőt, a ki 1870 körül végre a naturalismus talaján találja magát. Erre is Franciaországból jön a lökés, de nagy költők hijában, e történetileg indokolt, de művészi szempontból mégis kevésbé öröndetes irány német földön csakhamar elbukik és a hívők újból a régi oltárok felé fordulnak, de föl nem áldozva, a mit a naturalismus iskolájában okosat és értékeset tanultak.

Ime, egy pár vonásban a német regény fejlődése, a mint azt kis könyvünk szerzője is fölfogja. Lényegesebb dolgokban nem is igen lehet véleménykülönbség, annyira világos a regény organikus fejlődése a *Parzival*tól egészen a *Jörn Uhl*ig. Egyes csoportosításokra vagy írókra vonatkozólag lehetnek ugyan eltérők a nézetek, de ezek ismét olyan csekélységek és a dolog természeténél fogva annyira alanyi természetűek, hogy itt okvetetlenül türelmeseknek kell lennünk. Nem is haragszom szerzőnkre, hogy neki például *Jörn Uhl* nagyobb szerű alkotás, mint nekem, de ő sem fogja tőlem rossz néven vehetni, ha például Stiftert többre becsülöm mint ő, a ki különben nagyon küzd a rendelkezésére álló térrel, mely őt a legtöbb esetben egy-egy epithetonra korlátozza. Mindent egybevetve, okos, derék kis könyv, mely már azért is számíthat nagyobb körökre és kedvezőbb fogadtatásra, mert a német regénynek eddigelé egyetlen teljes

története. Előtte csak Bobertag Felix akarta megírni a német regény teljes történetét, de nagyszabású, becses műve 1884-ben a XVIII. század végével megszakadt. A mi régebben és újabban figyelemreméltó könyv e téren létrejött, mind monographiák, részben igen becsesek, mint Cholevius Lajos értékes műve a XVII. század legkiválóbb regényeiről (1866.) vagy magának Mielke Hellmuthnak már említett nagyobb műve; — összefoglaló, a teljes fejlődést föltüntető munkának, minden vázlatossága ellenére, az előttem fekvő könyv az első. Ez pedig még akkor is igazi érdem volna, ha szerző tájékozottsága, ítéletének helyesége, tárgyalásának ügyessége több kifogás alá esnék.

h. g.

A Szerelem iskolája című színműről.

Ezelőtt egy pár héttel a Nemzeti Színházban föleleveníték Rákosi Jenőnek egy régi színművét, melylyel 1873-ban az Akadémia gróf Karátsonyi-jutalmáért pályázott siker nélkül s melyet a Nemzeti Színházban is előadtak, csekély hatással. A fölelevenített színmű most nagy hatást tett; legalább a lapok azt írják s hozzá teszik, hogy a közönség ízlése harminczkét év óta javult, nemesedett s az Akadémia új kudarczot vallott, mert nem volt képes fölismerni a mellőzött mű becsét. Érdekesnek tartjuk mi is föleleveníteni az Akadémia bírálatát, hogy ítéljék meg az elfogulatlan olvasók, mennyiben volt igaza az Akadémiának s mennyiben nem, s az ízlés, különösen a lapok ízlése, javult-e vagy hanyatlott.

A bíráló bizottság előadója Arany László l. t. volt s Rákosi Jenő művéről a maga és a bíráló bizottság nevében következőleg nyilatkozott:

«Végre a IV. számú pályamű, *A szerelem iskolája* (görög jelisével) legjobban kiemelkedik pályatársai közül, s komoly méltatást kíván. Gyakorlott íróra mutat, a ki számot vetett műve hatásával, s hibái nem az első próba gyarlásagai és tévedései. De mégis nagy hibák vannak szerkezetében, jellemzésében, kidolgozásában egyaránt.

Szintere, időkora, alakjai, mint Shakspeare néhány vígjátékában, egészen költöttek és mesések.

Sylvania fejedelmének leánya, Stella, szigorú nő-tanárok föl-

ügyelete alatt, mély bölcseségben növekedvén, lenézi a szerelmet. Nem akar férjhez menni, pedig már kilenczven kérője volt a földkerekség minden részéről. Annyira gyűlöl minden szerelmet, hogy társalgónőjét, kit egy testőrrel együtt talál, örökre elúzi magától. E jelenet után ő maga fáradtan nyugalomra dől s ezzel végződik az első felvonás.

A második, harmadik és negyedik felvonást álmában látja. Az ő álma képezi e felvonások cselekvényét. Azt álmodja, hogy ismét három új kérő lép föl s ezek közt egy elűzött királyfi, az ő atya országának tulajdonképeni törvényes örököse, a ki annyira szerelmes belé, hogy midőn megtagadja tőle kezét, tört dőf a saját szívébe. Stella atyja annyira haragszik leányára e makacs-kodásáért, hogy elúzi őt, vagyis átadja egy szénéégetőnek, a ki elviszi magával az erdők közé, ott saját leányai sorában dolgoztatja és kecskét őriztet vele. Azután ide hozzák társai a sebesült királyfit is, a ki az öngyilkos szúrástól csak nehéz sebet kapott, de nem halt meg. Vele Stella még ott is alig beszél. De más jelenetek következnek. Az egyik szénéégető-leánynak egy kétségbeejtő szerelmi története. Majd előkerül az elűzött társalgónő testőr-kedvese is. Ez bosszút akar állani Stellán. Rémületes üldözés kezdődik köztök, melynek végén Stella ájulva földre hull.

Itt végződik az álom. De hogy mindez álom volt, csak a következő, ötödik felvonásban tudjuk meg mi is, az olvasó vagy néző közönség.

Az utolsó felvonásban csakugyan föllép három kérő, s köztök az elűzött királyfi, kinek hírét Stella futólag és teljes közönytlen már ébren is hallotta, kit rémes álmában megálmodott, de a kit életében most lát legelőször. Álma azonban oly elrémitően hat lelkére, hogy megtörik makacs-kodása. Annyival inkább, mert a három új kérőnek ketteje elijedve az ő talányos jellemétől, a helyett, hogy megkérné, lemond róla és visszalép. Ez sérti hiúságát; titokban tükröt kér egyik nevelőjétől:

Tükröt adjatok,
Bensőmben érzek változást, de arczom
Talán csak az maradt? . .

. . . Ha már

Nem mernek kérni, akkor felteszik,
Hogy nem kérnének hasztalan, hogy én,
Mert nincs több kérőm, rajtok is kapok.

(Tükröt adnak kezébe.)

Még az vagyok. S nem kellek már nekik.
 Megöl a szegyen. Egy van hátra még,
 Egyetlen egy...

Ez az egy is, bár elmondja, hogy jobban szereti őt, mint országát, örökségét, életét, már vissza akar lépni. De Stella nem engedi:

Nem, büszke férfiú; utolsó kéröm,
 És első mindnyájuk között, s az első
 Szivemben. Hogy ha nem kérsz, kérlek én...

S így végződik a darab, boldogan. De az olvasó nagyobb rejtély előtt áll, mint a kezdetén. Mi okozta e büszke, fenhéjázó bölcsészi lélekben a változást? Mi bírja rá, hogy rögtön megtagadja nagy elvét, melyet a tudományokból, a világegyetem kutatásából, bölcsészi elmélyedés által vett fejébe? Mi győzi meg, hogy mély philosophiája, melyet még álmában is nagy monologokban fejteget, nem egyéb tévedésnél?

Egy rossz álom. Álom oly emberekről, kiket az életben soha sem látott, oly körülmények közt, melyek előtte, ha felébredt, merő képtelenségnek tűnhetnek föl, a mit, philosophiája szerint, egyszerűen a vérkeringés nyugtalanságából magyarázhat meg.

Ez álmot kedélyében alig készítette elő valami. Az elűzött királyfiról hallott ugyan néhány szót nevelőnjétől, de ez oly kevésbé érdekelte, hogy unatkozva, még rá sem akart hallgatni. Felébredése után még kevésbé van ok, a mi az álom hatását fokozná. Csupán az a hiúság, a mit imént idéztünk s a mi nála épen oly kevésbé van indokolva, mint maga a szerelem keletkezése. Az egész lélektani változásnak nem leljük más magyarázatát, mint azt az álmot.

Ez mint egy mellék-indok, nem volna rossz gondolat s szerencsésebb kivittel érdekes vigjátéki bonyodalmat adhat. De egyedüli indoknak nem járja meg. S e mellett e pályaműben az álom épen oly kínos a közönségnek, mint az álmodónak. Mi sem sejthetjük, hogy mindez álom. Szokatlan dolgok történnek ugyan, de oly gondosan indokolva minden apróság, hogy igaznak is tarthatjuk. A közönség folyvást tévedésben van, s mikor végre kiderül, hogy az egész csak álom, alig tudjuk már, hogy honnan kezdve tartsuk álomnak. A váratlan felébredés azután kevés kárpótlást nyújt a sok borzalomért, a mit a mű derekán, három

felvonáson át kiálltunk, míg vérről, halálról, öngyilkosságról, szerelmi kétségbeesésről, átkozódásról kellett többnyire hallanunk.

Helyesebb útnak tartanók, ha a szerző jobban bele hagyta volna nézni közönségét a cselekvény titkába. Az álom lehetett volna csodásabb, hihetlenebb, de kevésbé rémületes. Az álomban például tarkábban változhatnak a jelenetek s az alakok jöhetnek, mehetnek tüzetesebb magyarázat nélkül is. De itt az álombeli jelenetek még gondosabban vannak indokolva, mint a többiek. Például a felébredés után az egész jelenés és különösen Stella színrehozatala oly erőszakos és hihetetlen, a milyen az álomban nem fordul elő. Ő lázas álomban tölté az egész éjjelt. Nevelőnöje így adja ezt elő a királynak:

... Kik ott vagyunk

Körülte, egy hunyást sem alhatánk,
Rémülten virrasztottuk át az éjt
Imával s rettegésben. Nyugtalan
Hánykódott ágyán; harmatos kezét
Az úgy fájához úgy csapkodta, hogy
A deszka szinte megdöngött belé;
Kebőlől úgy szakadt ki a sohaj,
Hogy a bordája is csikorgott megfeszülve.
A testtől a lélek nem válik el
Oly kínosan, olyan vajudva, mint
A hogy születtek e mély sóhajok.

És ily kínos éjtszaka után a királyi hölgyet lázas önkivületi állapotban engedik az ünnepélyes terembe rohanni, hol már a király, az egész udvar, a kérők össze vannak gyűlve, kik semmit sem tudnak a királyi hölgy bajáról. — Ily indokolatlan jelenet az álomban nincs.

Az előbb idézett néhány sor az egész mű hangulatának is mutatványa lehet. Általában e vigjáték — bár alap gondolata csakugyan vígjátéki — részleteiben csaknem többször ébreszt bennünk félelmet, ijedtséget, borzadást, riasztó meglepetést, mint derültséget. Kaczagató komikumot mi sem kívánnánk. De kívánók a komikumnak azt a szelidebb s talán nemesebb árnyalatát, mely derültté teszi a kedélyt, bár az ajkat talán mosolyra sem készíti. E pályaműből, bár vigabb részletei talán a vaskosabb komikum felé hajlanak, nem is hiányzik teljesen ama hangulat. A második felvonásban a három kérő fellépése teljesen sikerült magasabb vígjátéki jelenet. Fokozatosan halad előbbre; a dialo-

gok, mintegy boltív kövei, egymásra fektetve emelkednek főlebb s alkotnak együtt egységet. Kár, hogy e jelenet álomban történik s a fölébredés után ugyane kérők sokkal kevésbé találják meg a helyzethez illő szavakat.

Az egész mű tömör, drámai nyelven van írva, de kissé túltömve metaphorákkal és hasonlatokkal, melyeket a szerző szembe-tűnően keresni látszik.

Majd minden alakja képekben vagy példázatos mondatokban beszél, melyek olykor a beszélőhöz is, a helyzethez is csak erőltetve illenek. Néha úgy látszik, mintha egy-egy dialognak más célja alig is volna, mint néhány szép mondást teremteni.

Társai közt kiválik e pályamű, de a pályázat feltételeit ebben sem látjuk elérve.

Ezért a bíráló bizottság: Gyulai Pál, Greguss Ágost, Pompéry János, Tóth Kálmán tagtársaikkal egyhangulag kimondott véleményünk szerint a kitűzött díj ki nem adható.»

Új magyar könyvek.

Balogh Arthur. Politikai jegyzetek. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 468 l.)

Berczik Árpád. Szigeti József emlékezete 1822—1902. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédék. XII. köt. 12. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 11 l.) 45 f.

Bernát István. A magyar földbirtok tehermentesítése. Második kiadás. Pécs, 1905. (Budapest, Kilián biz.) (8-r. XII, 207 l.) 3 K.

Descartes. I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmélkedések a metaphysikáról. III. A philosophia elvei. I. rész. Második javított és bővített kiadás. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. (Philosophiai írók Tára. I.) Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 275 l.) 4 K.

Döntvénytár. A felsőbbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. IV. folyam. I. kötet. (96. kötet.) Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. LX, 388 l.) 4 K.

Doyle A. Conan. Sherlock Holmes újabb esetei. Budapest, 1905. Budapesti Hírlap ny. (8-r. 263 l.)

Epstein László dr. Az 1904. évi október 23-án és 24-én Budapesten tartott harmadik országos elmeorvosi értekezlet munkálatai. Budapest, 1905. Szerző. (Benkő Gy. biz.) (8-r. 245 l.) 5 K.

Évkönyv, Magyar biztosítási —. VIII. évfolyam 1906. Szerkeszti Török Jenő Endre. Budapest, 1905. Kilián utóda biz. (8-r. 366 l.) 4 K.

Farjeon B. J. Felix titka. I. köt. (Legjobb könyvek (14 köt.). Budapest, 1905. Légrády testv. (8-r. 160 l.) 1 K.

Füzetek, Nyelvészeti —. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r.)

19. szám. *Valló Albert, Águcz Lajos, Szenttamási János* és *Stan Vazul*. Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt. I. Tót jövevényszók. Magyar elemek a mócok nyelvében. (50 l.) 1 K 50 f.
20. „ *Szücs István* és *Gencsy István*. Nyelvjárás tanulmányok. III. A nyitravidéki palócz s a gyergyói székely nyelvjárás. (62 l.) 1 K 50 f.
21. „ *Kertész Manó*. Analógia a mondatszerkesztésben nyelvtörténeti és lélektani szempontból. (56 l.) 2 K.
22. „ *Vértés József*. A gyermeknyelv hangtana. Javított lenyomat a Magyar Tanítóképzőből. (32 l.) 1 K.
23. „ *Szegleti István*. A főnévi igenév Arany Jánosnál. (32 l.) 1 K.
24. „ *Reger Bélu*. A határozott névmutató. (41 l.) 1 K 50 f.
25. „ *Beke Ödön dr.* A vulgus határozók. (63 l.) 2 K.

Gaul Zsigmond. Érzések. Versek. Brassó, 1905. Brassói Lapok. (8-r. 64 l.) 1 K.

Hegedüs István. Petrarca «Szózatja» és egyik latin költői levele. (Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. k. 6. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 21 l.) 50 f.

Hume. Vizsgálódás az emberi értelemről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. Második javított és bővített kiadás. (Philosophiai írók Tára. III. kötet.) Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. VIII, 205 l.) 3 K 20 f.

Incze Lajos. Költemények. Nagybánya, 1905. Kovács Gy. (8-r. 158 l.) 2 K 50 f.

Ipari Actio a Székelyföldön. Javaslatok az iparnak a székelyföldön való fejlesztéséhez. Kiadja a Kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 188 l.) 3 K.

Jäger és *Hoffmann*. A kert és mező kártékony rovarai. A mezőgazdaságra nézve hasznos, valamint kártékony állatok V. és VI. tábla képeihez való magyarázó szöveg. Budapest, 1905. Stampfer IV.

Jókai Mór. A régi jó táblalírák. Két kötet. Hetedik kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 262, 250 l.) 4 K.

— — Egy az Isten. Ötödik kiadás. Három kötet. Budapest, 1905. U. o. (8-r. 236, 221, 314 l.) 6 K.

Jókai Mór. Politikai divatok. Ötödik kiadás. Három kötet. Budapest, 1905. U. o. (207, 182, 191 l.) 6 K.

Kossa Gyula dr. Decadentiában van-e a magyar tudományosság? Beszéd, melyet a budapesti m. kir. állatorvosi főiskola tanévmegnyitó ünnepélyén 1905. évi szeptember hó 19-én mondott. Budapest, 1905. Kilián utóda biz. (8-r. 89 l.) 1 K.

Ligárt János. Hadseregünk. Naplószerű jegyzetek. Budapest, 1905. (8-r. IV, 83 l.) 1 K.

Márkus Dezső dr. Magyar Közjog. A hatályban levő tételek jogforrások alapján. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 951 l.) 12 K.

Nyelvjárások, Magyarországi német —. A M. T. Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerk. Petz Gedeon. Budapest, 1905. Akadémia. (8-r.)

1. füzet. *Gedeon Alajos dr.* Az alsó-meczenzéfi nyelvjárás hangtana. (77 l.) 1 K 50 f.
2. „ *Lindenschmidt Mihály.* A verbászi német nyelvjárás alaktana. (37 l.) 90 f.

Rákosi Jenő színművei. 20 kötet. Budapest, 1904. Budapesti Hírlap ny. (16-r.) 60 K.

Sienkiewicz Henrik. Vizözön. Budapest, 1905. Budapesti Hírlap ny. (8-r. 820 l.) 2 K 80 f.

Somló Gyula. Földtehermentesítés és a kisbirtokosok országos földhitelintézete. Budapest, 1905. Pallas. (8-r. 30 l.) 50 f.

Tormay Béla. Általános állattenyésztéstan. Harmadik kiadás. Budapest, 1905. Pátria. (8-r. IX, 273 l.) 7 K.

Tordai Miksa. Gyakorlati bevezetés vasutak nyomjelzésébe. Különös tekintettel a hegyi pályákra. Budapest, 1905. Kilián utóda. (8-r. IV, 227 l.) 14 K.

Vargha Gyula. Emlékbeszéd Ráth Zoltán I. tag fölött. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XII. kötet 11. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 27 l.) 60 f.

Vértessy Jenő költeményei. Budapest, 1905. Pfeifer F. (8-r. 246 l.) 3 K.

Vinifred Graham. A világszép asszony. Fordította Főecz Gyuláné. Budapest, 1905. Budapesti Hírlap. (16-r. 371 l.) 1 K 60 fill.

8/2135

124.6

TI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

346. SZÁM.

1905. OKTÓBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. VÁZLATOK A SZABADELVŰSÉG TÖRTÉNETÉBŐL. (I.) — Wolfner Páltól	1
II. GYÖNGYÖSI FŐMŰVEINEK ÚJ KIADÁSA. — Badics Ferencztől	38
III. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. — Kármán Mórtól	57
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (X.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	116
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Koros gavallér.</i> — Kozma Andortól. — <i>Egy virág.</i> — Puskin után, oroszról — Szabó Károlytól	135
VI. SZÉCHENYI ÉS KOSSUTH. — Kautz Gyulától	138
VII. FLAUBERT GUSZTÁV. (I.) — Horváth Jánostól	147
VIII. ÉRTESÍTŐ: <i>Büntetőjogi irodalmunk és két legújabb tankönyve.</i> — Balogh Jenőtől. — Kvassay István: <i>Megbízás nélkül.</i> — fgh-tól. — Olaf H.: <i>Ny-islandsk lyrik.</i> — Erdélyi Károlytól. — <i>Új magyar könyvek</i>	159

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőség illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetések minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETÉNEK ÚJ ALAKULÁSA.

TÖRTÉNELMI ÉS MÁS IRODALMI ADATOKBÓL S FOLYÓ ESEMÉNYEKBŐL

ÖSSZEÁLLITOTTA

öreg PÓR IMRE.

Ára 5 K.

A MAGYAR HONFOGLALÁS MONDÁI.

MILLENNIUMI DIJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

IRTA

Dr. SEBESTYÉN GYULA.

KÉT KÖTET.

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

A két kötet ára füzve 12 K. — Vásznonkötésben 15 K 20 f.

MÁTYÁS KIRÁLY BIRODALMA ÉS MAGYARORSZÁG JÖVŐJE.

IRTA

BEKSICS GUSZTÁV.

Ára füzve 4 K.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabban megjelent/számok:

1396. sz. **Ouida. A Pitti-palotában.** Jelenet. (Valódi történet.) 20 f.
1400—1403. « **Fromentin Jenő. Rubens és Van Dyck.** Francziából
fordította Dr. *Erdey Aladár* 80 f.

A BIRSAI VÁNDORFORRÁS.

REGÉNY.

Irta **NAGY ENDRE.**

Ára 3 kor.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

SZERKESZTIK:

ALEXANDER BERNÁT és **BÁNÓCZI JÓZSEF.**

- I. sz. **DESCARTES.** I. Értekezés az értelem helyes használatá-
nak s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről.
II. Elmélkedések a metafizikáról. III. A filozófia elvei.
I. rész. Fordította és magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát.*
Második javított és bővített kiadás 4 K.
- III. sz. **HUME.** Vizsgálódás az emberi értelemről. Fordította és
magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát.* Második javított és bővi-
tett kiadás 3 K 20 f.
- IV. sz. **TAINE.** Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. szá-
zadban. Az eredetinek negyedik kiadása után fordította *Péterfy Jenő.*
Második javított és bővített kiadás: Rendezte *Alexander Bernát* 3 K 50 f.

8/2138 dupl.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

347. SZÁM.

1905. NOVEMBER.

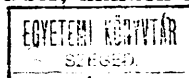
BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF DESSEWFFY AURÉL. (I.) — Réz Mihálytól	177
II. VÁZLATOK A SZABADELVŰSÉG TÖRTÉNETÉBŐL. (II.) — Wolfner Páltól	189
III. BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS LEGÚJABB ÉLETRAJZA. — Friedreich Istvántól	222
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (XI.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	250
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Virág a fal tövében.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Monnica.</i> — Hegedűs Istvántól	284
VI. FLAUBERT GUSZTÁV. (II.) — Horváth Jánostól	290
VII. GEORCH ILLÉS. — Balkányi Kálmántól	309
VIII. CULTURALIS ELMARADOTTSÁGUNKRÓL. — S. J.-től	317
IX. ÉRTESÍTŐ: <i>Vértesy Jenő költeményei.</i> — y-től. — Leipnik Nándor: <i>A barbizoni művészek.</i> — Berkovics Miklóstól. — <i>Válasz</i> <i>a Budapesti Hirlapnak.</i> — fgh.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	321

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapeston megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabbban megjelent számok:

1390. sz.	Ouida. A Pitti-palotában. Jelenet. (Valódi történet.)	20 f.
1400—1403.	• Fromentin Jenő. Rubens és Van Dyck. Francziából fordította Dr. <i>Erdey Aladár</i>	80 f.
1404.	• Farkas László dr. A nő az egészségügy szolgálatában és Miss Niehtingale	20 f.
1405—1407.	• Vörösmarty Mihály Iyrai és vegyes költeményei. 1821—1855	60 f.

A BIRSAI VÁNDORFORRÁS.

REGÉNY.

Irta **NAGY ENDRE.**

Ára 3 kor.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

SZERKESZTIK:

ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF.

- I. sz. **DESCARTES.** I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről.
II. Elmékedések a metafizikáról. III. A filozófia elvei.
I. rész. Fordította és magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát.*
Második javított és bővített kiadás 4 K.
- III. sz. **HUME.** Vizsgálódás az emberi értelemről. Fordította és magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát.* Második javított és bővített kiadás 3 K 20 f.
- IV. sz. **TAINE.** Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században. Az eredetinek negyedik kiadása után fordította *Péterfy Jenő.* Második javított és bővített kiadás. Rendezte *Alexander Bernát* 3 K 50 f.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A LECKETANULÁS ÉS A SZÖRGALEM.

IRTA

KRAMMER JÓZSEF.

Ara 60 fillér.

Tartalom: 1. A szülők feladata. — 2. Hogyan és mikor tanulja meg a tanuló
a leckéjét? — 3. Mit tehet az iskola a lecketanulás érdekében?

VERSEK.

IRTA

B. SZÁSZ PIROSKA.

Ara 2 K.

MESEK AZ IRÓVILÁGBÓL.

(KÖLTEMÉNYEK.)

IRTA

RADÓ ANTAL.

Ara 2 K., vászonkötésben 3 K 50 f.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETÉNEK

„ÚJ ALAKULÁSA.

TÖRTÉNELMI ÉS MÁS IRODALMI ADATOKBÓL S FOLYÓ ESEMÉNYEKBŐL

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

őreg **PÓR IMRE.**

Ara 5 K.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

348. SZÁM.

1905. DECZEMBER.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TOLDY FERENCZ EMLÉKEZETE. — Négyesy Lászlótól	337
II. GRÓF DESSEWFFY AURÉL. (II.) — Réz Mihálytól	367
III. BUDAPEST ŐSKORÁBÓL. — Téglás Gábortól	389
IV. JOGI INTÉZMÉNY-E A PARLAMENTI KORMÁNY? — Concha Győzöttől	402
V. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (XII.) — Régény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	444
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Toldy Ferenczhez.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Casabianca.</i> — Hemans Felicia után, angolból — Zsoldos Benőtől	471
VII. A FRANCZIA HELYESÍRÁSRÓL. — Bertha Sándortól	475
VIII. ÉRTESÍTŐ: Ujvári Péter: <i>Legendák és krónikák.</i> — K. Gy.-tól. — Kardos Samu: <i>Régi Okiratok és Levelek Tára.</i> — Friedreich István- tól. — Hellmuth Mielke: <i>Geschichte des deutschen Romans.</i> — h-tól. — A « <i>Szerelem Iskolája</i> » című színműről. — <i>Új magyar</i> <i>könyvek</i>	482

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten újabban megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

A CINQUECENTO FESTÉSZETE ÉS SZOBRÁSZATA.

(TEKINTET NÉLKÜL VELENCÉRE.)

A népszerű főiskolán (University Extension) tartott előadásai nyomán

irta **Dr. BERZEVICZY ALBERT.**

Ára kötve 2 K.

A HIBÁS GONDOLKODÁS MINT A BOLDOGULÁS LEGFŐBB AKADÁLYA.

LÉLEKTANI ÉS LOGIKAI TANULMÁNY.

Bemutatva a Magyar Filozófiai Társaság 1905. október 4-én tartott ülésén.

Irtá **SZITNYAY ELEK.**

Ára 1 Kor.

VIZEN ÉS SZÁRAZON.

ELBESZÉLÉSEK.

Irtá **STOCKTON R. FRANK.**

Fordította Zigány Árpád.

AZ EREDETI ANGOL KÉPEKKEL.

Ára 2 K 50 f.

A VARÉ G.

REGÉNY.

Irtá **OSZIPOV ANDREJ.**

Orosz eredetiből fordította Ambrozovics Dezső.

Képekkel.

Ára 2 K 40 f.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén újabban megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OCSKAY LÁSZLÓ,

II. RÁKÓCZY FERENCZ FEJEDELEM BRIGADÉROSA
és a felső-magyarországi hadjáratok 1703—1710.

Történelmi tanulmány eredeti levelezések s más egykorú kútfők nyomán
irta

THALY KÁLMÁN.

MÁSODIK, BŐVITETT ÉS ILLUSZTRÁLT KIADÁS.

KÉT KÖTET.

Ára kötve 35 korona.

A MŰVÉSZETEK TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG.

A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszterium megbízásából
szerkeszti

BEÖTHY ZSOLT.

Kétezernél több szöveg közti illusztrációval, számos műmellék-
lettel és színes táblával.

Négy negyedréti, átlag ötszáz lapra terjedő kötetben.

A teljes négy kötet ára díszkötésben 64 korona.

Az első kötet megjelent. — Ára díszkötésben 16 korona.

Minden évben egy további kötet hagyja el a sajtót.

A megjelent I. kötet, mely 500 lapra terjed, hetedfélszáz szövegközti illusztrációval, husz műmelléklettel és kilencz színes táblával van ellátva, az ókor művészetét tárgyalja a következő beosztással:

1. Az óskor művészete. Irtá *Sebestyén Gyula.*
2. Az ókor keleti népeinek művészete. Irtá *Mahler Ede.*
3. A görögök művészete. Irtá *Láng Nándor.*
4. A rómaiak művészete. Irtá *Zsámbok Gyula.*
5. A római művészet Magyarországon. Irtá *Kuzsinszky Bálint.*

A II. kötet a középkor művészetét, — a III. és IV. kötet az újkor művészetét tárgyalja.